

112.068

Н. ЉУБИЧИЋ ★ Ј. ПОПОВИЋ
М. КОВАЧЕВИЋ
М. РАДОВАНОВИЋ ФАРБИН

УЖИЦЕ 1941

ВОЈНО ДЕЛО

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА ТРИДЕСЕТ ДЕВЕТА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА СЕДАМНАЕСТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

ПЕТАР БРАЈОВИЋ, МИЛИНКО ЂУРОВИЋ, МИЛОШ ЗЕКИЋ, ВЕЉКО
КОВАЧЕВИЋ, ВИКТОР КУЧАН, НИКОЛА ЉУБИЧИЋ, ПЕТАР МАТИЋ,
БРАНКО ПЕРОВИЋ, МИЛИСАВ ПЕРОВИЋ — одговорни уредник

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД ЈНА „ВОЈНО ДЕЛО“

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA

Beograd

In. Br.:

112.068

НИКОЛА ЉУБИЧИЋ, ЈЕВРЕМ ПОПОВИЋ, МИЛИВОЈЕ
КОВАЧЕВИЋ, МИЛИВОЈЕ РАДОВАНОВИЋ ФАРБИН

УЖИЦЕ 1941

УСТАНАК У УЖИЧКОМ КРАЈУ

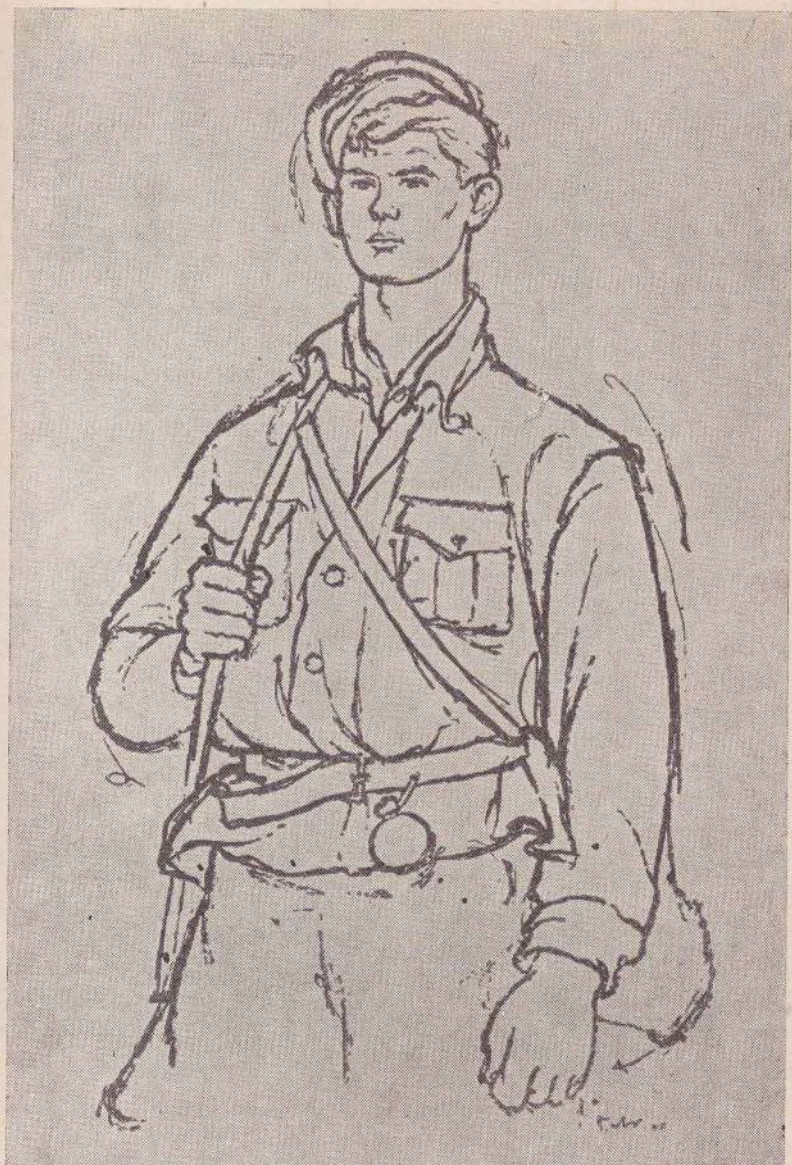

БЕОГРАД 1961

Ликовни прилози
БОРА БАРУХ и ПИВО КАРАМАТИЈЕВИЋ

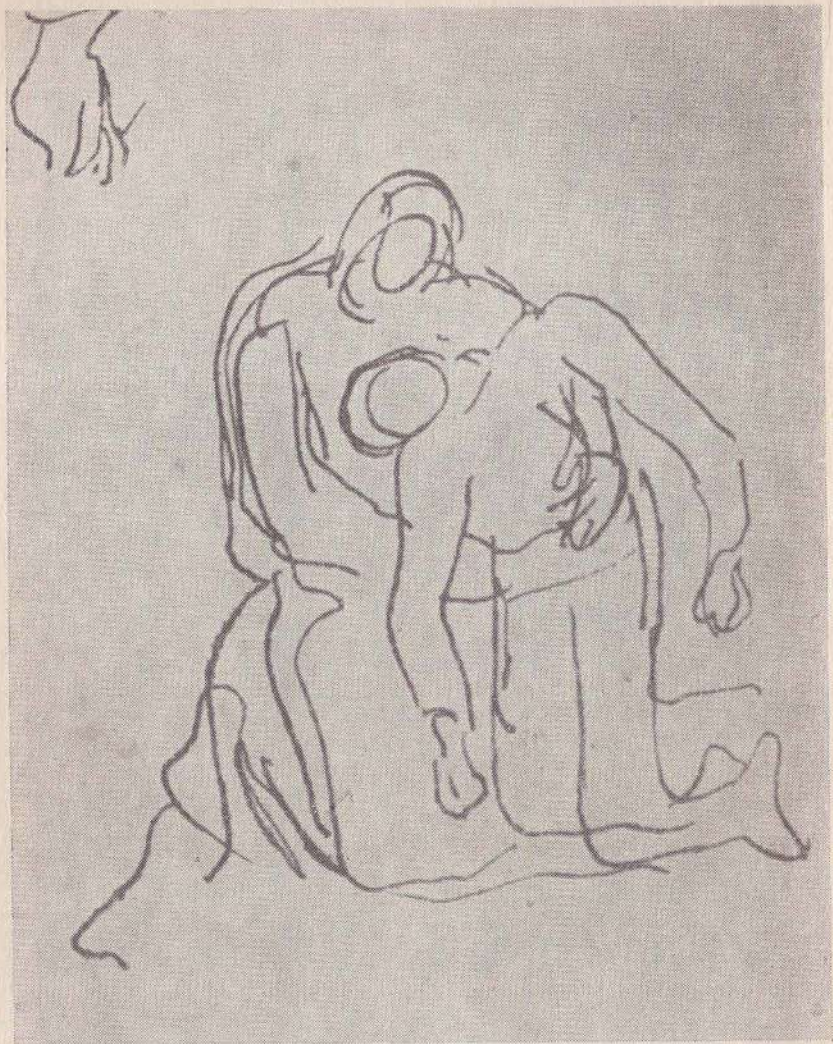
УЧЕСНИЦИМА
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ
ПОГИНУЛИМ У УЖИЧКОМ КРАЈУ
1941. ГОДИНЕ

АУТОРИ

ПИВО КАРАМАТИЈЕВИЋ:

На стражи

БОРА БАРУХ:

Рањеник

ПРЕДГОВОР

С обзиром да наша историографија још нема дела које би пружио исцрпнију слику о догађајима који су се одиграли у ужичком крају 1941. године, покушали смо да овим нашим радом донекле попунимо ту празнину. Посебна је наша жеља била да се дело појави уочи централне прославе 20. годишњице почетка устанка народа Југославије под руководством КПЈ, која ће се одржати баш у Титовом Ужицу. Дали смо и кратак историјат радничког покрета у овом крају, да би се могли лакше схватити догађаји које је устанак донео и боље сагледала улога Партије и ужичког пролетаријата.

Морамо подвући да су све борбе на југословенском ратишту у то доба чиниле једну целину и да је устанак у ужичком крају део општег устанка народа Југославије. Велике успехе које су у то доба постигли партизански одреди западне Србије, међу којима и Ужички одред, подједнако деле сви наши одреди широм земље, који су својом борбом допринели да се оствари замисао друга Тита за стварање слободне територије и организовање народне власти.

Током временског периода који овде обрађујемо, Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије и Централни комитет наше Партије на челу са другом Титом, налазили су се у граду Ужицу. Помоћ коју су они пружили Ужичком одреду, народноослободилачким одборима и партијској организацији давањем директива и задатака у право време, као и директним командовањем током операција које су се тада изводиле, била је од неоцењиве користи. Ми нисмо располагали документима који би

нам омогућили детаљнију обраду улоге и места Врховног штаба и Централног комитета КПЈ, те смо се задржали само на општим напоменама.

Дужност нам је да подвучемо и ону непосредну помоћ коју су Ужичком партизанском одреду пружили суседни одреди својим врло успешним борбама, а које ми током обраде борби Ужичког одреда нисмо довољно истакли. Због недостатка изворне грађе, нисмо могли потпуније приказати ни борбена дејства неких јединица других одреда које су се у то доба налазиле и бориле на територији Ужичког одреда, као на пример: Драгачевски батаљон, делови Посавског и 2. шумадијског одреда, Златарска чета, као и чета формирана од другова из Словеније.

Дужни смо, такође, да подвучемо значајну помоћ и сарадњу народноослободилачких одбора и партизанских одреда који су дејствовали на суседним територијама.

За обраду догађаја користили смо Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа који је издао Војноисторијски институт ЈНА, материјале који се налазе у Архиву овог института, грађу Историјског архива ЦК СКЈ и ЦК СКС, документа из Музеја устанка 1941. године у Титовом Ужицу, као и друге публикације у којима се говори о народноослободилачкој борби у ужичком крају.

Користимо ово место да се посебно захвалимо многим друговима — борцима и руководиоцима Ужичког партизанског одреда и одборницима народноослободилачких одбора, који су нам пружили податке и тиме помогли да се збивања потпуније осветле.

А у т о р и

ЈЕВРЕМ ПОПОВИЋ

ПРВИ ДЕО

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА
РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА
У УЖИЧКОМ КРАЈУ

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У УЖИЧКОМ КРАЈУ

I

Идеје Светозара Марковића, пионира социјалистичке мисли у Србији, наилазиле су у ужичком крају — како у градовима, тако и у селима — на плодно тле, због слободарских тежњи, сиромаштва и низа других социјалних проблема. Оне су овде продрле у исто време кад и у остала подручја Србије. Први весници социјалистичких идеја били су поједини просвећенији људи који су у идејама Светозара Марковића и њиховом оживотворењу видели могућност да се народ избави од пропадања. Најактивнији поборници ширења напредних схватања, не само за ужички крај већ и за целу Србију, били су Радован Драговић, Димитрије Туцовић (рођени у ужичком крају) и Душан Поповић, који је дуже време живео у Ужицу. Они су врло брзо проширили свој утицај и на раднике, а нарочито на ђаке ужичке гимназије. Треба нагласити да су се међу радницима одмах истакли Михајло Марковић, Гвозден Петровић, Драго Вилотијевић, Никола Марчетић, Никола Лојаница и Петар Ђеловић.

Пре подизања индустрије Ужице је имало доста развијено занатство у чијем се оквиру зачала радничка класа. Ужице је одраније познат трговачки центар коме су грави-

тирале и неке варошице ван округа: Сјеница, Прибој, Пријеполје, па чак и Вишеград. Овај град је био међу првим градовима Србије у коме се почела развијати индустрија. Електрична централа је подигнута 1961. године, а нешто доцније фабрика текстила, коже и оружја. Стварањем индустрије ствара се и савременија радничка класа која постаје важан чинилац у животу града и околине.

Истовремено са развојем индустрије почело је и раслојавање. Разне недаће и похлепа трговаца за богаћењем нису поштедели ни село. Трговци и повлашћени чиновници правили су походе на пашњаке и велике комплексе шума. Није био редак случај да неки службеник или трговац поседује на стотине хектара пашњака и шума, на којима су до јуче живели сељаци. Осиромашене сеоске породице све чешће су нудиле своју радну снагу, поред већ постојећег вишка радне снаге. Гола национална слобода отимала им је земљу коју им Турци столећима нису узели.

Радни односи у многим радионицама заснивали су се, како у граду тако и на селу, обично за период од Ђурђевдана до Митровдана. То је био изврстан начин за тоталну експлоатацију у току шест месеци, у којој радник није имао право да поставља питање радног времена и одмора. Рад се одвијао неограничено, према потреби газде или мајстора. Појам слуге давао је веће право газди да га незаштићеног искоришћава по својој вољи. Потресне описе живота радника, како у Ужицу тако и у другим деловима Србије, дали су први носиоци социјалистичких идеја — Димитрије Туцовић, Триша Кеџлеровић, Драгиша Лапчевић и други.

Једно од већих упоришта присталица социјалистичких идеја налазило се у ужичкој гимназији, међу ђацима и професорима окупљеним у организацији ђачке дружине „Напредак“. У тој дружини изникли су многи, касније познати социјалисти и борци у радничким организацијама. Чланови ове организације били су: Кашанин, који је доцније био председник Социјалистичке партије Србије и делегат на Међународном конгресу социјалиста, Недељко Дивац, професор Драги Ђурић, Мика Тодоровић, Драгослав Смиљанић Зеко, Ђоко Драшкић и др. Они су били пионири, мада сви нису до краја остали доследни револуционарној борби.

L. Tuzgubant

У Пожеги су се нарочито истицали књижари Драгиша Лапчевић и Бранислав Павловић, Љубо Мићић — земљорадник из Годовика, један од врло активних бораца од почетка своје делатности до смрти. Божо Мићић, Петар Милинковић из Рога, Митар Цицварић — земљорадник из Никојевића, браћа Миленко и Љубо Савић из Свештице, Илија Константиновић, Средоје Крчевинац и други.

Први социјалисти у Бајиној Башти били су занатлије (и њихови радници) Јосип Требињац — столар, Милош Караклић — опанчар, браћа Тодор и Живадин Ресемић — абације и Милош Цекић — пекар.

Сви они имају велике заслуге за ширење социјалистичке мисли, а нарочито је био важан њихов утицај на широке народне масе, тим пре што су животом и радом као социјалисти служили за пример у својим крајевима.

Носиоци напредних схватања у овом делу Србије нису се ограничавали само на теоретски рад и проблеме радничке класе, већ су исто тако тражили решење и за пољопривреднике. Присталице социјалистичких идеја у Пожеги више су се оријентисале на село. Тако се, на пример, Драгиша Лапчевић у пожешком срезу нарочито залагао за стварање воћарских задруга. Извршио је велики утицај на широком подручју ариљско-пожешког и моравичког среза. Много је учинио да се подигну бројни воћњаци, створе задруге и читаонице.

Прва социјалдемократска организација у Ужицу основана је 1903. године. Годину дана доцније стварају се организације и у осталим општинама ужичког округа, изузев Ивањице и Чајетине. Добар део чланства организације био је полуписмен, јер су школе биле ретке и недовољне и у градовима, а поготову на селу. Исте године када је организована прва организација, 1904, одржан је велики збор странке. Као прва последица овог збора јавља се штрајк радника ткачке радионице, који је оставио врло снажан утисак не само на радништво града, већ и на грађане који су први пут видели организовани наступ радника. Први успеси радника у Ужицу пренели су се и на остала места округа, која су имала мање радионице и трговине. У Бајиној Башти 25. фебруара 1910. године организован је први штрајк кожарско-прерађивачких радника. Један од организатора штрајка био је Митар Јанковић, браварски радник.

Пошто су опанчарски радници живели под најтежим условима, то је Митар предложио да они ступе у штрајк коме се он ставио на чело. У штрајку је учествовало око 30 радника. После штрајка од шест недеља постигнут је споразум да се радно време скрати на четрнаест часова са ранијим условима плаћања, што је био велики успех када се узме у обзир да су радили неограничено време.

Прве клице социјалистичког покрета у ариљском срезу јављају се још 1892. године, када је у Ариљу формирана једна од првих социјалистичких организација у овом делу Србије, такозвано „Радничко друштво”. Оснивачи ове организације били су, поред осталих, Васа Пелагић и Драгиша Лапчевић. Пошто Ариље није имало већи број радника, то су се у тек основаном друштву више окупљали добронамерни домаћини. Ипак, доцније, у њему се окупљају и радници који оснивају синдикат — подбор опанчарских радника, у који је одмах ступило 14 опанчара.

Социјалистичке идеје су почеле да налазе своје присталице и у златиборском срезу. Напредна мисао је крчила себи пут преко појединих учитеља или напредних људи, који су служили или повремено боравили у овим крајевима. Један од познатих људи из тог времена био је Младен Булић. Он је и пре оснивања КПЈ, тј. пре и за време првог светског рата, био активан и познат у златиборском срезу по томе што је „устајао у заштиту тлачених и обесправљених”.

II

Рат у коме је Србија била окупирана, зауставио је сваку делатност социјалиста. Требало је да се он заврши, па да се настави са радом. Последице створене ратом дале су шире могућности за развој радничког покрета и борбе радничке класе. И радник и земљорадник се уверио да су социјалисти имали право када су заузели негативан став према рату. Иако је Србија била међу победницима после рата, у њој нису била решена многа социјална питања. Напротив, стање у коме се нашла земља тражило је ефикасне мере, а ратне последице су заостриле многе проблеме, живот је постао још тежи. Многи људи, осиромашени про-

теклим ратом, беспомоћно су гледали пуста згаришта својих домова, немајући средстава да их подигну, инвалиди су безнадежно тражили помоћ, опљачкан народ није могао да нормализује живот. Епидемија коју је рат донео односила је целе породице. Деца чији су родитељи изгинули у рату, лутала су улицама тражећи помоћ. Први послератни дани нису обећавали да ће радници добити она права и оне услове рада који су им предочавани док су се борили за слободу. Постајало је све јасније да послодавци неће учинити добровољно ништа, што би радницима побољшало материјални положај. Напротив, у борби да се одрже у јакој конкуренцији, вршили су притисак на најамне раднике. Радници ужичког округа упорно су се борили за бољи живот, а та борба није остала без резултата. Они су имали већу плату од многих радника у Србији, благодарећи организованој борби и јаком утицају синдиката на раднике. Што се тиче надница, радници из Ужица имали су 150% већу зараду него у неким деловима Србије.

На даљи развој радничког покрета у ужичком крају после првог светског рата утицале су и неке особености. Постојање гимназије, која је дала врло добре борце за социјализам, убрзало је развој радничког покрета. Неоспорно да су већ извесне традиције и постојање радничке партије у ранијем периоду имали знатан утицај на даљи развој напредних мисли. Ткачница и електрична централа имале су прилично добро организован пролетаријат, али ипак доста млад. С друге стране, није ишло у прилог развитка радничког покрета то што је тадашња власт, као владајућа нација, из ових делова Србије регрутовала жандарме, шумаре, финансије, граничаре и друге „чуваре реда и поретка“, које је слала у све пределе Југославије. Ако је било напредних људи међу њиховом родбином, они су зависили од њиховог мишљења које је било опречно са борбом радника за своја права.

Различите економске могућности за почетак рада после рата, како у целој земљи тако и у ужичком крају, створиле су међу трговцима и занатлијама оштру диференцијацију. Осећала се јака конкуренција индустријске обраде и прераде сировина. Јасно се испољавала карактеристика капиталистичког развоја заосталог краја — веће занатске радње и фабрике гутале су оне мање, финансијски јачи трговци и

банке потискивали су ситне трговине. Број пропалих, незапослених и полузапослених постајао је све већи, а радничка класа малог града све бројнија и јача. Међутим, услови рада и живота били су врло тешки. Радило се по шеснаест часова дневно, а понекад и више. Заштите на раду такође није било, социјално осигурање није постојало. Број туберкулозних радника био је све већи. Тадашња власт није решавала ове проблеме, већ је настојала да их сакрије, да их некако заглади. Зато су пред изборе за посланике отворани фиктивни радови, трасирали су се путеви на све стране, а по завршетку избора од обећања и радова не би било ништа.

На овакво стање радничка класа је одговарала организованом борбом за своја права. Велики успех радника Ужица, из периода после првог светског рата, јесте формирање струковних синдиката и њихов јак утицај у целом крају, што је учињено и у другим среским местима, у којима су ужички радници имали улогу организатора. Још по самом ослобођењу Ариља, на пример, поново је почео рад Синдикални пододбор кожарско-прерађивачких радника. У пролеће 1919. године Љубо Стојић, Милојко Савић, Михајло Мајсторовић и Ристивоје Јовановић обнављају рад Социјалдемократске радничке партије у Ариљу.

У Ужицу је било неколико пунктова где су напредне идеје особито изражаване. То су истовремено били центри одакле су потицале све акције или веће активности радничке класе. Осим ткачке радионице, електричне централе и железничке радионице, револуционарни рад се добро одвијао и међу будућом интелигенцијом у гимназији и учитељској школи, где је традиција старијих генерација имала дубоке корене, затим у Дому ратне сирочади и занатској школи. Нарочито добро организован рад спроводио се све до „Обзнане“ и у Независним радничким синдикатима. Комунисти су преко синдиката врло успешно спроводили свој утицај на раднике града. Прославе Првог маја биле су уобичајене и најсвечаније прослављане; то су у ствари биле мирне демонстрације у којима је учествовало све радништво. На њима су се окупљали и они који нису били организовани. Социјалистичке идеје су добијале све више присталица, а радници су у колективним подухватима осећали највећу снагу. Народ је видео да се ратни зеленаши, који су трговали са окупатором док се народ борио за слободу, и

даље богате, постају све утицајнији на привредном и политичком пољу; да су многи службеници фаворизовани и да власт не мисли много на раднике. Опште незадовољство у народу допринело је томе да борба радничке класе добије конкретне облике.

Победа комуниста на општинским изборима, одржаним 1920. године, била је непосредна афирмација улоге радничке класе у Ужицу. Тада су припадници Социјалистичке радничке партије (комуниста) однели врло убедљиву победу у Ужицу, истакавши за кандидата Петра Ђеловића, часовничара. Чим је установљена победа комуниста, у граду је настало славље. Одушевљење се пренело и на остала места у округу, где су се људи све отвореније изјашњавали за комунисте. За посланика на листи комуниста у Пожеги победу је извојевао Љубо Мићић и његов заменик Митар Цицварић, који је био члан Социјалдемократске партије од 1904. године. У селу Солотуши комунисти су били истакли и свог кандидата Бега Веселиновића који је постао председник општине, а у Сечој Реци Јакшу Томића. У рачанском срезу постали су одборници Јосип Требињац, Милан Караклајић и Живојин Веселиновић, сви социјалисти. У пожешком срезу комунисти су победили у две општине. Милован Жунић био је изабран у селу Висибаби. И у општини Роге комунисти су победили.

Комунисти и социјалисти ариљског среза поставили су заједнички своје кандидате у ариљској, радобуђској и латвичкој општини. Њихов кандидат у Ариљу био је Љубо Стојић. На тим изборима комунистички кандидат добио је 25 гласова, а радикалски кандидат — чија је странка дотада била најјача у Ариљу — 26 гласова.

Избори комунистичких кандидата у Ужицу и другим местима имали су врло великог одјека у народу. У граду је развијена црвена застава. Народ је био свим срцем за нову власт. Али буржоаски представници нису желели исто што и већина бирача. Подржавана од полиције, бивша управа је предала комунистима такорећи опљачкану општину: са великим дуговима, многа документа су била склоњена и уништена, а каса скоро празна (у њој је било свега 300 динара). Требало је комунистима оставити што више проблема, како би се створио утисак да су неспособни да рукују пословима општине. Иако под тешким условима, нова општинска власт је организовала послове уз помоћ грађана

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА

DE SOZIALDEMOKRATISCHE
PARTI SERBIENS

LE PARTI SOCIALISTE SERBE

ЧЛАНСКА КЊИГА

Српска Социјалдемократска Партија
Bosnische Sozialdemokratische Partei
Српска Социјалдемократска Партија

Месна организација за Бр. Комитет

ЧЛАНСКА КЊИГА

Бр. 33

За члана

Митра Цицварића

записане

Евоковић

рођен 9. 02.

Чл. 1883/35

Никојевићима

Скупштина у Паризу

20. Јунија, 1943.

Осципи

За уписи
Јовановић

Чланска књига Митра Цицварића, члана Српске социјалдемократске партије. Митра су убили четници у селу Никојевићима 1943. године.

и пуним замахом решавала проблем за проблемом. Прво што је учинила било је убаштињење општинске имовине, коју су протекцијом и на бесправан начин хтели да при своје поједини трговци. Направљени су планови за изградњу нове електричне централе, оправљене су градске чесме, отворено градско купатило, наплаћени велики дугови, устављена је трошарина итд. Углед нове власти био је подигнут. Многи, доскора конзервативни људи из града и села, видевши комунисте на делу, опредељивали су се за њих.

Општинска управа, коју су сачињавали комунисти, могла је обавити ове и друге послове захваљујући великој подршци народа, а првенствено радничке класе. Врло вероватно да би општина под руководством комуниста обавила и замашније послове, да није дошло до њеног насилног обраћања. Десет месеци после преузимања власти, капиталисти су све више вршили притисак на општину у чему им је полиција, на челу са начелником, у целини ишла на руку. Среско начелство се није саглашавало са многим одлукама општине, нити је одобравало. Тиме је општинској управи онемогућено функционисање. Под непосредним притиском полиције, општина је незаконито одузета од комуниста и предата представницима буржоаских партија. Тада је први изабрани представник на листи комуниста, Петар Ћеловић, рекао: „Ми смо положили испит да умемо руководити општином. Ви нас незаконито истерујете помоћу полиције, а ми ћемо доћи помоћу револуције.“ Успех пролетерске револуције у Русији будио је заиста велику наду да ће радничка власт убрзо бити повраћена.

Јак социјалистички покрет у пожешком крају подржан је од многих присталица, а нарочито Љуба и Божа Мићића, Драгомира Ивановића, Николе Јефтића и других. Код Љубе Мићића и сељака Милоја Ћирјаковића налазиле су се најбоље библиотеке у том крају, а Љубо је сам прочитао више књига него већи број интелектуалаца тог времена. (Написао је једну лепу студију о Златибору и његовом насељу.) Ова група социјалиста била је у великој опречности према плаћеним опортунистима у Партији. Благодаречи њиховом утицају, у Пожеги је пред Вуковарски конгрес било 300 чланова. Као делегат за Конгрес, који је одржан 1919. године, изабран је Никола Јефтић Пеко. Пре

доласка, чланови Социјалистичке партије из Пожеге изричито су од њега захтевали да на Конгресу гласа за III Интернационалу.

Поред поменутих социјалиста — активиста из пожешког краја — истицао се такође и Брана Павловић, који је 1920. године био на листи комунистичких кандидата у Чачку.

Покретачи и иницијатори ширења идеја КПЈ у црногорском срезу, од 1919. године до „Обзнане”, били су: Јакша Томић из Сече Реке, Марко Јосиповић из Брајковића, Мишо Марковић из Косјерића, Михајло Станојевић — учитељ из Косјерића, Драган Матић — учитељ из Маковишта, као и неки радници из Косјерића. Преко ових другова Петар Ђеловић је развио прилично живу револуционарну делатност у овом срезу. Крајем 1919. године у кафани „Зјала” у Косјерићу одржан је састанак на коме је формиран Одбор КПЈ за Косјерић. Било је присутно око 20 људи. Говорили су Јакша Томић и Марко Јосиповић. После оснивања Одбора Партија је добила присталице и у другим селима среза. За време избора кандидат за срез црногорски добио је 321 глас. Мада је Радикална странка у овом срезу победила, ипак је КПЈ постала врло запажена партија и својим програмом добијала све више присталица међу грађанима и сељацима. Партија би свакако имала знатно више гласова, да пред гласање није дошло до отвореног притиска, па чак и хапшења присталица КПЈ.

Избори 1920. године дали су Скупштини и 51 комунистичког посланика. Опирући се против незаконитог узимања општинске власти и прогањања комуниста у местима где су они изабрани, Љубо Мићић је одржао један од познатих говора, нападајући монархију и припреме за стављање Партије ван закона. Љубо је у Скупштини разголитио монархистичку владавину, запањујући присутне посланике бистрином и аргументованим подацима. Он је још у току читања свога говора одговарао на постављена питања. Видевши да Мићић није „само обичан сељак”, посланици из противничког табора били су присиљени да не упадају у реч и мирно су саслушали његово даље излагање.

У даљем развиту радничког покрета у Ужицу и округу било је промена: некад је активност организација била већа, а некад слабија, као што је, уосталом, био случај са радничким покретом у целој земљи. Доношењем „Обзнане” и новог курса према Партији, покрет у овом крају пада у кризу и јењава. Вуло оштре мере режима допринеле су томе да организоване акције радничке класе постану знатно слабије и ређе, јер су не само појединци, већ и групе познатих радника активиста биле осуђиване на робију (Милош Требињац, Стево Станојевић и други).

У црногорском срезу такође је дошло до прогона. Власти су се окоиле првенствено на просветне раднике, који су се за време избора били определили за КПЈ. Под удар закона дошли су и сви они које је власт сматрала сумњивим. Просветни радници су премештани из околине у забаченија места, без комуникација. Срески начелник и школски инспектор такође су вршили притисак на ове људе. Били су принуђени да дају изјаве да више неће радити за КПЈ, а у противном су удаљивани из службе.

Мада су прогони и хајке после доношења „Обзнане” узели великог маха, контакти међу комунистима нису престајали. И поред релативно слабог стања у партијским редовима (чланство је било бременито фракционашким борбама), комунисти из Ужица и околине налазили су могућност за заједнички рад. Постојали су контакти са истакнутијим комунистима из осталих делова Србије.

Оваквим актима, као што је била „Обзнана”, и могла се одржавати пљачкашко-терористичка власт монархије. Али баш такви поступци су челичили људе, стварали су их правим борцима народа. О томе друг Тито каже:

„Режими предратне Југославије живјели су више од двадесет година одржавајући се на „Обзнани”, на терору и прогонима најнапреднијих људи наше земље. Зато су, као што је познато, у предратној Југославији били веома сложени и тешки услови за рад и борбу Комунистичке партије. Али, владајућа буржоаска класа монархистичке Југославије изазивала је својом унутрашњом и спољном политиком незадовољство радних маса и угњетаваних народа земље и

тима је у исто вријеме и против своје воље стварала услове за рад КПЈ.”¹

Већ 1924. године раднички покрет у ужичком округу јача. Поново се предузимају значајније акције, мада више од стране појединих радника него од организација. У то време у Ужицу је активно радио познати раднички борац Милош Марковић, син Спасоја Марковића, радника — социјалисте. Понет снажним замахом Партије пре „Обзнане”, када је био као омладинац у Партији, он није поколебан прогонима и терором. Чим је 1924. године одслужио војни рок, дошао је у Ужице и наставио да ради са врло запаженом активношћу. Он је био тај који је користио све могуће форме легалног рада, да би одржао јединство Партије и њен утицај на раднике, организовао је независне синдикате, оживео многе друге активности радника: организовао хор, читаоницу, усмерио борбу радника на смањење радног времена, итд. Охрабрени Марковићевим утицајем, многи другови које су „Обзнана” и прогони поколебали, постали су куражнији и све више су веровали у могућност успешног деловања и у најтежим условима.

Марковић је организовао прославу Првог маја, која је требало да се одржи легално. Али, ужичка полиција је то забранила у последњем тренутку и изгледало је да до ње неће доћи. Међутим, Милош је предузео мере да се по сваку цену прослави раднички празник. Тако је и било: радници су отишли на Аду, испод Ужица, и прославили свој празник.

Истог дана увече Марковић је организовао приредбу у част Првог маја. Полиција је одмах то сазнала и покушала да предухитри приређиваче: ухапсила је Марковића и друге познате радничке борце. Тада су радници демонстрирали, захтевајући да се раднички вођи пусте на слободу. У знак протеста због хапшења Марковића, радници са железница и из ложионице ступили су у штрајк. Полиција је била приморана да пусти ухапшенике на слободу. Међутим, радници су продужили са штрајком. Окуражени успехом, они су поставили нове захтеве. Тражили су веће наднице и осмочасовно радно време. Била су безуспешна сва настојања тадашњих власти да разбију штрајкаче. Доведени су са стране нови радници, али су се они одмах солидарисали са

¹ Из реферата друга Тита, одржаног на свечаној седници поводом прославе четрдесетогодишњице Партије.

својим друговима металцима и вратили се назад. Дирекција ложионице није била вољна да удовољи захтевима радника, те је покушала преваром да реши недостатак радне снаге. У затвореним вагонима довукла је 15 радника из лајковачке ложионице. Не знајући за штрајк, ови радници су отпочели да раде. Међутим, када су сазнали о чему се ради, прекинули су посао и вратили се у Лајковац, где су били ухапшени. Али ова солидарност радника допринела је победи штрајкача.

Активност радника уочила је полиција, а и више партијско руководство. Милош Марковић одлази у Ниш, где је из Београда привремено премештен ПК за Србију, чији је он био члан. Нешто касније он је постао и члан ЦК КПЈ. После извесног времена наступиле су провале у Србији, те је Марковић био принуђен да пређе у илегалност, а доцније да отпутује у СССР.

Завођењем шестојануарске диктатуре 1929. године и забраном рада Независних радничких синдиката, наступили су нови прогони и заведен је још жешћи терор. За комунистима се јурило на све стране.

Партијска организација у Ужицу није постојала од њеног растурања 1929. године па до јесени 1931. И за то време радничка класа је била на висини своје класне припадности: нису престајали договори, одржаване су борбене традиције, излазило се на излете, разговарало се о недаћама и терору који је условила диктатура. Већ 1930. године један полицијски списак је бројао 55 људи који су осумњичени за комунистичку делатност. Ти људи су били носиоци рада у разним спортским клубовима, синдикатима, у удружењу „Трезвена младеж“, „Абрашевић“, спортским клубовима „Слобода“, „Грађански“, итд. Покушај социјалистичких ренегата да освоје синдикате није успео. Радници су сачували утицај Партије. И без партијске организације умели су усмерити своју делатност према циљевима које је поставила Партија још у доба легалног деловања.

У то време особито се у раду осећа делатност неколико познатих омладинаца, међу којима и Јосифа Шибера (који је постао члан Партије 1928. или 1929. године, приликом доласка Милоша Марковића у Ужице). Он је постао члан прве обновљене партијске организације у граду 1931. године. Шибер је уско сарађивао са Ратковићем (који се 1920. го-

дине налазио на листи комуниста у Јагодини), председником спортског клуба „Слобода”. Шибера делатност се испољавала свестрано: био је у сталном контакту с радницима, одржавао састанке, предавања, а нису изостајале ни „по државу опасне радње”. Тако је 1932. године истакао црвену заставу на Соколском дому. Њу је полиција убрзо скинула, али је овај гест дао повода да се слична пракса прихвати и у каснијем деловању радничке класе. Већ 1. августа исте године комунисти Власта Мартиновић и Владан Росић истакли су црвену заставу на Биоктошу, највећем брду близу града. У децембру, на дан прославе „уједињења” издат је проглас са потписом — „револуционарна омладина”. На разним скуповима су све више долазили до изражаја напредни људи. Рад комуниста је био све бољи и успешнији. Професор Милутин Смиљанић је набавио марксистичку литературу са француског, преводио на српски, па је са Браном Јевремовићем умножавао и делио комунистима. Тако је, најпре, у врло скромним размерама дошло до постепеног обнављања партијске делатности. Иако је полиција и даље прогонила комунисте, шиканирала их и злостављала, делатност ових људи је постајала све живља. Овакви облици рада — како каже Брана Јевремовић, један од организатора партијске активности у то време — били су почетнички, али је нешто касније право револуционарно деловање постало садржина скоро свакодневног рада.

Крајем 1931. године у Ужицу се самоиницијативно окупљају активисти од којих ће се створити основно партијско језгро. Поред Шибера, Смиљанића, Бране Јевремовића, све су активнији постајали и Здравко Петаковић, Власта Мартиновић, Владан Росић, Симо Сарага и Добрило Симић. Полиција је уочила деловање ове групе истакнутих људи, па је припремила мере да их растури. Своју жаоку уперила је против радника Јосифа Шибера, кога је убрзо прогнала из Ужица у Ивањицу, а његов пријатељ и сарадник, професор Милутин Смиљанић, отпуштен је из службе. Здравко Петаковић, Владан Росић, Вукола Дабић, Власта Мартиновић, Радомир Совровић и други често су били хапшени и малтретирани.

Партијске организације у Ужицу и другим местима округа имале су велике користи и практичне помоћи од партијске конференције ПК КПЈ за Србију, која је одржана

на Златибору у јесен 1934. године. То је у ствари био други део партијске конференције за организацију: Краљево, Чачак и Ужице, док се први део одржавао у Београду. Конференцију на Златибору је водио Благоје Паровић, а од комуниста из ужичког краја били су присутни: Здравко Петаковић, Љубо Мићић и Брана Јевремовић. После ове конференције, може се рећи да је партијски рад обновљен и да су комунисти Ужица повезани са вишим партијским форумима. Напредна омладина Ужица је у овом периоду такође била активна. Омладинци су се окупљали око Народне књижнице и читаонице (која је, изгледа, формирана још 1930. године). У њој су углавном радили студенти, а полиција је редовно слала контролу. Овде се концентрисала и напредна литература, која се обилато користила. Банска управа је знала за делатност оваквог облика и изражавала је негодовање. Власт није била у стању да онемогући такав рад. Тек у току рата, 1942. године, имала је прилику да преко свог окружног начелника, по злу чувеног Манојла Кораћа, прикупи и спали по књижницама све књиге које су по њиховом мишљењу биле сумњиве, а које су наводно донете још 1930. године.

Преко локалног листа „Ужички глас“ комунисти су успевали да протурају своје чланке. Поменути лист није имао одређену политичку оријентацију, већ је за новац штампао све. Поред информација о раду радничких и студентских организација, лист је доносио и низ написа иза којих је стајала напредна омладина и радништво. Агитацијом комуниста овакви примерци листа су радо куповани, што је утицало да власник листа прима и њихове чланке. Први од таквих написа била је објективна информација о VII конгресу Комунистичке интернационале. Затим, у једном напису се истиче потреба да се помогне радничкој културној групи „Абрашевић“, доноси се информација о приредбама у корист незапослених радника и говори о једној студентској приредби. У броју од 29. марта 1936. године излази већи чланак под насловом „О материјалној дијалектици“. У једном броју је штампан некролог о истакнутом радничком борцу Михаилу Марковићу Ђузу, а затим се популаришу напредни позоришни комади и приредбе. Овај лист је учинио велике услуге у време припрема за Светски омладински конгрес за мир у Женеви, објављујући

апел и проглас поводом ове интернационалне манифестације. Како је лист убрзо престао да излази, радничкој класи и комунистима су за обавештавање остале на расположењу: усмене и зидне новине, илегални леци, приредбе, брошуре и слично.

IV

Као што је познато, организаторима партијског рада у ужичком крају пошло је за руком да учврсте утицај Партије у синдикатима. Постала је традиција да синдикат у коме се окупљало све радништво, буде жариште напредних идеја.

Полиција је и даље пратила рад комуниста и радника. У Ужицу је 19. октобра 1936. године избио штрајк струковних подружница. Радници су тражили повишење надница и смањивање радног времена. То је у ствари био штрајк 35—40 абацијских и кројачких радника. Они су захтевали веће наднице за 10⁰/о и смањење радног времена на девет часова. Послодавци нису пристали на ове услове. Штрајк је трајао око месец дана и завршен је половичним успехом. Тако се у месечном извештају генералштаба помиње да се између осталих градова, и у Ужицу „осећа живљи рад комунистичке организације”, о чему се 12. марта 1937. године извештава полиција.

И у осталим среским местима дошло је у овом времену до јачања револуционарне делатности. Прва синдикална организација у Косјерићу формирана је 1935. године и звала се „Савез кожарско-прерађивачких радника, пододбор Косјерић”. Ова синдикална организација имала је приличан број чланова. Већ у лето 1936. године организован је први штрајк кожарско-прерађивачких радника у Косјерићу, који је трајао више од десет дана. Радници су тражили осмочасовно радно време. Успели су да се изборе за десеточасовно радно време, што представља ипак велики успех, с обзиром на то да су раније радили по шеснаест часова дневно. Овим штрајком руководио је Десимир Чоловић, радник.

На дан 31. марта 1937. године у Ужицу је одржан општински раднички збор, на коме је било присутно око 250 радника. Збор је отворио Здравко Петаковић, члан КПЈ. Циљ је био да се изврши агитација за омасовљење синди-

калних подружница. Позвани су радници да се учлане, сви до једног, како би се лакше борили за своја права. Нарочито се апеловало на раднике ужичке ткачке радионице, како би они имали више изгледа на успех у борби коју воде. Збор није остао без резултата. Већ током године формирају се подружнице, као што је била кожарско-прерађивачка.

Иако је Партија губила кадрове услед прогона и протеривања, радници су били уверени да их је она водила правилно. Њен утицај у синдикатима остајао је и даље чврст. Банска управа је, међутим, одбила молбу за одобрење рада кожарско-прерађивачке подружнице и забранила јој сваку даљу делатност. То је учињено на предлог полиције из Ужица. Полиција је истовремено поднела предлог Бановини да се такође забрани сваки даљи рад Удружења студената из Ужица, мотивишући то комунистичком припадношћу њених оснивача — Добра Симића, Добрила Петровића, Миливоја Ковачевића, Петра Тодоровића и Мирослава Драговића. Сви су они били затворени у вези с провалом у Крагујевцу. Банска управа је врло брзо решила предлог полиције. 23. септембра 1937. године донето је решење да се Удружење студената у Ужицу растури. Треба напоменути да је ово Удружење било заиста врло активно. У току свог рада организовало је више успешних приредби у разним местима округа, које су биле добро посећене и отпочињале тиме што је увек понеко одржавао уводну реч. Оне су уједно имале пропагандно-агитациони карактер, биле су лепо организоване па су зато привлачиле пажњу народа.

Како су банска управа и полиција и даље били ревносни у борби против напредних организација у Ужицу и околини, шиварско-одећни радници у Ужицу покушали су да створе своју организацију. Они су 12. априла 1938. године одржали оснивачку скупштину на којој су усвојили програм и обратили се властима за одобрење рада. На предлог полиције из Ужица, која је тражила забрану, с мотивацијом да су неки од оснивача левичарски настројени, банска управа је решила да се „молба одбије и забрани сваки даљи рад Удружења шивачких радника у Ужицу... пошто исти не пружају довољно гаранције да ће се њихов рад одржавати у границама правила...” Радници су покушали

да за ово решење нађу правни лек. Њихова је жалба била усвојена и рад касније одобрен. Охрабрени овим успехом, иако је кожарцима био забрањен рад, покушали су касније да испослују дозволу за делатност свога Удружења. Њихово настојање се успешно завршило.

Абаџијски радници у Ужицу су 11. новембра 1938. године ступили у штрајк, пошто су са послодавцима узалудно водили преговоре за склапање колективног уговора којим би се решиле њихове повишице плата и нека друга питања. Иако је било свега 14 штрајкача, абаџијски радници су добили тражену повишицу.

Паралелно са успостављањем легалних синдикалних организација нису изостали ни покушаји обнове партијске организације, тако да су 1938. године у Бајину Башту почели долазити илегалци партије који су успостављали везу са напредним радницима, објашњавали им политичку ситуацију у земљи и свету и указивали на потребу организованог политичког рада и борбе. У то време је Петар Стамболић, који је био илегалцац, долазио у Бајину Башту где је одржавао састанке са Миленком Топаловићем, Рајаком Павићевићем, Тодором Павићевићем, Мијом и Беком Нинчићем, Љубишом Тршићем и другима. Ова се група даље на различите начине повезивала са великим бројем омладине, што је било од великог утицаја на формирање и васпитање омладине у овом крају.

Петар Стамболић је више пута долазио у Ужице током 1937—1938. године, радећи на што већој активизацији партијског рада. С њим је долазио и Светозар Вукмановић Темпо. Револуционарни покрет у Ужицу, а у првом реду међу школском и радничком омладином и студентима, још одавно је пао у очи војним властима. Оне су често тражиле интервенцију полиције. У акту Главног генералног штаба стоји: „Комунизам код ђака VII и VIII разреда ужичке гимназије све се више шири. Ову акцију међу њима спроводе комунисти Добривоје Симић, студент права, Мишо Ковачевић, студент права, Доброло Петровић, студент права, Војислав Бојовић, обућар војне обуће у Пожеги, Радомир Совровић, кројач, Војин Петровић, обућар и Владан Росић, без занимања.” У истом тексту се даље подвлачи јако развијена делатност омладине, симпатије појединих наставника према напредном покрету и страх других да

не би одатле били премештани. Полиција такође истиче да се у спортском друштву „Грађански” осећа јак утицај комуниста. У вези с тим полиција предлаже да се овом клубу забрани рад, пошто у њему главну реч воде лица осуђивана због комунизма. Банска управа у Сарајеву прихватила је овај предлог и донела одлуку „да се спортски клуб „Грађански” распусти, пошто је удружење прекорачило свој статутни круг рада и чланови истог иступају против државно-друштвеног поретка”. Управно одељење Министарства унутрашњих послова 1. јула 1939. године донело је одлуку којом је одбачена жалба клуба, а оснажено решење Управе о забрани даљег рада.

Сталном полету и деловању радничке класе тадашње власти супротстављају разне профашистичке организације, као што су Збор² и Југорас³. Међутим, ове фашистичке организације нису успеле да формирају ниједну синдикалну подружницу међу радницима, изузев групе коју је сачињавало неколико поткупљених лумпера, који никад нису били чланови синдиката, нити тражени радници. Ни председник „Збора”, адвокат Диковић, није успео да окупи иоле значајнији број грађана. На изборима 1935. године није имао ко да га подржи. Да би колико-толико учврстио своју организацију, у помоћ му долази сам Димитрије Љотић. Он планира зборове у Бајиној Башти, Чајетини и на другим местима, али се они сведе на уже конференције које полиција штити, јер су мале групе присталица „Збора” живеље у сталној опасности да буду нападнуте од радника и грађана. Исте године 22. септембра, Љотић је заказао збор у хотелу „Париз”. Иако чуван од полиције и писара, овај збор је био разјурен од стране ужичког пролетаријата. Љотић просто није могао да дође до речи од паклене ларме и бучних добацивања... Та ларма је била све бучнија и безобзирнија, те се на крају збор морао растурити. („Ужички глас” број 34 од 25. септембра 1935. године.) Утицај радничке партије био је толико велики, да је ретко који члан „Југораса” смео да носи своју партијску значку. Дајући жртве против фашизма, како у земљи тако и у Шпанији, партија је вршила врло снажан утицај на све родољубиво и антифашистичко становништво.

² Фашистичка организација Димитрија Љотића из Смедерева.

³ Скраћеница за Југословенски раднички савез (фашистичка организација).

Активност комуниста у ужичком крају била је толика да је, по оцени полиције, све друштвене организације требало затворити, „јер су се у сваку увукли комунисти и они у њима имају главну реч”. Таква активност комуниста осећа се и у осталим среским местима. Приликом избора 1935. године Партија је успела да повећа свој утицај у масама. Како удружена опозиција није на време истакла свог кандидата, комунисти су сами деловали против избора Јефтића. Мада је ужички округ земљораднички крај, радничка класа је била утицајни фактор у расположењу маса. Цитирано обавештење, које је добио Генералштаб, ни изблиза није давало слику стања и развоја напредног покрета у ужичким школама, а посебно у учитељској и гимназији. Делатност у њима је била много шира (касније су скоро сви ђаци из ових школа били у партизанима), а револуционарни рад поодавно зачет на иницијативу студената из ужичког краја. Тај рад је био раширен у свим друштвима која су функционисала у школама: соколском, скаутском, трезвењачком друштву, у Црвеном крсту итд. Први омладински активи формирани су у овим школама и почели са делатношћу 1934—1935. године. По школама су особито добро радили литерарне дружине. Једном састанку чланова СКОЈ-а присуствовао је и члан ПК Србије Петар Стамболић. Том приликом и он је говорио о раду чланова Партије и дужностима скојеваца. По сећању учесника састанка, Стамболић је истакао да треба радити са омладином тако и толико, да ниједан омладинац не постане члан фашистичке организације.

Као и у периоду напада на републиканску Шпанију, тако и приликом напада на Пољску и Чехословачку, ужички крај је дао видан протест. Омладина и радништво су манифестовали градом, а студенти су се обратили јавности, захтевајући чврсту организацију у одбрани земље којој је претила непосредна ратна опасност. У вези са тим издат је летак у коме се каже:

СВИМ РОДОЉУБИВИМ УДРУЖЕЊИМА УЖИЦА

У озбиљном времену у коме се налазимо, а с обзиром на последње догађаје који се око нас одигравају, родољубива омладина града Ужица позива све организације на сарадњу.

Ми сматрамо да је у овом моменту најподесније створити заједнички Акциони одбор свих овдашњих организација, који би имао да подиже дух отпора код месног становништва према нападу у виду разних приредаба, академија, митинга, да се стара о пасивној одбрани становништва (обучавајући становништво у одбрани из ваздуха, градећи склоништа од напада из ваздуха, набављајући гасмаске, организујући болничке течајеве итд.)...

... Ми апелујемо на вашу патриотску свест, уверени да и ви са нама у овим критичним тренуцима делите исту бојазан због опасности која прети слободи и независности и интегритету Југославије.

С обзиром да се ситуација на нашој граници сваким даном погоршава и да ова велика опасност по нашу државу бива све већа, ми вас умољавамо да на овај наш предлог одговорите још у току сутрашњег дана.

Имајући стално пред очима славну историју наших народа, а вођени светлим примерима наше дичне прошлости, а напосе Вашим, не можемо а да у овом одсудном тренутку не поступимо као што сте Ви поступили, то јест да први будемо на бранику угрожене нам родне груде.

За иницијативни одбор,

Родољуб Васиљевић, апс. фил. с. р.
Радисав М. Кремић, ст. права с. р.
Добривоје Т. Видић, учитељ с. р.
Миодраг Аврамовић, ст. права с. р.
Лена Цагић, студент права с. р.
Филип Маријановић, ст. права с. р.

У селу Међуречју, код Ивањице, формиран је концен-
трациони логор, у периоду највећег прогона антифашиста.
Имао је задатак да овде, под видом војне вежбе прикупи, односно затвори низ револуционара са подручја читаве земље и онемогући њихову даљу делатност. У једном писму логораша, које је сачувано, описује се овај логор: „У овај логор смештено је 520 људи који су непоћудни данашњим властима — властодршцима Југославије. Од тога броја има из Босне (само Врбаске бановине) 39 радника, 10 сељака и 32 интелектуалца. Из Македоније има у логору 129 радника, 11 сељака и 32 интелектуалца. Било је у логор доведено још 200 Македонаца, националиста, присталица ВМРО, македонске терористичке организације, која се налази под јаким утицајем италијанских фашиста и која ради на сједињењу Македоније са Бугарском, али су пуштени кућама. Тако су у логору остали само комунисти и симпатизери. Из Словеније у логору има 226 радника, 24 сељака и 40 ин-

телектуалаца. Међу интелектуалцима има висококвалификованих стручњака: лекара, инжињера и других.”⁴

У том периоду један од главних организатора партијског рада у Ужицу био је из вишег руководства, познат под псеудонимом „Стојан”. У лето 1936. године са Стојаном су одржали састанак у Кремнима Добро Симић и Здравко Петаковић. Тада су вероватно постављени обимни основи рада у Ужице. Стојан је донео рукопис „О задругарству”, који је требало штампати у Ужицу. Међутим, то није успело, па се покушало у Чачку, али опет без успеха. Стојан је био илегалцац, чије име тада партијски радници у граду нису знали. Њему је у то време у Ужицу била издата лажна легитимација на име Гвоздена Ивановића, а затим на име Милана Ристовића. Легитимацијом га је снабдела партијска организација града. Некако истовремено је издата легитимација и за Спасенију Бабовић, илегалног партијског радника. Ова легитимација је гласила на име Злате Досковић из Ужица. Стојанова активност у Ужицу доводи до ширих организационих промена. Тада су овде долазили Жика Ђурђевић, секретар Обласног комитета за Крагујевац и Грга Јанкез. Жика Ђурђевић је једини знао да је „Стојан” псеудоним Сретена Жујовића.

У то време је у Ужицу формиран месни комитет КПЈ. Раније су постојале ћелије и зна се да је једној био секретар Вукола Дабић. У једној изјави се помињу Здравко Петаковић и Добро Симић као делегати ћелија (овај последњи је био у студентској ћелији). Према једном документу, у Ужицу је одржан један састанак Месног комитета у јануару 1937. године у стану Здравка Петаковића. Према другом податку, Месни комитет у Ужицу треба да је формиран у мају 1937. године и то путем избора на једној мањој конференцији, одржаној у стану студента Петра Тодоровића, који није био присутан. У Месни комитет су ушли: Здравко Петаковић, Добривоје Симић и Вукола Дабић. На предлог Вуколе Дабића партијска организација организује масовни одлазак на сахрану доктору Мишовићу, над којим је у београдској Главњачи извршен злочин. Групу радника са венцима пресрели су жандарми и покушали да је скину са воза. Радници су дали такав отпор да жандармима није

⁴ Историјски архив ЦК СКЈ бр. 8618. (Извори који нису цитирани налазе се у Музеју устанка 1941. Титово Ужице).

успело да их спрече у намери, и наставили су пут према Чачку. Стигли су скоро сви, на челу са Вуколом Дабићем, који је одржао говор пред бројним радницима, позивајући их на борбу против ненародне владе.

Доласком друга Тита за генералног секретара ЦК КПЈ и ужичка партијска организација осећа промене које су наступиле. Смелије се примају млађи и полетни комунисти у највиша партијска руководства. Партија ствара јака упоришта на селу. Држање другова пред класним непријатељем је још чвршће и одлучније. Нестаје бескорисних дискусија које су се сводиле на надмудривања.

Позитивно кретање осећало се у сваком раду и у свакој манифестацији коју је Партија предузимала.

Још интензивнија обнова рада уследила је већ 1938. године, када се овде појављује Петар Стамболић који, заједно са Момиром Томићем из Чачка, поново ради на организацији партијског живота. Крајем јуна 1938. године у Ужицу је формирано Окружно повереништво, које делује као привремени комитет. Ова организација не ради више само у Ужицу, већ своју активност проширује на ужички и суседне срезове. Михаило Јефтић се сећа да су тада постојала упоришта у Пожеги, селу Годовику, у срезу ариљском код Стеве Чоловића и још неких. Даље, он тврди да је постојало упориште у Бајиној Башти код два друга, а помиње и делатност неких учитеља у срезу златиборском. Међу учитељима истиче Љубодрага Ђурића и Недељка Савића. Тада су у Ужицу постојале поједине партијске организације у предузећима, фабрики (Радоје Марић, Илија Милосављевић и Витомир Пантовић, а укупно је било 6 чланова), и у ткачници (зна се да су радили Цвета Дабић, Живко Вулетић и Алексије Савић). И међу занатским радницима било је више чланова Партије (као Благоје Вирић, Обрад Војовић и други).

Састав Окружног повереништва био је следећи: Вукола Дабић секретар, а чланови Михаило Јефтић, Венијамин Маринковић и Доброло Петровић.

Организација је убрзо претрпела измене (можда после годину дана деловања). Михаило Јефтић наводи њен састав за август 1939. године: секретар Михаило Јефтић, а чланови Милосав Милосављевић, Вукола Дабић, Венијамин Маринковић и Желимир Ђурић.

Секретар ОК је убрзо ухапшен и протеран из Ужица, а састав ове организације се мења. За секретара је дошао Милосав Милосављевић.

Желимир Ђурић учитељ у вишеградском срезу радио је као полетан револуционар врло активно. Тада је била формирана партијска организација са ослоном на ужичку. Његова делатност, нарочито са радницима „Вистада“, пала је у очи полицији и он је био отпуштен из службе. Вратио се у Ужице и ту наставио револуционарни рад. Кад је због своје делатности 1940. године из Ужица протеран Милосав Милосављевић, извршена је реорганизација Окружног комитета и за секретара долази Желимир Ђурић.

Поред овог Окружног комитета, у Ужицу постоји истовремено и Месни комитет КПЈ. Не може да се докаже да ли је ова организација деловала континуирано од свог формирања. Чланови Месног комитета КПЈ у Ужицу били су: Добрило Петровић, Цвета Дабић и Обрад Марковић. У овом времену је постојао ОК СКОЈ-а. Секретар је био Радоје Марић, а чланови Миливоје Јечменица, Љубиша Веснић и Сигисмунд Борисављевић. После погибије Радоја Марића, секретар ОК СКОЈ-а је био Љубиша Веснић.

Новембра 1940. године у Ужицу је одржана једна партијска конференција.

Пред избијање рата партијске ћелије на подручју пожешког среза су биле у следећим местима: две у Пожеги, једна заједничка за Годовик и Горобиље (која је касније подељена на две нове организације), затим у Рогама и Висибаби (која је 1940. године обухватала села Висибабу, Узиће и Равне). Такође је постојала партијска организација у селу Бакионици и обухватала село Пријановиће.

Активност комуниста и напредних људи осећала се и у другим срезovima, а нарочито у ариљском. Овај рад је покретао Стеван Чоловић. Његова револуционарна делатност почиње у београдској организацији (кад је био осуђен на пет година робије) и у затвору, где је био са познатим револуционарима од којих је учио марксизам. Премештан је из затвора у затвор, упознао је велики број другова, међу којима Александра Ранковића, Родољуба Чолаковића и друге. У то време у три маха је затваран. После издржавања казне Чоловић је протеран у своје родно место — село Радобуђу. Одмах се латио посла. Штитио је интересе својих

земљака, организовао колективно негодовање против безакоња и пљачке земљорадника; распламсавао рад омладине, оснивао читаонице. Интересантан је случај који се догодио кад је Чоловић био у војсци 1934. године. Кад је убијен краљ Александар, заставе су у војничком логору истакнуте на пола копља. Стево се интересовао зашто је то учињено. Када је добио одговор, насмејао се и рекао да би било боље да се радују, пошто је нестао један диктатор и насилник. За ово смело резонување добио је 6 месеци затвора.

Када су 1937. године извршене провале у неким деловима западне Србије, Чоловић је био поново затворен и са осталим друговима одведен у Крагујевац. У затвору је врло позитивно деловао на младе другове, говорећи да робија није неподношљива, да такве околности за револуционара имају и добрих страна, јер ће много што-шта научити и очеличити се за наступајуће догађаје који су се већ тада могли назрети. После испитивања, власти су стрпале затворенике у бараке. Стево је понајвише радио са оним друговима који су показивали знаке малодушности и бојажљивости. Подстрекавао их је на издржљивост и отпорност. Једном је у баракама одржао говор затвореницима, који је трајао око два до три сата. Био је даровит говорник и људи су га радо слушали. На крају је истакао да се пред полицијом морају држати храбро и да би у противном били од својих другова омрзнати и бојкотовани.

Тешко је било створити партијске организације у местима где је привредна делатност врло неразвијена, где је становништво претежно земљорадничко, где полиција прати сваки покрет сумњивих лица. Стево је ипак нашао погодан, легалан начин деловања. Радио је у задругама, оснивао читаонице, деловао у демократском опозиционом покрету, растурао легалну напредну штампу и илегални материјал, организовао прикупљање црвене помоћи, формирао васпитне групе, често се налазио тамо где су сељаци постављали захтеве за добијање посла, имао је главну реч кад су радници захтевали повишице надница — био је, такође, свуда. Све се више ангажовао на местима која ће му омогућити што већи утицај на људе, школску и сеоску омладину, због чега је био често затваран. Цео политички живот у овом крају, у доба пред други светски рат, био је везан за име Стевана Чоловића. Зато је сасвим природно што је

он стао на чело устанка у овим крајевима. У народу се често могло чути: „Тако мора бити како Стево каже.” А он је истицао: „Ми не смемо да мирујемо.” Пред рат долази до штрајка кожарско-прерађивачких радника у Ариљу, што је била у ствари последица Стевовог рада. Уз Стева Чоловића интензивно раде и Милисав Вујовић, Пајко Антонић, Недељко Вуковић и Војислав Пајић (такође дугогодишњи револуционар, чија је ранија делатност била нарочито значајна међу радницима у Чачку). Такође треба истаћи учитеља у Мичиоцима, Небојшу Јерковића, његову жену Катицу и још неке учитеље (као што је био Срећко Недељковић). Небојша је погинуо у току народноослободилачке борбе као командант Мачванског партизанског одреда. (Он је брат Душана Јерковића и на њега је, још као дечака, деловао у правцу буђења револуционарне свести.) Заслуга што је утицај Партије продирао у села округа припада многим учитељима-комунистима који су били носиоци овог рада на селу.

Рат у Европи донео је нове тешкоће радничкој класи. Цене животних намирница су такорећи свакодневно скакале, а радничке наднице остајале непромењене. Због тешког положаја, пекарски радници из Ужица су у мају 1939. године ступили у штрајк. Овај штрајк је успешно изведен. Потписани су колективни уговори од 20. тачака којим, између осталог, послодавци признају радницима право на 50% већу плату за прековремени рад, обезбеђену месечну минималну плату од 200 динара, право да радници Првог маја буду слободни и др. Исте године у Ужицу је избио још један штрајк. Тада су, од 23. септембра до 3. октобра, штрајковали браварски радници. И овај се штрајк завршио потписивањем колективног уговора са послодавцима.

У подацима о раду партијске организације у ариљском срезу помиње се постојање ћелије у Радобуђи, која треба да је била формирана 1938. године и у којој је радио Стево Чоловић. Ова ћелија је имала 6 чланова. Године 1940. формирана је ћелија у селу Вигоште, која је обухватала и село Поглед (а касније ће се за ово село формирати посебна организација). У том периоду је постојала организација и у селу Латвица, вероватно формирана још 1939. године. Партијска ћелија у Гривској формирана је 1940. године. У селу Церови, које је тада припадало драгачевском

срезу, партијска организација је формирана још 1939. године, и то вероватно од Окружног комитета — руководства из Чачка. У Ариљу такође постоји ћелија.

У срезу моравичком није био формиран срески комитет, док је партијска организација постојала само у селу Брезови, код Ивањице. Секретар ове ћелије био је Мића Матовић, учитељ, који је истовремено руководио партијском делатношћу у срезу.

У срезу црногорском је пред рат била формирана само једна партијска организација у којој су радили Андрија Савичић судија, Милорад Јефтовић и Радомир Стефановић. У селу Косјерићу била је једна група активиста. Партијску организацију у Косјерићу формирао је Милорад Јефтовић. Чланови су били Сима Познаковић и Максим Марковић. Организација је била повезана са Ваљево и под руководством ОК Ваљево, а преко члана ОК Милорада Милатовића она је деловала све до априла 1941. године, када њен секретар одлази у војску, а остала двојица и даље остају повезани са ОК Ваљево.

У срезу златиборском није постојала партијска организација, мада је било упоришта код напредних омладинаца, радника и сељака.

У рачанском срезу ситуација је била слична као у златиборском, с тим што се овде могло рачунати на много већи број симпатизера и другова за везу, који су били у могућности да касније, у току припрема устанка, прошире утицај Партије. Године 1940. Петар Стамболић је, заједно са Слободаном Пенезићем, одржао у Бајиној Башти састанак партијске организације, односно активиста који су се тада формирали као партијска ћелија. Овом организацијом је руководио Миленко Топаловић.

VI

На даље организационо учвршћење партијских организација у ужичком округу, ширење утицаја Партије у мајама и унапређење рада међу радничком, сеоском и школском омладином, утицао је и састанак ОК који је одржан у лето 1940. године у кући Данила Поповића. Овом састанку су присуствовали: Цана Бабовић, Мома Марковић и Благоје

Нешковић — чланови ПК за Србију, а из округа сва среска руководства и поједини активисти, као и чланови Окружног комитета Љубо Мићић, Вукола Дабић, Жељо Ђурић, Стево Чоловић и други.

На овом састанку се говорило о раду и закључцима Пете земаљске конференције, као и о непосредним задацима који у вези с тим стоје пред организацијама и појединим комунистима.

Залагањем партијске организације у овом периоду још више јачају синдикалне организације, које обухватају све већи број радника. Синдикати много утичу на буђење класне свести, они у ствари организују штрајкове, постављају захтеве послодавцима итд. Капиталисти Ужица, преко полиције, настоје да прате рад синдиката и постају све више забринути. Срески начелник из Ужица 29. јула 1940. године подноси извештај Бановини о „живој акцији на организовању радника у УРС-у, који стоје иза до сада спроведених штрајкова”. У извештају се помиње и летак који носи наслов: „Радницима и радницама Ужица и околине”, а са потписом: „Месне организације уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије”. У летку се наглашава:

Наднице нису више довољне ни за одржавање голог живота, а највећи број радничких породица гладује. Скупоћа је преполовила радничке наднице, јер се за стару надницу може купити само половина онога што се раније куповало...

Радници и раднице, ваш је положај неиздржив и морате се борити за побољшање надница и радних услова. Познато вам је да су у свим другим местима радници повели борбу и свуда побољшавали свој положај...

Помоћ радницима није никад долазила с неба, нити ће се капиталисти сами смиловати да вам помогну. Они се спремају да терет империјалистичког рата баце на ваша леђа, а они да повећају своје капитале. Шпекуланти и даље повишују цене свим потребама радника и читавог радног народа и тако зарађују огромне суме. За раднике нема друге помоћи сем да се уједине, организују и сложено заложу за своје интересе. Најбољи пример шта се може постићи организованом борбом, је штрајк опанчарских радника у Ужицу, којим су радници добили повишење надница за 15—50% дневно, а скратили радно време са 14—16 на 10 часова.

Послодавци чине све да би разјединили раднике, уносе раздор међу њих ситним свађама, претњама, повлашћивањем појединих радника, својих улицица. Они помажу и препоручују радницима „Југораса” да помоћу њега ломе радничку борбу, наговарајући раднике да не иду у УРС-ове синдикате...

Другови и другарице, пред новим нападом послодаваца на наше наднице и пред сталним порастом скупоће, мораћемо дати отпор да би се спасли глади. Само кроз своју синдикалну организацију моћи ћемо да поправимо свој положај. Нека ни један радник не остане изван синдиката — тада ће престати самовоља наших послодаваца...

У летку се, затим, радници позивају да организују борбу за слободу синдикалног организовања, за слободу штрајка, синдикалне штампе, за повећање наднице, скраћење радног времена, плаћање прековременог рада, за плаћени годишњи одмор итд.

Летак је растурен међу радницима. Полиција је скупљала и уклањала летке до којих је могла доћи. Срески начелник у Ужицу констатује да је почела отворена борба између радника, левичарски настројених, и „Југораса“ који је на раднички летак одговорио својим, под истим насловом, препуним клевета и збуњености.

Упоредо са овим прогласом и јачом класном борбом, окружно партијско руководство у Ужицу издало је проглас „Сељацима Ужица и околине“. Проглас је издат у септембру 1940. године. Партијско руководство се обратило сиромашним сељацима који су привредном политиком владе Цветковић—Мачек, тј. због повећања трошкова за ратне припреме, ударањем намета, и то више на њих, а мање на капиталисте и велепоседнике, били погођени.

Ево садржине тог прогласа:

Глад и болест почели су да харају по селу као куга, не штедећи ни равније крајеве око Пожеге и Ариља, а да не говоримо о брдским срезовима и Старом Влаху. Они који су целог живота радили о хлебу, остали су без хлеба и умиру од глади. У једном селу око Пожеге, које има доста плодне земље и спушта се једним делом у пожешку равницу, од 110 домова, њих 100 купују жито за прехрану. Привредна политика с једне стране фаворизује крупније капиталисте у „Призаду“, а с друге стране шпекуланте који користе немаштину сељака...

Проглас је умножен на гештетнеру и растурен у целом ужичком округу, а понајвише у селима. Потпис на њему је гласио: „Борци за савез радника и сељака“.

Партијско руководство се такође истовремено обраћа сеоској и радничкој омладини. У једном прогласу 1940. године, који је потписао „Акциони одбор свесне и напредне сеоске омладине“, говори се слично као и у поменутом

летку — о влади Цветковић—Мачек, чврстом савезу радника и сељака, радника и интелектуалаца, истиче се пријатељство са Совјетским Савезом, итд. И у овом летку се упозоравају сељаци, а у првом реду омладина, да власти никако не раде за добро људи са села, него искључиво воде класну политику — за добро капиталиста.

Због све интензивнијег рада Партије у ужичком крају, разбијачка делатност Југораса и отворена непријатељска делатност збораша, јерезоваца⁵ и других остају без резултата. Тих месеци масовно се развија један нов облик рада који је увек био испуњен и револуционарном делатношћу. То су били излети радништва и омладине, за време летњих месеци у Ужицу и околним среским местима. Сеоска омладина је такође организовала овакве излете у комбинацији са културним приредбама. Понекад су они били повезани са гостовањем појединих група омладине из суседне или неке друге општине. Познат је излет омладине из села у околини Пожеге омладини у Равнима, затим омладине среза ужичког на Златибор, итд. Полиција је редовно пратила како се овакви излети спроводе.

Велики излет ужичких радника на дан 11. августа 1940. године у село Качер, на Белу земљу, био је примећен од полиције. Организатори излета, Војин Петровић, радник и Добрило Петровић студент, саслушани су и кажњени са по 1.000 динара новчане казне или 20 дана затвора. Одмах иза тога кажњени су и неки радници, међу којима и Никола Поповић. Сва ова лица полиција третира као „сумњиве ради комунизма и познате као изгреднике”.

VII

Један општински стражар у Ужицу, испитујући зашто није регистрован један бицикл, нашао је 24. августа 1940. године код Андрије Смиљанића, ковачког помоћника из Пожеге, ташну са партијским материјалом. У њој се налазио раније цитирани проглас „Сељацима Ужица и околине”, летак „Радном народу и свој поштеној јавности”, „Пролетер” бр. 344 (све то у већем броју примерака) и 50 пушчаних метака.

⁵ Припадници Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), познате и као „Јереза”.

Ово је послужило полицији да отворено предузме мере против радништва. Смиљанић је ухапшен и саслушан. Установљено је да је материјал примио од Милорада Цицварића, судског приправника из Пожеге. У 50 пушчаних метака полиција је видела материјал за вршење терористичких аката. У ствари, требало је да меци послуже за шенлучење на некој свадби. Милорад Цицварић је успео да побегне. Извршен је и претрес у његовом стану. У Ужице је доспео познати целат из Управе града Београда — Вујковић. Одмах су почела хапшења. Брзо је пронађен и ухапшен Милорад Цицварић. Уследило је хапшење Лазара Поњавића и Миленка Цицварића из с. Равни, Добрила Петровића и Војина Петровића из Ужица, док се Андрија Смиљанић већ налазио у затвору. Било је наређено хапшење и Недељка Савића, који се у то време налазио на војној вежби. Недељко је био учитељ из Севојна, али већ запажен по свом напредном ставу. Сви затвореници су спроведени у Београд. Затим су ухапшени Александар Тодоровић, Миодраг Аврамовић — студент из Ужица и Миливоје Марић — студент из Севојна. Они су накнадно спроведени у Управу града Београда.

Претреси и хапшења су настављени. У Пожеги и околини ухапшени су: Миливоје Радовановић — студент из Пожеге, Љубомир Мићић — земљорадник из Горобиља, Драгољуб Ђорђевић — званичник из Пожеге, Јован Стаменковић — абацијски радник из Пријановића, Здравко Вранешевевић — пекар из Пожеге, Никита Никитовић — земљорадник из Ужица и Светозар Остојић — каменорезац из Пожеге. Код Љубомира Мићића и Миливоја Радовановића пронађена је мања количина компромитујућег материјала. И ова група ухапшених је спроведена у Управу града Београда.

Хапшење у Пожеги је извршено 7. септембра 1940. године. Истог дана извршен је претрес у стану Милојке Матовић, раднице из Ужица, и том приликом је нађен изванредан материјал, тада слободно штампан, али за полицију довољно компромитујући да нареди хапшење. У дворишту Ангелине Аврамовић, мајке Миодрага Аврамовића, нађена су 204. летка „Сељацима Ужица и околине”. Бак VI разреда гимназије Миленко Боснић, покушао је да летке прикаже као своје, али је и он ухапшен. Извршен је претрес и у стану раднице Јелене Марковић, затим алатничара фабрике оружја, Саве Рогожарског и још неких. Сви су они ухапшени и спро-

ведени у Управу града Београда. У полицијском извештају се констатује: „После хапшења свих ових лица, настала је потиштеност међу овдашњим лицима сумњивим за комунизам.”

Као што се види, хапшење је било масовно. Међутим, ниједно од ухапшених лица полиција није могла да изведе пред суд за заштиту државе, нити на неки други начин да осуди на временске казне. За месец-два сви су пуштени. Полиција их је хапсила под претпоставком да су комунисти, немајући за то никаквог доказа. Јер, ухапшени су се добро држали и нису признавали ништа што би полицији могло користити.

Када су Немци 1938. године окупирали Чехословачку, а затим 1939. напали Пољску, Месни комитет је сматрао да треба извести демонстрације против владе Цветковић—Мачек, која је мирно пратила поробљавање независних држава. Најпре је спроведена широка агитација. У одређено време, на одређеном месту, искупила се радничка и средњошколска омладина и студенти Ужица. Већ после првих парола против владе Цветковић—Мачек, главна улица је била пуна демонстраната који су све чешће узвикивали пароле и негодовали. Одржавани су кратки говори и позиван народ да се супротстави, односно да тражи измену политике. Градска полиција је била немоћна да угуши демонстрације. У дејство је ступила жандармерија. На голоруке демонстранте кренуле су јаке снаге жандармерије из бочне улице. Ударили су на чело поворке. Пуцали су увис и кундачили кога су стигли.

Сутрадан су похапшени Жељко Ђурић, Добрило Петровић, Слободан Пенезић, Жико Аврамовић, Станимир Златановић „Бугарин”, Сретен Пенезић, Јеврем Поповић, Илија Новаковић, Рајко Петровић и Вито Топаловић.

VIII

Хапшења нису уплашила раднике. Одмах после харанге полиције, 14. октобра исте године, избио је штрајк у више кројачких радионица. Штрајк је вођен за повишење надница и скраћење радног времена и трајао је доста дуго. Престао

је тек 9. децембра, пошто су радници добили повишицу од 22⁰/о, односно 29⁰/о од укупне наднице.

Убрзо долази до једног тешког акта по радништво Ужица: 31. децембра 1940. године полиција је упала у просторије УРС-а, запечатили их и забранила рад ове организације и њених подружница, сматрајући да ће тиме ужичко радништво бити деморалисано и жариште класне борбе једним потезом парализовано. Радници су били озлојеђени овим поступком. У знак протеста припремљене су демонстрације. Првог јануара 1941. године у 19 часова организоване су поворке. Радници су изашли на улице свога града са повицима: „Доле скупоћа!“, „Живео УРС!“ ... У поворци, која је доспела на главну улицу, било је много омладине. Појавили су се општински стражари и жандарми. Дошло је до сукоба. На главној улици, пиштољским метком убијен је Радоје Марић, отпуштени радник фабрике оружја, комуниста, секретар Окружног комитета СКОЈ-а. Заправо, Марић је тешко рањен и умро је у ужичкој болници.

Отворено насиље је огорчило раднике и грађане. Радништво се одмах скупilo и издало плакате којима је позивало на сахрану погинулог друга, која је требало да се обави 2. јануара у 15. часова. Био је предвиђен испраћај. Радници су се сврстали у поворке и ћутке, са венцима прошли кроз град и доспели до болнице. Тамо су узалуд очекивали да се леш изнесе и обави спровод. И тада се опет умешала полиција. Забранила је да сахрана буде 2. јануара, обавештавајући да ће се обавити 5. јануара. Радници су у поворци, опет ћутке и лагано, са венцима, прошли кроз град и разишли се код основне школе. Ова нема демонстрација снаге и одлучности имала је свог утицаја, како на полицију тако и на јавност.

Истог дана око 24 часа полиција је организовала преношење мртвог Радоја Марића у село Добrado, његово родно место, и то „уз пратњу службених органа и брата погинулог Радоја“. Сматрали су да је тиме цела ствар око Марићеве смрти завршена.

Преостало је било да се учесници у демонстрацијама казне. Зато је полиција поднела кривичне пријаве против 23. учесника, за која су установили идентитет. Али, сутрадан су радници и студенти сазнали за полицијски маневар са телом Радоја Марића. У Ужицу је организована поворка

коју је сачињавало око 60 радника и студената, међу којима 6 жена. Са три венца кренули су у Добродо. Тамо су одржали краће говоре, после чега су се вратили у Ужице. Цео ток сахране пратили су жандарми. Против говорника Вукоче Дабића, Љубише Веснића и Миодрага Аврамовића поднете су пријаве и они су кажњени.

У јануару исте године почела је судска истрага поводом убиства Радоја Марића, против убице Светозара Александрића. Овде је полиција такође интервенисала; сведоци и учесници демонстрација били су кажњавани, баш због свог учешћа, што је доводило до онемогућавања правилне истраге. Александрић је био стављен у притвор, али је пуштен.

Плакатом од 31. јануара 1941. године објављено је да ће се 2. фебруара давати помен Радоју Марићу и да ће поворка проћи кроз град на путу за Добродо. Полиција је предузела „све потребне мере“ да тог дана не би дошло до каквих демонстрација и манифестација, или до ма каквог окупљања радништва. Она је успела да спречи њихово окупљање у граду. Радници су се састали на Сарића осоју, више града, и пошли према кући погинулог Марића. Полиција је камионом упутила жандарме који су стигли поворку и разјурили је, спречавајући јој да узме ма каквог учешћа у помену.

Радници и напредна омладина Ужица су сачували успомену на Радоја Марића и неће протећи ни седам месеци, а прва формирана ужичка партизанска чета носиће његово име. Властодршци ипак нису постигли циљ. Сједињена, јединствена и одлучна, радничка класа Ужица је спремно дочекала наступајуће догађаје.

Ратна опасност је била на помолу. Масе обвезника су се налазиле у војним јединицама, а међу њима и многобројни комунисти. И тамо су ови људи наставили да раде: агитовали су за одбрану независности земље и за супротстављање фашистичкој агресији.

И у другим местима округа пред рат су настала врења у масама. Комунисти пожешког среза су пред избијање другог светског рата одржали више састанака између група комуниста пожешког и ариљског среза, на којима се дискутовало о разним проблемима, поготово оним који су били заједнички. Тако је 1936. године одржана конференција

комуниста из пожешког, ариљског, драгачевског, моравичког и неких санџачких срезова. Конференцији је председавао Петар Стамболић. Говорило се о ситуацији у појединим општинама, анализирано опште политичко стање, а затим су донесени и задаци. Један од основних задатака био је: како вршити пропаганду и агитацију у народу, односно како раскринкавати режим. Ова конференција је одржана у шуми код Приличког Кисељака. Почела је око поноћи и трајала је до пред зору. Зна се да су били присутни, осим Петра Стамболића и Љубо Мићић, Адам Ивановић, Драгољуб Ђорђевић, Стеван Чоловић и Мијалко Ћирјаковић.

Партијски материјал је у Пожегу обично долазио преко Чачка и Ужица. Најчешће га је доносио Милош Стефановић, а касније и Митра Митровић. Материјал је пролазио кроз руке пожешких студената и преко Љуба Мићића. Везе између појединих другова су постајале све чешће, особито од 1937. године, што је претходило стварању партијске организације.

Године 1937. комунисти Пожеге су организовали збор на коме су присуствовали Иван Рибар, Драгослав Смиљанић и још неки истакнути политичари. Да би онемогућили збор који је најављен, функционери Јерезе су такође истога дана сазвали свој збор, који је требало да се одржи прекопута зграде у којој су вршили припреме комунисти. То је довело до компликација. Полиција је забранила збор који су организовали комунисти. Међутим, збор је ипак одржан, али не под називом — збор, већ под називом — конференција, којој је присуствовало доста људи. Тако је 3. јула 1938. године у Пожеги одржана конференција леве групе у Удруженој опозицији, на којој су иступали као говорници: др Иван Рибар, др Драгослав Смиљанић и др Драгољуб Ивановић. Полиција је покушала да спречи ову конференцију, али у томе није успела због присуства великог броја грађана и њиховог протеста. Карактеристично је да је полицијски извештај, ваљда из осећања кривње, умањио значај овог скупа. На овом састанку су биле и присталице Комунистичке партије Југославије, и то из три среза: пожешког, драгачевског и ариљског. Међу њима су били: Љубомир Мићић, Стеван Чоловић и Милојко Ћирјаковић, који су узели врло живог учешћа у дискусији, пледирајући стварање Народног фронта.

У то време омладина пожешког среза била је такође организована и активно је радила у скоро свим селима и за-сеоцима. Омладинци су се искупљали у читаоницама, у којима су комунисти спроводили своју линију и тиме везивали за Партију и сеоску омладину. Они су највише читали популарне брошуре које третирају живот у Совјетском Савезу.

Синдикати у овом крају нису имали већег утицаја, пошто је било мало радника јер је Пожега била без индустрије. Зато је Партија спроводила велики утицај преко спортских клубова, културно-просветног друштва „Абрашевић” и др. Пред почетак спортских манифестација и других приредби редовно је одржавана уводна реч, којом се на погодан начин политички деловало на присутне. Полиција је осетила утицај Партије у овим организацијама и постепено настојала да се из „Сокола” искључе извесни другови, а фудбалски клуб „Глорија” из Пожеге да се забрани, с мотивацијом да је више политички него спортски.

Нешто касније др Драгослав Смиљанић, представник левог крила у УО, одржава у Ужицу политичко предавање. Тема овог предавања је било хрватско питање у вези са споразумом у Фаркашићу. Полиција региструје ово предавање са констатацијом да му је присуствовало „око 250 људи, од којих су већином били радници, а мањи део припадници свих бивших политичких партија”.

Како се рат приближавао, комунисти ужичког округа су постајали све активнији. Успели су да развију доста живу делатност и међу војницима — резервистима. У касарни у Крчагову су се осетили протести резервиста који су тражили да се уклоне непријатељски расположени официри. Једног дана они су одбили да приме храну, што је у ствари био њихов револт на стање у војсци, у којој су поједине старешине отворено гајиле симпатије према Немцима. Резервни официри су стали на страну војника, јер су и они били нападани од непријатељски расположених активних старешина.

Пред рат партијска организација Ужица имала је за собом велики број акција које су се добро одразиле на даљи рад. Али, њу су тек очекивали веома крупни задаци. И не само њу, него и читаву радничку класу у граду. Постављало се неколико основних задатака. Ти задаци су били

истоветни са задацима које је имала радничка класа целе земље, а који су истицани и у лецима ЦК: борба против политике владе, петоколонаша и отворених фашистичких непријатеља.

Да би смањили и ублажили нерасположење народа против издајничке владе Цветковић—Мачек, тадашње власти покушавају да створе логоре по узору на Хитлера. Покушај да се запажени рад комуниста паралише, а бројни комунисти и родољуби протерају у логоре које је створила влада Цветковић—Мачек, није успео. Власти су ажурно водиле спискове сумњивих, али је тиме револт маса постајао све већи. Све су бројнији скупови на којима тај револт долази до изражаја. На списковима, поред комуниста налазио се и велики број патриота који су за одбрану земље били регрутовани заједно са комунистима. Маневар владајуће буржоазије није успео. Логори су направљени, али су углавном остали празни, јер је спровођење ове акције прегазило време.

У Ужицу је 15. фебруара 1941. године одржана редовна годишња скупштина учитеља са подручја округа. После завршене скупштине комунисти западне Србије су искористили ову прилику и организовали семинар. Њих око 30 је отишло на Шарган. Семинар је одржао Бранко Ракић, а од познатих комуниста су присуствовали учитељи: Мићо Матовић, Љубо Ђурић, Стојан Остојић, Миле Јовановић, Небојша Јерковић, Душан Јерковић и други. Семинар је трајао два дана и на њему су прорађивани актуелни материјали. Учитељи ужичког округа су у целини били примерно активни, што се понајвише постигло залагањем учитеља Жеља Ђурића, познатог полетног револуционара који је изникао у револуционарном раду Партије и омладинске организације у учитељској школи. Његов рад је и у данима устанка веома уродио плодом.

Након оживљавања партијског рада и формирања организација у пожешком срезу, у које се примају нови комунисти, спремни да се жртвују за интересе Партије, активност постаје још живља. Најактивнији комунисти у то време били су: Драгољуб Ђорђевић — секретар партијске организације 1940—1941. године, Аћим Ивановић, Љубо Мићић, Јово Стаматовић, Миливоје Радовановић Фабрин и други. Велику помоћ у обнављању и проширивању партијске организације пружио је пожешким комунистима и Петар Стам-

болић, који је тада живео у илегалности. И поред тога што су често трагали за њим, он је успео да остане и спроводи задатке Партије у овом крају и да јој пружи потребну помоћ. Стамболић је много учинио да се у срезовима за партијско руководство изаберу најпогоднији кадрови, пошто је тада било срезова без руководства. Он се често појављивао на челу активиста Партије приликом јавних иступања на разним скуповима, користећи прилику да на дозвољен начин обавештава народ о ситуацији која је угрожавала слободу наше земље.

Моравички срез је био без икакве индустрије, уколико се не рачуна рудник Лиса. Занатска делатност је такође била слабо развијена, те радничке класе, такође, није постојало. Међутим, развојем рудника Лиса и занатства, јача и радничка класа. Чим су ПК и ОК обратили више пажње на овај крај, почело се са значајнијим радом. У то време и касније истичу се ликови познатих револуционара Венијамина Маринковића, Мића Матовића, Мата Ујевића, а такође повремено су у ове крајеве навраћали Петар Стамболић и Милинко Кушић. Као и у осталим крајевима ужичког округа, и на подручју Ивањице Партија врши свој утицај на широке масе народа преко студентских, синдикалних и спортских организација, преко читаоница и разних скупова. Примат у раду припада студентским организацијама, на челу са Петром Стамболићем и Милинком Кушићем. Треба нагласити да се рад студената више исцрпљивао на факултетима, а преко лета, кад су долазили у свој завичај, радили су на терену. Ваља истаћи да су другови Стамболић и Кушић били познати и тадашњим властима Ивањице, па су се морали чувати и ограничавати у раду, како не би били ухапшени. Међутим, Кушић је ипак допао у затвор и дуже време провео на робији, а Стамболић, иако живећи и радећи илегално, и даље врши јак утицај на рад Партије у свом срезу. Но, баш због тога што га је полиција Ивањице познавала, он је био знатно запаженији у раду у неким другим крајевима Србије.

У црногорском срезу изнад осталих се истиче лик борца за оживотворење прогресивних идеја — Јордана Ђукановића. Већ као средњошколац узима учешћа у акцијама народне омладине и бива веома запажен. Уз сарадњу са ученицима води оштру борбу са управом школе за побољшање живот-

них услова ученика. Био је окарактерисан као комуниста. Уследиле су мере: одмах су почели премештаји у Липљан, Призрен, Битољ, Кавадар, Суву Реку, Охрид, Скопље и Неготин на Вардару. Све то није спутало напредног Јордана да се одрекне револуционарног рада.

Као веома напредног борца, Партија прима Јордана у своје редове. Као такав упознао је затворе Македоније. Године 1938, приликом једног претреса налазе му илегални материјал и опет га хапсе. По изласку из затвора био је отпуштен из службе. Али, њега нису заплашила прогањања, мучења и убијања комуниста.

По капитулацији Југославије, 1941. године, Јордан прелази у Грчку. Како је одлично владао бугарским језиком, успева да дође у Бугарску, а одатле се пребацује у Србију. Одлази у своје родно место на Вардару и ту окупља сеоску омладину. Убрзо се на Варди формира партијска ћелија, а Јордан постаје њен први секретар. Полиција је делатност Јорданову оценила као опасну по јавни ред и ухапсила га заједно са његовим најближим сарадницима. Али они успевају да се брзо ослободе из затвора.

Са Јорданом је активно радио у срезу Мита Игумановић, студент, чији је револуционарни рад више познат на београдском универзитету него у срезу. Његови повремени доласци увек су били више партијског значаја него због личних потреба. Може се слободно рећи да су они били носиоци свих активности у црногорском срезу.

МАРТОВСКИ И АПРИЛСКИ ДОГАЂАЈИ

Догађаји 27. марта 1941. године затекли су партијску организацију у ужичком округу ојачану кроз многе акције које је дотада водила. Захваљујући у првом реду активности чланова ПК за Србију, тада су већ биле формиране партијске организације у свим срезовима, а неке су се и добро омасовиле. Како на терену, тако и у школама постојао је знатан број организација које су већ одавно, преко летака и у непосредним додирима саопштавале народу блиску опасност, што се мартовским догађајима потврдило. Јасно се показало 27. марта да је линија Партије била правилна. У врло бурном времену обистинило се оно у шта су кому-

нисти годинама уверавали народ. Још у демонстрацијама против владе Цветковић—Мачек народ је био на страни комуниста, а 27. марта изашао је опет на улице, кад и комунисти, да излије огорчење против управљача. Јер, било је више него очигледно да је тадашња влада гурала земљу у провалију, у ропство и ропску послушност фашизму. Масовни излазак грађана у почетку је збунио комунисте, но они су се убрзо снашли и постепено преузимали иницијативу: све су више узвикивали пароле које су демонстранти прихватили.

Било је наставника који су своје разреде извели из школе и са сликама краља укључивали се у масе грађана. Међутим, и они су прихватили пароле комуниста, а слике краља су постепено нестајале са видика.

Масовност демонстрација на дан 27. марта биле су уствари последица дугогодишњег притиска ненародних влада на народ, као и великог утицаја Партије у разним друштвеним организацијама.

Комунисти су искористили овај моменат да јавно наступе на више места. Око њих су се окупљале мање или веће групе грађана. То је био моменат кад је народ осетио снагу Партије. То што ипак у овом свенародном покрету у Ужицу нису узели учешћа сви комунисти са ове територије, тумачи се једино тим што су многи од њих били позвани у војску или се пријавили као добровољци и отпутовали.

Анализирајући догађаје 27. марта у Ужицу, ПК Србије констатује да се револт народа против владе Цветковић—Мачек у Ужицу није довољно искористио. Сматрало се да је пропуштена прилика у којој је требало да комунисти масовније и отвореније наступе.

Тога дана слично се одвијала ситуација и у осталим градовима у провинцији, где су изведене демонстрације поводом потписивања тројног пакта.

Међутим, комунисти Ужица и околине су искористили спонтан револт маса и све више узимали ситуацију у своје руке. Чланови Партије и скојевци су се највише чули у поворкама, објашњавали су људима значај предстојећег преврата и разголићавали противнародни режим. Члан Партије Жико Аврамовић је говорио окупљеном народу на житној пијаци, а пекарски радник Сретен Гудурић попевши се на

мању столицу обратио се масама које су се кретале ка Соколском дому.

После свргавања владе Цветковић—Мачек, свима је било јасно да предстоје значајни догађаји. Партија је већ добро припремила своје чланство за наступајућа времена. Већ почетком 1941. године у самом Ужицу је било седам ћелија које су, поред конкретних прилика у месту, скоро редовно на својим састанцима разматрале ситуацију у свету, прилагођавајући свој рад новим условима које може диктирати ратно време. У Севојни и Стапарима налазиле су се такође партијске организације, које су биле везане за месни комитет.

Комунисти Ужица, који су били позвани у војску, успешно су развили своју делатност међу војницима. Они су раскринкавали дефетисте у редовима официра, који су јавно говорили о илузорности борбе против Немаца. Кулминација њиховог рада и револта војника била је достигнута кад су војници тражили смену свог командира које је, по њиховој оцени, био петоколонаш. У знак протеста војници су преврнули казане са храном, ради чега је објављена узбуна у касарни Крчагова, поред Ужица.

Поред партијске, постојала је и јака скојевска организација на територији ужичког округа. Активи су редовно радили, како међу радничком тако и међу школском омладином у учитељској школи, гимназији и Дому Црвеног крста. Да би што више и боље проширила свој утицај, скојевска група је оформила већи број симпатизерских група које су обухватале много ученика. Ове групе симпатизера и скојеваца су биле припремљене за све акције, на којима су се омладинци и проверавали. Они су се особито истicali када је требало бојкотовати поједине реакционарне професоре, поделити и читати напредну литературу, организовати излете и слично. Омладинци су такође били јединствени у раскринкавању делатности малобројних љотићеваца. Долазило је до врло честих сукоба. У учитељској школи — а слично је било и у другим школама — омладинци су били скоро потпуно издиференцирани, знало се ко се како определио, ко је којој струји припадао. Честа отворена иступања скојеваца и симпатизерских група још више су учврстиле организацију и уиле уверење омладини да се колективним радом и иступањем може много постићи

и под најтежим условима. Нису била неуспешна деловања напредних омладинаца ни у ђачким литерарним групама, књижницама, фолклорним групама, соколском друштву и др. Радом скојевске организације у то доба руководио је Градски комитет СКОЈ-а, који су сачињавали: Љубиша Веснић, Радоје Љубичић, Ацо Чизмић, Миливоје Јечменица, Пера Боснић Шегуљев и други. Ово руководство је успело да уједини радничку и школску омладину, која је у многим акцијама иступала заједнички. Пред сам рат неки чланови ОК су били позвани у војску, тако да су у граду остали само секретар ОК Жељо Ђурић, Вукола Дабић (а нешто касније и они су отишли) и још неки. Мобилизација је обухватила велики број комуниста. Они који су остали у граду одржали су састанак на коме су дискутовали и о томе шта треба предузети за случај окупације земље. Ту је донета одлука да се комунисти још енергичније супротставе деловању петоколонаша, да се чланови Партије још више ангажују на подизању расположења народа на борбу итд. Рад чланова Партије се у то време заиста веома осећао у граду. Деловали су живом речју, растурали летке које је Партија добијала од виших партијских форума (па их често умножавала у сопственој техници) итд.

Партијска организација је 6. априла организовала митинг на коме су узели учешћа радници, омладинци, пријатељи и симпатизери Партије. Митинг је одржан на брду Пори. Говорили су чланови Партије Жико Аврамовић и Добрило Петровић. Сваки од њих је истицао приоритетне проблеме: неопходност да се земља брани од нападача, о томе какву улогу треба да има омладина, комунисти, радници итд. Ту је изабрана делегација коју су сачињавали Витомир Чворовић, Филип Марјановић и Вера Јелић. Та делегација је имала задатак да оде код команданта Војног округа, пуковника Едварда Бороша, иначе познатог петоколонаша, и да захтева пријем добровољаца у војску, за одбрану земље. На митингу је такође постављено и прихваћено да се око Ужица копају ровови, да сваки грађанин и грађанка који су кадри буду наоружани и да узму учешћа у одбрани земље. На овом скупу се показала једномишљеност народа, пожртвовање и спремност да учини све како не би дошло до поробљавања земље.

Изабрани делегати на митингу одмах су отишли код команданта Едварда Бороша и затражили да се ужичким радницима, омладинцима и интелектуалцима да оружје и да буду примљени као добровољци за борбу против Немаца. Мада се и тада знало како он мисли и шта ће се предузети за случај да се Немци нађу у близини Ужица, изабрана делегација је отишла к њему да би његове намере биле још више разголићене. Он их је цинички примио и казао: „Ми имамо довољно војске, ако буде требало ми ћемо звати.“ Касније, када су Немци стигли на периферију града, мишљење и сумње су се потпуно обистиниле. У немогућности да потпуно саботирају примање добровољаца, који су се масовно јављали, тадашње војне власти су их примале, а онда, да би направиле још већу збрку, слале их у јединице које не постоје. Многи су враћени са мотивацијом да нема одеће и обуће, оружја и муниције. Војска се масовно повлачила друмовима. Њој су се прикључивали омладинци, преварени да ће се негде у Босни образовати фронт и дати одлучан отпор.

16. априла 1941. године, око 3 сата после пола ноћи, док је град у миру дочекивао праскозорје, низ Сарића осоје спуштала се немачка тенковска колона. Комунисти Ужица су већ раније агитовали и убеђивали распуштену војску да не одступа, да изгради положаје и сачека Немце. Немци су прилазили граду без белих застава, граду и крају који ја давао борце Дринској дивизији I и II позива, чија су јунаштва позната на многим ратиштима 1912, 1913. и 1914. године. Приче о формирању фронта у Босни нису задовољиле комунисте и раднике. Комунисти су говорили: „Не дајмо Немцима град! Војници, бранићемо га с вама!“ Тако је и било. На барикадама су се појавили и они људи који су у рату 1914. године били у Дринској дивизији, односно 4. пешадијском пуку I и II позива, који су се борили на положајима према Вардишту и спречавали аустро-угарски продор према Ужицу, а нешто доцније, када су аустро-угарске снаге избиле на гробен Гучево—Борања—Јагодња, форсираним маршем су пребачени из рејона Вишеград на Мачков камен, где су водили огорчене борбе. Пук је успео да задржи непријатељски напад, али је зато претрпео велике губитке.

Западна Србија је била правац повлачења јединица бивше војске. Народ је видео и владу и генерале у одсту-

пању, када се припремао отпор против окупатора који је био пред градом.

Мада је отпор био организован на брзу руку, ипак је делимично имао успеха. Он није био слаб и Немци га нису тако брзо скршили. Комунист Вукола Дабић је био један од организатора отпора у Ужицу. Војници и наоружани грађани су се сврстали заједно, и иза углова зграда, из ровова и других заклона, гађали Немце.

Већ на Сарића осоју, пре него што су зашли у улице града, Немци су били дочекани бомбама. Њихове тенкове засули су неки војници и то су биле прве детонације — весници долазеће опасности. Ту су смели борци уништили један немачки тенк и зауставили колону. Развила се борба за град. Са Доварја је непосредним гађањем тукла једна батерија топова којом је командовао резервни капетан Тадић⁶, родом Ужичанин. Чланови Партије који су се затекли у граду, заједно са осталим грађанима код којих је постојало расположење за борбу, узели су из магацина оружје и муницију и ступили у одбрану свог града. Многе групе грађана ставиле су се под команду неких резервних официра, а једном већом групом војника и грађана командовао је Вукола Дабић. У моменту када је петоколониш Едвард Борош, као командант места истакао белу заставу и изашао пред немачку тенковску колону да преда град, и када се сматрало да је град заузет, пуцњи родољуба су предупредили намере издајника. Борба је опет узела маха. Тек око 15 часова непријатељ је успео да скрши отпор бранилаца. О тој борби немачки новинар је писао:

„Пријатни планински градић Ужице је једна неутешна гомила рушевина. Само неколико кућа не носи на себи трагове борбе.” Аутор даље подвлачи тврдоглаву упорност грађана једног дела града у коме су била фабричка постројења, у близини железничке станице.

ПРИПРЕМЕ ПАРТИЈЕ ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ

Окупација земље у овом крају, као и у целој земљи, примљена је са великим огорчењем. Народ је на сваком кораку презирао окупатора. Комунисти који су се затекли

⁶ Тадић Миливоје, раније члан Социјалдемократске партије; био је командант артиљеријског дивизиона који је узео учешћа у одбрани Ужица. Маја 1941. године Тадића су на Златибору убили Ђотићевци.

у граду почели су са организовањем рада у новим условима, под окупацијом. Ускоро је дошао секретар ОК Желимир Ђурић, који је по директиви ишао у Сарајево. Предузимају се мере за сакривање партијске архиве и технике. Предвиђало се да ће Немци ускоро предузети мере против комуниста.

Постоје многи примери који говоре о томе да је народ примио окупацију врло тешко. Још за време док су Немци заузимали наше покрајине, народ је у Ариљу везао једног официра Церске дивизије, који је са белом заставом пошао у сусрет Немцима. Немачки официри подносе извештаје да народ ових крајева сматра окупацију врло привременом. О поменутом везивању официра и другим детаљима из ових крајева, делегат Врховне команде југословенске војске за преговоре о капитулацији са немачком војном силом, генерал Михаило Боди, наводи у свом извештају детаље од 15. априла, кад су Немци били у Ужицу. Он каже:

У 9,40 ч. ушли смо у Ужице и предведени команданту немачке оклопне дивизије који је био на тргу. Видевши наше пуномоћи рекао ми је да он нема времена да се задржава с нама, јер мора продужити даље, да можемо остати у Ужицу да ту чекамо или да продужимо даље куда мислимо. Одговорио сам му да имамо наређење да идемо за Краљево где нас очекују. Командант дивизије генерал-мајор Хандербергер, написао је на нашем пуномоћју да нас пропусти немачке власти несметано за Краљево. Генерал ми се жалио да се на његове војнике пуцало из кућа од стране становништва и „комита” и да је зато наредио бојним колима да дејствују на куће и исте руше...

... У 11,10 часова стигао сам у Пожегу, у којој је било неколико пеш. батаљона, као и управник завода из Чачка са 2.000 радника. Дошао сам у телефонску везу са командантом Церске дивизије који је био у Ариљу. Обавестио сам га о ситуацији у Ужицу. Саопштио ми је да је пуковник Томче ноћас доведен у Ариље, везан од мештана, под сумњом да је „петоколонаш”, због његовог изгледа и што је код себе имао белу заставу. Пуковник Томче је остао везан скоро целе ноћи. Командант га је ослободио и пошто је био болестан. Томче је отишао у Ивањицу. Саопштио сам команданту да извести Томчета да крене за нама за Краљево. Командант дивизије саопштио ми је да ће дивизију повући ка Ивањици.⁷

О борби у Ужицу говори се такође и у једном непријатељском извештају⁸.

⁷ Фердо Чулиновић: Слом старе Југославије. Загреб 1958, стр. 291.

⁸ Wilfred von Oven и Jürgend Han-Butry: Panzer am Balkan (Тенкови на Балкану). немачко издање, Берлин 1941, стр. 123—128.

Чело колоне продире у Ужице. Још увек се наступа као у рату, уз прописана осигурања. Још увек смо будни. Провирује се из тенка напоље, пушта се да око носа пирка свеж ваздух, а уз осигуравање са свих страна. У Ужицу је приметно тихо. На улицама нигде човека. Неки уморан пас вуче се око угла, подвије реп, и када примети клопање тенкова склони се. Иначе нигде живог бића. Такође нигде ни војника са белим заставицама. То не личи на добро. Добро је погледати шта би нас могло изненадити.

И већ се иде даље напред. Чело тенковске колоне доспело је до центра града. Један чаробан приказ побеснеле ватре. Не само пушке и митраљеви. Спреда урла један противтенковски топ. Са његовим урликањем мешају се и пуцњи тешких калибара. Оргија и фијуче кроз улице. Одамах потом тенкови се затварају, обезбеђују и иду према местима где букти ватра. И наши топови и митраљеви одговарају истим језиком, којим са њима овде треба разговарати. Чисти се кућа по кућа. Једна за другом почињу да горе под погоцима запаљиве муниције. У случајевима где то тврдоглаво не успева помажемо се и неким килограмом експлозива или свежњем ручних бомби.

Неколико тенкова су, међутим, брзо опколили и изненада се појавили иза леђа непријатељских батерија. Неки тенк примио је и погодак, неки је постао неспособан за покрет. Доклегод може да пуца ниједан тенкиста не сматра се изгубљеним. Борба је жестока. Борба на улици није место својствено тенковима. Нарочито жестоко се бори за једно фабричко постројење у близини железничке станице. Овде мора узети учешћа и наша моторизована артиљерија. Она је увек ту чим постане тугаљиво. Мало помало умукосе непријатељске батерије. Ућуткане су једна за другом.

Али на углу једне куће још увек седи један митраљезац. Проклето вешто овај момак рукује својим оружјем. Не можеш му прићи. Тенкistu хвата бес. Мора да се изврсно ушанчио овај момак, тамо иза кровног калкана. Ми смо му већ упутили један за другим рафале наших митраљеза. Али таман када човек поверује да је он најзад умукао, и ако отвори отвор на тенковском оклопу, тада он понова упути један ватрени удар, да због тога човек радије опет поново брзо нестане у оклопу тенка. Тада командир тенка губи стрпљење. Даје гас, ланци тутње. Држи се у длаку тачно фасаде куће. Хрк, тенк се котрља према зидовима куће. Прашина, ђубре, делови зида. Кућа се сама од себе руши, греде, камење, намештај засипа тенк, који се са мељућим ланцима појављује са друге стране из гомиле шута и котрља даље напред. И тек сада митраљез заћута. Митраљезац је покопан испод рушевина куће...

И Немцима је било очигледно да у овом малом граду делује снага на коју нису наилазили у сваком другом месту Југославије.

После повратка Желимира Ђурића из Сарајева, 17. априла 1941. године, реорганизован је и формиран Окружни комитет. Њега су тада сачињавали: секретар, Желимир Ђу-

рић и чланови — Мирослав Веснић, Јеврем Поповић, Вукола Дабић, Љубиша Веснић, Добривоје Видић, Витомир Пантовић, Венијамин Маринковић и Милосав Матовић. Пред овај ОК поставили су се врло важни задаци, међу којима је био најважнији да се и у тим условима делује револуционарно, како у војном, тако и у политичком погледу. Један део чланства се налазио у заробљеничким логорима, док су неки комунисти променили своја радна места или отишли из града. Многе партијске везе су биле поремећене. У условима окупације постављао се као озбиљан проблем — какав став заузети према низу питања.

Један од првих задатака које је поставио нови ОК био је прикупљање оружја и муниције, које је напустила бивша југословенска војска, као и разгарање револуционарног рада и окупљање народа на платформу КПЈ — заједничка борба против окупатора и издајника. Комунисти су били једини тумачи политичке ситуације у земљи и једини који су могли улити веру у бољу будућност.

Да би скупили што више оружја и муниције, на сугестију партијских организација поједини омладинци су се на разне начине угурали као радници у магацине код Немаца и извукли приличне количине ратног материјала. Доста младих, међу којима и изванредан број комуниста и скојеваца, било је сконцентрисано у Врелима, где су Немци вршили класирање и слагање заплењене муниције, која им је у огромним количинама пала у руке.

Кад се говори о скупљању оружја и муниције треба имати на уму да се овде ради само о лаком наоружању — пушкама, пушкомитраљезима, бомбама, експлозиву, муницији и ситној ратној опреми. Иако су Немци већ покорили земљу, маса војника бивше војске враћала се кућама носећи своје оружје. С друге стране много оружја је било разбацано по терену, нарочито код Ужица, на путу према Вишеграду, затим код Пожеге на путу Ариље—Ивањица, где су се расформирале две дивизије: Церска и Динарска. Оружје је лежало бачено и народ га је односио и скривао. Комунисти су развили велику иницијативу у вези са скупљањем оружја. На овом сектору рада нарочито се осећала делатност оних партијских организација код Ариља, с којима је радио Стеван Чоловић, као и оних код Пожеге. Треба забележити да су партијске организације Горобиља и Годовика, од којих

је прва примила наоружање једне бивше југословенске чете, сакупиле знатну количину ратног материјала, посебно пушкомитраљеза, муниције и авионских бомби, чије се транспортовање вршило ноћу са запрегама и то са самог аеродрома. Авионске бомбе су касније коришћене за диверзантске акције. Горобиљска партијска организација, нарочито њен члан Ратомир Станић, пренела је са аеродрома један комплетан агрегат за електричну струју, акумулаторе, пријемну радио-станицу и делове емисионе радио-станице, што је касније, у доба дизања устанка, одлично послужило.

Мада су официри-петоколониши настојали да све оружје предају Немцима, ипак је доста остало у народу. Поред организованог, постојало је и спонтано настојање народа да се што више оружја и муниције сакрије и да не дође до руку Немаца. Било је села која су имала и по стотину пушака. С једне стране, овде је осећај патриотизма одиграо своју улогу, док је с друге стране било покушаја да се тргује оружјем, тако да су ту и тамо пушке, бомбе, пиштољи, па и муниција, имали своју цену. Немачке власти су знале за ово, те су наредбама за окупирано подручје захтевале предају оружја и ратне опреме, под претњом смртне казне. Тада су партијске организације наступиле са паролем још бољег скривања овога материјала, а ни у ком случају његове предаје. Ћелије су организовале скровишта за оружје, а то су радили и сами сељаци. Користила су се шупља стабла, густе шуме, стене, пећине, а вршена су и закопавања.

Мада се учинило доста на организацији скупљања и скривања оружја, ван сваке сумње, то је могло да буде још боље. Требало је још више ратног материјала да буде концентрисано у заједничким склоништима. Међутим, знатан део је остао код сељака. Само ужи круг људи партијских руководилаца је знао места где је ускладиштено оружје.

Већ првих дана окупације, целокупни апарат дотадашње власти ставио се у службу Немаца, настојећи да им се што више додвори. Већ тада су назиране намере власти да похпси комунисте. Но, свакако из тактичких разлога, Немци нису одмах предузимали радикалније мере против комуниста, већ су се задовољавали да сазнају који све елементи у одговарајућим приликама могу постати опасни по

„нови поредак”. Чекали су да поново почне функционисање старог апарата.

Убрзо су се својим кућама вратили скоро сви комунисти, осим оних који су отишли у заробљеништво, укључујући чланове среских и Окружног комитета. Рад чланова Партије је постајао све снажнији и живљи. Како је сваки крај Ужица — Коштица, Теразије, Међај, Росуље, Доварје, Царина, Ракијски пијац — имао своје активе, а њих су имали такође школе и неке установе где су се налазиле веће групе омладинаца, то је практично цео град био под утицајем скојеваца. Захваљујући и томе у граду су се могли спровести за релативно кратко време многи задаци које је поставио ОК. Успешно су организовани санитетски курсеви на којима су се обучавале омладинке за давање прве помоћи рањеницима. У списак радника, који су радили код Немаца, убацивани су и они који уопште нису радили, а новац на име рада су ипак примали. Тако примљени новац скојевци су предвидели као помоћ Партији. То што је после капитулације бивше југословенске војске дошло до реорганизације скојевске организације, у условима окупације, показало се савим правилно. Наиме, сем у учитељској, активи су и у осталим школама пред сам рат били расформирани и њихова организациона структура подешена према територијалном принципу. Међутим, активи младих комуниста у предузећима и даље су функционисали као до тада. Одмах после овакве реорганизације осетила се велика активност скојеваца у својим улицама, рад је постао знатно живљи, задаци су боље извршавани, састанци чешће одржавани, а све је то имало већег одраза на подизање свести млађих, на стицање навика да раде под отежаним околностима, исто тако предано као и раније.

Прва партијска ћелија у Ивањици формирана је — према исказу комуниста из тога краја — 10. маја 1941. године. Њу је формирао Мићо Матовић, учитељ из моравичког среза, веома популаран и познат по својој заузимљивости за интересе Партије. Нешто раније, у пролеће 1941. године, у Ивањици је формирана скојевска група од 5 чланова.

Када је у мају Милинко Кушић⁹ дошао са робије у моравички срез, делатност је постала још живља. Кушић

⁹ Касније комесар Ужичког НОП одреда и члан Главног штаба НОП одреда за Србију.

помаже у раду партијских ћелија које су биле формиране у руднику Лиса и Глијеч. Када се убрзо враћа из војске и Мато Ујевић, њих двојица се пуном снагом предају припремама за дизање устанка.

У Бајину Башту је у месецу мају дошао Љубодраг Ђурић, са задатком да формира партијску ћелију. Он је то одмах учинио. У прву ћелију су били укључени: Рајак Павићевић, Миленко Топаловић, Светолик Димитријевић, Миленко Тришић Бимбо, Мијо Мијић и Чедомир Нешковић. Пошто је обавио добијени задатак, Љубодраг Ђурић је отишао за златиборски срез, а у рачански је дошао Драган Павловић, студент, коме је било стављено у задатак да се повеже са Душаном Јерковићем.

Половином маја 1941. године у Ужице је дошао члан ПК за Србију, Благоје Нешковић, а 25. маја одржано је саветовање на коме је узело учешћа 25 делегата са територије ужичког округа. Између осталих, међу делегатима су се налазили: Жељо Ђурић, Добривоје Видић, Слободан Пенезић, Љубо Мићић, Стево Чоловић, Вукола Дабић, Јешо Поповић и други. На овом саветовању је најпре разматрана новонастала ситуација после окупације земље, услови у којима су се нашли комунисти; говорено је о томе на који начин треба прилагодити рад комуниста и организација, шта треба предузети и у ком правцу оријентисати активност омладине, а посебно скојеваца. О стању партијских организација реферисао је секретар ОК Желимир Ђурић. Посебно је дискутовано о стању сваке организације. Делегати су конкретно предлагали шта би требало предузети за још бољи рад партијских организација. Тада је јасно истакнуто да у нашој земљи за Немце не сме да буде мира, а предстојећа активност комуниста укључује и оружани отпор, за који се ваља темељито припремити.

Ово саветовање је дало могућности организацијама и комунистима да потпуно схвате у чему ће се убудуће састојати њихов рад. Више није било заблуде о томе да према Немцима треба имати резервисан став, због тога што СССР са овом земљом одржава нормалне односе и што међу њима постоји споразум о ненападању. Сасвим одређено утаначена линија деловања помогла је да се партијски редови консолидују, да дође до учвршћења организација. Градска партијска организација је убрзо, након саветовања,

Желимир Бурић, секретар Окружног комитета КПЈ за Ужице. Погинуо је на Белој земљи при повлачењу из Ужица 29. новембра 1941. године. Проглашен за народног хероја.

извршила реорганизацију хелија. Одржани су, затим, састанци хелија на којима је говорено скоро о истим проблемима, о којима је било речи на саветовању, а затим су комунисти добили непосредна задужења.

Брзо реаговање ОК одмах после окупације земље имало је далекосежне последице за будући рад. То што се ипак следећих месеци радило брзо и што су се народне масе усталисале са жељом да се што пре истерају Немци из ових крајева, има се захвалити понајпре јасно одређеној линији на поменутом саветовању и примерној заузимаљивости комуниста.

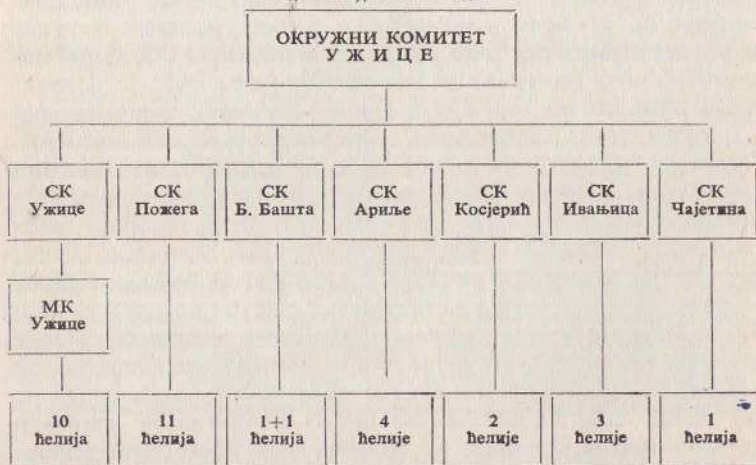
Почетком јуна одржано је окружно саветовање са секретарима среских комитета. Поред секретара среских комитета овом саветовању су присуствовали: Жељо Бурић, Добрило Петровић, Добривоје Видић, Вукола Дабић, Слободан Пенезић, Љубо Мићић, Јеврем Поповић, Вито Пантовић и још неки. На саветовању је било више од 20. другова. Присуствовао је и делегат ПК Благоје Нешковић. Ту је одлучено да се формирају секције са војну припрему. Решено је да задатак секција буде у припреми оружаног устанка. То је захтевало сакупљање ратне опреме, евиденцију официра-комуниста, припрему и извођење обуке омладине у руковању оружјем, итд. Тако су за комисију при ОК одређени другови Вито Пантовић и Јеврем Поповић. Вито је организовао прикупљање оружја, а Јеврем Поповић преносио среским комитетима директиве о формирању војних комисија. Одлучено је да се из сваког среског комитета издвоје они који су служили војску, а својим радом и ставом пред властодршцима показали и испојили оданост и храброст, и да се узму у обзир за руководство будућих јединица. Доста детаљно је говорено о стварању магацина за оружје и ратну опрему, о скровиштима за појединце и групе комуниста који би евентуално били угрожени због своје делатности. Овде је не само наглашено, него чак и конкретно говорено да комунисти морају организовати прикупљање експлозива на тај начин што ће претходно преко симпатизера испитати да ли у неком руднику, на пример, има таквог материјала, колико га има, где се налази, а онда даље направити план и предузимати акције извлачења експлозива. Начелно је такође заузет став и према оним људима који су имали, или за које се знало да су скрили оружје и материјал потребан

за вођење оружаних акција. То је требало на подесан начин одузети.

После овог састанка у Ужицу и Ариљу је организован први санитетски курс који је водила другарица Добрила Петронијевић. Било је неколико таквих курсева, које су похађале не само организоване омладинке, већ и оне које су се одликовале као родољуби. Члан ОК Вито Пантовић је непосредно задужен „по оружју”, а то значи почев од прикупљања оружја, проналажења погодних места за смештај итд., до оправке неисправног оружја. Одмах се осетила велика активност омладине. Омладинци су износили оружје из града и одашиљали нарочито организованим каналима на скровито место, одакле се могло у свако доба користити. За ове послове требало је имати посебне умешности, да не би дошло до компромитовања оваквог рада. Настојало се да рад који је спроводила Партија на припреми дизања устанка остане строго у оквирима тајности, што се показало веома неопходним и у чему је било доста успеха.

Ш Е М А

ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА УЖИЦА
на дан 22. јуна 1941. године

Средином јуна 1941. године Гестапо је преко припадника старе власти у Ивањици саставио списак комуниста и њихових најближих сарадника. Тај списак доставили су

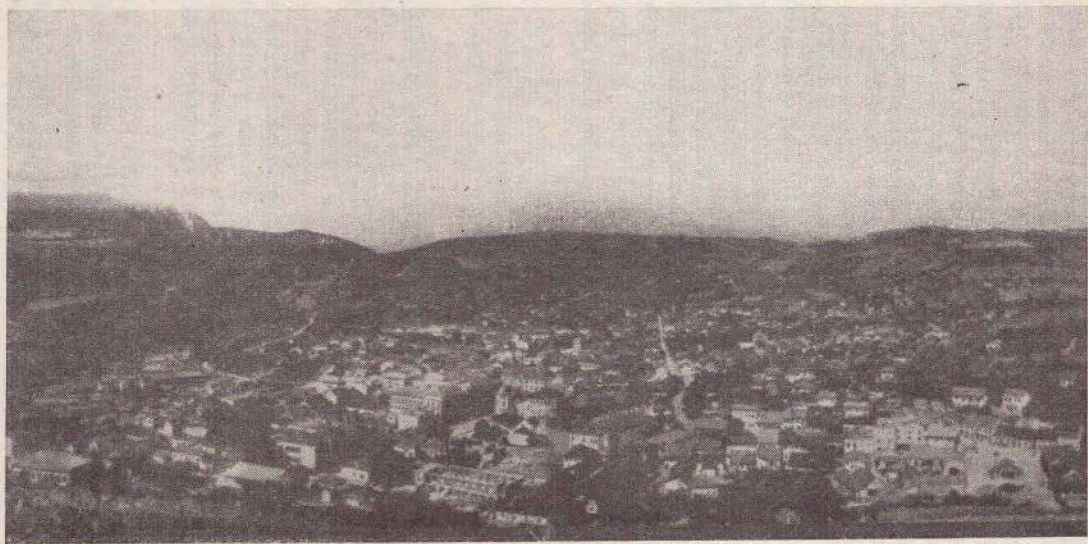
Крајскомандантури у Ужицу. Партијска организација Ивањице на време је сазнала за овај корак издајника и благовремено предузела мере да не буду похапшени чланови Партије.

Крајем јуна 1941. године у Ужице је дошао инструктор Покрајинског комитета за Србију, Бранко Крсмановић Шпанац. Његов долазак требало је да убрза припреме за дизање устанка у овом крају, с обзиром да се у томе каснило и поред тога што се директивама ПК за Србију захтевало убрзање припрема. На састанку ОК који је тада одржан разговарало се о томе како организовати партизански одред. Овај састанак је одржан у кући Витомира Чворовића, у Коштици. Друг Крсмановић је донео израђену шему развоја будућег партизанског одреда. Он је објашњавао како ће се одреди у земљи постепено развијати, постајати све бројнији, придобијати све већи број бораца и симпатизера који ће помагати НОБ, па ће најзад прерастати у велику војничку формацију, те ће сви одреди земље сачињавати моћну народну војску. О будућој војсци Крсмановић је говорио над развијеном картом ужичког округа и шемом будућег одреда, пред којом су били чланови комитета.

И окупатор и полицијски апарат осећали су да се у граду нешто догађа, што је уперено против постојећег стања. Знали су да комунисти неће мировати и да су они ти који су уморили народ на устанак.

Немци су, успостављајући органе старе власти, истој дале основне задатке да се боре за одржавање мира на својој територији. Тако се, по наређењу Немаца, сазивају „виђени људи“ из свих општина и председници старих општина, као и трговци из Ужица и других среских места из округа. На овом састанку, који је одржан јуна месеца, Немци прете да ће села у којима се покажу устаници бити спаљена, а становништво поубијано. Присутни су били дужни да саставе спискове комуниста и њихових присталица из својих места.

Власти су схватиле да ваља пожурити и нешто учинити да се у корену спречи свака активност комуниста. Решено је да се они униште. Резултати рада комуниста у народу присилили су окупатора и његове сараднике на предузимање разних мера да би се спречило дизање устанка. Тако они предузимају низ конференција које су имале претећи карак-

Ужице 1941. године.

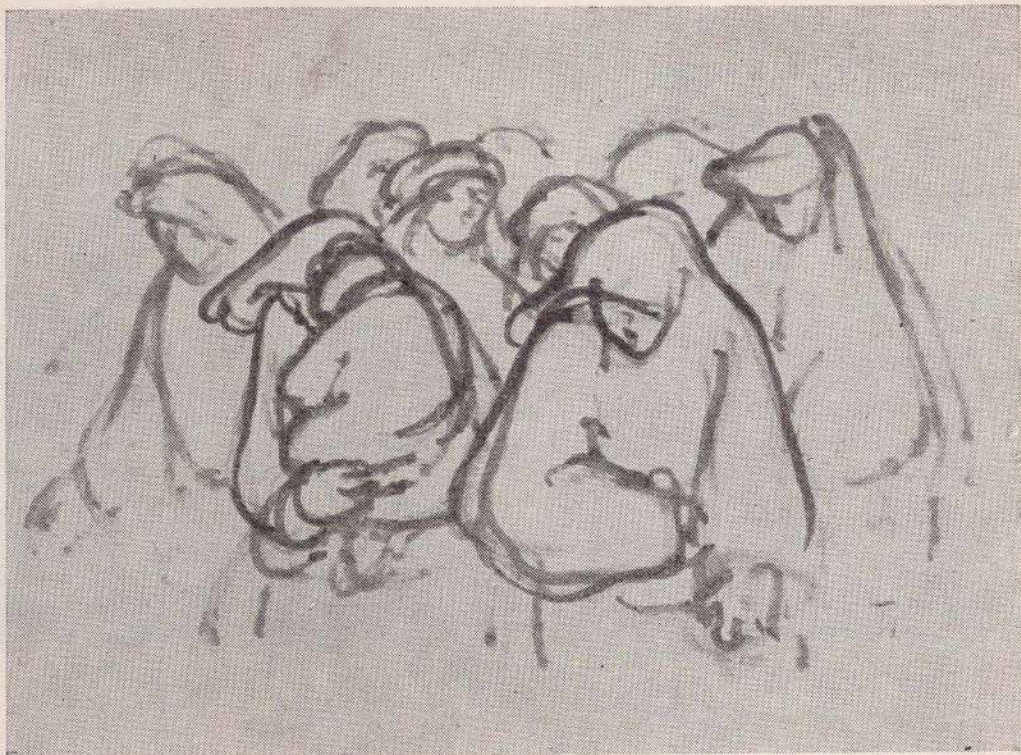
тер, с циљем да се изврши притисак на стари апарат по општинама. Поред хапшења комуниста и свих сумњивих, покушали су и са разним другим мерама.

У Ужицу је срески начелник 5. јула позвао на састанак учитеље, попове и друге, тражећи њихову пуну сарадњу и активност ради онемогућавања устанка. Исто тако, 15. јула одржао је конференцију „виђенијих грађана” и сељака и апеловао на њих да раде на очувању мира. Истога дана је и срески начелник у Пожеги одржао такву конференцију. Неколико дана касније, тј. 27. јула, одржана је друга конференција председника општина и „виђенијих” грађана код среског начелника у Пожеги. Поред осталог, на овој конференцији је већ претресана новонастала ситуација и акције партизана. У Бајиној Башти тог истог дана одржао је конференцију срески начелник са 250 „виђенијих” грађана и сељака и говорио о потреби чувања мира итд.

На свим тим конференцијама срески начелници су тражили од свих присутних безусловну сарадњу у циљу сузбијања оружаног устанка, гоњења устаника и потказивања, а исто тако су захтевали од њих да утичу на народ, „да се мир, ред и јавна безбедност одрже на примерној висини”.

Поред овога, 20. јула Немци у Ужицу стрељају прву групу од 22 лица ради застрашивања. И поред свих подузетих мера од стране окупатора и домаћих издајника да спрече дизање устанка, партијске организације ужичког краја настављају са припремама. Тако су 22. јуна комунисти Ивањице одржали састанак на плажи, недалеко од града. Разговарало се о томе да ваља одмах предузети све што је нужно за што скорије дизање народа у борбу. Претресана су и друга питања.

Тако, док су се партијске организације ужурбано припремале за дизање устанка и руковођење општеном борбом, непријатељ је чинио све што је тада могао да би осујетио намере комуниста које су постајале све очигледније и за окупатора и за његове помагаче. Преостало му је само још да опроба сва средства, укључујући стрељања и вешања, не би ли ипак успео да предупреди и застраши народ.

НИКОЛА ЉУБИЧИЋ

ДРУГИ ДЕО

УЖИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД
И ЊЕГОВЕ БОРБЕ ЗА СТВАРАЊЕ
И ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

ГЛАВА ПРВА

СТВАРАЊЕ УЖИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА

Стварање партизанских одреда, стварање наше нове народне армије и руковођење Народноослободилачком борбом — то и јесу биле најважније задаће наше Партије у току четворогодишњег рата, то су највећа дјела наше Партије у току цјеле њене историје... — Тито.¹

I

ФОРМИРАЊЕ УЖИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА „ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ”

Политбиро наше Партије, на састанку 4. јула 1941. године, одлучио је да се одмах приступи организовању оружаног народног устанка у свим крајевима Југославије. Чланови ПК Србије су тада кренули у окружне комитете, да би се што пре почело са остварењем тог задатка.

У Ужице су 7. јула стигли Бранко Крсмановић Шпанац, члан ПК Србије, и инструктор ПК Милан Мијалковић Чича. Истог дана одржан је састанак Ужичког окружног комитета на месту званом Абација. То је други састанак за последњих двадесетак дана који Крсмановић држи са ужичким комитетом.

¹ Јосип Броз Тито: *Стварање и развој Југословенске армије*, Београд 1949. стр. 7.

Поред Бранка Крсмановића и Милана Мијалковића састанку су присуствовали: Жељо Ђурић, Добривоје Видић, Милинко Кушић, Јеврем Поповић, Вукола Дабић, Вита Пантовић и други. На састанку је констатовано да су партијске организације у ужичком крају дотадашњим радом створиле повољне услове и привеле крају припремне радње, неопходне за почетак устанка.

После тога донета је одлука о формирању ужичког партизанског одреда. У знак сећања на Димитрија Туцовића, једног од најистакнутијих револуционара у предратној Србији, који потиче из овог краја, решено је да одред носи његово име.

Отисак печата Штаба Ужичког партизанског одреда

За команданта одреда одређен је Петар Стамболић, тада инструктор ПК у Поморављу, који је у задњих неколико година, иако илегалца, често обилазио ужички крај, па је тако непосредно пружао велику помоћ партијским организацијама.

За комесара одреда одређен је Милинко Кушић — студент, један од врло активних револуционара, како на факултету тако и у ужичком крају. Због своје политичке активности одлеђао је на робији у Сремској Митровици неколико година.

За заменика командата одреда предвиђен је Јеврем Поповић — металски радник, члан Ужичког окружног комитета, један од млађих активнијих радника у ужичком крају.

Дужност заменика комесара одреда вршио је Жељо Ђурић, учитељ и секретар Ужичког окружног комитета.

Узимајући у обзир број људи спремних да одмах на позив Партије пођу у оружану борбу, дошло се до закључка да је могуће у сваком среском месту формирати по једну партизанску чету. Тако је предвиђено да овај одред има у свом саставу следеће чете:

- У ж и ч к у,
- П о ж е ш к у,
- А р и љ с к у,

- Рачанску,
- Ивањичку,
- Златиборску и
- Црногорску.

Том приликом су Ћрسمановић и Мијалковић подвукли да је процес стварања чета сложен и да ће он зависити, с једне стране, од политичког рада, а са друге, од успешно изведених акција мањих оружаних група, са којима треба одмах отпочети.

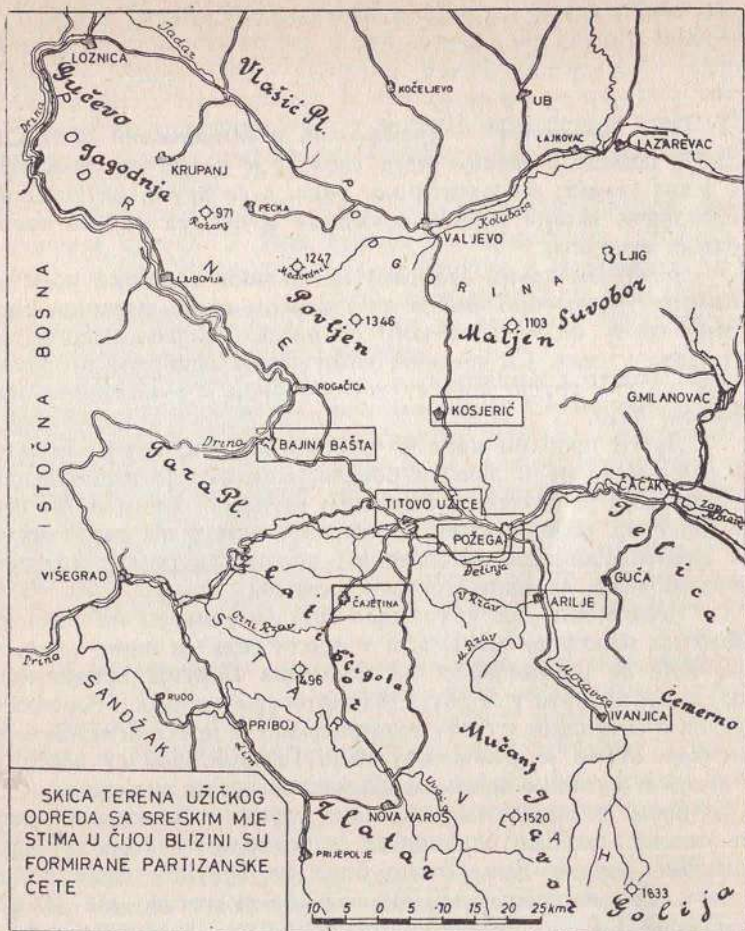
Један од првих задатака после овог састанка коме је Комитет приступио био је да у сваком срезу формира борбену групу од другова који су после 22. јуна изашли из градова у села. Са среским комитетима изабрана су руководства тих група, која су касније била и руководства нараслих чета.

Други проблем који је требало решити био је организовање исхране и лечење бораца. Комитет је имао нешто новца који је подељен борбеним групама, с тим да се све што се од народа узме за исхрану, одмах на лицу места и плати. Рањеним и болесним указиваће помоћ другови оспособљени на санитетским курсевима.

Политички рад у то доба био је усмерен на повезивање са народним масама, а у првом реду са оним људима на које се рачунало да ће на позив Партије прихватити оружје и кренути у борбу. Обавештавање народа и борачких група о ситуацији у свету организовано је преко агитационог центра, којим је руководио Мијо Гезовић, док су вести у Ужицу и осталим већим местима растурали скојевци.

Време стварања партизанских одреда у Југославији, као и Ужичког одреда, поклапа се са периодом у коме су силе осовине Берлин—Рим—Токио биле на врхунцу своје војне снаге. Под њиховом чизмом стењале су готово све земље у Европи. Са свих страна су стизале њихове хвалисаве вести: немачке колоне надиру кроз Украјину и Белорусију, немачка авијација бомбардује Лондон итд.

У дане када је прва земља социјализма запала у тешку ситуацију, Комунистичка партија Југославије позвала је све наше народе на оружани устанак, да у борби за своју слободу помогну и совјетском народу. Одазивајући се позиву Комунистичке партије Југославије, наши народи су везали своју судбину са судбином свих прогресивних и слободољубивих народа.

Скица 1.

бивих снага у свету. Немачки окупатор није неспреман дочекао устанак у нашој земљи. Преко специјалне полиције Гестапо је био обавештен о раду наше Партије. Немци су предвидели да, обзиром на добро организован рад Комунистичке партије Југославије и њену повезаност с народом, може доћи до организованог отпора, па су се спремили да

одмах предупредe сваки покушај. Тако већ 28. априла 1941. године, командант немачке 2. армије, ради обезбеђења „реда и мира“ на Балкану, наређује својим јединицама:

... Само брза и борбена акција обезбедиће одржавање мира и сигурности и спречавања банди... појави ли се у некој области нека наоружана банда, треба стрелјати способне мушкарце који су ухваћени у близини банде... Сви стрелјани има да се обесе и њихове лешеве оставити да висе.²

Дакле, немачки команданти су сматрали да ће овим дивљачким мерама застрашивања онемогућити дизање устанка у поробљеним земљама Југославије. Каснији догађаји су показали колико су се они у томе преварили.

1. СТВАРАЊЕ ПРВИХ ОРУЖАНИХ ЈЕДИНИЦА ОДРЕДА

Одмах после састанка у Абацији предузете су конкретне мере за отпочињање оружане борбе у ужичком крају. Срески комитети и основне партијске организације предузели су низ мера како би се на њиховом терену што пре оформиле партизанске чете.

Тако је Ариљски срески комитет одржао састанак 26. јула код куће Војислава Пајића, коме је присуствовао Милалковић Чича, а касније је настављен у Растокама код Трежбине. На њему се дискутовало о конкретним задацима које треба извршити да би се формирала ариљска чета.

Исто тако је и Пожешки комитет крајем јула одржао састанак близу реке Бетиње, код села Горобиља, где је одлучено о стварању пожешке партизанске чете и дато задужење члановима Комитета шта још да ураде да би се чета што пре оформила.

Ивањички срески комитет је по овом задатку одржао састанак на десној страни Мораве, код Новог гробља, на коме је одлучено кад и где да се дође како би се чета оформила.

Активност комуниста није изостала ни у местима где није било среских комитета. Тако су под руководством Вишића комунисти среза рачанског донели одлуку о фор-

² Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенског народа, Том I, стр. 329 (Зборник I 329).

мирању чете у Благојевом гају; у срезу црногорском су Барух и Вишић одржали неколико састанака са друговима из Косјерића и околине. Први је одржан у кући Сима Познанића у селу Косјерићу, други у кући Недељка Пурића у Полошници, трећи код Варде, а четврти у Цикотама на месту званом Пусто поље.

На Златибору су такав састанак са комунистима одржали Слободан Пенезић и Љубо Ђурић, у шуми изнад Рожанства и Никојевића.

Као што видимо, активност среских комитета и свих комуниста ужичког краја у спровођењу директиве Окружног комитета о стварању партизанских чета, била је врло велика. Основна линија Партије у почетку оружане борбе била је:

1. Ради успешнијег развијања устанка потребно је у првом реду уништити апарат старе Југославије који је окупатор успео да стави потпуно у своју службу, а то значи: жандарме, полицију, општинске управе, архиве, катастре и друго. То је поред напада на окупатора био један од првих задатака. Уништењем тог апарата окупатор је доцније изгубио упориште у селима и мањим местима. Где год су партизани уништили стару власт, окупатору је онемогућено да пљачка наш народ.

2. Онемогућити пропагандом и живом речју међусобни покољ народа Југославије на шовинистичкој бази. Партизани треба да буду васпитавани у духу братства и јединства и његови носиоци, да се кроз читав рат боре за његово остварење.

3. Развити што више устанак и диверзије, да би се што јаче окупаторске снаге задржале у нашој земљи и тиме помогло херојској борби Црвене армије.

У духу те опште директиве и Ужички одред је морао разбити стари апарат власти преко кога су окупатори спроводили своју вољу. Затим је требало наставити са прикупљањем оружја и муниције, а исто тако одеће, обуће и санитетског материјала за потребе будућих већих јединица. Ове прве војне јединице, језгра партизанских чета, поклањале су велику пажњу политичком раду с народом, јер је од њиховог првог наступа и односа у народу, од објашњавања потребе наше борбе, зависило омасовљавање и нарастање одреда. Стога је и народ ужичког округа схватио да не треба дозволити да се за слободу други боре, већ сваки треба да допри-

несе свој удео. Може се рећи да су народне масе схватиле неминовност устанка. Томе је доста допринео окупатор својим злочинима, те је код народа уместо страха расла мржња, а то је добијало свој одраз у све већем нарастању чета. Најмногобројнија борбена група налазила се на брду Татинцу, непосредно крај Ужица. Она је била састављена од комуниста који су изишли из Ужица после немачког напада на Совјетски Савез и одатле изводили мање борбене акције. Тако су 25. јула око 23 часа напали немачку стражу у селу Врелина, која је обезбеђивала складиште муниције. Борба је трајала око 45 минута. Пошто није било изгледа на успех, група се повукла. Поред овог напада, група је у неколико наврата покидала телефонско-телеграфске везе на комуникацијама око Ужица и тиме онемогућила окупатору нормално командовање и управљање.

Но, не може се рећи да и друге борбене групе нису биле активне. Нарочито би се могла истаћи пожешка група која је у овом периоду скупљала оружје и склањала авионске бомбе које су се налазиле око помоћног аеродрома у селу Горобиље. Помоћу њих је доцније рушила објекте на путу и пружи Пожега—Чачак и Пожега—Ужице. Поред тога, она је извела две акције које су снажно одјекнуле у ужичком крају. Прво, организовала је ослобођење једне групе другова из затвора. Наиме, Немци и домаћи издајници, пошто нису успели током рације 22. јуна да похapse комунисте-организаторе устанка, похапсили су њихову родбину и симпатизере и одвели их у пожешки затвор. Партијска организација је организовала њихово избављање. Преко везе је овим друговима у затвору дотурен алат и саопштен дан кад треба да пробију отвор на зиду и да изађу. И заиста, они су тако урадили, а напољу су их прихватили другови из ове борбене групе. Тада су изашли отац и брат Јована Стаматовића, син Љуба Мићића и други.

Другу акцију ова група је извела у самом касарнском кругу. Ту, готово на очиглед Немаца, они су организовали скидање појединих делова из топовских затвараца и тако су ова оруђа учинили неупотребљивим.

Борбене групе око Ариља и Ивањице биле су активне захваљујући ангажовању Стева Чоловића и Милинка Кушића. Њихова се активност састојала нарочито у скупљању

оружја и политичком повезивању с народом. Може се рећи и за борбену групу створену од омладинаца из Бајине Баште да је била међу најактивнијима. Њу су оформили Рајак Павићевић, учитељ, и Миленко Топаловић, радник. Они су на планини Тари, на месту званом Калуђерске Баре, створили групу већ током јула, тако да се и немачки командант из Бајине Баште интересовао за рад ове омладинске групе.

Међутим, рад око формирања група одузео је партијским комитетима доста времена. Ишло се некако преспоро у отворене оружане сукобе са окупаторским јединицама и жан-дармима. Истина, за борбу са окупатором наше снаге и искуства још су били недовољни, али је оружани обрачун са старим апаратом био могућан и требало га је раније онемогућити да не би служио окупатору.

2. РАСПОРЕД И ЈАЧИНА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ СНАГА НА ТЕРИТОРИЈИ УЖИЧКОГ ОКРУГА ПРЕ ПОЧЕТКА УСТАНКА

После капитулације бивше југословенске војске 17. маја 1941. године, Немци су ради обезбеђења заузете територије држали око Ужица све до почетка јуна, 60. пешадијску дивизију, која је припадала 11. армији. Већи део ове дивизије био је распоређен на просторији: Ужице—Пожега—Ивањица.

22. маја 1941. године формирана је команда окупиране Србије са седиштем у Београду, на чијем је челу био генерал Шредер (Schröder). Она је у свом саставу имала: Управни штаб, којим је руководио саветник др Турнер. Задатак тог штаба био је да управља заузетом територијом. Да би управа могла остварити потребан увид, контролу и спровести своју вољу над окупираном територијом, поделила ју је на фелд-командантуре и крајскокомандантуре. Тако је у Ужицу одмах после капитулације формирана 847. крајскокомандантура, док је касније током јула овамо из Шапца доведена 816. фелд-командантура са две чете 592. ландесшицен батаљона и 1. четом 64. полицијског батаљона. Ова командантура остаје у Ужицу све до септембра, када се, у немогућности да заустави вал народне борбе и осећајући непосредну опасност од народног устанка, сели у Чачак. Командант 816. фелд-командантуре био је пуковник Штокхаузен.

У саставу тог штаба формирана је 31. јула полиција безбедности на чијем је челу био пуковник Шефер, а крајем јула и 20. групу Тајне пољске полиције, па су оружани делови тих група распоређени по фелд и крајскомандатурама. Колико је од тих новостворених полицијских снага дошло у ужичке команде није нам познато. Поред полицијских снага Немци су на територији ужичког округа стално држали знатне контингенте својих оружаних трупа. Тако су 60. пешадијску дивизију, која је повучена током маја, сменили на овој просторији делови 704. посадне дивизије, чији је командант био генерал Боровски. Та је дивизија била под Вишом командом 65, чије је седиште било најпре у Нишу, а касније у Београду. Командант те групе био је прво генерал Хофман, а касније генерал Бадер. Она је примала сва наређења у погледу извршења операција у Србији од команде за Србију, пре свега од генерала Шредера, затим Данкелмана, нешто касније од Бемеа и још касније Бадера. По осталим питањима била је потчињена команди 12. армије у Атини.

У Ужицу је био дислоциран од маја до септембра штаб 724. пешадијског пука и његов 1. батаљон. Током августа придодат је том пуку један вод 1. батерије 654. артиљеријског дивизиона. Поред Ужица, Немци су нешто јаче снаге држали у Пожеги. Немамо тачне податке о јачини, нити пак из ког су батаљона биле те јединице. У осталим среским местима, као у Бајиној Башти и Ивањици, било је нешто немачких снага, али вероватно из састава полиције, зване фелджандармерије. Тако је у Бајиној Башти било око двадесетак, док их је у Ивањици било нешто више.

Рудник Лису обезбеђивала је једна група Немаца, јер је антимон — који се овде вади — био за њих врло тражен ратни материјал. Обе те групе, ивањичка и ова код рудника Лисе, чиниле су једну војну јединицу. Поред ових места, Немци су у селу Ражана дуже време држали једну чету полиције. На ово су их присиле учестале акције на путу преко Букова, поготово кад је ту био рањен командант 724. пешадијског пука генерал Лончар (Lontschar).

Људство посадне 704. дивизије потицало је углавном из Саксоније и судетских крајева. Иако се сматра а вероватно да тако и јесте, да су ове посадне јединице биле нешто слабије од дивизија предвиђених за решавање борбених задатака у нападним операцијама, како априлској у

Југославији, тако и у јунској и јулској на совјетском ратишту, оне су се, услед тврдокорне мржње и хладног цинизма с којим су дошли у овај крај и кад се томе дода њихова војничка организација и крута дисциплина, па и борбеност, могле сматрати довољним за обезбеђење „реда и мира” у голоруком народу, па макар тај народ желео и припремао устанак.

Немачке посаде нису имале варошице: Чајетина, Косјерић и Ариље. Овде су Немци спроводили своја наређења преко среског начелства, жандармеријских станица и општина. Они су углавном тако радили и тамо где су имали своје посаде, али су због близине ових места Ужицу и Пожеги сматрали да ће тај апарат покорно и савесно извршавати сва њихова наређења и без њиховог директног присуства. И стварно, нису се у томе преварили.

Колико је било бројно стање немачких јединица на територији ужичког округа немамо тачних података. Но, према нашој процени тај број је био близу хиљаду људи. Поред својих снага и целог управног и жандармеријског апарата, наслеђеног од бивше Југославије, Немци су током августа били присиљени да довлаче појачања. Тако су из Санџака и са Космета довели око 300—500 Шиптара, те су и њих користили у борбама против јединица Ужичког одреда.

Није на одмет, ради јасноће, истаћи колико је тешкоћа у подизању устанка стварала територијална подела у бившој Југославији. Тенденција такве поделе била је јасна: територију поделити на што мање делове, а у тим деловима држати јак апарат.

Тако је ужички округ био подељен на седам среских територија чија су седишта била: Ужице, Пожега, Ариље, Ивањица, Косјерић, Бајина Башта и Чајетина. Те су територије биле издељене на још мање, зване општине, којих је било готово у сваком већем селу. Сав тај управни апарат је, ради спровођења накарадне, ненародне политике, имао нешто наоружаних полицајаца, али су му главна снага биле жандармеријске јединице, које су такође биле расуте по целом овом брдовитом и планинском крају. Поред тога у Ужицу је било 40 наоружаних полицајаца и 10 полицијских агената. Свим жандармеријским снагама на овој територији командовао је потпуковник Цветковић. Тако су се жандармеријске станице налазиле у: Ужицу, Биоски, Љубањи, Карану, Крем-

нима, Мокрој Гори, Чајетини, Јабланици, Негбини, Љубишу, Бајиној Башти, Перућцу, Рогачици, Заглавку, Заовинама, Ка-
луђерским Барама, Косјерићу, Варди, Ражани, Пожеги, Гор-
њој Добрињи, Каменици, Ариљу, Брекову, Мочиоцима, Ива-
њици, Девићима, Братљеву и Јавору.

Број жандарма на територији једног среза износио је пре рата у мањим срезовима око 30, а у већим и преко 50 људи. У Ужицу се после капитулације овај број знатно повећао, јер су приспели и жандарми који су побегли из крајева који су припали тзв. Независној Држави Хрватској и из Македоније која је припала Бугарима. Тада је број жандарма по срезовима био преко 50, а у само Ужице — према једном њиховом извештају — стигло је 90 нових жандарма. Тако се на територији ужичког округа нашло пред устанак од 450—500 наоружаних чувара старе власти.

У то доба на територији ужичког округа нису постојале само немачке и жандармеријске јединице, које су биле против народног устанка, већ и знатан број наоружаних четничких група које су причињавале велике тешкоће како у почетним данима устанка, тако и касније.

После слома војне организације старе Југославије остале су по планинским пределима у овом делу Србије извесне групе официра или разних других авантуриста који су окупљали око себе људе са свакојаким пороцима и различитим претензијама. Прве такве групе појавиле су се на Златибору, Јавору и у околини Дрине. Њих су вероватно стварали тадашњи управљачи Србије, Аћимовић и други, са задатком да својим постојањем штите границе Србије. Најјача таква група била је у то време на Златибору. Њом је командовао војвода Ђекић. Није нам познато ко му је дао ово војводско звање, али је нешто титулом нешто сталним крстарењем по растуреним селима Златибора успео да се наметне народу и скупи повећу групу четника. На суседном планинском масиву — Јавору кретала се у то доба нешто мања група четника. Њом је командовао Божа Ђосовић, родом из Брезове, који је сам себе назвао „Божа Јаворски”. Он је искористио настало безвлашће, а пошто потиче из старе хајдучке породице и он се одметнуо у хајдуке. Око њега се окупила група људи сличних њему, па су пљачкали и убијали људе по планинским селима, уцењивали богатије људе и у Ивањици.

Разне политичке групе из овог краја покушале су да искористе Божу Јаворског за своје циљеве. Но, он се везивао некад за групе људи из Демократске, а некад из Радикалне странке. Радио је за оног ко му боље плати, а то су некад биле у могућности групе из доње, а некад из горње чаршије.

Када је Моравичка чета почела да активно делује и да позива народ на устанак, ова четничка група потпуно се солидарисала са четницима војводе Ђекића, па је, ради спречавања развоја устанка у овом крају, извршавала наређења војводе Косте Пећанца. То, међутим, није сметало Божи Јаворском да и даље пљачка и убија, само што је тада главну активност усмерио против партизанских породица. Слика четничког утицаја на ужички округ не би свакако била потпуна ако не бисмо поменули четнике око Љубовије, којима је командовао војвода Миладин — „Дрински”.

Ова група је одмах признала Косту Пећанца за свог команданта и покушала да онемогући дизање устанка у азбучковачком срезу, као и у деловима срезова: црногорског и рачанског, као и на делу терена Ваљевског партизанског одреда. Она се наслањала на четнике мајора Дангића који је, под паролом спасавања Српства, вршио злочине по муслиманским селима с оне стране Дрине — у Босни. Сам Дангић се осећао безбеднијим под окриљем Немаца у Љубовији, те се зато ту више и налазио. Његова агитација по селима око Бајине Баште и Љубовије била је у то доба углавном усмерена против дизања устанка у Србији, али „треба прихватити пушке и ићи у Босну да се спасава Српство које је угрожено од усташа.” Свакако, ово је одговарало окупатору, јер се оштрица борбе није усмеравала против њега, већ је ишла ка братоубилачкој и истребљивачкој борби Словена на Балкану.

Став Партије тешко је продирао. Требало је времена да народ схвати да је окупатор омогућио овакав рад усташа и да хрватски народ не одобрава овакву злочиначку политику изрода, исто као што ни српски народ не одобрава клање и убијање недужних људи по муслиманским и хрватским селима у Босни. Овакав став четника и усташа одговарао је само окупатору. Дуг, упоран и стрпљив рад свих чланова Партије успео је да знатан део становништва, нарочито у срезу рачанском, усвоји ову линију Комунистичке партије.

прихвати оружје и усмери га против главног носиоца свет
зла — окупатора, као и свих његових слугу.

Када је Ужички партизански одред почео да на целој
својој територији изводи акције већег обима које су онемо-
гућавале рад старог издајничког апарата, као и да у неколи-
ко судара нанесе озбиљне губитке окупатору, народ је под
утицајем тих успеха почео да се одушевљава и говори о по-
треби борбе против окупатора. Тада су се појавили четнички
официри са Равне горе. Да се они тамо налазе знало се и пре
него што су отпочели са својом пропагандом по селима да
још није време за борбу против окупатора. Све док се уста-
нак у овом крају није распламсао, они су седели на Равној
гори или у њеној најближој околини, а тада су врло активно
пошли да га угушују. Сам положај Равне горе погодан је.
Они су одавде могли да утичу како према Горњем Мила-
новцу, Чачку, Љигу и Ваљеву, тако исто и према великом
делу територије ужичког округа.

Тако су ови официри Драже Михаиловића, чим су уочили
опасност по позиције грађанских партија које су стајале иза
њих, ступили у акцију. Њихова активност прво се испољила
у пропаганди да још није време за устанак, а кад дође време
„они ће позвати народ, јер је њих оставио краљ и влада
у земљи као своје представнике”.

Оваква пропаганда дала је неке резултате, али не онакве
какве су очекивали. Четнички вођи су тада пришли органи-
зационим мерама. Ишли су по селима, формирали војне
јединице и све способне уписивали и саопштавали им ратни
распоред. Претили су силом ономе ко се не би одазвао њи-
ховом позиву, а поготово ономе ко би отишао у партизане.
Они су то називали издајом краља и отаџбине.

Немачки команданти и домаћи издајници, кад су це-
нили ситуацију на овом терену, свакако су били задовољни.
Њих је импресионирао број. Стварно, кад се узме збир нао-
ружаних војника како немачке оружане силе, тако и жан-
дарма и разних четничких група, онда се види да су они
имали знатан број наоружаних људи који су били спремни
да се супротставе покушају народног отпора. Поред ових
наоружаних војника, они су могли рачунати и на сав чинов-
нички апарат који је такође био многобројан, као и на друге
личности које су припадале разним грађанским партијама.

Немачкој команди у Ужицу нису могле све ове припреме ужичких комуниста, а посебно акције остати незапажене. Она је оценила да се расположење народа у овом крају усмерава ка оружаном борби. Због тога је чинила све што је могла да то спречи.

Немачки командант у Ужицу, позвао је током јула све среске начелнике са ове територије и упозорио их на предстојећу опасност. Лично је путовао у Пожегу и Ивањицу где је студирао новонасталу ситуацију. После тога су срески начелници одржали конференције са председницима општина, и како они кажу, са неким другим „угледним” грађанима. Тако је 27. јула одржан састанак у Бајиној Башти, коме је присуствовало око 250 грађана, а истог дана и у Пожеги, али се не наводи колико је било људи.

Ужичке комунисте није уплашио оволики број војника немачке оружане силе као и њихових помагача, нису их уплашиле ни мере које су они предузимали, већ су пришли организовању и покретању устанка. Окупатор их није могао ничим застрашити јер су знали да је снага народа већа од свега тога, а осећали су да је народ расположен за оружану борбу. И стварно, народ ужичког округа је ту борбу свесрдно подржао.

3. ФОРМИРАЊЕ ЧЕТА УЖИЧКОГ ОДРЕДА

Крајем јула су команда Ужичког одреда и ОК за Ужице оценили да су извршене све потребне припреме, као и то да су створени сви остали услови за прерастање борбених група у чете. Можда се баш услед постојања тих група није журило са стварањем правих војних јединица, те је на овој територији оружана борба почела нешто касније него у неким другим крајевима наше земље.

Али је после тако темељитих припрема са стварањем чета ишло доста брзо. Само за неколико дана крајем јула и почетком августа створене су чете у свим среским местима, изузев златиборског и црногорског среза, где су оформљене нешто касније.

Да би спровели ову директиву команде Ужичког одреда и Окружног комитета Комунистичке партије за Ужице, срески комитети су на својим састанцима детаљно претресали

ситуацију на својим територијама и одржали неколико састанака за овај најважнији и дуго чекани моменат у животу наше Партије. У овај врло важан задатак били су укључени сви комунисти преко састанка основних организација или појединачним везама, тако да су сви деловали у духу једног јединственог циља — стварања прве војничке оружане јединице на свом терену.

Другови из команде одреда и Окружног комитета пружили су непосредну помоћ среским комитетима у стварању првих партизанских чета. Затим су присуствовали свечаном моменту — полагању заклетве од стране бораца који су у име народа обећали пред својим друговима и старешинама да неће пустити оружје све до коначне победе над фашистичким окупатором.

Тако су на позив Партије одређеног дана изашли на зборна места комунисти, скојевци и симпатизери, прикључили се већ постојећим борбеним групама, сазнали за своја командна руководства и своје место у новој борбеној организацији — чети.

Таква једна група била је постројена 28. јула на брду изнад самог Ужица — званом Татинац. У строју је било 22 друга. Од наоружања су имали један пушкомитраљез, а остали пушке. Формирању чете и полагању заклетве присуствовао је и инструктор ПК за Србију Милан Мијалковић Чича.

Чета је добила име „Радоје Марић”, ради сећања на погинулог друга, омладинца — радника, кога су убили ужички жандарми приликом демонстрација. Чета је имала 5—6 чланова Партије, а остали су били симпатизери и скојевци.

За командира чете одређен је Вита Пантовић, металски радник из Ужица, а комесар је био Владан Росић, такође ужички обућарски радник. Неколико дана касније у чету је дошао поручник бивше југословенске војске Слободан Секулић, који је постао командир, а Вита Пантовић је одређен за заменика командира, док је Алекса Дејовић, радник — омладинац, одређен за заменика комесара чете.

Истог дана формирана је на месту Јасиковац, у селу Буару, Друга ужичка чета. На буарском гробљу скупило се 27. јула око 30—36 другова, углавном радника из Ужица и нешто омладинаца из околних села. Они су под руководством Жеља Ђурића кренули на Јасиковац. Ту су се сутра-

дан постројили и положили заклетву. Чета је добила име „Милош Марковић“. То је име револуционара и борца из овог краја који је умро од болести задобијене прогоном полицијског апарата старе Југославије. У чети је било 6 чланова Партије, а од наоружања су имали један пушкомитраљез, а остали пушке. За командира чете одређен је Војко Петровић, обућарски радник, а за комесара Вукола Дабић, радник из Ужица.

У шумама Благаја, изнад села Годовика, оформљена је 28. јула 1. пожешка чета. Ту се сакупило око 26 бораца. С обзиром да је на терену пожешког среза радило у то доба активно неколико партијских организација, то је у чети било преко половине чланова Партије.

Том свечаном моменту, формирању чете и полагању заклетве, пошли су да присуствују Кушић и Поповић. Идући на овај састанак успут су зашли у селу Горобиљу у кући Љуба Мићића. Ујутро рано домаћица им рече: „Можда би било боље да изађете из куће, тамо код оног сена. Магла је па се никад не зна ко из тога може да бане“. И стварно, чим су они изашли, жандарми су избили пред кућу. Све зграде су претресли и пошто нису нашли ништа сумњиво вратили су се празних шака у Пожегу.

Чета је одмах имала два пушкомитраљеза, а касније је добила још два. Поред тога, имала је доста другог оружја и муниције. Чета је била добро наоружана јер се током априлске капитулације овде затекла главнина Церске дивизије бивше југословенске војске, па је код народа остало доста оружја. Партијске организације успеле су то на време склонити.

За командира чете одређен је Веља Мићић, учитељ, а за комесара Аћим Ивановић, земљорадник, за заменика командира Ратомир Станић, а за заменика комесара Јован Стаматовић, радник. Чета је одмах имала два вода којима су командовали Владо Николић и Милинко Никитовић. Чета се сместила у шуми Благаја, где је добро уредила свој логор, па је чак увела и електрично осветљење. Располагала је и радио-апаратом.

Партијска организација у моравичком срезу била је у доба формирања чета Ужичког одреда доста јака. Овде је радило неколико врло активних комуниста. Поред Кушића

Објава

За друга Јована Стаматовића, партизана који
се много неосетљиво понашао према свима и у свако доба

Својим и чашом доносили нису се смешке.

20-X-1941

Л. П. Ма. бр. 1

Командир
Лушкој Реци

Објава друга Јована Стаматовића, коју му је издао Штаб Ужичког партизанског одреда 20. X 1941. год.

који је често навраћао у Ивањицу, то су били: Мићо Матовић, учитељ, Мате Ујевић, радник, као и Венијамин Маринковић, професор. Због тога је и дошло до формирања чете и у овом срезу већ првих дана августа. Тако су се 2. августа другови из Ивањице и околине прикупили у Лучкој Реци, одакле су се пребацили у планину Клековицу. Када су тамо стигли и другови из Брезове, оформљена је 5. августа чета и положена заклетва пред Кушићем.

Командни састав чете изгледао је овако: командир Евгеније Главинић, сељак из Глијече, заменик командира чете Лека Главинић, подофицир бивше југословенске војске, комесар чете Венијамин Маринковић, професор, а заменик комесара Мате Ујевић, радник. Чета је добила име „Бошко Петровић“, ради сећања на друга из овог краја који је погинуо као пилот у шпанском грађанском рату, борећи се против фашизма.

За командни састав овде није направљен добар избор. Узимање у командни састав браће Главинића била је велика грешка, што ће и чета трпети све до њихове замене. Бројно стање постројеног људства на дан формирања чете било је

око 30. Наоружање, углавном, као и код осталих чета Ужичког одреда.

Ариљска чета је формирана 1. августа. На брду Острешу, код села Гривске, сакупило се тога дана око 30 другова, који су сутрадан пред члановима команде Ужичког одреда, Кушићем и Јешом Поповићем, положили заклетву. Од наоружања чета је имала један пушкомитраљез, пушке и пиштоље. За командира је одређен Милисав Вујовић, судски приправник, а за комесара Стево Чоловић, радник, заменик командира био је Војислав Пајић, радник, а заменик комесара Недељко Вукотић, радник.

Истог дана кад су борци Ариљске чете полагали заклетву одржан је партијски састанак чланова Партије из рачанског среза у Благојевом гају. Ту им је Вишић пренео директиве о стварању чета, па их је позвао да дођу спремни 3. августа на место звано Соколина. Тако је тога дана оформљена Рачанска чета. За командира је одређен Душан Јерковић, учитељ, који је тек тих дана једва некако успео да се пребаци из Босне преко Дрине у Србију, а за комесара Вишић, студент из Ужица. За заменика командира је одређен Рајак Павићевић, учитељ, а за заменика комесара Милинко Топаловић, радник из Бајине Баште.

По плану команде одреда створене су чете такође и у свим срезовима, сем у златиборском и црногорском. У црногорском срезу, у Косјерићу, створена је тек јануара 1940. прва партијска организација од 4 члана. Нешто касније на Варди је Јордан Ђукановић створио другу организацију. Неки од носилаца партијског рада пали су у заробљеништво, као судски приправник Јефтовић Црни, па је политички рад на овом терену замро и тек по доласку Мите Игумановића, студента, почело се нешто више радити и на овом терену. Зато је и разумљиво што је дошло до стварања чета тек 12. августа. Тога дана се на Максимовића брду, крај Косјерића, скупило 14 другова. Ту је положена заклетва, а потом се чета пребацила у шуме крај Варде, где се омасовила и тада је бројала око 22 борца. Командни састав чете био је следећи: командир Јордан Ђукановић, пољопривредни техничар, комесар Мита Игумановић, студент и заменик комесара Славко Зарић.

Златиборска чета добила је приликом формирања 13. августа име „Пера Поповића Аге“, ради сећања на истак-

нутог револуционара из овог краја и једног од секретара СКОЈ-а, који су пали у борби са предратним нена-родним режимом. То је последња, по формирању, чета Ужичког одреда. Покушај стварања чете 3. августа у долини реке Катушнице није успео, јер је дошло свега 5 другова. До тога је дошло услед тога што су се неки комунисти уплашили устанка, па се нису одазвали позиву Партије, нити су ма шта предузели да бар обавесте неке омладинце о том састанку. Због тога није било могуће раније формирати чету на овом терену, него тек кад су Слободан Пенезић и Љубо Ђурић отишли 5. августа у Окружни комитет и предложили да се за језгро будуће чете упути изванредан број ужичких радника, пошто сви њихови покушаји да створе већу борбену јединицу нису уродили плодом.

Зато Окружни комитет доноси одлуку да се расформи-ра Друга ужичка чета и да се из ње узме изванредан број другова и упути на терен Златибора. Ово се морало урадити ради тога да не би остао без нашег утицаја велики део територије какав је масив Златибора. Тако је у строју на вису Златибора, званом Смиљански закос, било 13. августа око 20 другова. За командира чете одређен је Војко Петровић, дотадашњи командир 2. ужичке чете, а за комесара Љубо Ђурић, учитељ. Касније, доласком у чету поручника бивше југословенске војске Смиљанића, мења се командни састав с тим што он постаје командир, а Војко заменик командира. Тако су у првој половини августа све борбене групе прерасле у чете и организоване јединице које су могле извршавати веће и сложеније задатке.

II

БОРБЕНА ДЕЈСТВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА ТОКОМ АВГУСТА

1. ДЕЈСТВА ЧЕТА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ АВГУСТА

Стварањем војних јединица — чета одред је био спреман да са диверзија и саботажа пређе на оружане акције већег обима. То је био скок у развоју наше борбе против окупатора за ослобођење земље.

Крајем јула и почетком августа 1941. године дивизије сила Осовине наставиле су да освајају широка подручја у Совјетском Савезу и Африци. Становници Лондона и других британских градова нису имали мира од немачког бомбардовања. Друг Тито је рекао да је у то време већину народа у свету била обухватила мрачна мисао о томе да се Хитлеру не може ништа више супротставити, да је његова ратна машина непобедива.

Ето, у то доба кад је Хитлеру у његовим освајачким плановима ишло тако добро на свим ратиштима, код нас у Југославији стварале су се војне јединице за борбу против фашизма, везујући своју судбину за напредне снаге света и прву земљу социјализма СССР.

Ужички одред почиње одмах по стварању чета са оружаном дејствима. Главни циљ првих акција био је: разбити окупаторску власт по свим селима, заузимајући она места где непријатељ држи веће снаге и тако на што већем делу територије ужичког округа онемогућити његов утицај. Поред овог задатка који је команда одреда поставила, чете су, у овој почетној фази устанка, док се не стекну потребна борбена искуства и одред бројно не ојача, имале да онемогуће окупатору коришћење комуникација, нарочито железничке пруге Ужице — Вишеград и Ужице — Чачак.

Удар јединица по општинама и жандармеријским станицама отпочео је већ крајем јула и настављен је још већом жестином у августу. Тако је Ариљска чета извела своју прву акцију у селу Радобуђи. Једног дана је у логор чете на Острешу дошла делегација мештана из села Радобуђе и молила команду чете да их заштити и спречи противнародни рад председника општине Божа Крџића. Стварно је овај председник, који је једном приликом немачком команданту из Ужица, кад је обилазио Ариље, обећао сву помоћ у борби против комуниста, вршио притисак на породице партизана. Он је тражио да се родбина побрине за повратак бораца из чете, јер ће у противном довести Немце да им попале куће. Да до тога не би дошло, Ариљска чета је 9. августа ликвидирала овог издајника и позвала народ да изабере своју нову народну власт.

После ове акције чета је 14. августа извршила напад на жандармеријску станицу у селу Брекову. Та је акција изведена доста лако. У селу је ухваћен жандармеријски каплар који је нападну групу бораца привео до саме зграде. Унутра су жандарми разговарали о томе како се у близини врзмају партизани и да треба бежати у Ариље, јер им ту нема опстанка. С тим су се сви сложили. Упад наших бораца запрепастио их је. Нису ни покушали давати отпор. Жандарми су разоружани и пуштени да иду. Но, тада им је Стево Чоловић напоменуо да више не ступају у службу окупатора, јер тада за њих неће више бити милости. Одмах, сутрадан, жандарми су побегли и из станице села Мочиоци, тако да је овом акцијом чета ослободила од оружаних представника старог апарата читав срез сем Ариља. Но, како су истовремено паљене и општинске архиве, то је онемогућен и рад сеоских општина. Читав крај, сем Ариља, имао је једину власт коју је сам бирао. Једног дана је око 30 жандарма извршило испад из Ариља ка селу Радобуђи. Чета се није налазила тамо, тако да није имао ко да им пружи отпор. Жандарми су због страха полако ишли и пуцали. Ранили су једног сељака, тек да без крви не заврше ову своју акцију. И пошто су прокрстарили овим крајем, вратили су се назад у Ариље.

Прва ужичка чета из свог првог логора на брду Татинцу извршила је ноћу 2/3. августа напад на жандармеријску станицу у селу Карану. Током ноћи чета се непримећено привукла насељу. Једна група бораца покидала је телефонске линије Каран — Ужице и Каран — Косјерић. Друга група бораца поставила је заседу према Ужицу и тако обезбеђивала напад од интервенције са тог правца, док је трећа извршила напад на жандармеријску станицу. Жандарми су се одмах снашли и из тврдо зидане зграде пружили врло јак отпор. Из једне суседне зграде, из свог стана, помагао их је у отпору њихов командир станице. Због тако јаког отпора и непознавања распореда зграда у самом селу, наши борци се нису најбоље снашли у овој првој, за њих ноћној борби, која је трајала преко два сата, па су се након тога повукли.

Следеће акције ова чета је извршила у Севојну 3/4. августа, где је попалила општинску архиву и деценирала постројења на железничкој станици. Исто тако извршила је успешну акцију и ноћу 3/4. августа у селу Горјану, где је опет главни циљ била железничка станица. Потом је оне-способила телефонско-телеграфске везе између Ужица и По-жеге. Ови успеси одмах у почетку учинили су да се наредној акцији не поклати довољна пажња. Наиме, одлучено је да се ликвидира један љотићевац у селу Пониковица. Са групом је пошао и заменик командира чете. Међутим, немајући довољно искуства, он је пришао превише необазриво кући и позвао издајника да изађе. Међутим, он је из куће отво-рио ватру и убио заменика командира чете — Виту Панто-вића, металског радника из Ужица, једног од младих и врло оданих чланова Партије из предратног периода. Из свог логора на Татинцу чета је извела још неколико акција у овом делу среза. Поновни упад у општину и железничку станицу Севојно извршен је ноћу 9/10. августа. Некако у исто време једна друга група бораца из ове чете попалила је општинске архиве у Карану и Рибашевини. Следећа акција ове чете био је покушај да се ноћу минирањем разруши тунел број 10, између Ужица и Мокре Горе. То је урађено у току ноћи 15/16. августа. Исте ноћи извршила је друга група на-пад на железничку станицу Узићи, где су покидане телефон-ске везе и разбијени станични уређаји.

Док је 1. ужичка чета чистила источни део ужичког среза, 2. је изводила сличне акције на територији западно од Ужица. Већ 1. августа чета се дели у две групе. Прва, којом је руководио Вукола Дабић, добила је задатак да разоружа жандармеријску станицу Заглавак, а 2, којом је руководио Војо Бојовић, да разоружа жандарме у месту Збојштица.

Групе су одмах кренуле на извршење постављених за-датака. Вукола је послао једну патролу 2. августа да испита ситуацију у Заглавку. Необазривим извођењем овог задатка патрола је била примећена од жандарма. Без обзира на то што је изостало изненађење, Вукола је кренуо на задатак са својом групом и при уласку у село сукобио се са жандар-мима. Борба је трајала око пола сата. Жандарми су били

потиснути у станицу. Но, и овде су као и у Карану пружили 1. чети успешан отпор, тако да ова жандармеријска станица није разбужана.

Готово слично се развијала ситуација и код друге групе. Ни она у свом првом оружаном судару није доживела успех. Иако нису били разоружани, жандарми у Збојштици се нису усуђивали да се удаље од својих станица. Али ни ту се нису осећали сигурним. Страховали су и стално се распитивали код сељака о партизанима. Сељаци су, нешто због сопственог страха, а нешто и ради освете жандармима, причали како сваке ноћи пролазе наше колоне које броје на стотине па и хиљаде људи. Свакако да су овакви извештаји код жандарма уносили још већу панику, па су тако обавештавали и своје претпостављене у Ужицу. На знатном делу ужичког среза, већ одмах првих дана августа, општинске власти су и у местима где је било жандарма престале да раде. Ова чета је 6. августа попала архиву буарске општине, иако је она била готово у самом граду Ужицу.

Негде око 8. августа чета је добила задатак да ликвидира полицијског писара Љубојевића. Он је био озлоглашен непријатељ нашег народа. На извршење овог задатка пошли су: Јеврем Поповић, Совровић, Гојко Спасојевић и Станимир Златановић. Иако је акција добро припремљена, она није успела. Наиме, другови су бацили бомбе на прозоре које је овај издајник утврдио, али су се оне одбиле и при експлозији раниле Совровића и Златановића. Совровић је рањен у ногу те га је окупатор ухватио. Мучен је у Ужицу, био осуђен на смрт, и тек је по ослобођењу Ужица пронађен и ослобођен.

Први свој логор Рачанска чета је имала по формирању на Тари, на месту званом Кепине колибе. Она је одавде извела своју прву акцију — напад на граничну постају у Бесеровини. Овај је напад изведен ноћу 6/7. августа. Чета је пажљиво пришла згради где су се налазили граничари. Око куће су се налазили борци с пушкама, док су они с мотикама и вилама били нешто даље од зграде. Командир чете Јерковић стао је на један, а комесар Вишић на други прозор, уперивши пиштоље и повикавши на граничаре да се предају. Унутра је настала паника. Једино је командир страже узео пушку и, опаливши, потрчао к вратима. Један од бораца је

одговорио на ватру и командир страже је пао. Рањен је лакше још један граничар. Тако је ова постаја разоружана.

Из овог логора чета је попалила општинске архиве у Солотуши, Рачи и Бесеровини. Током тих акција чета је дошла до једног пушкомитраљеза, радио-апарата, шапирографа и 78.000 динара. Пушкомитраљез је чети дао један друг који га је донео са Косова поља, идући пешке. Тамо се његов 4. пешадијски пук нашао у доба капитулације бивше Југославије.

Пожешка чета је логоровала после формирања у шуми Благаја. Логор је био војнички уређен, увели су и електрично осветљење, а хранили су се од добровољног прикупљања хране по селима. Током боравка у овом логору, око 8. августа, приликом обиласка страже нехотично је погинуо заменик командира чете Ратомир Станић. Због тога чета мења место боравка и повлачи се дубље у шуму према селу Сврачкову. Тих дана је попалила општинске архиве у Годовику, Рогама и Горобиљу. Из овог логора чета је извела и једну акцију на железничкој прузи Пожега — Ужице. Донета је одлука да се минира железнички тунел код Расне. Сматрали су да то могу урадити авионском бомбом од 120 килограма. Један од мештана пристао је да на воловским колима, међу врећама жита, доведе бомбу и остави је код Милоша Млађеновића, воденичара, чија је воденица била близу тунела, а он је био члан Партије. Тако је бомба донета до воденице и Милош ју је сакрио у оближње жбуње. Жандарми су чували тунел са пожешке стране, а од Ужица су га чували наоружани мештани.

Чета је стигла по мраку код Милошеве воденице. Ту су нашли жандарме и лако их разоружали, а сељаци који су те ноћи чували тунел побегли су. После тога бомба је унета у тунел и преко штапина активирана. Иако је експлозија била јака, тунел није много оштетила. Експлозију су више осетили пруга и прагови него тврди кречњак ових ужичких стена. Разумљиво је што људи необучени у руковању минерским материјалом нису могли нешто више постићи. Они нису знали да треба укопати бомбу да би се постигао жељени резултат. О овој акцији Немци су обавестили своје претпостављене старешине и одмах су реаговали. Сутрадан је дошла немачка посадна група, убила воденичара Милоша

Млађеновића и једног омладинца и обесила их у селу Висабаби.

Следећу акцију чета је извела рушећи пропусте на прузи и цести код Расне. После овога упада у железничку станицу Јелен-До, коју је демолирала, а потом је запалила општинску архиву.

Ово су углавном борбена дејства крајем јула и у првој половини августа. Устанком је у то време био обухваћен само део ужичког округа. Добро су дејствовале Рачанска, Ариљска, као и 1. и 2. ужичка чета. У својим дејствима Пожешка чета се ограничила на део среза јужно од Пожеге тако да је велика територија среза, северно од цесте и пруге Пожега — Ужице, остала без нашег утицаја.

На осталој територији ужичког округа није било никаквих акција. Моравичка чета је због неактивности команде, а у првом реду командира чете и његовог заменика, седела мирно у планини Клековици и сем неких мањих, углавном сабирних, акција била је пасивна.

Црногорска чета се формирала тек 12, а Златиборска 13. августа, тако да су борбена дејства на моравичком, црногорском и златиборском срезу почела тек у другој половини августа. Због тога Ужички окружни комитет и команда одреда, која је тада имала само једног члана, и то комесара, предузимају следеће мере: расформирају 2. ужичку чету и једним њеним делом ојачавају 1, а од другог дела стварају језгро за формирање Златиборске чете. Кушић и Жељо Ђурић обилазе око 15. августа Пожешку и Моравичку чету. После њиховог обиласка оне су постале активније.

Тако су команда одреда и Ужички окружни комитет сторили до половине августа чете по свим среским местима и активирали их у борби против старог апарата власти и окупатора. Да би објаснили народу паљење општинских архива и спречавање рада тадашњим општинама, команда Ужичког одреда је издала летак који је дељен народу и лепљен на згради сваке општине. Тај летак гласи:

Крвави Хитлерови фашисти пљачкају нашу земљу. Они хоће да одвезу наше жито, да отму нашу стоку, да исеку наше шуме, да ваде наше руде да би некако ојачали своју привреду. Општинске управе са председницима на челу претварају се у немачке измењаре и извршавају немачка наређења. Да спречимо пљачкање нашег богатства,

ми, народни борци, уништавамо општине и спаљујемо њихове архиве. Сваки даљи рад у општини сматра се службом окупатора и најстрожије ће се казнити.

Немачки фашисти бацили су сву своју силу на фронтове. Они сада хоће да употребе наш народ као радну снагу на оправци путева, мостова и железница, на рад у рудницама и фабрикама и да га баце у најцрње ропство и понижење. Да то спречимо, ми, народни борци, уништавамо општине — те пипке немачке власти која хоће наш зној и нашу муку. Сваки даљи рад у општини користи само окупатору. Ко настави рад у општини биће осуђен као издајник свог народа!

Фашистима се ближи крај. Њих немилице туче Совјетски Савез, против њих стоје слободољубиви народи света, против њих се дижу поробљени народи. Фашисти виде свој крај и да би га избегли бацају поглед на наше мобилизациске спискове. Они хоће да баце наш народ да се бори против своје слободе; они хоће да наше људе употребе као топовску храну против Совјетског Савеза. Издајница Недић спреман је да лије вашу крв за Хитлера. Српски народ то неће дозволити. Ми, народни борци, спремили смо мобилизациске спискове и немилосрдно ћемо казнити сваког оног ко отвори ову општину и тако се стави у службу окупатора!

Дижите се на оружје! Ступајте у наше партизанске редове!

Смрт фашизму — Слобода народу!

Август 1941.

Положај

Борци из одреда³

„Димитрије Тудовић“

Ово објашњење народ је врло лепо примио, а мало је који председник општине после овог упозорења смео наставити са даљим противнародним радом. С обзиром да су у овом периоду била учестала дејства чета Ужичког одреда на општине, жандармеријске станице и објекте на прузи, командант жандармеријских снага из Ужица предлаже 11. августа да се обустави саобраћај возова ноћу на делу пруге Вишеград — Београд. Ограничењем саобраћаја, који је могао да се обавља само током кратких летњих ноћи, у знатној је мери спречено окупатору да извлачи богатства наше земље и да користи ову врло важну саобраћајницу и у друге војне сврхе.

2. БОРБЕНА ДЕЈСТВА ОДРЕДА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ АВГУСТА

Ужички одред отпочео је са својом борбеном активношћу нешто касније него неки други одреди у Србији. Свакако да је томе допринело и то што је његова команда дуго

³ Музеј устанка 1941. године у Титовом Ужицу, инв. бр. 221.

била некомплетна. Наиме, све послове у организовању јединица и увођењу у прве окршаје спроводио је комесар одреда Милинко Кушић. Њему су у тим пословима пружали помоћ секретар и остали чланови Окружног комитета. Али су у то доба недостајали баш командант одреда и његов заменик. У тим почетним акцијама требало је да они пруже највећу помоћ четама. Перу Стамболића, који је био предвиђен за команданта одреда, ПК је и даље задржао на организовању устанка у Поморављу, а предвиђени друг за заменика команданта смењен је због неуспеха једне борбене акције којом је он руководио. Окружни комитет није се побринуо да пронађе неког другог ко би попунио то место у штабу одреда.

Окружни комитет и команда одреда увидели су и сами да се устанак у ужичком крају развија неравномерно, као и то да неке чете изводе акције са више, а неке са мање успеха, што је зависило од спретности командног састава чета. Зато су низом мера, које су отпочели спроводити у првој половини августа, ОК и команда одреда учинили да активност чета у другој половини августа буде на знатно већој висини. Томе је свакако допринело и писмо Покрајинског комитета за Србију, које је упућено Окружном комитету 14. октобра. У овом писму ПК је изнео слабости које су испољене у дотадашњем раду и нагласио потребу бржег активирања чета у борби против окупатора и домаћег издајничког апарата. Све су те мере допринеле да у другој половини августа устанак поприми равномеран карактер на целој територији ужичког округа и да све чете ступе у борбене акције већег обима.

Тако се Моравичка чета знатно активирала после састанка који су са командом чете, и касније са свим борцима, одржали Кушић и Жељо Ђурић. На овом састанку они су све борце упознали са развојем устанка у нашој земљи и посебно са дејствима осталих чета Ужичког одреда. Пошто су оштро искритиковали дотадашњу неактивност команде чете, поставили су јој тада одређене задатке — да почне са разоружавањем жандармеријских станица, паљењем општинских архива и да током тих акција развија политичку активност у народу.

Постављене задатке борци су примили са одушевљењем. Одмах се кренуло у акције. С обзиром да се почињало са извесним закашњењем, а да би се то некако надокнадило, команда чете доноси одлуку да чету подели у две групе.

Једна група, којом је руководио Мате Ујевић, добила је задатак да разоружа жандармеријску станицу у Девићима и попали општинске архиве у Придворици и Мионици. Друга, којом је руководио Венијамин Маринковић, кренула је да запали општинску архиву у Средњој Реци. Групе су по извршењу задатака имале да се састану код Белих вода у Средњој Реци и потом да разоружају жандармеријску станицу и попале општинску архиву у Братљеву.

Прва група попалила је општинску архиву у Придворици и потом ноћу 16/17. августа извршила напад на жандарме у Девићима. Жандарми нису очекивали напад и видећи да су опкољени, предали су се без борбе. Том приликом је заплешено 12 пушака, 4 пиштоља, 2 сандука муниције и нешто војничке опреме. После тога спаљена је архива у Мионици и група се пребацила у Средњу Реку, где се састала са другом групом која је такође успешно извршила свој задатак. Сада је цела чета кренула да у Братљеву разоружају жандарме. Међутим, у путу су обавештене да су жандарми из Братљева побегли у Ивањицу. Исто тако сазнало се да се и жандарми са Јавора спремају да напусте станицу и побегну у Ивањицу. Због тога команда чете одустаје од покрета ка Братљеву и усиљеним маршем креће ка Кушићима да спречи жандармима да наоружани оду са Јавора у Ивањицу. Чета је 18. августа стигла у Кушиће. На цести која води ка Ивањици постављена је заседа и порушена телефонска линија. Док се чекало на појаву жандарма, као и током овог марша, морало се утицати на командира чете и неке другове који су негодовали због акција, бојећи се репресалија Немаца. Након једног часа чекања појавио се камион. Борци су искочили из заседе, а уплашени жандарми су се предали без отпора. Разоружано је 12 жандарма и заплешено око 20 пушака, 1 пушкомитраљез, радио-апарат, 15 бомби, 2 сандука муниције и друга војничка спрема. Међу заплешеном архивом пронађено је наређење немачке команде из Ивањице, у коме стоји:

...у случају да вас у међувремену пре повлачења нападну комунистички бандити морате се енергично супротставити, и ни по коју цену не смете дозволити да вас бандити разоружају те да оружје падне у руке нашем заклетом непријатељу...⁴

⁴ Материјали за историју КП Југославије, срез моравички — Прве акције, спаљивање општинских архива и разоружавање жандармеријских станица. Историјски архив ЦК КПС, стр. 14, кут. I, рег. бр. 10364.

Без обзира на ово њихово благовремено упозорење, правилним радом команде чете и енергичним нападом бораца, оружје је допало у праве руке, тј. ономе ко ће га искористити у борби за ослобођење свог народа. Сутрадан, 19. августа, чета је разоружала граничне органе на Јавору, где је дошла до још 8 пушака. После ових акција чета је одржала неколико зборова. Један такав збор одржан је заједно са Златиборском четом. Затим је 21. августа дошла у Катиће где је спалила општинску архиву и одржала збор.

До краја августа чета је спалила општинске архиве и у северном делу среза моравичког као у Приликама и Опљенику, тако да је до краја августа на терену свог среза потпуно онемогућила ма какву окупаторску власт и њен утицај изван

Напад на Ариље

Ариљска чета је већ током прве половине августа активним дејством онемогућила среске и општинске власти да спроводе окупаторска наређења на територији среза. Ово је постигнуто после спаљивања општинских архива у селима: Чичкову, Латвици, Добрачи, Крушчици, Радобуђи и другима. У то доба рад у свим општинама ариљског среза, сем у самом градићу, био је онемогућен. Исто тако, у овом периоду, жандармеријске станице биле су или разоружане или су жандарми успели умаћи у Ариље, тако да се у другој половини августа само у Ариљу још одржавала окупаторска власт, брањена од неколико десетина жандарма и повремено од већих група Немаца, које су — било у пролазу за Ивањицу, или по неком свом посебном плану, долазиле на неколико сати у Ариље. Потом би опет у овој варошици стари апарат власти спроводио вољу окупатора.

Команда чете донела је одлуку да нападне Ариље. Неколико дана прављен је план напада. Било је неколико варијанти и најзад је усвојено да се Ариље нападне у петак 22. августа. Тај дан узет је зато што је тада био пазарни дан. Тога дана долази велики број људи у варошицу, те се међу њима долазак једне групе бораца без пушака, само са скривеним бомбама и пиштољима, неће приметити. Пушке и пушкомитраљезе требало је да унесу у Ариље на колима

наши симпатизери. Чета је тог дана подељена на групе. Прва група отишла је на обезбеђење Ариља од Пожеге и направила заседу на цести код Вироштака. Нешто мања група бораца затворила је и обезбедила правац од Ивањице. Обе групе су прекинуле телефонске линије и одсекле Ариље од суседних места, где је непријатељ имао веће снаге. Главнина чете је, са извесним бројем наоружаних сељака, добила задатак да ликвидира наоружану жандармеријску постају у Ариљу. У ту сврху једна група бораца, наоружана пиштољима и бомбама, ушла је у Ариље и чекала одређени моменат за напад, а друга је тог момента требало да од села Вигоште у стрељачком строју нападне градић.

Поподне, кад се народ враћао с пијаци, главнина чете се појавила на косама Вигошта и почела се спуштати ка Ариљу. Борци који су већ били унутра ступили су у акцију. Међутим, жандарми су осетили да се спрема акција, па су се брзо скупили и из своје касарне почели давати отпор. Потом су се пребацили у цркву и црквену порту као погоднији положај за одбрану. Тамо се налазила бетонска ограда, па су одавде давали жилав отпор. Напад бораца Ариљске чете био је брз и енергичан. Када су жандарми видели да им нема другог излаза предали су се. У овој борби погинула су 2 жандарма, а 7 је рањено, али су током ове борбе погинула и 2 борца из Ариљске чете — Бошко Савовић из Радобуђе и Раде Топаловић из Вигошта.

После говора Стева Чоловића, у коме им је скренуо пажњу да убудуће не смеју служити окупатору, жандарми су пуштени. Тога дана спаљене су среска и општинска архива. Потом, пошто је покупила заплењено оружје и другу опрему, чета се повукла у Радобуђу. Немци су сутрадан упали са око 20 моторних возила пуних војника, који су пуцали по околним селима, али су се предвече повукли ка Пожеги. Ариље је остало без икакве власти.

Ужичка жандармеријска команда известила је о овој акцији своје претпостављене где каже: „22. августа око 200 наоружаних лица упало је у Ариље, 2 жандарма су погинула а 4 рањена. Остали разоружани, неки побегли”.

Сутрадан је та команда исправила свој извештај само утолико што говори да број рањених није 4 него 7. Неколико дана касније Ариљска чета је извела другу већу акцију, извр-

шивши напад на Лисански рудник у моравичком срезу. Овај рудник антимона користили су Немци за своје ратне потребе, те су га обезбеђивали јачом посадом. Тим нападом је разбијена немачка стража и заплењена већа количина намирница, а потом је сав плен пребачен у Радобуђу.

Дејства Пожешке чете

Срез пожешки обухвата велику територију, те је зато била потребна и велика активност чете да би се утицај наше борбе осетио на целој тој територији. Поготово током првих борбених дејстава запоставила је Пожешка чета северни део територије среза и то баш онај који се наслања на планинске косе, које изводе ка Суворору и Равној гори, одакле су четнички официри силазили у села и агитовали за уписивање сељака у четнике. С обзиром на то да тамо Пожешка чета није залазила и да по тим селима није било ни партијских организација, та су села потпала под четнички утицај. Касније се то тешко исправило и последице су дошле до изражаја у борбама око одбране слободне територије. Четници су овде мобилисали главнину своје војске за напад на Пожегу и касније на Ужице. Због тога је команду чете критиковао комесар одреда Кушић.

Да би испољила свој утицај и на северни део среза пожешког, команда чете је планирала најпре напад на железничку станицу Јелен-До. Напад је успео и станица је демолрана. После ове успеле акције чета је планирала још једну акцију на прузи Пожега—Чачак, овог пута на мостове око станице у Овчарско-кабларској клисури. Све те мостове, како на железничкој прузи тако и на цести, чували су жандарми. У акцију је кренула цела чета. Она је из Горобиља понела неколико авионских бомби од 12 кг и носила их гетово 20 километара.

Доласком пред клисуру 27/28. августа чета се поделила у две групе. Једна је група прешла на леву страну Мораве ради напада и ликвидације жандарма који су се тамо налазили. Друга је кренула на извршење главног задатка — рушење моста. Група која је пошла да разбије жандарме имала је доста тежак задатак, јер су се жандарми упорно бранили.

После краће али жестоке борбе, жандарми су сатерани у тунел и тек се тада пришло минирању. У овој борби рањен је један наш друг, Богомир Караклајић. Мост је миниран, али услед кише или слабог познавања посла није дошло до експлозије свих бомби одједном, већ постепено, услед чега је мост порушен само делимично.

Поред овог моста срушена су још два пропуста и пруга у дужини од око 80—100 метара. Сутрадан се чета наша у селима северно од Пожеге и попалила општинске архиве у Горњој Добрињи и Јежевици, где су одржани зборови са народом из тих места.

Дејства Златиборске чете

Тек у другој половини августа могла су на територији златиборског среза отпочети оружана дејства. Њих је отпочела чета која је баш тих дана и оформљена. У то доба окупаторску власт одржавало је на овој територији среско начелство у Чајетини преко општина и жандармеријских станица које су се налазиле у селима: Љубишу, Рожанству, Краљевој Води, Драглици и Кремнима, док се главнина жандарма налазила у Чајетини. Поред ових снага било је нешто Недићевих граничара на Увцу. Немаца није било.

Чета је 16. августа променила место боравка и са Смиљанића гаја отишла у Камишину и сместила се у Пишчевића колибе. Сутрадан су жандарми покушали да нападну четни логор, али су били разбијени. Потом се чета пребацила изнад засеока Раковића, село Гостиље. Тих дана она се дели у две групе и пали општинске архиве у Љубишу, Белој Реци и Драглици. При паљењу архиве у Љубишу припремала је напад на жандармеријску станицу, али су жандарми осетили близину партизана па су побегли у Чајетину. Пре паљења општинске архиве у Драглици планиран је напад ноћу 22. августа на граничну постају. Граничари нису давали отпор већ су се предали. Заплењено је 12 пушака, а три граничара су се пријавила у чету. Потом је попаљена општинска архива у Јабланици и посечене телефонске везе које од Рожанства воде ка Ужицу.

Срески начелник из Чајетине покушао је да разбије чету утичући преко породица на појединце да се врате кући.

Али без успеха. Благовременом интервенцијом партијске организације и команде, одлазак појединаца није утицао на слабљење ударне снаге чете. Да би испољила свој утицај на остали део среза и да би била ближе прузи Ужице—Вишеград, чета се поново пребацила у Камишину. Успут је 19. августа извршила упад у сточарску станицу код Краљеве Воде која је снабдевала окупатора намирницама. Одатле је узела два коња и око 64.000 динара. Ту је чета дошла до радио-апарата. Жандарми са те станице побегли су баш пред сам напад на њих у Чајетину.

Шест дана после формирања чете сви жандарми из сеоских жандармеријских станица побегли су у Чајетину. Читава територија среза, сем саме Чајетине, била је под контролом Златиборске чете.

Због тих акција Немци врше испад и камионима долазе до Борове главе. Овај испад деморалише командира чете и водника 1. вода, који напуштају чету. Ово је имало одраза на морал чете, те је за неколико дана прекинуто са акцијама. За командира чете дошао је поново Војко Петровић.

Крајем августа чета изводи акцију на железничкој прузи. Обавештена да овом пругом често пролазе транспорти немачких оружаних снага или војног материјала, она долази 31. августа на железничку постају Јатаре. Ту је у заседи сачекан теретни воз. Створен је план да се у тунелу према Мокрој Гори поруши пруга. Пошто одавде та пруга има велики пад, сматрало се — ако се пусти сама локомотива — да ће се она у тунелу срушити и тако закрчити саобраћај. У ту сврху је у тунелу порушена пруга у дужини од неколико метара. И стварно, од заустављеног воза откачена је локомотива са једним вагоном и у пуној брзини пуштена низ пругу. Међутим, локомотива је прескочила порушено место у тунелу и наставила ход, те се у пламену сјурила кроз Мокру Гору и тако ишла до Вардишта где се зауставила. Ипак, ова за окупатора врло важна саобраћајница била је прекинута неколико дана.

Тако је Златиборска чета за неких петнаест дана успела да савлада и неке своје унутрашње проблеме и да брзим дејствима и маневрисањем по великом пространству златиборског среза отргне испод насиља окупатора сва села на овој територији, сем Чајетине.

Рачанска чета наставила је у другој половини августа са великом активношћу. Она спада међу прве чете Ужичког одреда које су почеле изводити акције већег обима.

Такву једну акцију извела је та чета ноћу 18/19. августа. Донета је одлука и направљен план да се упадне у Бајину Башту. Циљ тог напада била је пореска управа. Чети је био потребан новац, јер је све прехранбене артикле требало народу одмах плаћати. Већа сума новца се у то доба могла наћи једино у пореским управама. Ту је збиран новац од пореза, што је требало да послужи за плаћање старог чиновничког апарата, као и за издржавање групе Немаца стациониране у Бајиној Башти. У ову акцију кренуло је 20 бораца са 2 пушкомитраљеза. По доласку у Бајину Башту један део бораца добио је задатак да упадне у зграду пореске управе и узме новац, а други да обезбеди ову акцију од интервенције Немаца и жандарма. Тако је један пушкомитраљез са неколико бораца постављен код кафане „Тара” и био спреман, ако се појаве Немци, да их спречи у интервенцији, а други пушкомитраљез, са другом групом бораца, уперен је према згради где су били жандарми. Морало се доста дуго чекати на благајника који је далеко становао. Ипак, једва једном, он је пронађен и доведен. Ту је узето око 670.000 динара. Да би оправдао издавање новца пред окупатором, благајник је замолио да се опали који метак из пушке. „Тако ће испасти да сам био присиљен да вам предам новац”, правдао се благајник. Његовој молби је удовољено и пре зоре чета је весело напустила уснули град.

У то доба срески начелник у Бајиној Башти, Константиновић, био је човек врло одан Немцима. Он је обећао Немцима да ће ситуацију на територији рачанског среза рашчистити, а то је значило да ће уништити партизане на овој територији. Стварно, он је почео преко својих људи да трага за четом и кад је сазнао где се она налази, позвао је Немце и Шиптаре из Ужица. Током ноћи 21. августа стигли су Немци са жандармима и Шиптарима, њих око 500—700 у близину Калуђерских Бара. Кретали су се у три колоне: једна правцем Бајина Башта, преко Бесеровине према Соколини; друга правцем Рача—Соколина и трећа супротном страном од Калуђерских Бара ка Соколини. Мислили су да

ће изненадним нападом у рано јутро 22. августа уништити 1. рачанску чету. Управница Дечјег дома на Калуђерским Барама обавестила је команду чете о опасности која се по-тајно приближавала. Не знајући број и распоред непријатеља, команда чете није у овим условима могла прихватити борбу, већ се повукла дубље у пошумљени део Таре. Ту је посела положаје и чекала, али Немци тамо нису смели да иду, већ су се вратили назад.

Знајући да је организатор ових акција срески начелник, команда чете је одлучила да га ликвидира. За ту акцију јавила су се три омладинца: Бешлић, Рајко Тадић и Мијо Нинчић. Они су се ноћу увукли неопажено у Бајину Башту и скрили на тавану куће која се налазила преко пута зграде у којој је била немачка команда. Знали су да овај верни слуга често долази да своје господаре обавести о ситуацији. Стварно, негде око 9. часова пре подне 20. августа стао је аутомобил пред немачком командом. Из њега је изашао срески начелник. Тада су ови другови истрчали и узвикнули: „Смрт фашизму — Слобода народу!“ и опалили. Срески начелник се стропштао на плочник, а изненађени немачки стражар побегао је унутра. Сва три омладинца извукли су се по обављеном задатку из града и истог дана о свом успеху обавестили команду чете. Поводом ове акције у Ужице је стигао извештај следеће садржине:

Три непозната лица извршила су атентат на среског начелника у Бајиној Башти, наневши му теже повреде, однет у Ужице у болницу.⁵

Немци се нису усудили да сами крену у потеру за партизанима, већ су упутили жандарме. Ови су морали извршити наређење, па су из Бајине Баште кренули уз косе према Калуђерским Барама. Кад су пришли пошумљеном делу изнад Маркове кафане, није им се ишло даље. Ту су се одморили и грдили Немце што их шаљу у борбе да гину. Одавде су мало припуцали, па су се вратили назад.

Тих дана чета је логоровала у Добром Пољу, а потом у Милошевцу, одакле је економ чете Марић пошао да набави храну за чету, али су га у Рачи ухватили жандарми

⁵ Извештај жандармеријске станице Бајина Башта од 8. септембра 1941. командни жандармерије за ужички округ. Војни историјски институт ЈНА, к. 26 бр. 29/1—1. (Цит. VII).

који су се сада весело враћали у Бајину Башту, јер су имали чиме да се похвале пред Немцима. Марића су затворили у зграду среског начелства у Бајиној Башти. Команда чете одмах је донела одлуку да ослободи заробљеног друга. Једна је група бораца упала ноћу у Бајину Башту и дошла до зграде, али услед отпора жандарма и појаве Немаца није успела да изврши задатак. Тада су се одлучили да задатак изврше дању. Сматрали су да жандарми и Немци неће очекивати ту дрскост. Тако је једна петорка пиштољима и бомбама, сакривеним испод копорана, ушла усред бела дана у град и шетајући безбрижно дошла по групицама до зграде среског начелства, па чак и ушла унутра са осталим странкама. На запрепашћење и народа и жандарма ти другови су уперили пиштоље у жандарме и тако их присилили да ослободе затвореног друга. Потом су се заједно изгубили из Бајине Баште. Овај подухват, као и оне раније акције, оставио је изванредан утисак.

После ових акција чета се пребацила у село Вишесаву са намером да дејствује на источном делу среза рачанског. Тада је и попалила архиве у општинама Дуб, Костојевићи и Рогачица. Поред тога разоружала је граничну постају у Рогачици где је запленила 15 пушака и доста муниције. После тих акција чета се пребацила у село Зарожје и на Пашиној равни одржала је збор. У то доба је око Зарожја вршљала четничка група Драгослава Братљевића. Њима се није допало присуство партизана у том крају, али нису смели ништа предузети, јер је тада ова чета бројала око 70 другова, са 4 пушкомитраљеза. Што је ова чета тако брзо постала снажна јединица и што је успела извести низ успешних акција, има се захвалити успешном руковођењу, тј. њеном командиру Јерковићу и комесару Вишићу. Тако је она до краја августа успела да сем Бајине Баште разбије и растури читав апарат ненародне власти на територији рачанског среза.

Због тога су Немци са жандармима у неколико наврата покушавали да спрече дејства ове чете и даље ширење устанка у овом крају. Али њихове су се акције завршавале обично пред пошумљеним делом Таре у коју су они са ивица шуме немилице пуцали и потом се враћали. Вероватно су тада извештавали своје више команде о успешно изведеним акцијама.

Створена половином августа, чета је први логор имала на Варди. Одавде је изводила акције на том делу среза црногорског. Прве њене акције су се усмериле да онемогуће рад старом апарату власти. Зато је запалила општинске архиве у Маковишту, Годечеву и Сечој Реци, док су жандарми са ове територије побегли у Косјерић. После ових акција чета се удружила са Рачанском која је у то доба изводила акције у граничним селима између рачанског и црногорског среза — око Зарожја и Рогачице.

Одлазак чете са терена овог среза на коме су тек пред рат формиране партијске организације, није био правилан јер је тиме испразнила баш онај терен округа ужичког на коме је утицај Партије до рата био најмањи. А поготову је био неправилан одлазак чете на терен среза рачанског где су услови за развој устанка били повољни и где није постојала потреба за њиховим присуством. Неправилно је било и остављање празне своје територије, а посебно дела среза источно од комуникације Ваљево—Косјерић—Ужице, који гравитира према Равној гори, одакле су у оближња села свакодневно долазили разни четнички официри и говорили народу против покретања оружане борбе.

Борба на Градини

Брдо Градина купасто се диже изнад села Дрежника. С обе стране брда воде цесте, нова и стара, које везују Ужице са Пожегом. Ту је половином августа 1. ужичка чета подигла логор и у њему боравила пет до шест дана. Одатле је изводила акције у источном делу среза ужичког, а нарочито је развила широку политичку активност у околним селима. У Злакуси је одржана конференција, а у Потпећу митинг на коме је циљеве наше борбе објашњавао Владан Росић.

Да би зауставили развој устанка у ужичком крају, Немци су направили план да поступно разбију партизанске чете. Желели су најпре обрачун са 1. ужичком четом, која се кретала у непосредној близини Ужица и ту изводила акције у близини града, доказујући тиме слабост окупатора.

Захваљујући томе што се нашао један домаћи издајник из Потпећа који их је тачно обавестио о месту логора чете, Немци су били у могућности да отпочну обрачун са том четом. Предвече је из Ужица кренула колона камиона пуних Немаца и Шиптара ка Пожеги. На зачељу се кретала батерија хаубица. У првом сумраку пришли су селу Потпећ и развили за борбу један батаљон 724. пука и око 200 Шиптара, упутивши их у пет потерних група да са пет разних праваца опколе брдо Градину и полако стежу обруч око логора. Био је 18. август — недеља. Борци су нешто дуже спавали, а од Потпећа, Поточања, Рупељева и Рога кретале су се потерне групе. Тамо према селу Дрежнику чекала је заседа, пошто су немачки команданти сматрали да је повлачење и пробијање могућно једино тим правцем. Преко 500 добро наоружаних непријатељских војника потпуно је опколило логор у коме је било 42 борца 1. ужичке чете. На страни окупатора били су не само бројни однос и ватрена моћ, већ и врло важан чинилац за исходе многих борбених дејстава — изненађење. Као што се види педантни немачки команданти све су били предвидели да акција успе. Само — нису знали какав је морал бораца спремних да дају своје животе за велике социјалистичке идеале и за слободу своје земље. Чета се полако будила. Неки су пошли на извор, удаљен од логора неколико стотина метара, а међу њима су били командир Секулић и његов заменик Ацо Вучковић. Нико из логора није примећивао опасност. Њу су једино осетиле две особе које су се приближавале логору — Милан Мијалковић Чича и Олга Ђуровић. Међутим, Немци су их одмах приметили и покосили ватром из митраљеза.

Владан Росић, комесар чете, чим је чуо пуцњаву у тако непосредној близини, распоредио је борце за борбу. Тада је стигао и командир Секулић. Жестока борба одмах је почела. Са свих страна сипала је ватра на групу бораца који су се полако пробијали ка врху самог брда јер су сматрали да ће запоседањем тог положаја моћи боље да се бране. По логору и околним брдима риле су артиљеријске гранате, а мине из минобацача свесрдно су их потпомагале. Али и поред толике надмоћности шароликих непријатеља борба се продужавала. Чак су њихови јуриши били све јачи и боље организовани. Међутим, добро распоређени борци, руковођени хладнокрвним командиром Секулићем, успешно су их

одбијали. Негде око подне све колоне су отпочеле врло жесток напад. Шиптари и жандарми били су се примакли савсим близу. Командир шиптарске чете Бајазит Баљетинац, жандармеријски капетан, стално је командовао својој колони да иде напред. Секулић је једном добром стрелцу скренуо пажњу на овог официра. Милинко Панђа га је узео на нишан и првим хицем погодио у чело. Настала је паника код те нападне групе и Секулић је то мајсторски искористио. Устао је и викнуо: „Све три чете јуриш”, мада је постојала само једна. Али је и њен јуриш био тако силовит да га непријатељ није могао издржати.

Тако се чета после дванаесточасовне борбе против изразито надмоћнијег непријатеља пробила из окружења. Пропао је план немачке команде да уништи 1. ужичку чету. Истина, у овој смо борби имали 6 мртвих (Исо Барух, инжињер, Раде Стефановић, обућарски радник, Љубиша Веснић, кројачки радник, Олга Ђуровић, учитељица, Мијалковић Чича, члан ПК КПЈ за Србију и Милорад Перишић) и 3 рањена друга. Да је овај одред постао солиднија борбена јединица показало се и у овој борби. Немци су имали 22 мртва, од тога 1 официра, и 24 рањена, од тога 2 официра, а нестала су им 2 војника. Да би оправдали свој пораз они у документима кад износе своје губитке тврде да су постигли далеко веће резултате. Тако у извештају од 19. августа пишу да су потерне групе 704. дивизије, 13 километара источно од Ужица, уништиле устанички логор где су, кажу, „стрелили 38 бандита”. Овај податак није тачан, али је вероватно тачан њихов извештај од 21. августа, где износе своје губитке у овој бици.

Пошто у овој борби нису постигли никакве резултате, а сами су имали знатне губитке, сручили су свој гнев на људе у околним селима. Тако су у Дрежнику и околини убили 45 људи и повешали их поред пута Пожега—Ужице, а да би застрашујући ефекат био што јачи, запалили су 40 кућа.

Овај пораз Немаца у борби против 1. ужичке чете одјекнуо је широм ужичког среза. Свој први удар са окупатором Ужички партизански одред решио је у своју корист. Највећа заслуга за пробој чете из окружења и не само за пробој, него и за велике губитке које је успела да нанесе [далеко надмоћнијим окупаторским снагама, припада командир у Слободану Секулићу. Он је своје велико војничко

искуство мајсторски искористио у овој борби. Поред тога, његово хладнокрвно држање, као и комесара Владана Ро-сића, учинило је да борци добију самопоуздање и сигурност у себе, своје оружје и у успех свог колектива.

Борба у окружењу спада међу најтеже видове борбе. А ако се има у виду конкретна ситуација на Градини, где је непријатељ био изразито надмоћан, где му је успело да се непримећен привуче и отвори ватру на групу бораца који су се нашли притиснути снажном ватром пешадијског и артиљеријског наоружања и на врло уском простору, онда је јасно и сасвим разумљиво да такву борбу није лако водити ни јединици ни борцима чак и са великим борбеним искуством. Зато је успех бораца 1. ужичке чете, који се још нису били честито ни прекалили, био још већи.

Из ове борбе чета је успела да се пробије носећи своје рањене другове у две колоне. Једна група са комесаром чете одступала је преко Златибора и стигла у логор Златиборске чете. Друга, са командиром Слободаном Секулићем, одмах је по пробоју отишла на резервно зборно место код Заглавка. Касније се ту скупила цела чета.

Овом је борбом 1. ужичка чета показала на пракси да су све приче о непобедивости немачке оружане силе само обична пропаганда. Све шири размах устанка у ужичком крају окупатор није био у стању да угуши својим снагама и снагама домаћег издајничког апарата, већ је био присиљен да доведе са Косова неколико стотина Шиптара. Али му ни та помоћ није била довољна да спречи ширење устанка у овом крају.

Тако су Немци предузимали не само чишћење терена помоћу потерних група својих оружаних снага, већ су покушавали и све што наоружани људи злочиначких побуда могу чинити са ненаоружаним народом. Али успеха нису имали. После ове борбе штаб Ужичког одреда преко летка обратио се Ужичанима и Ужичанкама, па им између осталог износи:

Осамнаести август остаће у сећању сваком Ужичану као дан прве победе ужичких партизана над немачким крволоцима, арнаутским зверовима и жандармским слугама. На Дрежничкој Градини водила се прва велика битка. Док су снаге непријатеља биле наоружане са тешким митраљезима и топовима, са преко 500 Немаца, Арнаута и жандарма, један део одреда од 45 људи задао је пораз непријатељу — преко двадесет мртвих и доста рањених.

Кучнуо је час кад сви треба да станемо раме уз раме у борбу против немачких фашистичких зликоваца и петоклонашких изрода. Сви до једног у борбу да очистимо нашу лепу земљу од немачких крволока.⁶

Злочиначка одмазда у Косјерићу

У дневном извештају заповедника оружане силе за Југоисток од 10. августа стоји:

У Ужицу је пуковник фон Штокхаузен у циљу репресалија наредио да се због препада на немачког полицијског шофера, стрељају Срби у непосредној близини места препада. Полицијска чета довела је из околних места 81 Србина и присилила српске жандарме да их стрељају.⁷

За њих су, ето, Срби само број, а не живи људи, очеви породица, јединци синови отети од својих родитеља.

Тај исти пуковник Штокхаузен, фелдкомандант у Ужицу упутио је, само три дана пре овог злочина 25. јула проглас Србима ужичког краја, у коме им поручује:

Српски народе!... Иди својим мирним послом, држи се реда и мира, имај поверења у немачке војне власти и према српској управи...⁸

А само три дана касније упадају у домове грађана који мирно обављају своје послове, хватају их и без саслушања воде и стрељају. Они су ове злочине над недужним људима извршавали да би застрашили људе и тако устанике одвојили од народа и онда их лакше уништили, а у ствари су то чинили из страха. Нису се у нашој земљи осећали сигурним, а поготову у крају где им је и априлских дана 1941. године приређен „посебан“ дочек, док сад, ето, и устанак ту поприма све шире размере.

Због напада на Буковима 19. јула на ауто команданта 724. пука, којом је приликом рањен командант, генерал Лончар, Немци су одмах довели своју полицијску јединицу и сместили је у селу Ражана. Командант ове јединице звао се Брике. Та група је испитала цео случај. Тадашњи министар

⁶ Зборник I/2, док. 25, стр. 98.

⁷ Зборник I/1, док. 126, стр. 363.

⁸ Зборник I/2, док. 113, стр. 325.

унутрашњих дела Србије, да би се додворио својим господарима, долази на лице места. Немци тада нису вршили репресалије за овај случај, већ су то — како наводе у свом извештају — учинили у времену између 15. и 19. септембра, када су наводно попалили куће у селу код Кадињаче. И, како тврде у свом извештају, тада су такође стрељали 207, а обесили 4 комуниста. Међутим, они су тих дана заиста упали у село Дупци и засеок Штитари и Ћосићи. То је била реакција на наш напад на Бајину Башту. Чини нам се да им подаци о броју убијених нису ни издалека тачни. Неколико дана иза овог напада на немачког команданта на Буковима, предвече 25. јула дошла су из Ужица два немачка полицајца на мотоциклу и преноћила у Ражани. Ујутро, око 4 часа, кренули су ка Ваљеву. Истог дана сазнали су Немци у Ражани да ова патрола није стигла до Ваљева. Пошли су да их траже. Сишли су низ Букове до Јеринића кафане, али нису ништа нашли. Сутрадан су поново пошли да претражују шуму и на месту где је сада гробље стрељаних, нађена је пушка, а с десне стране је био један убијени немачки војник и мотоцикл, док другог нису нашли. Овај се други звао наредник Шмит, трговачки помоћник из Вормса. Заробиле су га јединице Ваљевског одреда које су ову акцију извеле.

Изјутра 28. јула у варошицу Косјерић упала су три пуна камиона Немаца. Њима је командовао поручник Тин. Одмах су почели купити све одрасле мушкарце. Изводили су опанчаре из радњи, трговце из продавница, људе из кафана и кућа. Купили су где су кога затекли и постројавали пред жандармеријском станицом. Друга група купила је људе по селима Мрчића, чак су узимали косце са њива, те су откоси остали недокошени. Покупили су и рабације које су дошле по позиву на кулук да за Немце оправљају друм. Остали су упрегнути волови да лутају без домаћина. Ухваћене су повели на Букове. Али им овај број није био довољан. Поново су упали у Косјерић и похватили људе који су успели да избегну први налет, па су се, сматрајући да је опасност прошла, вратили својим кућама.

У варошици и околини владала је потиштеност и туга. Куда их воде? Одвели су их од града петнаест километара. Није важно што то нису људи из близине места где се десио догађај — њима је важан број.

Командовано је: Нишани! Пали!

Везани људи су псовали и достојно умирали. Сахрана оволиког броја људи трајала је читав дан. Родбини нису дали да присуствује. Жандарми су некако дозволили Невени Марковић, из села Мрчића, да присуствује сахрани али да не кука. Тако, „док сам сина завијала у чаршав и ћилим, нисам ни сузе пустила“, прича ова јуначка мајка.

После овог злочина командант у Ражани обавештава председника општине: „Ми смо свој задатак извршили“.

Стварно, тежак задатак!

Читав овај догађај, пишу Немци у свом извештају, имао је у Београду као последицу малу пролазну министарску кризу. Али је зато имао већих последица по њих него што су мислили. Отпор народа овог краја тим тешким злочином није умањен већ повећан.

Стање Ужичког одреда крајем августа

За непуних месец дана од свог рођења одред је постао стварна војничка снага. Његова ударна моћ је расла из дана у дан и поред свих покушаја окупатора и домаћих издајника да потерним групама разбију јединице или злочинима заплаше народ. Они не само што нису разбили одред, него је он, напротив, стално растао и све више хватао корена у народним масама.

Како су немачки окупатори оцењивали тада стање устанка у Србији и ужичком округу, као саставном делу тог целовитог војишног дела, види се из изјаве шефа управног штаба за Србију у којој он каже:

Позиције партизана у шумама су такве да је такорећи немогуће погодити их у срце; не помаже ни појачана пропаганда, која говори о томе да бољшевицима иде на фронту рђаво. Добијамо утисак да ни вест о капитулацији СССР-а не би довела до капитулације ових бандита, који су жилави као ђаволи. Осим тога њихова организација је изврсна. Она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације...⁹

Узалуд је Дража Михаиловић упутио официре са Равне горе да по селима говоре народу овог краја како није још време за борбу против окупатора, него треба да се уписује

⁹ Јосип Броз Тито: Реферат на V Конгресу КПЈ — Период ослободилачке борбе народа Југославије и КПЈ (стен. белешке, стр. 57).

у четничке јединице и чека њихов позив. Али народ је слушао речи партизана. Он је хтео и желео борбу против окупатора. А то се види и из извештаја Ужичког окружног комитета од 23. августа, где стоји да одред тих дана броји шест чета са укупно 267 другова.¹⁰

Активним дејством чета успело је Ужичком одреду током августа да у свим сеоским општинама потпуно разбије стари ненародни апарат власти. То је постигнуто паљењем општинских архива и забраном рада општинама, а још више разоружавањем жандармеријских станица или њиховим протеривањем у већа места. Таквим радом истргнута је испод утицаја окупатора цела територија ужичког округа, сем града Ужица и среских места.

Истина, окупаторске трупе су заједно са жандармима покушале у неколико наврата да спрече овакав успех Ужичког одреда, али су се сви ти њихови испади завршавали неуспехом. Једино део среза источно од комуникације Букови—Косјерић—Каран—Пожега нису довољно посећивале наше јединице, те је утицај четника са Равне горе на овој територији био нешто већи него што се смело дозволити. Да је активност Ужичког одреда током августа знатна, видимо из заплених жандармеријских докумената где они обавештавајући своје претпостављене, кажу:

28. августа — непозната лица покушала су да сруше мост између Овчар Бање и Јелен-Дола... пруга поковарена у дужини од 30 метара.

Пожега: нападнуте општине — Горњодобрињска и Жежевичка.

Б. Башта: нападнуте општине — Дубска и Рогатичка.

Чајетина: нападнута општина Семељевска.

Косјерић: нападнута општина Годечевска. Ужице: Чајетина, исечене тт линије. Ужице: Б. Башта, исечене тт линије.¹¹

Узели смо за пример само извештај од тог дана, а њему су слични и сви остали извештаји из тог периода.

Све чете Ужичког одреда биле су у овом периоду врло активне, па и оне које су касније формиране, као Црногорска и Златиборска, или где се са борбеним акцијама почело нешто касније, као што је то био случај у моравичком срезу. Оне су са појачаном активношћу постигле изразито добре успехе, те се ситуација на њиховим теренима није битно ра-

¹⁰ Зборник I/2, стр. 78.

¹¹ Извештаји жандармеријских станица Пожега, Чајетина, Бајина Башта, Ужице, Косјерић од 28. августа 1941. команди жандармерије за ужички округ (VII к. 52, рег. бр. 4/1—33 и к. 35а рег. бр. 124).

зликовала од оне на осталом делу територије ужичког округа.

Ипак је команда одреда у свом извештају Главном штабу за Србију, који је писан 23. августа, посебно истакла рад Рачанске чете, где се каже:

Штаб чете је добар и омиљен, нарочито командир. Ова чета је досада показала најбоље резултате у нашем одреду.

Штаб одреда је похвалио Рачанску чету и предложио је Главном штабу за похвалу.¹²

Већ смо истакли да су и остале чете Ужичког одреда биле током августа способни борбени колективи који су извели низ успешних акција. То су биле дисциплиноване и војнички већ срећене јединице, иако су углавном биле састављене од омладинаца који нису служили у бившој југословенској војсци, те им је до ступања у чете војни позив био непознат. Да је то тачно видимо и из књиге Родољуба Чолаковића који је приликом обиласка Ариљске чете, првих дана септембра, записао следеће:

У Ариљској чети било је око 80 момака. Командир је био бивши судски приправник Вујовић, а политички комесар Чоловић. Пријатно сам се изненадио кад сам видео да су готово сви борци били обучени у добра војничка одијела бивше југословенске војске. Стево ми је објаснио да су одијела заплијенили приликом акције на Ариље. Сви су борци имали нове пушке које су купили од народа тог краја. Оне су у данима капитулације лежале такођећи на улицама у Ариљу. Сељаци су узимали оружје и носили га кућама, а сада се њима наоружала чета. Стево је испразнио своју кућу, смјестио породицу код родбине у селу, а кућу претворио у касарну. У једном собичку смјештена је команда чете и радио-апарат, а у осталим трима собама спавали су војници на слами разастртој по патосу и покривеној новим војничким ћебадима. У дворишту је био војнички казан на којем су се хранили сви: и команда чете и борци. Храну су давали и сељацима. Живот у чети је био веома добро организован. Свако јутро чета се постројавала у дворишту. Командир и комесар прегледали су оружје бораца, распоређивали борце на дужност, саопштавали новости, изрицали похвале или укорје. Војничка вежба и политички часови обавезно су улазили у распоред сваког дана, осим када је чета била у покрету. Команда чете штампала је на шапирографу радио-вести и делила их народу не само тога него и осталих села, куда су их носили одређени курири.¹³

¹² Зборник I/2, док. 11, стр. 48—49.

¹³ Р. Чолаковић: У Ужичком одреду, у Занисима из ослободилачког рата, Београд 1956., књ. I, стр. 204.

САВЕТОВАЊЕ У ГОРОБИЉУ И ДЕЈСТВА ОДРЕДА ДО ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА

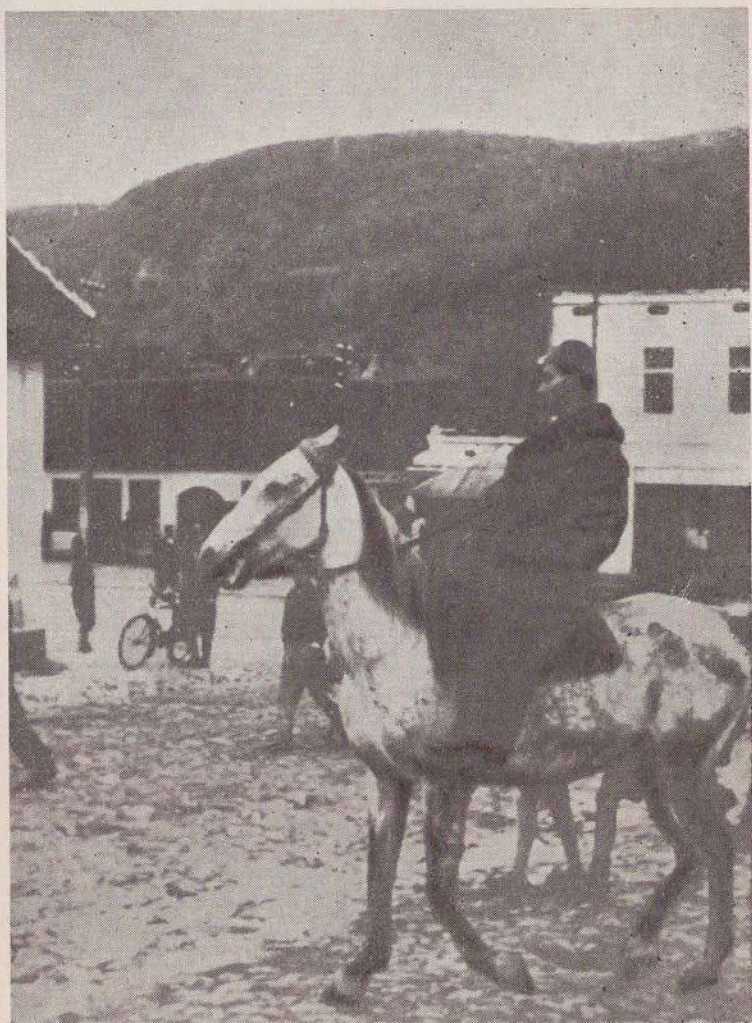
Политбиро ЦК КПЈ је у Београду израдио читав план развитка партизанских операција у Србији и план за стварање слободне територије у западној Србији, као базе за успешније руковођење и развитак цјелокупне оружане борбе у Југославији.¹⁴

1. ГОРОБИЉСКО САВЕТОВАЊЕ

Почетком септембра су Окружни комитет и команда одреда заказали саветовање команди чета, које је требало да се одржи у селу Горобиљу, код куће Љуба Мићића. Тим се састанком желело да се проанализирају постигнути резултати дејства Ужичког одреда и да се искуства стечена код једних пренесу на друге. Свакако, Окружни комитет и команда одреда су увидели да одред бројно расте и да његова снага дозвољава да се пређе на акције већег обима. Требало је извесне чете покренути, дати им више елана, јер је постојала неуједначеност у залагању код појединих команди чета.

Саветовању је присуствовао члан Главног штаба НОП за Србију Родољуб Чолаковић. Он је најпре био код Чачанског одреда одакле је дошао да Ужичком одреду пренесе директиву друга Тита о стварању слободне територије. Његово присуство на овом саветовању добро је дошло Ужичком одреду. Добро је било и то што је на овакав начин пренета директива свима командама чета одједном, те су се њихови представници могли са овог састанка вратити у јединице са потпуно јасним и прецизним задатком који је стајао пред четом. Прво је Роћко одржао састанак са члановима Окружног комитета у кукурузу, испод куће Милана Зечевића. Присутни су били: Чолаковић, Кушић, Пенезић, Видић, Жељо Ђурић и Вукола Дабић. Они су најпре упознати са директивом о стварању слободне територије. За остварење овог врло важног задатка није била способна непотпуна команда Ужичког одреда, те се пришло њеној попуни. После

¹⁴ Јосип Броз Тито: *Стварање и развој Југословенске армије*, стр. 59.

Душан Јерковић, командант Ужичког партизанског одреда, погинуо на
Кадиначи 29. новембра 1941. године. Проглашен за народног хероја.

Милинко Кушић, комесар Ужичког партизанског одреда, погинуо током четврте непријатељске офанзиве у Босанској Крајини. Проглашен за народног хероја.

*Вукола Дабић, заменик команданта Ужичког одреда. Погинуо у селу Буар,
децембра 1941.године.*

дуже дискусије сложили су се да командант одреда буде Душан Јерковић, командир Рачанске чете, који се у дотадашњим борбама истакао личном храброшћу. Под руководством Јерковића и комесара Вишића чета је у том периоду постигла знатне резултате. За заменика комесара одреда одређен је Слободан Пенезић, студент и члан ПК СКОЈ-а за Србију, који је раније радио у београдској партијској организацији и после капитулације упућен у састав ОК за Ужице. За заменика команданта одреда одређен је Вукола Дабић, радник, који се истицао револуционарним

радом, због чега је био и на робији и врло често затваран у Ужицу. Комесар одреда и даље је остао Кушић. У штаб одреда је узет и Љубо Мићић, стари револуционар из овог краја.

После тог састанка одржан је у кући Божа Мићића састанак на коме су поред чланова штаба и Окружног комитета присуствовали: Секулић, Љубо Мићић, Милисав Вујовић, Мита Игумановић, Јерковић и други. Свима њима је Чолаковић рекао да је Централни комитет и Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, разматрајући развој устанка у нашој земљи, а посебно у овом крају, оценио да је могуће створити слободну територију већег обима у долини Западне Мораве. ЦК КПЈ није случајно одабрао овај крај за прву већу слободну територију. Друг Тито је у говору на прослави десетогодишњице устанка у Ужицу 26. септембра 1951. године рекао:

Ми нијесмо случајно изабрали овај град, нијесмо случајно изабрали овај крај, ми смо то учинили зато, што смо били дубоко увјерени, да смо дошли у револуционарну средину у којој народ чврсто стоји на бранику своје независности и своје слободе.¹⁵

Географски ова територија лежи тако да се са ње може руководити устанком у већем делу Србије. И не само Србије! Одатле је могуће повезивати се и тако утицати на развој устанка у Санџаку, Црној Гори и Босни, а преко њих и у осталим крајевима наше земље. ЦК КПЈ сматрао је да су Ужички и остали одреди у Србији довољно јаки и способни да ову замисао друга Тита могу остварити. Зато је ЦК КПЈ не само донео одлуку већ је разрадио и план дејства тих јединица у циљу остваривања своје замисли. Према том плану требало је да сви одреди у делу Србије између Дрине и Мораве појачају своју активност, док су одреди који су се нашли на територији предвиђеној да се ослободи, међу којима је био и Ужички, имали да усмере активност ка одређеном оперативном циљу — ослобођењу свих среских места као што су: Бајина Башта, Косјерић, Чајетина, Ариље и Ивањица. Потом је требало да концентришу све своје снаге и заузму Пожегу и Ужице где је непријатељ држао јаче гарнизоне. Извршењем овог задатка, Ужички одред би до-

¹⁵ Јосип Броз Тито: *Говор поводом десетогодишњице ослобођења Ужица*, књ. VI, Загреб 1959., стр. 156.

принео остварењу опште замисли — ослобођењу слободне територије у долини Западне Мораве. Јасно је да се у самом начину спровођења овог офанзивног задатка морало ићи поступно, тј. најпре је требало заузети мање брањена места.

Са овом директивом и планом Чолаковић је упознао другове на овом саветовању. У својим записима он износи да је на том састанку рекао:

Обавијестио сам другове из штаба о директиви друга Тита да се западна Србија што прије очисти од окупатора и да се ту створи слободна територија, као и о томе шта је Главни штаб партизанских одреда Србије у том погледу већ учинио. Нагласио сам да ће у тој акцији великих размјера Ужички одред имати да одигра важну улогу: прво, због тога што ће се преко њега моћи успоставити веза са Санџаком и Црном Гором и друго, што кроз овај крај иде важна њемачка комуникација која повезује Босну и Србију. У вези са планом нашег руководства, штаб Ужичког одреда треба да омасови своје чете и да се оријентише на чишћење мањих градова овога краја, као што су Бајина Башта, Косјерић, Чајетина, од окупатора и његових помагача. Чишћење Ариља и Ивањице, које је већ било извршено, показује да је то могуће. Послије тога доћи ће на ред Ужичка Пожега и Ужице које ће Нијемци, због жељезничке пруге, упорније бранити, па ће за чишћење тих мјеста бити потребне веће снаге.¹⁶

Даље он описује људе који су тако спремно дочекали овај тако важан и одговоран задатак и каже:

...Док смо чекали да нам донесу вечеру, посматрао сам ту групу од петнаестак руководилаца једнога нашег одреда, те до јуче прогоњене људе који су сада, у данима окупације, стали на чело свога народа. Милинко Кушић изашао је из тамнице некако уочи самог рата; Вукола Дабић и Стево Чоловић одсједели су у тамници по неколико година; Душан Јерковић био је као учитељ сваке године премештан због свога опозиционог става. Сви су они прошли сурову школу илегалног рада или тамнице, све је њих наша Партија васпитавала да буду спремни на сваку жртву у борби за добро радничке класе и свога народа. Стога су они на позив Партије пошли да организују одреде и да се боре за правду и слободу...¹⁷

Затим Чолаковић каже да је дошао до убеђења да одред добро делује, али да има неуједначености у погледу активности појединих чета. Да би се извршио тај врло сложени задатак морало се постићи залагање целокупног, а посебно старешинског састава. Партијској организацији није било

¹⁶ Р. Чолаковић: У Ужичком одреду, у Записима из ослободилачког рата, књ. I, Београд 1956., стр. 201.

¹⁷ Р. Чолаковић: Исто, стр. 199—200.

тешко мобилисати људе за то залагање, али су пред командом одреда и командама чета стајали врло тешки и сложени задаци. У дотадашњим борбама била су стечена знатна борбена искуства, али су их ови задаци превазилазили, јер су се командном саставу наметале велике обавезе у правилном планирању операција и командовању током њиховог извођења.

Но, иако није било довољно командног искуства за предстојећа дејства, било је довољно одушевљења које је понело и командни и борачки састав у овој нашој првој великој офанзиви.

2. ДЕЈСТВА ОДРЕДА ПОСЛЕ ГОРОБИЉСКОГ САВЕТОВАЊА И СТВАРАЊЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Саветовање у Горобиљу имало је великог значаја за даљу повећану борбену активност Ужичког одреда. Међу првим акцијама које су изведене после тог саветовања пада поновни упад Рачанске чете у Бајину Башту. Овог пута она је извршила напад на жандармеријску постају у Бајиној Башти. Жандарми су се налазили у бившој кафани „Тара”. Скупљени из свих жандармеријских станица среза, сматрали су да сада ипак представљају снагу која се може одупрети нападу партизана. Поготово што им је ту, на стотинак метара даље, чувала страх једна група Немаца.

Око поноћи чета је упала у Бајину Башту. Грађани су мирно спавали. И не само они, већ и жандарми и Немци. Сви су се тргли из сна кад је неколико рафала одјекнуло у тихој летњој ноћи. Команда чете направила је план да се непримећено привуче згради те кафане. Потом је једна група имала да обезбеђује напад од центра варошице где су се у хотелу „Рајковић” налазили Немци, док је друга имала да опали неколико рафала преко кафане „Тара” и тако изненадном пуцњавом уплаши њене становнике. Посебна група је имала да једновременно са рафалима друге групе упадне у зграду и бомбама присили жандарме на предају.

Тај план је у потпуности остварен. Изненађени жандарми предали су се без отпора. Саопштено им је да они који желе да се боре против окупатора, могу приступити

чети, а остали могу да иду својим кућама. Пријавио се за борбу само један поднаредник. Заплењено је 38 пушака, доста муниције и друге опреме. Немци се нису усуђивали да помогну овим својим верним слугама. Чета се без губитака вратила у логор.

Борба код Вироштака

Вироштак је место на путу Пожега—Ариље, где се река Моравица једва провлачи између коса села Вирова с једне и Милићева Села с друге стране. Кроз тај теснац уз Мораву вијуга тврд и добар пут, који је послужио окупатору када је из Пожеге желео да контролише терен ариљског и моравичког среза. Он им је поготово сад био потребан за извлачење руде антимона из рудника Лисе.

Пожешка чета се пре одласка на акцију у Овчарској клисури вратила у село Годовик, где су с њом одржали састанак Милинко Кушић и Вукола Дабић. Они су поставили задатак команди чете да пређе на извођење акција већег обима. А да би се афирмисала код народа, требало је да покрете врши дању, као и да одржи више политичких конференција и зборова и тако повећа контакт с народом. Ради тога команда чете доноси одлуку да подели чету у групе и да акцијама обухвати шири део среза. Тако је прва група добила задатак да се после изведене акције у Овчарској клисури врати према логору и одатле попали општинске архиве у Рогама, Висибаби и Здравчићима. Поред тога, она је однела и збринула на лечење Караклајића, који је рањен у борби са жандармима у Овчарској клисури. После тога та је група добила задатак да контролише пут Пожега—Ариље.

Друга група је добила задатак да попали општинске архиве у Глумчу, Средњој Добрињи, Гојној Гори, Каменици, Душковцима и Каленићу. Пошто је дејствовала на северној територији среза где је очекивала реакцију четника — а да не би дошла у сукоб с њима — морала је радити брзо. После извођења ових акција и она је имала да се врати у логор.

Команда Ужичког одреда, предвиђајући да ће Немци реаговати на напад који је извела Ариљска чета на рудник Лису, наредила је тада Пожешкој чети да направи заседу код Вироштака. План заседе је био: пустити Немце у теснац

звани Вироштак, а са чела је требало да их сачека Ариљска чета. С десне стране Мораве, од села Вирова, требало је да их нападну Драгачевци и тек кад се Немци почну повлачити, с леђа је имала да их нападне Пожешка чета. Јединице су заузеле погодне положаје и чекале. Међутим, Немци нису одмах реаговали на ову акцију Ариљске чете, те је будност код јединица које су биле у заседи попустила. Тако се група бораца из Драгачевске чете повукла једног дана, а већ сутрадан Немци су кренули путем од Пожеге ка Ариљу. Пожешка чета је приметила на време ову колону и одмах запосела одређени положај. Ариљска чета, не очекујући напад, одмарала се на једној ливади. Моторизована колона се полако приближавала. Напред је био мотоцикл са приколицом, за њим мала путничка кола, затим камион са жандармима, а потом неколико камиона с Немцима. Кад се колона довољно дубоко увукла у теснац, команда Пожешке чете мења план и самоиницијативно отпочиње напад. Немци и жандарми, изненађени и збијени веома јаком ватром уз Мораву, нису се одмах снашли. Јака и прецизна ватра бораца Пожешке чете онемогућила им је да пружи већи отпор. Избезумљени Немци скакали су у Мораву, крили се по врбацима, док је само по неки стигао да мало припуца. У овој борби храбро су се понели сви борци Пожешке чете, а нарочито Милинко Никитовић који је тукући пушкомитраљезом знатно допринео успеху. Немачка колона је потпуно разбијена. Непријатељ је имао 17 мртвих и доста рањених, од којих су сутрадан двојица умрла. На месту борбе Немци су једном сељаку запалили кућу и околне зграде, а њега повели у Пожегу.

Команда одреда је очекујући реакцију Немаца на овај пораз, позвала све људе из околних села под оружје. Сутрадан се скупило преко пет стотина мештана, спремних да са борцима Пожешке и Ариљске чете дочекају и спрече сваки испад Немаца у овом правцу. Стварно, сутрадан су Немци изашли из Пожеге са два тенка, неколико топова и десетак камиона, али су се од ње удаљили само неколико километара, па су се предомислили и вратили натраг. Зато и није дошло до судара.

Са сељацима који су се добровољно јавили одржан је збор на коме су говорили Милинко Кушић и Љубо Мићић. Речено им је да иду кућама и кад буду позвани да се поново укључе у ову велику борбу против фашизма.

Немце и њихове слуге захватила је после овог пораза код Вироштака паника, па се без већих снага нису усуђивали да излазе из утврђених гарнизона. Ова победа над Немцима одјекнула је код народа, те је прилив у јединице и подршка народа нашим четама у овом крају узимала све веће размере.

Моравичка чета је после годовичког састанка планирала да нападне Ивањицу. Она је ради тога ступила у преговоре са четничким командантима о заједничком нападу. Међутим, они су на речима пристали да се изведе ова акција, али су са нападом одуговлачили. То су радили због тога што су већ одраније били повезани са Немцима преко појединих богатих људи из варошице. Тако су Немци сазнали за план Моравичке чете о нападу на Ивањицу. Бојећи се напада партизана и знајући да им не могу пружити потребан отпор, Немци су донели одлуку да напусте Ивањицу, а да би се одужили четницима за њихову сарадњу, враћају им услугу на тај начин што им препуштају град, а они седају у камионе и беже у Пожегу.

Док је команда Моравичке чете чекала на споразум о заједничком нападу на Ивањицу, сазнала је једног дана да су Немци побегли, а да четници пљачкају и туку грађане по Ивањици. У овој ситуацији команда чете је одлучила да не улази у Ивањицу да се не би те крађе и пљачке које чине четници могле пребацити на партизанае. Зато је одлучила да нападне рудник Лису, који су понова после напада Ариљске чете запосели Немци. Међутим, овога пута није дошло до напада на рудник, јер је против тога био командир чете Главинић. Он није био само против те акције, већ и против свих, на пример, против оне када је неколико дана раније у Ивањицу и околину несметано дошла једна група од око 300 Шиптара, који су пљачкали и тукли недужне људе код њихових кућа, а требало их је у томе спречити. Некима су куће запалили, а у селу Сађени убили су три лица. Узалуд су борци и команда чете тражили да се постави заседа у клисури Моравице и ова колона казни за своје злочине. Командир чете није на то пристао, па је ова шиптарска група умакла некажњена. Због тог свог опортунистичког става смењен је са положаја командир чете и на његово место постављен Ратко Софијанић. Но, да се не би превише наљутио, Главинићу је остављено десетак бораца којима је командовао. Ову групу бораца назвали су Друга моравичка чета.

Она се и даље кретала по терену моравичког среза, не изводећи никакве акције. То превелико тактизирање са Главнињем много је штетило извођењу акција у овом крају.

И остале чете Ужичког партизанског одреда активно су дејствовале у овом периоду да би завршиле све оне акције које су неопходне пре напада на среска места. Тако су Рачанска и Црногорска чета, после изведених акција око Рогачице и Косјерића, наставиле са активношћу. Рачанска је дејствовала у близини Бајине Баште, а Црногорска се вратила на свој терен где је изводила неке акције и припремала се за напад на сам Косјерић.

Златиборска и 1. ужичка чета су највећу активност у то доба испољиле на прузи Ужице—Вишеград. Прва ужичка чета је после Градине имала једно време логор изнад села Заглавка, на месту званом „Јасиковица”. Овде су се скупиле обе групе после пробоја са Градине. Једна од првих акција била је кажњавање домаћег издајника у селу Потпећу, тако да се бар донекле одуже друговима палим на Градини. После тога чета је наставила акције на железничкој прузи и станици Врутци. Нешто касније извршен је напад на Биоску, а 31. августа и на Кремна. Одавде је са успехом контролисала саобраћај на путевима, како према Вишеграду тако и Бајиној Башти.

Златиборска чета је после две акције на Јатаре извела 3. септембра успешан упад на железничку станицу Шарган—Витас. Неколико дана касније, тј. 9. септембра, извршен је напад на станицу Кремна, где су полупани станични уређаји, попаљена општинска архива и разоружана жандармеријска станица. Да би нешто успешније деловала на прузи Ужице — Вишеград, чета је сместила свој логор у селу Трипкови. Ту је остала нешто дуже него што би требало, па су за њен логор сазнали Немци који су одмах почели припремати напад на чету. Неки су грађани обавестили команду чете о тим припремама али с обзиром на њихову супротну политичку припадност, тим обавештењима команда чете није придавала неку пажњу.

Ноћу 12/13. септембра кренуо је 1. батаљон 724. пука из Ужица са жандармима у две колоне и то: једном са севера од железничке станице Стапари, а другом са југа од Чајетине. Овај добро припремљени напад није сасвим изненадио чету, јер су стражари током ноћи приметили неко сумњиво

светлуцање батеријских лампи. По кретању тих светлосних лампи дошло се до закључка да неко окружује логор. Зато је команда чете, иако са доста закашњења, ипак донела одлуку о пробијању из окружења. Постојала је жеља да се то оствари, уколико је могуће, пре потпуног окружења и да не дође до борбе. Ова одлука, само да је брже донесена, била је правилна. Јер далеко бројно слабија чета није у оваквим условима могла очекивати некакав добар исход. Зато је донела одлуку да се пробој врши по групама у три правца. За обезбеђење пробоја одређена је мања група бораца са пушкотрицалом. Уколико напад не буде нарочито јак, сви би се прикупили на зборним местима код дотадашњег логора. Уколико напад буде јак, требало је сакупити се на месту ранијег логора „Камишини“.

У свитање кренуле су све три групе у пробој. Две су се провукле без борбе, али су трећа група и заштитница — кад су прелазиле преко долине Сушице — наишле на Немце. Ту су биле изложене њиховој врло јакој ватри. Том приликом погинуо је један борац, геометар — Томо Биљановић, један је рањен, а тројица су заробљена. Немци су ове заробљенике, у бесу што им план уништења чете није успео, претукли и нагнали да носе свог мртвог друга и потом их све скупа, са овим мртвим, обесили истог дана на ужичкој пијаци. У околини четног логора попалили су стаје и сено. Поред овог свог „подухвата“ они су понова покушали да нападну Рачанску чету, али је и тај напад остао без успеха.

У својим извештајима Немци истичу да су у то доба са 1. батаљоном 724. пука изводили акције чишћења, 26 километара североисточно од Ужица, али не наводе резултате већ се жале да су прекинуте телефонске и телеграфске линије: Ужице — Београд; Ужице — Ваљево; Ужице — Чачак и Ужице — Краљево¹⁸. У нешто каснијем извештају жале се да је прекинут и железнички саобраћај на прузи Чачак — Ужице и да је због тога обешено 12 комуниста.¹⁹

Тако успешним дејствима свих чета Ужичког одреда за свега десетак дана од примљене директиве, извршене су све потребне припреме за спровођење другог дела директиве

¹⁸ Зборник I/2, стр. 386.

¹⁹ Исто, стр. 443.

Борци Златиборске чете обешени од стране Немаца у Ужицу септембра 1941. године.

друга Тита о стварању слободне територије, па се могло прећи и на освајање среских места.

Немци су заједно са домаћим издајницима предузимали у овом периоду све што су могли да спрече ширење устанка. Они су увидели да се полицијским снагама, „ландесшицен” батаљонима, не могу супротставити партизанским јединицама. Зато су у току августа увели у борбу и јединице 704. посадне дивизије. Њени батаљони смештени у Ужицу и Пожеги добили су територијалне рејоне и били задужени да успоставе ред. Премда су Немци у целој Србији, због њеног врло великог војно-политичког значаја, па тако и у ужичком крају, држали своје јаке снаге и добро организован окупацијско-управни апарат, ипак је народни устанак — захваљујући успешном деловању партијских организација и снажном утицају слободарских традиција српског народа — убрзо добио широке размере.

У селу Дуленима на Гледићкој планини организовао је 16. септембра Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда састанак са представницима одреда са територије западне Србије. Из штаба Ужичког одреда састанку је присуствовао комесар Милинко Кушић. На њему је Главни штаб за Србију претресао остваривање одлуке друга Тита о стварању слободне територије у долини Западне Мораве. На крају су представници одреда добили конкретне задатке како треба дејствовати у задњој фази те наше велике офанзиве.

Ужички одред је својим дејствима још пре овог састанка ослободио Бајину Башту, груписао своје снаге и припремио се за напад на Чајетину. Тих дана је ослобођена и Ивањица, те је Кушић по повратку нашао Ужички одред у завршним дејствима за ослобођење Пожеге и Ужица.

Када је Ужички одред ослободио територије ужичког округа, сем седишта среских начелстава, штаб одреда је ради потпуног ослобођења ове територије, истеривањем окупатора и домаћих издајника из свих градова направио план за употребу својих снага. План је направљен кад су услови сазрели, а то је било у првој половини септембра. Њиме је предвиђена употреба одредских чета у задњој фази операције. Већ је у дотадашњим дејствима уочено да се територија ужичког округа, због свог географског склопа, дели на два доста целовита подручја, а јединице које делују на тим подручјима упућене су на међусобно садејство при извођењу акција већег обима. Исходи акција на једном делу територије нису битније утицали на акције на другом делу. За остваривање постављеног задатка створене су у одреду две групе чета: источна — од Ужица, па долином Бетиње и Мораве, где су дејствовале: Моравичка, Ариљска и Пожешка чета; и западна — то је и поред великих планинских масива Јелове горе, Таре и Златибора било једно повезано подручје где су дејствовале: 1. ужичка, Рачанска и Златиборска чета. Поред ових снага, на северном делу територије ужичког округа дејствовала је Црногорска чета.

С обзиром на географски положај, снагу и борбено искуство својих чета, команда Ужичког одреда прави план

њихове употребе ради ослобођења свих среских места и тим групама даје ове задатке:

— западној групи: да Рачанска, 1. ужицка и Златиборска чета, садејствујући једна другој, ослободе Бајину Башту и Чајетину и са југа приђу Ужицу.

— источној групи: да Моравичка, Ариљска и Пожешка чета најпре нападну и заузму Ивањицу, Ариље, Пожегу, а по ослобођењу Пожеге цела би група наступала ка Ужицу са истока и скупа са групом с југа и запада напала би и учествовала у ослобођењу Ужица. Црногорска чета добила је задатак да се врати на свој терен, нападне и заузме Косјерић, а потом и она да наступа ка Ужицу и са севера помогне заузимање овог града.

Као што се види, команда одреда је очекивала да ће Немци пружити у одбрани Ужица главни отпор, те је за ту битку предвидела и прикупила све своје снаге, да би потом концентричним нападом ослободила главни град ове територије. Командно место одреда и даље је било у селу Речице. У првој фази овог напада, тежиште је било код источне групе, јер се очекивала јача борба код Пожеге. Но, с обзиром на знатне снаге како чета активног, тако и резервног* састава, сматрало се да нема потребе за тражењем неких других чета за борбу око Пожеге кад њена околина нуди тако богату резерву у људству. Поготову што се дејства и западне групе нису смела потцењивати, а нарочито због тога што је ова група везала својим дејствима немачку посаду из Ужица за то место, те немачка команда није могла груписати све своје снаге при нападу наших јединица на Пожегу и у долини Моравице.

Напад на Бајину Башту и Чајетину

Напад на Бајину Башту извршен је ноћу 11/12. септембра. У нападу су учествовале Рачанска и Црногорска чета, док је 1. ужицка добила задатак да спречи интервенцију Немаца из Ужица, поседањем цесте Ужице — Бајина Башта и тако онемогући долазак помоћи угроженој посади у Бајиној Башти коју је бранило двадесетак Немаца и жандарма.

* Резервни састав су сачињавале јединице формиране од бораца и руководиоца који су код својих кућа чекали на позив. Употребљене су у борбама у с. Горобиљу и код Кратовске Стене. — Нап. ред.

Рачанска и Црногорска чета су пре напада на саму Бајину Башту порушиле мостове у Рогачици и на брду Николићи.

Ужичка чета је посела положај у селу Волујац на раскрсници путева Ужица — Бајина Башта и Ужице — Вишеград и тако обезбедила несметано извођење напада. Напад на Бајину Башту изведен је по мраку. Обе чете неопажено су ушле у град. Немци и жандарми су били у својим касарнама. Неочекивано је у самом месту команда Рачанске чете наишла на повећу групу четника којом је командовао Миладин „Дрински”. Четници су се изговарали да су дошли да нападну Немце. Зато је команда Рачанске чете почела с њима преговарати о заједничком нападу. Четници су стално налазили неке изговоре и одуговлачили са одлуком. Када су другови из команде чете увидели да је то узалудан посао, кренули су са четама у напад. Прво је Немцима послат ултиматум да се предају, али су они то одбили. Тада је извршен напад на њихову касарну, која је била у данашњој згради месне болнице. У исто време нападнута је и жандармеријска станица. Борба је почела иза поноћи и трајала је до зоре. Када је око болнице обруч био сужен, а немачки командант убијен и питање ликвидације немачке и жандармеријске посаде било за који тренутак решено, четници су извршили напад. Они су одмах у првом налету заробили команданта Ужичког одреда Јерковића, комесара чете Вишића и још неке другове. Током овог њиховог напада погинуо је борац Мандић, учитељ, а рањен је Барух, који је касније од тих рана умро у ужичкој болници. Услед четничког напада иза леђа, док су се испред фронта Немци и жандарми из зграда још бранили и после заробљавања командног кадра, дошло је до повлачења бораца ка селу Рача. Тако су овим нападом четници онемогућили заузимање овог места, а то је дало Немцима могућност да по сванућу побегну у Ужице. Заробљене наше другове четници су тукли и малтретирали.

За овај четнички злочин на време је сазнала 1. ужичка чета, те је једним водом посела брдо Кадињачу где даље држи заседу, а другим је кренула ка Бајиној Башти. Четници уплашени од ових снага пустили су испребијане другове и побегли у Љубовију. Тако су наше јединице ушле 12. септембра у Бајину Башту. Четници Миладина „Дринског” нису се неким чудом нашли у Бајиној Башти и то баш оног дана

када је уследио напад на овај градић. Њих су позвали бивши министар Рајаковић и други окупатору одани људи, јер су преко своје обавештајне службе сазнали да се припрема напад на Немце и жандарме у Бајиној Башти. Исто тако ти су издајници знали да окупаторске снаге које се налазе у граду, не могу пружити довољан отпор, те да би спречили заузимање и ослобођене варошице, позвали су четнике Миладина „Дринског”.

У извештају жандармеријске станице из Бајине Баште од 11. септембра стоји:

Дошло је око 200 четника и њихов командант споразумео се са немачким командантом места о одбрани Бајине Баште од комуниста.²⁰

Немци су из Ужица реаговали на напад тако што су најпре артиљеријом тукли по околним брдима, а касније су, направивши испад, кренули у правцу Бајине Баште и дошли до села Дубци, одакле су понова отворили ватру из свег наоружања. Кад им на њу није одговорено, наставили су покрет до места Граб, испод Кадињаче. На врху брда чекала их је заседа из 1. ужичке чете. Али су се Немци — пошто су претресли околне куће где су претукли неколико људи и запалили неколико зграда — вратили у Ужице.

После уласка наших јединица у Бајину Башту успостављена је први пут у овом граду права народна власт. Формирана је команда места и организована помоћ народа јединицама. После овога успеха Црногорска чета отишла је на свој задатак у свој срез, а у Рачи су подигле свој логор 1. ужичка и Рачанска чета.

Неколико дана после овог напада команда места је обавестила чете у логору да је у Бајину Башту понова дошла повећа група четника. Одмах су чете кренуле и по мраку ушле у градић. Тамо су по кафанама пили четници. Њихов „војвода” седео је при гозби у једној кући кад га је наша патрола пронашла. То је био шеф пореске управе из Косје-рића, Никола Шибалић. Он је савесно прикупљао порез током низа година у бившој Југославији, па је сад после добивеног декрета од Косте Пећанца да је постављен за „војводу дринског” пошао са врећом кокарди да сеје семе раздора у овај чисто партизански крај. Сви ови четници су разо-

²⁰ Извештај жандармеријске станице Бајина Башта од 11. септембра 1941., VII к. 51, рег. бр. 8/2—1.

ружани, а потом пуштени кућама. Отишао је и „војвода” задовољан што је на овакав начин разрешен војводске дужности. Али, успут је наишао на неку групу четника. Ови су га убили јер су мислили да као шеф пореске управе мора имати доста новца.

После ослобођења Бајине Баште 1. ужичка и Рачанска чета кренуле су ка Златибору — да би ослободиле Чајетину.

Златиборска чета се после напада Немаца на њен логор неколико дана сређивала, а потом је планирала да на железничкој прузи Ужице — Вишеград изведе обимнију акцију и тако покаже окупатору да су његове приче о разбијању Златиборске чете само обмана. Но тада је стигао курир од групе чета (Рачанске и Ужичке) којом је до ослобођења Бајине Баште командова Душан Јерковић. Он је потом отишао у рејон Пожеге и предао команду Секулићу. Тих дана, тј. када су ове чете стигле на Палисад, велике групе четника вршљале су по овом терену. Њих је било у Чајетини, а ишли су и у Ужице код Немаца. Командама чета је одмах било јасно да се ради о неким договорима. А о каквим, није се тачно знало. Било је само нагађања.

Тада су Секулић, Владан Росић и Љубо Ђурић покушавали да ступе у контакт са четничким командантима ради договора око заједничког напада на Немце у Ужицу. Они су пристајали, али се видело да им је то само средство да би добили у времену. Било је тешко даље изводити акције а да не дође до сукоба са четницима. Чинило се све што је било у нашој моћи да до тог сукоба не дође. Но, и ту је морало да буде граница. А када до споразума није дошло уследио је напад. Све три чете су се 21. септембра сјуриле низ Палисад у Чајетину. Упад нашег стрељачког строја био је тако брз, да жандармима и четницима, после кратке борбе, није преостало ништа друго него да изађу пред зграду среског начелства и у строју положе оружје. Приликом разоружавања ове групе наишла је нова четничка колона, која је борбом покушала да спречи то разоружавање, али је после краће борбе одступили у правцу Нове Вароши.

После овог успеха све су чете наставиле наступање ка Ужицу, и већ су се током ноћи преко Мачката примичале Забучју. Ту су борци ових чета наишли на групу младиха и девојака који су из Ужица пошли да им се придруже и ојачају њихове редове.

После уласка четника у Ивањицу, нова команда Моравичке чете донела је одлуку да нападне рудник Лису. Она је овај напад извршила заједно са једним водом Ариљске чете и 13. септембра је ослободила рудник Лису. Ту је заплењено доста материјала потребног за снабдевање чета. Одмах после четничког збора у Ивањици, на коме су напали партизане, Моравичка чета, ојачана једним водом Ариљске, ушла је у Ивањицу. Народ је одушевљено дочекао долазак партизана јер је у њима гледао, с једне стране, спасиоце од четничког терора, а са друге, желео је да их поздрави као једине праве борце против окупатора. Одмах је одржан митинг на коме су говорили Кушић, Ратко Митровић и Мића Матовић. Расположење омладинаца за приступање партизанима било је одлично, па се чета после збора повећала са око 40 нових бораца.

У Ивањици је одмах формирана команда места, а 17. септембра почео је радити и први народни одбор. Неколико дана после ослобођења Ивањице чета је добила наређење од команде Ужичког одреда да крене ка Пожеги. Ариље је у ствари после првог упада Ариљске чете било слободно. Окупаторске колоне задржавале би се само повремено у овом месту. Али тај повремени боравак није могао обезбедити нормално функционисање апарата власти која би служила окупатору. Окупатор је покушавао да успостави власт, али у месту није могао наћи друге људе који би пристали да буду председници општина или да врше ма какве друге дужности у општини или среском начелству.

Борба код Горобиља

Окупаторски гарнизони у Ужицу и Пожеги, због сталних напада наших јединица, како на посаде и установе старог апарата тако и на мање окупаторске трупе које су правиле испаде по терену, а исто тако нису биле поштеђене ни саобраћајне везе, нашли су се у то доба у доста тешкој ситуацији. Они су покушали да се некако ослободе тог притиска и због тога су, да би успоставили везу између гарнизона Пожеге и Чачка, скупили у Овчарској клисури као

најосетљивијој тачки на овој комуникацији, посаду од неколико десетина жандарма.

Команда Ужичког одреда је оценила ради поступног изоловања ових гарнизона, да је то најслабије брањена тачка, те је одлучила да ту посаду ликвидира. Да би извршила тај задатак успоставила је контакт са командом Чачанског одреда. Договорено је да тај задатак изврше Драгачевска и Пожешка чета, а у акцију је кренуо по један вод из ових чета. Напад је извршен ноћу 15/16. септембра и њиме је командовао командир Драгачевске чете Капелан. Рано ујутро стигла је ова јединица код железничке станице Овчар-Бања. Драгачевски вод је добио задатак да обезбеди напад од Пожеге и Чачка тиме што ће онемогућити долазак евентуалног појачања посади и да покида телефонско-телеграфске везе, док је пожешки вод имао да изврши напад на жандарме. После борбе око пола сата жандарми су истакли белу заставу и сви су заробљени. Иако је борба била жестока, те се чула и у Пожеги и Чачку, нико није дошао да им помогне. Ова нападна група остала је у заседи два дана, па пошто нико није наишао, сем једног путничког воза у коме није било војних лица, она се повукла. Само пола сата иза тога из Чачка је стигла једна група Немаца.

Ликвидација ове постаје збунила је гарнизон у Пожеги. Због овог нашег успеха и осталих акција око Ужица, Ивањице и Пожеге, Немци су се озбиљно уплашили за своју судбину. Схватили су да није далеко дан када ће партизани доћи да их потраже и у самој Пожеги.

Немачки генерал Беме каже за ситуацију током ових дана следеће:

Дошао сам до тешке одлуке: напустио сам Ужице и Чачак где су скупљене немачке трупе имале јаке губитке и ове сам повукао у Краљево.²¹

Из овог његовог извештаја се види да сам немачки главнокомандујући генерал у Србији признаје да су на територији коју је одредио друг Тито за ослобађање Немци имали огромне губитке, те им није остало ништа друго него или да се благовремено повуку или да им гарнизони на овој територији буду уништени. То се постигло великом активношћу не само одреда у сливу Западне Мораве, већ и оста-

²¹ Зборник I/2, стр. 682.

лих одреда на територији Србије. Због тога окупатор и није могао маневровати својим снагама и довлачити потребна појачања и на тај начин решавати питање угрожених гарнизона.

Приликом повлачења из Ужица и Пожеге Немци су ова места уступали четницима. Тако су они урадили и раније са Ивањицом, када су били принуђени да је напусте. Немцима се чинило да су четници били најјача снага, јача од жандарма, на коју се могу ослонити у борби против партизана. Тако, док су Ужице и Ивањицу уступили четницима војводе Ђекића, Немци уступају Пожегу четницима Драже Михаиловића. Из овога се види да је са Немцима не само Недић, већ и Дража био још од раније у контакту.

Немци су напустили Ужице 21. септембра и град су предали четницима. Тoga дана бомбардовали су авионима пушчану муницију у Крчагову, јер је нису могли понети са собом. Према томе, они су напустили Ужице баш оног дана када је западна група Ужичког одреда заузела Чајетину и преко Мачката кренула ка Ужицу. Да би осигурао извлачење снага из ужичког гарнизона, немачки командант је проценио да му је најосетљивији десни бок, са правца Ариља и то у доба кад колона дође у висину Пожеге. Зато је одлучио да употребом посебних јединица из Пожеге разбије партизанске снаге које су се налазиле у близини Пожеге, а то су биле Пожешка чета, без једног вода, и Ариљска чета.

Немачка јединица изашла је из Пожеге 20. септембра у две колоне. Једна правцем: Расна — Речице — Годовик и друга из Пожеге према Годовику. По доласку ових колона до првих сеоских кућа почиње њихово разилажење по групама, при чему су пуцали на све што им се учинило сумњивим. Почели су претраживати терен у правцу села Сврачкова. Тако су рањавали људе који су, користећи лепе септембарске дане, скупљали по њивама летину. Ранили су чак и једног старца од седамдесет година. Све мушкарце које су похватили терали су пред собом. Када су дошли до пошумљених коса изнад села Годовика ка Сврачкову, учинило им се паметније да се врате ка Годовику па су колоне повукли и почели враћати. Вероватно су намеравали да их преко Горобиља врате ка Пожеги.

У то доба два вода Пожешке чете била су у Годовику, засеоку Међедовићи, а Ариљска чета је била у Радобуђи.

Немци су одмах у свом покрету наишли на кућу Радојка Тошића у којој су били чланови команде одреда — Вукола Дабић и Слободан Пенезић. Они су се морали на брзину повући испред немачких потерних јединица. А пошто се Вукола тешко кретао због болесне ноге, мало је требало да их Немци стигну. Када су ови другови дошли до Пожешке чете, Слободан Пенезић је упутио комесара чете, Аћима Ивановића, до Ариљске чете и да с њом направи план напада на Немце. Ариљска чета је била нешто раније обавештена о немачком нападу, па је већ била кренула ка Горобиљу. Ту се Аћим договорио са командом Ариљске чете да од Ариља Немце нападне Ариљска чета, а Пожешка да за то време зађе Немцима за леђа долином Ђетиње и од села Речице и Годовика и са тог правца изврши напад и окружење ове немачке јединице. Немачке групе већ су биле почеле да се скупљају код горобиљске школе када је на њих наишла патрола Ариљске чете, а Света Шандековић је, не чекајући да стигне чета, припуцао на Немце вичући: „Напред, другови!”. Немци су отворили ватру и Шандековић је одмах убијен. Почела је жестока борба. Командир Ариљске чете, Милисав Вујовић, обилазио је стрељачки строј и сређивао чету коју је јака немачка ватра мало поколебала. Немци су ранили овог храброг командира, који је од рана касније умро. За то време су борци Пожешке чете и сви они сељаци из села Речице, Годовика и Милићевог Села, који су имали пушке, зашли Немцима за леђа. И баш кад је немачки командант из Пожеге мислио да је сломио напад, јер је после рањавања командира чете стрељачки строј Ариљаца почео мало да се повлачи, ударио је на Немце с леђа овај нови стрељачки строј.

Са ивице једне шумице немачким војницима је командовао командант Пожеге Дитрих. Аћим Ивановић је послао групу бораца ка тој шуми да разбије Немце, не знајући да им је ту командант. У овој групи бораца био је и Петар Лековић. Ова наша патрола била је примећена, па је ступила у сукоб с Немцима раније него што се желело. Петар Лековић се тада полако привукао, али га је на излазу из шуме приметио један Немац и опалио. Међутим, није га погодио. На то је Петар опалио и погодио бомбу на Немцу која је експлодирала и разнела га. Шлем је одлетео увис, машинка је оштећена, а доглед разбијен. Ту је у близини

убијен немачки командант и његов заменик. Одмах после овог догађаја отпор Немаца почео је да слаби, а јуриши партизана да следе један за другим. Немци су по групама почели да беже по кукурузима и да скачу у Бетињу. И са друге стране реке чекале су их групе бораца из Пожешке чете и мештана. Немци су се у паници завлачили у врзине и шибље.

Борба код горобиљске школе почела је око подне. Предвече су Немци разбијени, па су по групама и појединачно бежали ка Пожеги и крили се. Свакако, Немци у Пожеги су били обавештени о ситуацији ове њихове групе, те су јој предвече са пет пуних камиона војника кренули у помоћ. Међутим, нису се надали да су наше јединице стигле до места на Бетињи и чим су ови камиони наишли, дочекани су бомбама и прецизном пушчаном и митраљеском ватром. Немци су покушали да се искакањем спасу сигурне смрти. Ту је остао један камион пун лешева, а није имао ко да га покрене, јер је и шофер погинуо. Још већа паника настала је код ове групе, која је пошла да спасава претходно разбијену групу. Навече су ракетама из Пожеге давали знаке разбијеним јединицама правац повлачења. Тако се навече, 20. септембра, завршила битка у Горобиљу у којој су Немци имали 78 мртвих и рањених. Велики број Немаца сељаци су сутрадан проналазили по жбуњу, врзинама и кукурузима. Наше су јединице тада запоселе положај на десној обали Бетиње.

Ова борба решена је изванредно повољно. Свакако, то је постигнуто због тога што су чланови команде одреда на време интервенисали. Током напада команде чета стриктно су се придржавале добивеног наређења и плана. У првом судару тежиште борбе је било код Ариљске чете. Она је успешно издржавала све немачке јурише и тако омогућила Пожежанима да направе неопходни маневар и долином Бетиње зађу Немцима за леђа. У овим јуришима сви борци и старешине Ариљске чете храбро су се држали, али су ипак јуриш и јуначка смрт Шандековића достојни дивљења. Утицај командира Вујовића на борце да издрже снажне немачке нападе био је одлучујући за исход ове борбе. Тај успех он је платио животом. Касније је тежиште борбе пренето на део 1. пожешке чете (јер је један њен вод тек стигао

из акције код Овчар-Бање, па га командир вода, не знајући ситуацију, није укључио у борбу).

Немци нису на време предвидели замку. Освестили су се тек када је било касно, када их је, наиме, 1. пожешка чета напала с леђа. Они су тада усмерили напад у правцу Пожеге, тежећи да се што пре пробију. Борци Пожешке чете и мештани околних села давали су енергичан отпор. Борба је била изванредно напорна, али су то Пожежани издржали. Зато је њихов удео у овој борби необично велики. И мештани оближњих села дали су велики допринос успеху у овој борби. Неки од њих су позвани, а неки су се самоиницијативно укључили у борбу и стезали обруч око Немаца, наносећи им губитке.

Овом борбом Ужички одред је показао да је способан да се у отвореној борби успешно супротстави немачким окупаторским снагама. То је највећа победа Ужичког одреда током извршења целог овог оперативног задатка.

Борба код Кратовске Стене

Немачка колона из Ужица стигла је 21. септембра у Пожегу. Било је јасно да Немци покушавају да евакуацијом спасу своје јединице. Ујутро 22. септембра почели су да напуштају Пожегу. За њима су од Глумча, на растојању од око стотину метара, наступали четници. На железничкој станици је Глишић, четнички командант, поставио заседу са једним пушкомитраљезом и рекао: „Ако наиђу Немци, немојте пуцати. Али, ако наиђу партизани, отворите ватру”.

Команда Ужичког одреда је одлучила да нападне Немце који су се повлачили. За напад су одређене Ариљска и Пожешка чета. Оне су имале да поседну положај код Кратовске Стене, с леве стране Мораве. Десну страну запосела је Драгачевска чета Чачанског одреда. На време је стигла и Моравичка чета, па је и један њен вод учествовао у овом нападу. Цела ова нападна група је бројала неколико стотина људи. Али, у овој борби нису учествовали само борци из чета, већ и многи мештани који су се самоиницијативно укључивали у борбу. Таквих је било око 200 људи. Једног од њих срео је после борбе Пенезић, како јаше на коњу и носи две пушке. „Куда!” — упитао га је Пенезић. „Убио сам

два Немца" — одговорио је. „Један је био официр. Вама ево пушака, а мени коњ". Оставио је пушке и одјездио. Борба с Немцима почела је у рано јутро. Чим су изашли из Пожеге сачекала их је већ код Јовићевића воденице нападна група из Бакионице коју је, под командом Лазе Обреновића, оформио секретар Среског комитета Миле Радовановић Фарбин, а пред немачко повлачење поставио јој задатак да ту направи заседу. Али је главна борба почела око подне. Немци су упорно настојали да се пробију најкраћим правцем — цестом. Али, како цеста води кроз врло узак кањон Западне Мораве, то су они претрпели велике губитке. Да би помогли пробој ове колоне кроз теснац између Овчара и Каблара, Немци су употребили авијацију. Бомбардовали су положаје наших чета као и околна села Лучане, Јелен-До и Дљин. Шест пута су надлетали авиони бојиште и помагали дејства Немаца који су надирали путем низ Западну Мораву. У тој тешкој ситуацији немачки командант се обратио четницима у Пожеги за помоћ и захтевао да одрже дато обећање, тј. да им обезбеде несметано повлачење. Четнички командант Глишић није имао довољно снага у Пожеги да би удовољио овом немачком захтеву. Он није имао ни толико снаге да се сам осигура у Пожеги, па није ништа ни предузео. Тек предвече, после тешких губитака, успео је део ове колоне да се пробије у Чачак, и то тек када су Немци одвојили део снага и упутили преко Лучана и Марковице и тако ослободили себи десни бок. Јаком артиљеријском и минобацачком ватром Немци су одавде ослабили дејства наших јединица на падинама Каблара. Тек су тада делови немачког 724. пука успели умаћи ка Чачку.

У сутон овог лепог летњег дана смирила се борба. Само се чуо хук немирне воде, а горе на Високој стени сунце је обасјало слова која су пророчански говорила:

— Вековима ће хујати Моравица,
славити славу српског оружја... —

Улазак наших јединица у Пожегу

После великих успеха код Горобиља и Кратовске Стене прилив бораца у наше чете био је изванредно велики. Стварале су се и нове чете, а старе су бројно порасле за неколико

пута. Видећи тако велику војничку снагу пред собом — 500 до 600 бораца — четници нису смели да нам се отворено супротставе, па су покушали преговорима да спрече улазак наших јединица. Тиме су хтели да добију у времену док им не стигну појачања. Међутим, наши су прозрели њихове намере, па су према Косјерићу, одакле се очекивало да ће четници добити помоћ, поставили заседу. А када су са тог правца наишли камиони пуни четника, задржани су, разоружани и није им дозвољено да уђу у Пожегу. Штаб одреда, с обзиром на ситуацију, одлучио је да изврши напад на Пожегу и да је ослободи. Током дана, 22. септембра, извршена је опсада места и јединице су заузеле полазне положаје. Тако је од Бакионице требало да напада група Лазе Обреновића, од Расне и Здравчића Пожешка, а од Ариља Ариљска и Моравичка чета. Кад су предвече наше јединице почеле да се приближавају Пожеги и да улазе у град, четници су се делом разбежали, а делом остали у граду пасивни. Јер, оволиком броју партизана они нису могли дати отпора и спречити заузимање Пожеге.

После ослобођења града наше јединице су отпочеле са хапшењем сарадника окупатора и жандарма који су учествовали у борби против партизана. Четници су покушали да то онемогуће, али се нису смели упустити у борбу. Они су понова тражили да наше јединице напусте Пожегу, јер — како су они говорили — њу су им Немци уступили и они ће извршити репресалије ако се четничком тражењу не удовољи. Када им је одговорено да ми не признајемо никакав њихов споразум са окупатором, напустили су Пожегу.

Душан Јерковић је 23. септембра одржао смотру јединица из источне групе Ужичког одреда, а увече је одржан митинг на коме су говорили: Милинко Кушић, Слободан Пенезић, Миливоје Радовановић Фарбин и Љубо Мићић.

Ослобођење Ужица

Ужички одред приводио је крају план ослобођења своје територије. Сва среска места била су на овој територији слободна до 23. септембра увече, сем Косјерића и Ужица. Црногорска чета, која је по повратку у рејон свога среза успоставила логор на Цикотској стени, одмах је отпочела

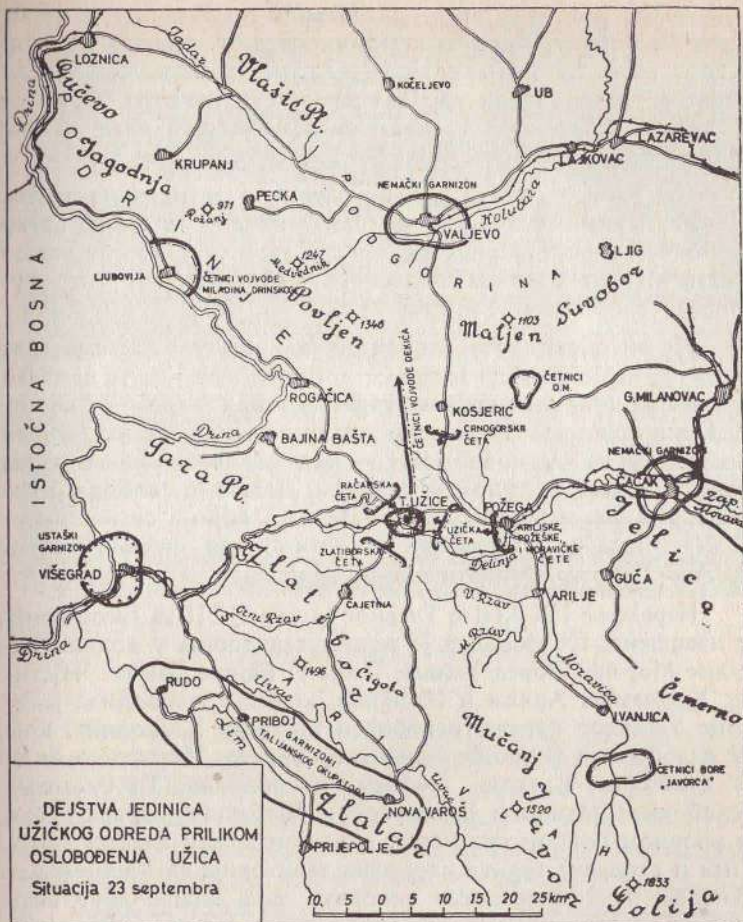
акције око Косјерића, где је рушила објекте на путу и телефонске везе. Тако је одсекла овај градић од околних места и створила услове за напад на само место, а већ у зору 24. септембра ушла је у Косјерић. Жандарми су на време побегли. После тога чета је кренула ка Ужицу ради садејствовања у заузимању Ужица.

Немци су из Ужица изашли 21. септембра, а истог дана су ушли четници. Две немачке ескадриле бомбардовале су тога дана околину града да би запалиле пушчану муницију и тиме спречиле да падне партизанима у руке. Они су знали да четници неће моћи дуго задржати град у својим рукама. И заиста, четничка власт у овом граду трајала је само три дана. Команда одреда је свој план ослобођења среских места и самог Ужица спроводила успешно.

Западна група Ужичког одреда, која је била најближа Ужицу, чинила је све да с четницима не дође до сукоба, да не дође до братоубилачке борбе. Командир Ужичке чете, Секулић и комесари чета Владан Росић и Љубодраг Ђурић, ишли су у Ужице и покушали да с четницима склопе споразум о уласку наших јединица у Ужице. Међутим, четници су, верни свом обећању датом немачким командантима, одбили сваку сарадњу с партизанима. Да би спречиле четницима да даље пљачкају по Ужицу, пошто су до тада били већ опљачкали трезоре Народне банке и однели 1.500.000 динара, команде чета које су биле ту на домаку Ужица одлучиле су да изврше напад на град. Навече, 23. септембра, чете су поселе полазне положаје за напад и то Златиборска је добила задатак да нападне на град преко Забучја; Рачанска да упадне у град цестом Бајина Башта — Ужице; а Ужичка преко Крчагова. Приметивши наше снаге, четници су током ноћи и у рано јутро побегли у правцу Јелове горе. Они су углавном постигли оно што су желели — опљачкали су доста новца. Командант нападне групе, Секулић, да би избегао непотребну борбу, послао је у град патролу састављену од Мирка Поповића и Рађена Пековића. Они су однели поруку среском начелнику која гласи:

Командант Ужичког партизанског одреда наређује да се све што се у Ужицу налази под оружјем построји пред општином и положи оружје. Уколико се ово не учини, да ће се извршити напад и на тај начин обрачунати са плаћеним слугама окупатора: четницима, жандармима и полицајцима.²²

²² Изјава Мирка Поповића, (VII кут. 1938, рег. бр. 11/3).

Скица 2.

Патрола је ушла у град. Ужице пусто, нигде живе душе. Тек око зграде бившег окружног суда једна патрола полиције. Стали су и војнички поздравили.

— Шта желите? — упитали су.

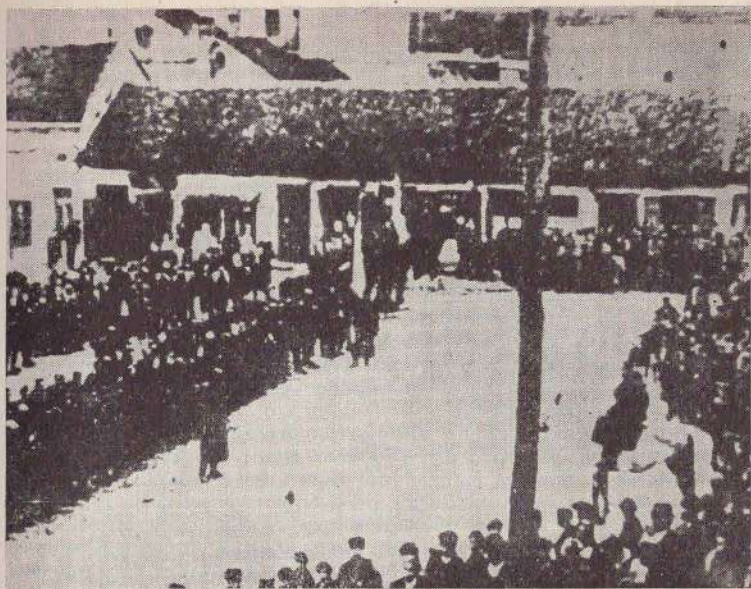
— Среског начелника!

— Он је у општини — одговорили су. У општини су му предали поруку. Срески начелних блед, уплашено је саопштио: „Све ће бити у реду”. Затим је патрола зеленом ракетом дала сигнал да је споразум прихваћен. Тада су јединице кренуле ка граду. После пола сата град је био пун радости и живота.

Ка Ужицу се кретала истовремено и источна група. Неке су јединице дошле возом од Пожеге, а од севера преко Црнокосе ишла је Црногорска чета. Тако се у Ужицу нашао читав Ужички одред и све његове чете предвече су промарширале слободним Ужицем.

На високом стубу испред зграде, где се била сместила немачка крајскоманда и где се дотада високо вила немачка застава са кукастим крстом, уздигнута над градом — коју су грађани при пролазу морали поздрављати, која их је увек подсећала да су поробљени — сад се слободно вијорила црвена застава са српом и чекићем. Дошла је слобода. Прогласи Немаца и њиховог слуге Недића, којима су нас позивали на предају и обећавали милостињу или претњу, лежали су поцепани по уличним плочницима.

Наређење ЦК КПЈ и Главног штаба НОП за Југославију је извршено. Ослобођена је велика територија у долини Западне Мораве. Поред Ужица, Пожеге, Бајине Баште, Чајетине, Косјерића, Ариља и Ивањице, које су ослободиле јединице Ужичког одреда, ослобођен је Чачак и околина, које су ослободиле јединице Чачанског одреда. Исто тако били су слободни: Крупањ, Љубовија и Лозница. Та су места ослободиле јединице Ваљевског и Шабачког одреда. Тако је упорном борбом свих ових одреда извршен задатак друга Тита и створена велика слободна територија са Ужицем као центром на коју је после неколико дана дошао друг Тито са осталим члановима Централног комитета и Врховног штаба НОП за Југославију. Они су одавде преко 60 дана руководили Народноослободилачком борбом народа Југославије. Овај велики задатак Ужички одред је извршио за свега двадесетак дана. Директиву друга Тита да се у сарадњи са суседним одредима у овој нашој првој великој офанзиви ослободи ова територија, примио је Ужички одред око 5. септембра, а већ 24. септембра навече известио је своје претпостављене да је задатак извршен.

Смотра Ужичког партизанског одреда у Ужицу (на ужичкој пијаци)
крајем септембра 1941. године.

Тако је ослобођена територија која се у то доба звала Ужичка Република. Она је створена у доба када су фашистичке силе биле на врхунцу војничке снаге. Она је, даље, показала целом свету да народ који је спреман да гине за своју слободу, ако има добро руководство, може водити успешан рат и под овако тешким условима.

Ужичка Република је подизала морал поробљеним народима. Радио-Москва, а потом и Радио-Лондон, објавили су свету да је у Југославији један мали народ нашао себе. Подигао се у борбу против зла и варварства и крвљу и оружјем бори се за слободу. У тој борби већ је створио и слободну територију са градом Ужицем.

Команда Ужичког одреда изнела је у свом прогласу тешкоће које су морали поднети борци Ужичког одреда да би дошли до ове драге победе. У њему се каже:

ПРОГЛАС ШТАБА УЖИЧКОГ НОП ОДРЕДА ОД 1 ОКТОБРА 1941. ГОД. НАРОДУ УЖИЧКОГ ОКРУГА ПОВОДОМ ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА²³

ПРОГЛАС ШТАБА

НАРОДУ УЖИЧКОГ ОКРУГА

Подивљале фашистичке хорде већ пет месеци плачкају, кољу, убијају и харају по нашој земљи. Много је већ мајки закукало. Много је синова српског народа чија су мртва тела данима висила на вешалима само зато што су они волели свој народ и борили се за његов бољи и срећнији живот. Немачки фашистички људоджери опустошили су нашу земљу као скакавци. Односили су и отимали све што им је до руку дошло: жито, стоку, гас, бензин, руду. Остављали су празне амбаре и магацине, празне куће и радње. Оставили су становништву глад и беду.

На таквим темељима мислила је Хитлерова такозвана „виша“ раса да заснује хиљадугодишње царство. Али су се снови тог највећег људоджера у историји разбили као пена о чврсте бедеме Совјетског Савеза и отпор свих поробљених и културних народа. На границама СССР преко три милиона Немаца морали су већ својим животима да плате лудачке Хитлерове планове. Под снажним ударцима Совјетске Русије, њених савезника и поробљених народа немачки фашизам већ малаксава.

У тој борби против највећег непријатеља човечанства српски народ има великог удела. Веран традицијама својих славних предака Обилића, Карађорђа, Танаска Рајића и многих других, српски народ није се помирио са ропском судбином коју су му доделили немачки крупни капиталисти и издајници петоколонаши Недић, Љотић, Аћимовић и други.

Најбољи и најхрабрији синови српског народа, комунисти и партизани, поново су се латили оружја не жалећи своје животе кад је у питању слобода српског народа. Борци комунисти — пали на Дрежничкој Градини, на Качеру код Бајине Баште, у Горобиљу код Пожеге, неустрашиви командир Вујовић²⁴, друг Пајић²⁵ служиће као пример како се бори за свој народ.

Мале партизанске чете, које су понекад почињале са једном пушком и десетак људи, које су ноћивале на влажном шумском тлу, шибане често кишом и олујом, које су почињале паљењем општинских архива, сечењем телефонских жица и разоружавањем жандарма, нарасле су у силну војску која туче окупатора где стигне, која осваја села и градове. И само после непуна два месеца од оснивања наших храбрих чета, обруч око непријатеља био се толико стегао да је

²³ Оригинал у Музеју устанка 1941 у Титовом Ужицу. Проглас објављен у „Вестима“ штаба Ужичког НОП одреда бр. 1, среда 1. октобра 1941. године.

²⁴ Милосав Вујовић, командир 1. аријске чете Ужичког НОП одреда, судски приправник из села Кочаве, Никшић, погинуо половином септембра 1941. г. у селу Горобиљу у борби са четницима.

²⁵ Војислав Пајић, земљорадник из села Вирова, срез драгачевски, заменик командира 1. аријске чете, погинуо у селу Марковици половином септембра 1941. године.

овај побегао главом без обзира. У једном брзом налету пали су градови: Бајина Башта, Ариље, Ивањица, Пожега и Ужице. Ужице, напађено и невином крвљу попрскано Ужице, опет је дочекало дан слободе.

СРБИ И СРПКИЊЕ, УЖИЧАНИ!

Ослобођењем Ужица нису још ни издалека постигнути сви наши задаци. Непријатељ нам је однео све и оставио нас без хлеба. Због отпора који је Ужице дало непријатељу, због своје високе националне свести, Ужице је морало највише жртава да поднесе. Ни на један други град није се окупатор био околио тако као на Ужице. Ниједан други град није толико опљачкан и огољен од окупатора и његових доглавника као Ужице. Фашистички варвари, њихови помоћници: петоколонаши, жандарми, љотићевци, оставили су нам у наслеђе глад и беду. Очекују нас тешки дани. Ужички округ, пасиван и неродан не може сам себе снабдети хлебом, сољу и гасом. Ми морамо поднети тешке жртве, ми морамо проширити своја плућа да бисмо могли да дишемо. Ми не можемо живети сами за себе. Пред нама су дани тешке борбе за ослобођење целе земље од крвавог тиранина. Јуче Ужице, данас Чачак, Крушевац, Шабац, сутра Ваљево и Крагујевац.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ГРАЂАНИ!

Помозите свим силама даљу борбу против окупатора. Одазивајте се општој мобилизацији коју споводи ваш народноослободилачки партизански одред. Прикупљајте оружје, одело и храну за свој народноослободилачки партизански одред. Прегнимо сви на посао да обновимо производњу, да оживимо умртвљену привреду. Сваки човек, свака жена, свако дете може својим услугама да помогне народноослободилачкој борби. Будимо немилосрдни према онима који ометају обнову привреде, јер су то петоколонци у новом руху.

На окуп, Срби! Збијте се у јединствени фронт ослободилачких одреда, без обзира на партију. Уништите све петоколонце и издајнике, ма у ком облику се они појављивали. Удруженим, сложним, јединственим, неће нам се моћи одупрети ни Хитлерове дивље звери, ни Недићева издајничка и плаћеничка војска. Напустите своје издајничке вође и војводе који праве споразуме са Немцима.

Да живи јединствена борба српскога народа за слободу!

Да живи ослобођено Ужице!

Да живи јединствена борба свих поробљених народа против фашизма!

Да живи савез Совјетске Русије, Енглеске и Америке!

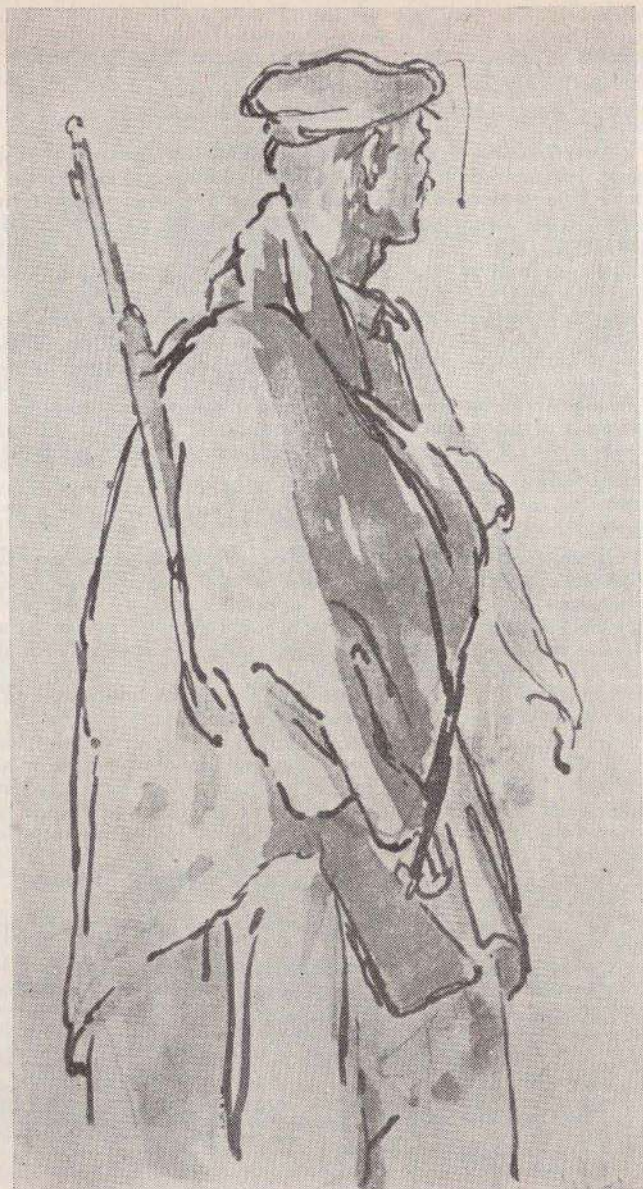
Да живи непобедива Црвена армија!

Да живи савез балканских народа!

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

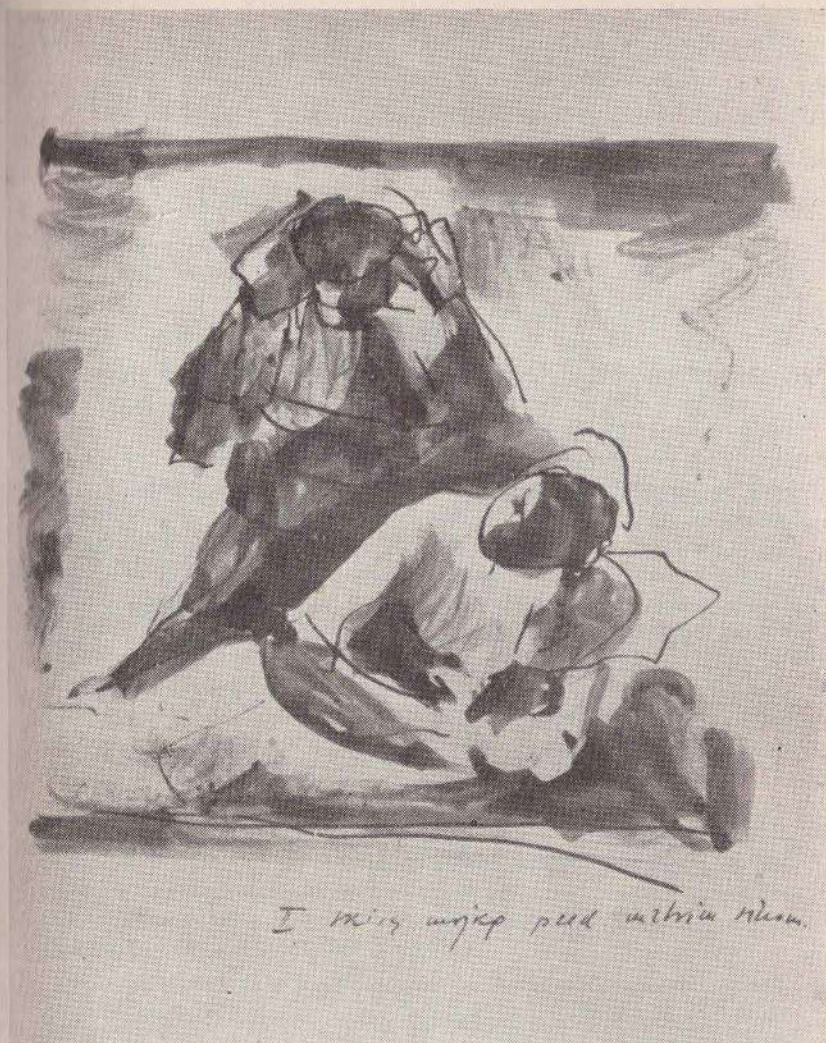
ШТАБ УЖИЧКОГ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ
ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА²⁶

²⁶ Зборник I/2, стр. 145—147.

ПИБО КАРАМАТИЈЕВИЋ:

Борац

I miss my father more than ever.

БОРА БАРУХ:

Мајка пред мртвим сином

ГЛАВА ДРУГА

БОРБЕНА ДЕЈСТВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА ОД ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА ДО ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Крајем септембра 1941. слободна територија у делу западне Србије била је стварност. У то доба светска војно-политичка ситуација није се ништа битније изменила од оне која је била у доба отпочињања устанка. Наиме, хитлеровске дивизије и даље су надирале све дубље у територију Совјетског Савеза. Хитлер је тамо бацио главнину својих снага да би „блицкригом” што пре решио исход рата.

Но, упркос томе што је совјетско ратиште везало поред сувоземних и главне ваздухопловне снаге, Немци су ипак задржали довољно авиона на западном ратишту да наставе бомбардовање британских градова.

Све већим развојем устанка у свим крајевима Југославије силама Осовине отворило се треће ратиште. Они су предузели све што су могли са досадашњим посадним и полицијским трупима, уз обилато коришћење помоћи домаћих издајничких снага, да спрече даље развијање устанка на овом бојишту, али им је то било узалуд.

Током августа и септембра у свим крајевима Југославије устанак је буктао. У Србији су одреди постижали велике војничке успехе. Готово цела Црна Гора пламтела је у ватри устанка. У Босни и Херцеговини, а исто тако у Хрватској и Словенији, партизанске јединице биле су све јаче. Читав устанак на југословенском ратишту чинио је једну целину,

Застава слободе, 25. септембра 1941. године у Ужицу.

па је такав повољан развитак условио да друг Тито донесе одлуку о стварању слободне територије у западној Србији. Ту је он усмерио своје главне офанзивне операције, односно тежиште устанка. И стварно, после низа борби створена је велика слободна територија.

Ова слободна територија, Ужичка Република, ослањала се према северу на снажне одреде: Ваљевски и Мачвански, а на истоку су се налазили Шумадијски, Краљевачки и Ибарски одред. С југа је ову територију додиривао све шири развој устанка у Санџаку и даље ослобођена готово цела Црна Гора, а са запада, преко Дрине, имали смо у то доба све шири размах устанка у источној Босни.

Ослобођењем знатног дела западне Србије ослобођене су и снаге које су изводиле те операције и оне су се сада могле искористити на неком другом делу територије. Окупаторске снаге нису у то доба биле довољне да зауставе вал народног устанка. Ситуација је била критична на овом, за фашистичке окупаторе, новом ратишту, те су зато предузеле све што су могли да би отклонили велику опасност.

НЕМАЧКЕ МЕРЕ ЗА СПРЕЧАВАЊЕ РАЗВОЈА УСТАНКА У ОВОМ ДЕЛУ СРБИЈЕ

Непосредно пред стварање слободне територије у долини Западне Мораве, фелдмаршал Лист донео је одлуку да употребом свих расположивих снага разбије одреде у западној Србији и успостави „ред и мир“.

Да би ову своју одлуку спровео у живот, он је 5. септембра наредио заповеднику Србије и Вишој команди 65 да до зиме угуше устанак. Скренуо им је пажњу на то да досадашње предузете мере нису дале одговарајуће резултате, те код њега провејава бојазан од даљег ширења устанка, а то се види из његове наредбе трупамa:

Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења немачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних на изглед организованих и вешто вођених банди доказује да досад предузете протумере не задовољавају.¹

Листу није било тешко да дође до констатације како досадање противмере не задовољавају. Немци су предузели све што су могли, а њихови губици су бивали из дана у дан све већи. Већ 13. септембра увидео је Лист да су му оружане снаге и сав издајнички апарат недовољни да спрече даље ширење устанка, те се због тога обратио писмом својој Врховној команди за помоћ у коме се жалио:

Узнемиравајући развој опште ситуације у Србији захтева енергичне мере.²

Али он није имао довољно снага да би предузео енергичне мере, те је на крају тог писма предложио својим претпостављеним:

Стога сам присиљен, иако свестан опште ситуације, да предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне дивизије појачане тенковима.³

И стварно већ је 16. септембра Хитлеров главни штаб одговорио фелдмаршалу Листу да му ставља за сада на располагање једну пешадијску дивизију, оклопне возове и

¹ Зборник I, док. 145, стр. 390.

² Исто, док. 154, стр. 422.

³ Исто, док. 154, стр. 423.

око 100 трофејних тенкова, а у случају потребе, може очекивати још једну дивизију чим таква буде слободна на источном фронту.

Стављајући му ове снаге на располагање Хитлер је поручио фелдмаршалу Листу да мора угушити устанак на југоистоку, а посебно да мора обезбедити у „српској области” нормално и безбедно функционисање саобраћајних линија и објеката важних за немачку ратну привреду.

Да би допунио и даље развио Хитлерове мисли, генерал Кајтел је по својој линији издао Листу посебно наређење у коме га је упозорио да треба предузети најоштрије мере како би се покрет угушио у најкраћем року. Кајтел је посебно подвукао да са Србима треба необично свирепо поступати — „за једног немачког војника убити 50—100 комуниста”.

Из ове Кајтелове наредбе се види да су они сва дотадашња убијања и вешања мирних људи и паљења села сматрали „недовољно оштрим мерама”. Зато су, кажу, морали тражити „још оштрије мере”.

Немачка Врховна команда је, да би била још сигурнија да ће планиране операције у Србији бити солидно изведене, наредила да се из Грчке пребаци у Србију генерал Беме са ужим делом штаба 18. корпуса. Он ће командовати јединицама за ликвидирање устанка на овом новом ратишту. Ту дужност је немачка Врховна команда поверила генералу Бемеу јер су га сматрали као врло способног и одважног команданта.

Фелдмаршал Лист га је 19. септембра увео у ту нову дужност и у радиограму који је упутио заповедништву Србије и Вишој команди 65 је рекао:

Наредбом Вође, војне операције у Србији поверене су генералу пешадије Бемеу, командујућем генералу 18. армијског корпуса. На основу наредбе Вође преносим сву извршну власт у Србији на генерала Бемеа.

Све команде и јединице војске које се тамо налазе или ће доћи биће њему потчињене.⁴

Одмах по доласку у Србију генерал Беме је приступио извршавању Хитлеровог наређења, те је планирао операцију против партизанских одреда у западној Србији, пошто је сматрао да су дејства ових одреда најопаснија за позиције немачких оружаних снага.

⁴ Исто, док. 164, стр. 440.

Али док се операција испланирала прошло је неколико дана. Тако су јединице Ужичког одреда 21. септембра, кад је командант 18. корпуса саопштио својим трупaма одлуку за напад, у офанзивном замаху већ ослободиле неколико среских места као: Бајину Башту, Ариље, Ивањицу и озбиљно угрозиле немачке гарнизоне у Ужицу и Пожеги.

Овим планираним противнападом генерал Беме је желео да употребом свежих јединица разбије одреде у Мачви и западној Србији, те је наредио 342. пешадијској дивизији, ојачаној са око 100 тенкова, да из рејона Шапца и Сремске Митровице нападне наше јединице у рејону Мачва—Цер и што хитније избије у долину Јадра и да са 125. пешадијским пуком, који је већ из Београда био продро преко Обреновца—Уба до Ваљева и уз садејство 718. пешадијске дивизије из Бијељине и неких усташких снага, очисти троугао између Саве и Дрине, а потом да наступа даље ка Ужицу да би се разбио Ужички одред и тако се спасле немачке угрожене јединице у Ужицу и Пожеги.

Пошто су у овој операцији учествовале нове јединице као што су 125. пешадијски пук, који је у Србију морао бити довучен из Грчке током августа, и 342. пешадијска дивизија коју су овамо из Француске пребацили половином септембра, те се вероватно сматрало да ове трупе нису још вичне зверствима, бар не у оном обиму који то одговара немачким командантима, то се командант 18. корпуса обратио овим јединицама 25. септембра:

Србија је у марту ове године срамно погазила уговор о пријатељству са Немачком... као олуја прохујала је земљом немачка одмазда. Ми смо се са свим својим снагама морали окренути новим крупним циљевима. То је био за Србију знак за један нов устанак, коме су као жртве пале већ стотине немачких војника.

Ако овде не поступимо са највећом безобзирношћу наши ће се губици пењати до неизмерности.

Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. године потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба — мушкараца и жена...⁵

Тај немачки командант није имао других аргумената да би подигао борбени дух својих војника, и пробудио код њих злочиначке нагоне, него истиче како се 1914. године овде потоцима лила немачка крв, као и да се и данас у овој балканској земљи опет просипа потоцима „племенита” крв немачких војника.

⁵ Исто, док. 173, стр. 459—460.

Но, тај је командант свакако добро знао да се та крв ни би проливала ни раније ни сада, они нису упадали у нашу земљу и да се та крв просипа не сада подмуклошћу Срба, већ њиховом јуначком борбом како би од далеко надмоћнијег непријатеља одбранили своја огњишта и своју слободу.

Ето тако су немачки команданти запланарили своју операцију за 21. септембар 1941. и психолошки припремили трупе за што боље извршење задатака. Требало је само да тај „наштимовани” строј крене. Међутим, уочи покретања трупа дошло је до напада Шабачког одреда на град Шабац. Тако се главна ударна снага ове операције, 342. пешадијска дивизија, морала ангажовати у борбама за одбрану Шапца. То што је 125. пешадијски пук успео да се пробије у Ваљево и нека мања дејства усташких и немачких јединица око Дрине, нису битно утицали на ток развитка наше планиране операције — стварање слободне територије.

И тако, док се немачка 342. пешадијска дивизија борила у Шапцу и кад је успела да се ослободи за неки већи оперативни подухват, било је касно. Ужички одред је заузео целу своју територију са градом Ужицем и присилио немачке трупе на повлачење. Исто тако је и Чачански одред извршио свој задатак, те је створена велика слободна територија у долини Западне Мораве.

Како је команданту 18. корпуса постало јасно да се раније одређеним јединицама не може остварити постављени оперативни задатак, ипак је ангажовао 342. пешадијску дивизију, вероватно са ограниченим циљем, јер је она у сукобу са Мачванским и Ваљевским одредом исцрпла своју ударну снагу и није се усуђивала да сама продре на слободну територију.

Фелдмаршал Лист и генерал Беме сматрали су у првој половини септембра да је за угушивање устанка у Србији довољно појачање од једне пешадијске дивизије, а само неколико дана касније морали су признати да је то мало и да морају чекати бар још једну дивизију, ако мисле да предузму неке веће оперативне подухвате.

Ова нова ситуација присилила је немачке команданте да поново простудирају ситуацију на југословенском ратишту. Они су тај посао солидно обавили и донели нову одлуку.

Генерал Беме је проценио да је тежиште устанка слободна територија у западној Србији са околним суседним одредима, да су снаге које ту дејствују знатне и да он сада моментално нема довољно снага за предузимање операције већег обима, али да има довољно снага за сукцесивна — појединачна дејства.

Зато је донео одлуку да са операцијама већег обима чека док му не стигне од Хитлера још једна обећана дивизија, а до тада ће са расположивим снагама дејствовати постепено на суседне одреде: Посавски, Мачвански, Шумадијски и друге и набацити их на слободну територију, а кад то изврши, он ће концентричним нападом свим снагама „окружити и уништити главнину партизанских јединица на слободној територији западне Србије”. Из овога се јасно види да су Немци сматрали да ће овако прецизно планираном операцијом уништити до зиме ово за њих врло неподесно жариште отпора.

Да би успешно спровели ову своју одлуку, требало је онемогућити наше операције већег обима, а то значи да су морали наћи снаге које ће својим борбеним дејствима везати одреде на ослобођеној територији, како они не би својим оперативним замахом даље проширили слободну територију и створили за Немце нову неугодну ситуацију. Овај критични временски период кад нису имали довољно снага на српском бојишту, док им нису стигла обећана појачања, Немци су морали нечим испунити. Зато су свим средствима помагали Недића кога су на власт довели 29. августа да образује своје трупе. Они су од њега доста очекивали. Тада су се обраћали Србима овим речима:

Срби, оставите оружје, идите својим кућама, имате своју владу са племенитим војником армијским генералом Миланом Недићем на челу (mit dem edlen Soldaten Generaloberst Milan Nedić).⁶

Међутим, већ 13. септембра фелдмаршал Лист се жалио Врховној команди да нова српска влада не задовољава. А Немци су били незадовољни Недићем због тога што га српски народ не слуша и неће да остави оружје и мирно и покорно извршава сва окупаторова наређења, већ, напротив, устанак се и против воље Немаца и Милана Недића све више шири.

⁶ Исто, док. 153, стр. 419.

Зато је Немцима добро дошла понуда Драже Михаиловића коју је овај учинио почетком септембра Милану Недићу, тражећи споразум о заједничкој борби против партизана. Већ 5. септембра склопљен је тај споразум. Дража је добио новчану помоћ, а Немци потребне снаге да у братоубилачкој борби вежу наше одреде док Немци не изврше потребну концентрацију својих снага за напад.

Зато сви покушају друга Тита да се склопи какав-такав споразум са Дражом о заједничкој борби против окупатора нису дали никакве резултате, јер су се Дража и буржоаски кругови који су стајали иза њега уплашили од снаге народног устанка, па су се, без обзира на раније несугласице између себе, ујединили ради заједничког напада на партизане — носиоце народног устанка, како би тиме успоставили њима тако потребан „ред и мир“.

Касније се Дражи учинило да може више постићи за свој покрет ако се директно повеже с Немцима, па је у селу Дивцима 13. новембра одржао с њима састанак. Вероватно је очекивао похвалу за успешно извршен задатак — везивање знатних партизанских снага у борбама током готово два месеца. Очекивати признање за свесрдно ангажовање у тој борби није било без основа, а то се види по томе што за све време од стварања слободне територије, тј. од краја септембра па до краја новембра, Ужички одред није могао одвојити веће снаге које би помогле суседним одредима у борби против Немаца, већ су се у даноноћним борбама с четницима морали ангажовати сви од команданта одреда до последњег борца. Истина, у тим борбама су четници разбијени, али су и губици Ужичког одреда били знатни.

II.

УЖИЧКИ ОДРЕД ПОСЛЕ СТВАРАЊА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

1. РАСПОРЕД ЈЕДИНИЦА

Задњи оперативни циљ Ужичког одреда при стварању слободне територије био је град Ужице. Према раније донетој одлуци о истеривању окупатора, све су јединице Ужичког одреда биле усмерене ка Ужицу. У доба стварања тог

нападног плана није се могло предвидети да окупатор неће смети прихватити одлучујућу борбу и да ће се пред сам напад на Ужице повући. Зато кад је западна група — Ужичка, Златиборска и Рачанска чета — била већ ослободила Ужице, остале чете Ужичког одреда које су дејствовале у долини Мораве: Ариљска, Пожешка и Моравичка, као и Црногорска са севера, кретале су се по ранијем плану ка Ужицу. Тако се у слободном Ужицу нашао читав Ужички одред.

Прва мера после истеривања окупатора била је стварање војних команди. Оне су имале да обезбеде даље вођење борбених дејстава и нормално функционисање живота и рада на ослобођеној територији до избора органа народне власти. Тако је за команданта места у Ужицу био одређен Вукола Дабић, у Пожеги Миливоје Радовановић Фарбин, у Ариљу Стево Чоловић, у Ивањици Мићо Матовић, у Чајетини Миливоје Јечменица, у Бајиној Башти Рађен Павићевић, а у Косјерићу Мито Игумановић. Ови су другови, поред осталих мера, одмах пришли стварању нових борбених јединица, али оне првих дана још нису биле сасвим способне за веће борбене задатке. Ситуација у то доба није била сасвим искристалисана. Немци су и даље са севера покушавали да постигну неке резултате, те су водили готово свакодневне борбе са Ваљевским и Мачванским одредом.

У прво време се сматрало да је за град Ужице и слободну територију ужичког округа најосетљивији северни сектор, а то је фронт од Ваљева до Љубовије, са кога изводе комуникацијски правци према Ужицу, и то један од Ваљева преко Косјерића, а други од Љубовије поред Дрине на Рогачицу и потом ка Ужицу.

Овај северни сектор сматран је најосетљивијим због тога што су се тамо налазиле свеже немачке снаге које су изводиле нападе од Шапца ка Лозници и Крупњу и даље ка југу. Тешке борбе са овим снагама морали су да воде наши суседни одреди. Ужички одред имао је, истина, пред собом на овом сектору јединице из Ваљевског и Мачванског одреда, али је стално морао ослушкивати каква је ситуација тамо, а то другим речима значи да је морао увек бити спреман да у случају пробоја непријатеља са тог правца на време интервенише.

Зато је тамо као помоћ Ваљевском одреду већ првих дана постојања слободне територије упућена 1. рачанска

чета, како би правац Ваљево—Косјерић био што боље за-творен. Нешто касније су се и неке друге чете Ужичког одреда налазиле на неким положајима који затварају тај правац.

Пут који са северног фронта изводи од Љубовије ка Ужицу поседнут је на положајима око Љубовије чим су створене нове чете. Тамо су прво упућене 2. и 3. рачанска, а касније је ову групу ојачао Ужички одред 2. златиборском четом, док су повремено долазиле и неке друге јединице кад је то ситуација захтевала.

Поред северног фронта за слободну територију Ужичког одреда био је врло осетљив и јужни, санџачки сектор. Од Ужица до окупаторских гарнизона у Санџаку било је свега педесетак километара. Премда се није очекивало да ће италијанске оружане снаге самоиницијативно дејствовати преко демаркационе линије која се протезала реком Увцем и даље преко планине Јавора, зато што су имале довољно посла са санџачким јединицама, могућност њихове интервенције ипак се није смела сасвим искључити, поготово ако би уследио захтев немачке команде. Са тог јужног сектора изводи неколико праваца у правцу Ужичке слободне територије. Први је: Сјеница—Јавор—Ивањица. Овим правцем се нису очекивале веће снаге. То је врло тежак терен за кретање, а изводи на споредне оперативне циљеве, али је током летњих месеци употребљив, па се није смео потценити. Други правац је Нова Варош—Златибор—Ужице. Он изводи најкраћим путем од италијанских гарнизона ка Ужицу, главном оперативном објекту слободне територије и сматран је као најподеснији за већа нападна дејства. Но поред ова два, постојао је и трећи правац који са југозапада изводи ка Ужицу, а то је од Прибоја преко Вардишта. Ни овај правац није се смео потценити, јер би у случају напада на Ужице његове помоћне снаге свакако нападале од Прибоја преко Бијелог брда, Вардишта и Кремана ка Ужицу.

Зато је команда Ужичког одреда, да би се обезбедила од италијанских напада са јужног сектора, одредила и одмах упутила: Моравичку чету у Ивањицу да затвори и обезбеди правац од Сјенице преко Јавора, а ако овај правац не буде активан, да офанзивно дејствује према Санџаку.

У Чајетину је упућена 1. златиборска чета да спречи евентуални напад Италијана преко Златибора и онемогући

вршљање четничких банди које су тих дана извеле неколико акција, па су напаале чак и једну нашу патролу у селу Рожанству и убиле једног нашег друга.

Ради затварања правца од Вардишта упућено је из 1. ужичке чете после неколико дана око педесет бораца.

Територија око Ужица није била у то доба непосредније угрожена са истока, јер су се немачке снаге налазиле тек у Краљеву, а поготову што су то биле оне исте јединице које су побегле са територије ужичког округа и то у доста тешком стању. Ни са запада, од Дрине, није постојала никаква опасност, јер су усташко-домобранске јединице бежале испред устаника из источне Босне, па им није ни на памет пало да ма шта предузму према слободној територији у Србији.

Поред ових спољних фронтова који су морали бити обезбеђени, осећало се и пре стварања слободне територије, а сада поготово, да ће бити отворени и унутрашњи.

Те унутрашње фронтове теже је било обезбедити него спољне. Тамо се знало ко је непријатељ и где се налази. Много је јаснија била ситуација у то доба кад се имао сукоб са окупатором него са домаћим четничким изродима који су могли отварати фронтове сад овде, сад онде, према својој потреби и могућностима.

По реаговању четничких команданата као и по припремама њихових јединица осећало се да нешто спремају.

Зато је у Косјерић упућена Црногорска, а у Пожегу 1. пожешка чета, јер су се око тих градова врзмале доста јаке четничке групе.

У Ариље је пошао Стево Чоловић са мањом групом бораца, па се сматрало да ће се ови скупа са Моравичком четом моћи супротставити четницима Боже Јаворског.

Остале снаге Ужичког одреда остале су у Ужицу или у његовој најближој околини, а радило се убрзано на стварању нових партизанских чета.

Овакав распоред јединица Ужичког одреда био је само дан-два после стварања слободне територије, јер су после тога учестали догађаји који су наметали сваког дана, а готово и сваког сата, све нова решења па и нове распореде јединица.

У првим данима свог постојања Ужички одред је постепено растао. После сваке успешно изведене акције у одред су долазили омладинци из околине места. Прилив бораца је нарочито пораста током септембра, када је Ужички одред, ради спровођења директиве Главног штаба народно-ослободилачких и партизанских одреда Југославије, почео нападати мање градове, а и када су чете прелазиле на акције већег обима и посебно после неколико успешних окршаја са окупатором. Зато је и било могуће у то доба стварати у селима око Пожеге и Ариља, поред активних, и чете резервног састава, које не само што су учествовале у горобилској борби, већ су касније наставиле борбу за истеривање Немаца са ове територије.

Стварањем слободне територије око Ужица настали су веома повољни услови за омасовљавање Ужичког одреда. У прогласу који је издала команда Ужичког одреда јасно су изнети циљеви наше даље борбе, речено је да борба није завршена ослобађањем Ужица и околних места, већ да окупатора треба истерати из целе Југославије. Подвучено је да ће окупатор учинити све што може да уништи прву републику, створену борбом радничке класе Југославије.

У првим данима живота Ужичке Републике број бораца је нагло растао, постојеће чете Ужичког одреда су бројно ојачале и формиран је знатан број нових чета. Огроман број омладинаца, како из околних села тако и из градова, желео је да се укључи у велику борбу против окупатора.

Масовну жељу омладине да ступи у партизанске јединице потпомогла је ужичка фабрика оружја. Она је почела са радом одмах после ослобођења Ужица. Радници који су пре рата израђивали ловачке пушке почели су на тим истим машинама и са истим материјалом правити пушке зване „партизанке“. Оне су имале дужу цев и нешто већи домет, а као ознаку фабрике носиле су петокраку звезду.

Са пушкама израђеним у овој фабрици, а нешто заплењеним од окупатора, било је могуће одмах наоружати све омладинце који су ступили у партизанске чете, и снабдевати их довољном количином муниције.

Долазак овако великог броја способних људи у партизанске јединице није одговарао четницима. Пошто нису

имали довољно снага да пређу у отворен напад на наше јединице, ишли су на тактичко добијање у времену. С једне стране, развили су велику агитацију под паролом да није време за борбу, да треба чекати моменат итд. У агитацију су укључили не само бивше југословенске официре, већ и многе политичке људе из свих грађанских партија. С друге стране, позив нашег руководства на сарадњу и борбу свих снага против окупатора желели су да искористе у своје сврхе. Наводно, пристали су на неке наше захтеве па је постигнут и споразум и о заједничким командама места и о заједничкој мобилизацији.

С тим у вези је командант Ужичког одреда Јерковић издао наредбу од 30. септембра у којој стоји да се сви људи способни за борбу од 18 до 40 година, на територији Ужичког одреда, имају сматрати мобилисаним. У наредби је одређено и време кад и где треба да се јаве. Ево те наредбе:

НАРЕДБА

Команданта Ужичког одреда Народно ослободилачке војске бр. 5
за 30 септембар 1941

Народно ослободилачка борба узима све веће размере и добија све оштрији облик. Непријатељ је протеран са територије округа ужичког, али тиме борба још није завршена. Ми морамо по сваку цену одбрани и сачувати тековине наше борбе, које смо тешким и драгоценим жртвама платили. Не смемо дозволити крвавом непријатељу да поново баци у ропство слободни народ нашег краја.

Да би се очувала ова најдрагоценија тековина наше народне борбе — слобода.

НАРЕЂУЈЕМ:

I

Сви мушкарци од 18 до 40 година старости закључно, сматрају се од дана објаве ове наредбе мобилисаним, те се, уколико већ нису мобилисана, имају пријавити својим мобилизацијским комисијама и то:

- 1) обвезници среза Ужичког на дан 2 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место у кругу Старе касарне у Ужицу;
- 2) обвезници са територије среза Пожешког на дан 3 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место у кругу Пожешке касарне;
- 3) обвезници са територије среза Ариљског на дан 4 октобра 1941 у 8 часова пред општином у Ариљу;
- 4) обвезници са територије среза Моравичког на дан 5 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место пред пореском управом у Ивањици;

5) обвезници са територије среза Црногорског на дан 6 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место пред среским начелством у Косјерићу;

6) обвезници са територије среза Рачанског на дан 5 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место пред општином у Бајиној Башти;

7) обвезници са територије среза Златиборског на дан 6 октобра 1941 у 8 часова на мобилизацијско место пред среским начелством у Чајетини.

II

Сва моторна возила, бицикли и јахаћи коњи са прибором сматрају се такође мобилисаним и имаоци морају исте пријавити Комисији за пријем на напред означеним мобилизацијским местима у горе означене дане.

III

Све оружје исправно и поломљено, као и остала спрема Југословенске и непријатељске војске, коју су појединци било на који начин код себе задржали, мора се предати мобилизацијским комисијама у напред означене дане на одређеним местима.

Ко по овој наредби не поступи одговараће по ратним законима.

Ужице, 30 септембра 1941 године.

Командант,
Душан Јерковић с. р.

На сваком мобилизацијском месту била су два стола — четнички и партизански. Јављање је било слободно. Док су партизани били доследни у спровођењу споразума, дотле су четници вршили агитацију говорећи: „Они који се јаве у партизане одмах ће ићи на фронт који је прерано отворен, док они који се јаве у четнике одмах иду кући и кад дође време биће позвани“.

Оваквим својим ставом да за отпор није време, па сходно томе да све пријављене пуштају кућама, они су успели пасивизирати знатан број људи, нарочито из села која су била потпала под њихов утицај.

Но и поред њиховог залагања да се што мање људи пријави у партизане, Ужички одред је у овом периоду постао велика војничка снага, коју би окупатор свакако добро запамтио да није дошло до отвореног четничког напада на јединице Ужичког одреда.

Тако је већ крајем септембра и почетком октобра овај одред нарастао на око 2.500 људи, организованих у чете и батаљоне.

Команда одреда остала је мање-више у истом саставу, само је Вукола Дабић постао командант града Ужица, па је

током октобра дужност заменика команданта одреда вршио Радивоје Јовановић Брадоња из Ваљевског одреда.

Он је у акцијама код Лајковца рањен па је лечен у Ужичкој болници и после тога задржан је да се бори у јединицама Ужичког одреда.

Тешко је описати како је у то доба организацијски изгледао Ужички одред, пошто се борбена ситуација тако брзо мењала, да се морао мењати и организацијски састав јединица и прилагођавати тим догађајима. На те су промене нарочито утицали губици у борбама, а некад су то налагале и потребе за повременим укључивањем у борбу што већег броја људи из редова радника и слично.

Па ипак, покушаћемо да дамо општи изглед Ужичког одреда у то време.

Већ је истакнуто да је у овом ранијем периоду сваки срез имао по једну чету, што је укупно износило седам чета.

Првих дана после ослобођења Ужица број чета се мењао. Оне чете које су раније ослободиле своје среско место имале су могућности да се омасове и да поред матичне створе још по једну или две чете, док она среска места која су ослобођена кад и Ужице нису имале те могућности. Али је у свим селима и среским местима Ужичког округа расположење за ступање у партизанске јединице било велико.

Покушаћемо да дамо општи изглед Ужичког одреда током октобра и новембра, а све мање организацијске промене које су настајале касније, даћемо приликом обраде борбених дејстава тих јединица.

Ужички одред је тада имао у свом саставу три батаљона: Ужички, Ариљски и Раднички. Батаљони су били састављени од различитог броја чета. Поред тога, Ужички одред је имао још неко време четири рачанске, три пожешке, две златиборске, Моравичку и Црногорску чету.

У моравичком срезу, после смењивања са дужности командира чете, Главинић је остављен са групом бораца као 2. моравичка чета, а када је отворено прешао у четнике, борци су га напустили и укључили се у 1. моравичку чету. Касније, због сталних четничких напада није се на овој територији могло створити више чета, али је и ова једна била бројно доста јака.

У црногорском срезу је после ослобођења Косјерића група бораца из Црногорске чете, под командом поручника Бобића, упућена као помоћ Ваљевском одреду, заједно са 1. рачанском. Пошто је ова група дејствовала самостално, то је неки називају 2. црногорском четом. Но, она није била бројно толико јака да би се стварно могла сматрати четом, те треба остати на томе да је постојала само једна Црногорска чета.

Најбројнији је био Ужички батаљон. У његовом саставу је једно време било седам чета: 1, 2, 3. и 4. ужичка, 1. и 2. златиборска, као и Железничка чета.

Али касније су златиборске чете дејствовале по посебним наређењима, а Железничка је ушла у састав Радничког батаљона, па је овај остао са четири доста јаке чете.

Командант овог батаљона био је Слободан Секулић, а комесар Љубодраг Ђурић. Касније је за заменика команданта одређен Миладин Поповић, а за заменика комесара Алекса Дејовић.

Прва ужичка чета имала је знатан број бораца који су дошли у партизане пре ослобођења Ужица и сматрали се ветеранима, јер су до тада учествовали у низу борбених акција. Зато се она сматрала најбољом четом Ужичког одреда. Бројала је, без вода код Вардишта, око 90 бораца. Командир је био Бошко Видаковић, студент, комесар Никола Марчетић, ткачки радник, заменик командира Радиша Веснић, подофицир бивше југословенске војске, а заменик комесара Миодраг Миловановић Луне, ђак.

Одмах после ослобођења Ужица 3. октобра од новодошлих бораца из града и села формирана је 2. ужичка чета. На дан формирања у строју је стајало око 120 бораца који су пред командантом одреда Јерковићем положили заклетву.

За командира чете одређен је Миливоје Којадиновић, подофицир бивше југословенске војске, а за комесара Мија Гезовић, студент, за заменика командира Војо Јокић, радник, а за заменика комесара Миодраг Стојчевић, ђак.

Чета је била подељена на два вода по 60 људи. Чланови Партије у чети били су: Миливоје Којадиновић, Мија Гезовић, Војо Јокић, Миодраг Стојчевић, Душан Ђурђић и други. После погибије Којадиновића, за командира чете дошао је Смиљанић, поручник бивше југословенске војске,

који је остао на тој дужности до 3. новембра, кад је команду над четом преузео Војо Јокић.

Трећа ужичка чета формирана је дан-два после 2. ужичке. Она је бројала око 100 људи. Била је такође подељена у два вода. Њен командир је био Милинко Никитовић, подофицир бивше југословенске војске, комесар Пане Срдановић, радник, а заменик комесара Радоје Љубичић, пекарски радник.

На Бијелим Брдима је почетком новембра овој чети припојен вод 1. ужичке чете па је измењена и команда чете — командир ове чете од око 130 бораца био је Никола Љубичић, а заменик Милинко Никитовић.

Чланови Партије у чети били су: Радоје Љубичић, секретар, Пане Срдановић, Никола Љубичић, Љубо Мијатовић, Милета Милановић, Милинко Никитовић, Ђурђе Милутиновић, Радиша Бугариновић, Милован Ђокановић, Милорад Петровић и Василије Панић.

Четврта ужичка чета формирана је у другој половини октобра. Она се у ствари звала 6. чета, пошто су Железничка и Радничка чета формиране раније као 4. и 5, али су касније припале Радничком батаљону.

Четврта чета је формирана од бораца који су били тек дошли и делова 1. ужичке. Чета је формирана зато да би се што лакше командовало снагама које обезбеђују Ужице од Пожеге. Тако је правац од Пожеге преко Трешњице поверен 1. ужичкој чети, а за правац од Пожеге преко Висибабе формирана је од потребног броја бораца 4. ужичка чета.

Командир те чете био је Владо Ђукић, комесар Миласав Топаловић, а заменик комесар Гвозден Јованчићевић.

Раднички батаљон је формиран касније, крајем октобра, дакле, у доба кад је се на град Ужице и слободну територију била наднела велика опасност.

Тај је батаљон укључио већ створене чете од радника који су радили по разним фабрикама и радионицама, али је у погледу формације било и неких промена. Па ипак батаљон је у свом саставу имао следеће чете:

— Железничку, која је формирана 8. октобра од радника ложионице и колских радника. После митинга на коме су говорили Жељо Ђурић и Добривоје Видић, радници су примили пушке, формирали чете, водове и десетине. Они

су и даље радили на свом радном месту и били су спремни да дејствују као војна јединица.

Командир те чете био је Михаило Миливојевић, комесар Божо Радаковић, заменик командира Јован Радосављевић, а заменик комесара Андрија Вукотић. Чета је бројала 126 људи.

Чланови Партије у чети били су: Божо Радаковић, секретар, Андрија Вукотић, Драгослав Цекић, Видосав Сокић, Живојин Петровић, Велимир Мићић и Радомир Недељковић Жиравац.

Чета је нормално обављала своје дужности на железници, а учествовала је и у низу борби, док се у неким нарочито истакла, на пример, у борби са четницима око Севојна и Трешњице.

На свом радном месту радници ложионице су направили једну оклопну композицију. Она је била нужна у доба кад су четници заузели Пожегу и почели спречавати транспорте војних потреба за фронт код Краљева. Овај воз био је ојачан челичним плочама, па је постао непробојан за пешадијско наоружање, те је могао саобраћати нормално.

Поред тога они су од једне композиције направили и санитетски воз који је омогућио не само брже пребацивање рањеника до болнице, него и указивање помоћи још у самом возу.

Од кројачких и обућарских радника створена је чета чији је командир био Ратко Рогић Шанго. Остали командни састав није познат. Ова чета имала је два вода. Командир вода кројача био је Живорад Марковић, а командир вода обућара Милан Ђурковић.

Од радника пекара, опанчара и сарача такође је створена чета чији је командир био Сретен Гудурић, пекарски радник.

Поред ових трију чета, Раднички батаљон је оформио и по једну чету у ткачници и фабрици оружја. Тако је, на пример, командир чете ткача био Новак Бугариновић.

Припадници ових чета радили су свакодневно на својим радним местима са великим залагањем, а истовремено су се припремали на повременим вежбама за одбрану свог града.

Стварно велики је допринос радника овог Радничког батаљона како у снабдевању осталих јединица борбеним по-

требама, тако и у непосредним борбама у којима су они учествовали, а то је било онда кад је ситуација по Ужице и слободну територију била најтежа.

Командант Радничког батаљона био је Андрија Буровић, радник. За остали састав батаљона немамо података.

У Ужицу је поред ових јединица била створена од изабраних одборника — Одборничка чета. Одборници су вршили своје редовне изборне дужности, али су били оформљени у војну јединицу и увек били спремни да оружјем бране новостворену народну власт.

Ариљски батаљон: Ариље је ослобођено током августа. Окупатор је туда повремено пролазио, али се није дуже задржавао, па чак није успео ни да понова пронађе људе од којих би створио своју власт.

Услед тога што је Ариље са околним селима било дуго слободно, као и што су ариљске и пожешке чете имале неколико успешних судара са окупатором, овде је још пре стварања слободне територије било могуће формирати нове јединице.

Тако су још пре ослобођења Пожеге и Ужица овде формиране две чете резервног састава. Оне су биле позване и укључене у борбу против Немаца код Горобиља. После ове борбе догађаји су захтевали да се ове чете резервног састава претворе у активне. Тако су тада у борбама са Немцима око Јеминске Стене и заузимања Пожеге постојале три ариљске чете. У таквом саставу оне су дошле и у Ужице. Команда батаљона није одмах формирана, него тек у октобру, после заузимања Ивањице и Ариља од стране четника Боже Јаворског. Да би се разбила ова четничка група, прикупиле су се све три ариљске чете у Севојну и тад се, а то је било половином октобра, формира команда Ариљског батаљона.

Командант батаљона није одређен. Комесар је био Стево Чоловић, заменик команданта Драгослав Јојић, а заменик комесара Недељко Вукотић.

Командни састав чета изгледао је овако:

— за командира 1. ариљске чете одређен је Ратко Јовановић, а за комесара Данило Крцић;

— у 2. чети је командир био Ђорђе Поповић, а комесар Драган Радовић;

— у 3. је командир био Момчило Ђоковић, а касније је дошао Раде Радовић.

Укупан број бораца у све три ариљске чете износио је око 300 бораца.

Нешто слично је било и на терену среза Бајинобаштанског. Бајина Башта је ослобођена половином септембра, па је тај успех као и ранији, који је постигла 1. рачанска чета, учинио да се људи масовно јављају у партизане.

Можда је томе допринела и чињеница да четници нису у овом крају могли створити ма какво упориште. Прва рачанска чета је већ крајем августа била међу бројно најјачим четама Ужичког одреда.

Друга рачанска чета је формирана у Бајиној Башти 15. септембра. По ослобођењу Ужица добила је из ужичке фабрике оружја за својих око 160 бораца нове пушке „партизанке“.

Командир чете био је прво Благомир Туцовић, учитељ, касније врло кратко време неки Чубриловић, а после њега Душан Поповић, студент. Комесар чете био је Илија Грбић, учитељ.

Трећа рачанска чета формирана је 1. октобра у Бајиној Башти од младих другова, углавном из околних села. Пошто су наоружани и донекле обучени у руковању оружјем, упућени су на фронт код Љубовије.

Командир ове чете био је Адам Терзић, учитељ, а кад је он заробљен и стрељан, за командира је постављен Илија Грбић.

Поред ове три чете Рачани су негде половином октобра формирали и 4. чету. Она је била углавном посадна јединица у самом месту, а пред немачку противофанзиву упућена је на фронт код Љубовије.

Укупно је рачански срез дао у то доба око 300—400 бораца.

Команда Рачанског батаљона није стварана, јер су се рачанске чете бориле на разним секторима овог доста широког фронта који је имао Ужички одред. Тек после завршетка ове офанзиве, кад су се све рачанске чете прикупиле на планини Тари, формирана је команда батаљона, па је за команданта одређен Рађен Павићевић, а за комесара Милисав Топаловић. Али ови другови нису стекли потребна борбена искуства за време постојања слободне територије.

те је и то један од разлога што се нису снашли и што су потпали под деморализаторски утицај извесних колебљивих другова, па су донели фаталну одлуку — да распусте батаљон.

Током завршних борби око Пожеге, Пожешкој чети је приступио из села и самог града знатан број другова, тако да су и пре ослобођења целог овог краја постојале и неке издвојене групе око Бакионице и Јеминске Стене, које су одмах после ослобођења Пожеге прерасле у посебну чету.

Нарочито изразит прилив у партизане настао је после ослобођења Пожеге. Тако су већ првих дана постојале три пожешке чете.

Прва пожешка чета је била матична јединица, формирана већ почетком првих дана устанка, само бројно далекоко јача.

Њен командни састав остао је углавном исти — командир Веља Мићић, а комесар Аћим Јовановић.

Друга пожешка чета формирана је у Пожеги од нових другова. Први њен командир био је Ратко Јоковић, нешто касније Миладин Поповић, студент, а после његове погибије у борби на Пожеги Радослав Ковачевић, док је комесар чете за све време био Јован Стаматовић, радник.

Поред ове две чете постојала је неких десетак дана и 3. пожешка чета. Она се са педесетак бораца налазила на обезбеђењу бензина у Јеминској Стени. Формирана је одмах после ослобођења овог краја и ту је дужност вршила до 5. или 6. октобра кад су четници напали Пожегу, а делом и ову чету, којом су је приликом разбили. Њеним људством су попуњене 1. и 2. пожешка чета.

Командир те чете био је Лазо Обреновић. Све три, а касније две пожешке чете, бројале су нешто око 200 добро наоружаних бораца.

Златиборске чете:

На Златибору су чете имале следећи командни састав:

— 1. златиборска — командир Мишо Дринчић, а комесар Томић;

— 2. златиборска — командир Ратко Гардић, а комесар Јечменица Миливоје.

Црногорска чета:

За командира 1. црногорске чете је после планираног одласка Јордана Ђукановића у Македонију, дошао Станимир Миливојевић.

— Групом бораца упућеном на ваљевски фронт командовао је поручник бивше југословенске војске Милан Бобић.

У Моравичкој чети је командни састав остао углавном исти као и пре ослобођења Ивањице.

У Ужицу је после ослобођења формирана од изгнаних из Словеније — Словеначка чета. Иако није имала више од тридесетак другова, борила се врло храбро у свим сударима и тако својом крвљу ширила братство и јединство наших народа.

Поред ових чета, било је и других оружаних формација са посебним задацима. Тако су у свим местима где су постојали општински народни одбори формиране јединице народне милиције јачине: 10—15 људи у сеоским народним одборима, а у градским се тај број пео и до 50 људи. Њихов је задатак био борба против разних народних непријатеља који су изнутра подривали новостворену народну власт.

У Ужицу је формиран коњички вод јачине око 50 коњаника са задатком за брза реаговања по планинском терену.

Познато је да су партизанске јединице у то доба углавном сачињавали борци наоружани пешадијским наоружањем.

Такав је био и Ужички одред. Но ипак, треба истаћи да је у свом саставу имао и елементе неких родовских јединица.

За одбрану Ужица од непријатељске авијације пронађен је један противавионски митраљез, који је био постављен на положај Доварје, одакле је бранио Ужице од напада немачких „штука“. Касније је тај митраљез постављен на камион и тако му је било омогућено да мења положај. Тај је митраљез одиграо нарочито велику улогу у борби са четницима на Трешњици код Пожеге и доцније са Рачићевим четницима код Карана. Његови су погоци уносили панику у четничке редове.

Да би ојачали противавионску одбрану, поред овог пав-оруђа, одређена су још три митраљеза „шварцлозе“, од

којих је један био на Малом Забучју, други на хотелу Златибор, а трећи на Пори. Целом ПАО командовао је Томић, учитељ из Горобиља. Ова одбрана је имала успеха. Немци су се у свом извештају жалили како су имали директне поготке у авион и да су тешком муком доспели до аеродрома.

Поред ове пав јединице, Ужички одред је имао нешто оружја земаљске артиљерије које је користио у борбама са четницима и Немцима — три исправна топа 76 мм. којима није било могуће постићи тактички неке веће борбене резултате, али су они одиграли знатну улогу тиме што су у непријатељским редовима задавали страх, а нашим борцима су уливали сигурност.

Непосредно пред немачки напад на Ужице формиране су групе за рушење мостова и путева, како би успориле брз покрет немачких трупа. Пошто нису биле довољно обучене, а располагале су slabим средствима, нису дале неке веће резултате, али су ипак порушиле неколико мањих објеката на путевима и разрушиле путеве на више места.

Иако је у свом саставу имао неке команде батаљона, Ужички одред није у потпуности спровео одлуке са саветовања у Столицама, које је организовао Главни штаб народнослободилачких одреда Југославије.

Једна од одлука са тог саветовања била је „да се пређе постепено на чврсте војничке формације”.

То значи да је Ужички одред требало што пре тако чврсто војнички устројити, да се њиме може што лакше руководити и командовати у борбама.

Можда то није урађено због тога што команда Ужичког одреда није имала времена да постепено организацијски среди чете по батаљонима. Борбена дејства почела су одмах после ослобођења Ужица. Али се ипак могло више урадити. Да су створене команде батаљона и да су се све чете уклопиле у њих, могао би се овај широки нападни фронт поделити на секторе и сваки сектор поверити команди батаљона, која би лакше објединила чете током борбе. Тако би се положаји чвршће држали, а резултати борби били би већи.

Последица таквог стања у одреду је била та да је команда одреда имала готово петнаест директних веза са разним секторима које су биле удаљене чак и 100 км једна од друге. Касније је обједињавање вршено на тај начин

што је по један члан штаба одреда ишао на фронт и личним присуством повезивао борбу јединица. Тако су се положаји солидније бранили, али услед мешања јединица које се нису довољно познавале садејство није било на потребној висини.

III

БОРБЕНА ДЕЈСТВА ТОКОМ ОКТОБРА

1. НАПАД ЧЕТНИКА НА КОСЈЕРИЋ

У својој процени четници су сматрали Косјерић најслабијом тачком у нашој одбрани. Они су знали снагу Црногорске чете и с обзиром на близину Равне горе, овде су прикупили око 300 четника и довели их на неколико километара од Косјерића у село Шеврљуге. Одавде су четнички команданти капетан Момчило Петровић и жандармеријски подофицир Ајдацић направили план за напад.

Најпре су 26. септембра предвече послали ултиматум у коме су, с позивом на краља, тражила од команде места и команде Црногорске чете да се предају јер су опкољени од 300 четника.

Команда места је одбацила ултиматум и спремала се за отпор. И заиста, 26. септембра око 22 часа четници су отпочели напад. Главни напад су усмерили са источних прилаза Косјерићу и то правцем село Шеврљуге — Косјерић и од брда Градина (к. 778) — Косјерић. Видећи да не могу само с те стране савладати упорну одбрану, они су почели забацивати делове са коса Црнокосе. Целу ноћ је трајала борба. Четници су изводили напад за нападом, али су борци Црногорске чете, бранећи се из тврђих зграда, одбијали њихове јурише и нису им дозволили да заузму град. Чим је свануо дан четници су се повукли на оближње косе и одавде само припуцавали.

Команда Ужичког одреда, видећи да Црногорска чета не може изаћи сама на крај са овим четницима, послала је у помоћ 3. ариљску и 2. пожешку чету.

Тако су четници при нападу ноћу 27/28. септембра наишли на знатно већи отпор. Опет се борба водила целу ноћ и опет су четници по сванућу са околних коса само

припуцавали. Међутим, 28. септембра је у Косјерић дошла 1. рачанска чета, те је ноћу 28/29. септембра напад четника коначно сломљен и они су разбијени, а сутрадан су по групама побегли ка Равној гори.

Борба за Косјерић је била доста тешка. Трајала је два дана и три ноћи непрекидно. У овој борби четници су имали неколико десетина рањених и 15 мртвих. Сви борци партизанских чета храбро су се понели, а истакли су се Јордан Ђукановић, Мита Игумановић и Станимир Миливојевић.

После разбијања четника код Косјерића ове су их јединице гониле преко села Тубића и Субјела. Тек тада је руководство Црногорске чете имало могућности да делује на овој територији свог среза, па су овог пута попаљене општинске архиве у Субјелу, Тубићима и Ражани.

2. ДОЛАЗАК ДРУГА ТИТА У УЖИЦЕ

После саветовања које је одржано у Столицама крај Крупња, друг Тито је са ужим делом ЦК КПЈ и Врховним штабом Партизанских одреда Југославије дошао у Ужице.

Овде су нешто раније већ били стигли неки чланови Главног штаба за Србију.

Од доласка друга Тита и другова из ужег руководства устанка — Ужице је постало центар одакле се руководило читавом народноослободилачком борбом у Југославији. Тај долазак је од огромног значаја за организовање одбране слободне територије, као и за стварање нове народне власти и руковођење свим областима живота за преко два месеца колико је Ужичка Република живела. Присуство друга Тита нарочито је дошло до изражаја касније кад су Ужичку Републику нападе знатно јаче и концентрисане четничке снаге. Благодарећи његовој помоћи у прављењу плана и правилној употреби наших снага, тај напад је разбијен.

За све време тих борби са четницима наша политичка линија — избегавање братоубилачке борбе и укључивање у борбу против окупатора свих оних који желе да се боре, без обзира на политичку припадност — се одржала захваљујући сталној бризи друга Тита, што је довело до поли-

тичке изолације четника, јер су се они током ових борби афирмисали као сарадници окупатора.

Не располажемо документима из којих би се виделе одлуке нашег руководства, тј. где је оно у овој ситуацији пренело тежиште офанзивних операција, али с обзиром на употребу главних снага, ипак сматрамо да је проценом непријатељских снага то тежиште било усмерено на исток, према Краљеву, и на запад где је требало ослободити Вишеград.

Тиме би се наша слободна територија повезала са растућим устанком у источној и јужној Србији, преко Копаоника па на запад све до Романије, па и даље.

То је било могуће, јер су Краљево бранили делови 704. посадне дивизије која је у дотадашњим борбама претрпела знатне губитке око Краљева. Да би сломили отпор Немаца и заузеле овај град, јединице Чачанског и Краљевачког одреда водиле су током октобра жестоке борбе. На сектор Вишеграда, поред вода 1. ужичке чете, нешто касније, тамо су упућене прво две чете из Ариљског батаљона, а када су оне повучене, послате су 2. и 3. ужичка чета. Намера да се заузме Вишеград постојала је, а то се види по снагама које су тамо упућиване, као и по томе што је мајор Пољанац дошао да испланира тај напад у коме би, поред јединица Ужичког одреда учествовале и јединице из источне Босне.

Офанзивна дејства на север нису планирана због тога што се на територији Мачве — Јадра налазила 342. пешадијска дивизија, која је била бројно доста јака, а у дотадашњим борбама није претрпела велике губитке, те напад у том правцу вероватно не би дао велике резултате. Исто тако, веће снаге нису одвајане ни према Санџаку, јер се истовремено није могло офанзивно дејствовати и у том правцу против доста јаких италијанских гарнизона. Тамо се устанак ширио повољно.

Тако је и даље остало на томе да се од евентуалног напада из Ваљева и италијанског продора с југа заштити слободна територија само мањим снагама.

Остале снаге Ужичког одреда, које су биле знатне, готово две хиљаде људи, после разбијања четника код Косјерића, вероватно би биле бачене на неки фронт против окупатора, да није дошло до нових четничких напада.

Напад на Пожегу

Напад на ова места извршиле су разне четничке групе. Да бисмо избегли братоубилачку борбу, Пожегу смо препустили њима, а упад четника Драже Михаиловића је охрабрио и четнике Боже Јаворског, те су и они организовали напад, прво на Ивањицу, а потом на Ариље.

После пораза код Косјерића четници са Равне горе усмерили су тежиште својих дејстава на Пожегу. Поучени неуспехом у борбама код Косјерића, они су се за овај напад солидније припремили.

Четници су знали да се у Пожеги налазе 1, а у Јеминској Стени 3. пожешка чета и да све то укупно не износи више од двеста бораца, док су за напад могли прикупити бар пет-шест стотина људи, па су се зато надали повољном исходу.

Први знак о њиховим припремама за напад био је захтев упућен команди места да им се преда власт у Пожеги, јер они „неће да деле власт у граду који су добили од Немаца“. Даље, у Пожегу су стално долазили сељаци из околних села и причали о четничкој агитацији да треба напасти и истерати партизане из Пожеге. Хвалили су се да ће то ускоро и учинити, те су позивали у своје јединице све војне обвезнике које су раније били унели у спискове. Истина, тих дана у Пожеги је било врло живо, јер су сељаци долазили да виде како ради нова народна власт.

Осећајући скори сукоб са четницима, а да би се избегла братоубилачка борба, у Пожегу долазе Иван Милутиновић и Жујовић, који одржавају састанке са члановима комитета и команде места и преносе им задатак да учине све што могу да до сукоба с четницима не дође.

Кад су четници извршили потребну мобилизацију људства, скупили су се у селу Глумач, удаљеном неколико километара од Пожеге.

Да би избегли сукоб, другови из команде места покушавали су да преговарају са четничким командантима, капетанима Глишићем, Игњатовићем и другим, па су им

предлагали да учинимо све да та заједничка власт делује у духу заједничке борбе против окупатора.

Четнички команданти били су упорно против заједничке власти. Касније су ови преговори вођени и у Ужицу, али су четници, иако су пристајали на неке тачке наших предлога, гледали само да добију у времену.

Кад су се довољно ојачали, а то је било првих дана октобра, поново су извршили притисак на команду места у Пожеги да им се преда град. У ту сврху тражили су да у село Глумач, где им је била команда места, дођу Миле Радовановић Фарбин и Љубо Мићић.

Осећајући да предстоји напад четника и да они желе да одвоје руководство из Пожеге, донета је на састанку Среског комитета одлука да ти другови не иду, већ је предложено четничким командантима да дођу у Пожегу на преговоре.

Када је друг Тито стигао у Ужице оценио је одлуку другова из Пожеге да не иду на састанак као неправилну. „Требало је ићи на преговарање и учинити све што до нас стоји, да би се избегла братоубилачка борба” — рекао је тада друг Тито.

Пошто четнички команданти нису хтели доћи на преговоре у Пожегу, кренули су 4. октобра са свим својим јединицама у напад на Пожегу.

Главни напад је усмерен правцем Глумач — Пожега, док је помоћни, којим је командовао четнички капетан Милош Марковић, извршен на 3. пожешку чету у Јеминској Стени, а потом је ова групација усмерила правац напада на Пожегу.

Четници у стрељачком строју, галамећи, прилазили су све ближе Пожеги. Другови из команде места упутили су им предлог да уђу, али у колони, а не у борбеном распореду. Али на овај предлог четнички команданти нису ни одговорили, већ су наставили да надиру и окружују Пожегу.

Тада је у Пожегу стигла 1. ужичка чета са Слободаном Секулићем. Ситуација је била врло тешка. Требало је некако избећи борбу, али четници су нам је наметали. Кад су продрли у град почели су хватати, разоружавати и тући партизане. Тада су Секулић и другови из команде места донели одлуку да пруже отпор.

Почела је борба која је трајала целу ноћ. Потом су се наше јединице повукле, а четници су запосели Пожегу и одмах организовали терор против породица и симпатизера НОП-а.

Наше снаге у то доба у Ужицу и околини биле су довољне да сасвим лако разбију четнике и поврате Пожегу. У помоћ 1. ужичкој и Пожешкој чети кренуо је из Ужица Душан Јерковић са 1. рачанском четом. Да би стигли што пре, кренули су возом, али су пошли касно јер су у то доба наше јединице које су браниле Пожегу селе у други воз и кренуле ка Ужицу. Четници су имали срећу. Негде код железничке станице Узићи дошло је до судара ова два воза, али без тежих последица. Тада је цела ова група сишла с воза и кренула преко Висибабе ка Пожеги.

Са четницима је дошло до борбе код реке Скрапежа. После упорног захтева Јерковића да се борба прекине и да неки четнички старешина дође на преговоре, најзад су четници обуставили ватру и пристали да упуте неког ради успостављања контакта. Али док су ови разговарали четници су прешли Скрапеж, изненада напали 1. рачанску чету, при чему су успели да заробе једну десетину и чету одбаце ка селу Висибаба. Да се не би ишло на даље заоштравање сукоба, у Пожегу је пошао на преговоре Жујовић. Тада је постигнута сагласност да четници остану у Пожеги, с тим да дозволе саобраћај комуникацијама ка фронту од Краљева преко Чачка. Врховни штаб је прешао преко овог отвореног оружаног иступа четника и покушао да дође до споразума са пожешким четницима што му је, привремено, и успело. Тада је штаб Ужичког народноослободилачког одреда склопио споразум са четничком командом у Пожеги следеће садржине:

„1. Неометани пролаз кроз Пожегу са уредним исправама. Пролаз може бити пешачки, колски, аутомобилски и железнички. Уредном исправом сматра се било четничка било партизанска легитимација, објава или дозвола, потписана од команданта одреда или од команданта места. Исправа мора имати одговарајући званичан печат.

2. Наоружани појединци морају имати у својим исправама назначено да су наоружани. Наоружана одељења или веће формације могу се кретати само по претходном одобрењу команданта одреда.

3. Слободан рад у Пожеги и пожешком срезу на организацији партизана и четника (команда места у Пожези ставиће на расположење потребне просторије).

4. Слободна пропаганда обеју страна у духу борбе против непријатеља и његових слугу. Зборови се морају претходно пријавити супротној страни. Дозвољено је ступање говорника обеју страна. У јавним говорима, лекцима и натписима не смеју се врећати идеали и схватања ни једне стране. Под овим се подразумевају и амблеми обеју страна.

5. Слободан пролаз транспорта и материјала. Превоз наоружања има се претходно пријавити.

6. У случају лишавања слободе припадника друге организације у року од 24 часа мора се доставити извештај организацији којој припада лишени слободе са кратким образложењем зашто је ухапшен, после чега ислеђење преузима мешовита комисија састављена од подједнаког броја четника и партизана. У случају неслагања, лишени слободе се даје својој организацији на даљи поступак.

7. Никаквој дивљој руљи не сме се дозволити пролаз кроз пожешки и ужички срез. Једна и друга страна дужне су да се међусобно обавештавају и потпомажу.

8. Оружане снаге ни једне стране не смеју прелазити постојећу политичку границу срезова без претходног пристанка друге стране".

Поводом споразума који је тих дана постигнут са Игњатовићем издато је следеће саопштење:

Поводом несрећног и небратског сукоба између појединаца и појединих одељења војних четника пуковника г. Драже Михаиловића и партизана народноослободилачких партизанских одреда који се десио код Пожеге 4. ов. месеца, најављујемо своје жаљење и готовост да у будуће свим силама спречимо овакве догађаје.

Сукоб се није десио вољом нити команде војно-четничких одреда нити команде народноослободилачких партизанских одреда, већ је дело туђинских агената и непријатеља јединствене народноослободилачке борбе и ослобођења нашег народа од окупатора и издајника, које ћемо немилосрдно гонити и уништити. Кривци за овај сукоб биће кажњени.

С обзиром на постигнути споразум између команданата војно-четничких одреда пуковника г. Драже Михаиловића и Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије и с обзиром на споразум и братски ликвидиран сукоб код Пожеге налажемо да не подлежу непријатељској пропаганди која иде за тим да изазива мржњу и ствара сукобе између четника и партизана, а да

спорове уколико их буде било пријављују својим командама, које ће их споразумно и у братској слози решавати.

Главни штаб народно-
ослободилачких партизанских
одреда за Србију

Новак Животић, с. р.

Командант места
Војно-четничких одреда
у Пожези

Вучко Игњатовић, кап. I к. с. р.⁷

Ипак, до тада је команда Ужичког одреда стекла довољно искуства да четницима не треба веровати, па је остала 1. ужичку чету да на положајима код Рујкића механе и села Висибаве затвори правце од Пожеге ка Ужицу.

Напад на Ивањицу и Ариље

На сектору Ариља и Ивањице вршљале су у то доба и даље четничке јединице Боже Јаворског. Иако он није признавао Дражу Михаиловића за свог команданта, успех четника код Пожеге окуражио је и њега те је извршио напад на Ариље и Ивањицу. То је могао учинити зато што је на овом сектору била у Ивањици само Моравичка чета, док се у Ариљу налазила једна мања група партизана.

Све три чете Ариљског батаљона биле су у то доба или на сектору Вишеграда, где су на Бијелим Брдима нападале Италијане, или су водиле борбу са четницима око Косјерића.

Најпре су четници Јаворског и групе четника Драже Михаиловића нападе Ивањицу. Они су овај напад извршили 8. октобра у рано јутро. У граду је била Моравичка чета. Она се баш тог момента постројавала у дворишту зграде бившег среског начелства, са намером да крене у акцију већег обима према Сјеници. Немајући добрих обавештења о намерама четника, другови из Среског комитета и команде чете били су изненађени нападом. Ситуација је захтевала брже одлуке, а они се моментано нису снашли. Донели су на брзину одлуку да по сваку цену треба избећи братоубилачку борбу, те су наредили чети да се без борбе повуче из Ивањице. Четници су том приликом запленили око 200

⁷ Саопштење поводом споразума који је постигнут између Главног штаба народно-ослободилачких партизанских одреда за Србију и команданта места војно-четничких одреда у Пожези, Ужичке вести из 1941. (Историјски архив Титово Ужице).

пушака и доста муниције. Ово је оружје и муниција било послато из Ужица да се наоружају омладинци који су било из Ивањице или из околних села дошли и пријавили се у партизане.

Да би успоставили контакт са четницима, Мићо Матовић и Венијамин Маринковић су отишли ненаоружани у Ивањицу, где су и њих и Вучића и Миодрага Стамболића, које су ухватили у Ивањици, четници задржали. Видећи да од преговора нема ништа и да им прети опасност по живот, Матовић и Венијамин Маринковић су искористили небудност стражара и побегли, док су Вучића и Миодрага Стамболића четници повели са собом према Ариљу и Пожеги. Касније је побегао и Миодраг, па су четници јединог који им је остао у рукама, Вучића, успут стрељали.

Четници су затим наставили покрет друмом низ реку Моравицу ка Ариљу. Како у самом Ариљу и околини није било већих снага, већ само партизанске страже, то им није било тешко заузети како сам градић Ариље, тако и околна села. Овом приликом су опљачкали све наше магацине, па кад им то није било довољно, пљачкали су и тукли поједине људе и жене.

После заузимања Ариља и Ивањице Божа Јаворски је са неколико истакнутих зликоваца кренуо у Пожегу. Тамо је четничким командантима Глишићу и Игњатовићу предложио да заједно заузму Ужице. Како ова пожешка групација није била тада спремна за напад, а била је у преговорима са командом Ужичког партизанског одреда, те је очекивала оружје и муницију, одбила је предлог Боже Јаворског.

Заузимањем Ивањице и Ариља и нешто раније Пожеге сва места у долини Моравице била су под влашћу четника. Они су наставили са жестокиим терором против партизанских породица и свих оних у које су сумњали да су наклоњени партизанима.

Колебљив став Среског комитета у Ивањици имао је знатних негативних последица. Народ и борци нису могли да схвате да се не пуца на оног који иде да те убије. Зато је спласнуло одушевљење и приступање у партизанске редове. Услед таквог става комитета четници су лако загосподарили целим овим крајем, па су Ужички окружни комитет и команда одреда морали реаговати.

4. РАЗБИЈАЊЕ ЧЕТНИКА БОЖЕ ЈАВОРСКОГ И ОСЛОБОЂЕЊЕ АРИЉА И ИВАЊИЦЕ

С обзиром на то да се са четничком групом Боже Јаворског није могло ићи ни на какве споразуме, јер је припадала четницима Косте Пећанца и отворено помагала окупатора, команда Ужичког одреда је донела одлуку да се изврши напад на њу и поврате изгубљена места.

Ипак да би се народним масама објаснио овај поступак, напад на четнике Боже Јаворског у Ариљу и Ивањици, док остављамо на миру четнике из групе Драже Михаиловића у Пожеги, издат је проглас команде Ужичког одреда. Њиме су понова истакнути ставови наше Партије о избегавању братоубилачке борбе, али се не може толерисати разбојничка и пљачкашка група која напада ослобођена места док наше јединице воде борбу са окупатором.

Народ је у потпуности одобрио овај напад, јер је тих десетак дана колико су четници држали ова места, имао прилике да се увери у истинитост речи у прогласу, да је то заиста обична разбојничка руља. За напад је команда Ужичког одреда одредила све три чете Ариљског батаљона, као и Моравичку чету. Свим тим јединицама је наређено да се прикупе 15. октобра у селу Севојно. Ради тога су повучене са вишеградског сектора и од Косјерића ариљске чете, док се Моравичка, после повлачења из Ивањице, налазила у селу Врела, где је обезбеђивала складиште муниције.

Под руководством комесара Ариљског батаљона Стева Чоловића извршен је покрет ноћу правцем: Севојно—Рупељево—Радобуђа. Сем неких мањих четничких група које су биле лако разбијене, током овог покрета није долазило до већих борби. У Радобуђи се ова ударна група одмориле и наредне ноћи пребацила у село Вигоште изнад самог Ариља.

У рано јутро кренуло се у напад на Ариље. Било је то 18. октобра. Хладно и влажно јутро није сметало борцима из Моравичке и Ариљске чете да се у трку сјуре низ косе села Вигоште и да се врло брзо нађу крај Ариља. Четници су осетили близину партизана па су се спремали за одбрану. Почела је борба. Био је то врло жесток окршај.

На десном крилу нападала је 3. ариљска чета преко Пискавице и од Миротина. Она је самим правцем свог напада онемогућила четницима да се друмом повуку ка Ивањици.

Друга чета нападала је преко гробља и даље на само Ариље. Како су четници били утврдили гробље као врло важно место у својој одбрани, то је Стево Чоловић одредио групу бомбаша којом је руководио Данило Крцић да ликвидира четничку посаду на гробљу.

Прва ариљска чета добила је задатак да напада низ Рзав, да обухвати варошицу са севера и спречи четницима извлачење ка Пожеги.

Жељни да што пре разбију ове бандите партизани су јуришали храбро, али јака и прецизна ватра четника који су се били утврдили по околним кућама и двориштима није дозвољавала да се брзо реши овај борбени задатак.

Четника је било око пет-шест стотина, све окорелих зликоваца, који су за ово време направили доста зла, па су се бојали праведних репресалија. Зато су у овој борби били упорнији него обично. Међутим, после врло оштре борбе која је трајала око четири сата четници су били присиљени на повлачење. Они су се упорно држали све док група бомбаша није успела да ликвидира посаду на гробљу. После тога су пружали отпор из кућа, пуцајући са тавана и кроз прозоре. Но тај је отпор био слабији од оног на гробљу. Кад су после неколико часова отпора претрпели велике губитке у мртвим, рањеним, а нарочито заробљеним, остатак те групе почео је да се у нeredу повлачи једино могућним правцем ка Моравици и потом уз њу према Ивањици.

У овој борби убијено је око 30 четника, а заробљено око 150, од којих је одабрано тридесетак који су се истакли разбојништвом, те су послати у Ужице да им се суди. Остали су пуштени кућама.

После заузимања Ариља ова нападна групација наставила је покрет ка Ивањици да би онемогућила четницима Боже Јаворског да се среде и тако пруже јачи отпор при ослобођењу овог града.

И стварно чим су наше јединице пришле Ивањици четници су побегли у правцу Јавора. У потеру за овом групом упућена је Моравичка чета, ојачана једним водом 1. ариљске. Четници су избегавали борбу маневрујући пошумљеним тереном моравичког среза, али нису избегли мање сударе у којима је погинуо заменик Боже Јаворског, четнички бандит Селековић.

Тако се у другој половини октобра ситуација на овом сектору донекле смирила. Четници Боже Јаворског били су разбијени и требало им је времена да се среде, а четничке групе које су створили официри Драже Михаиловића, такође су желеле да искористе разбијање четника Јаворског како би своје позиције у народу ојачале и створиле своје што јаче оружане групе. А пошто смо с њима имали споразум, кретали су се слободно и врло успешно су искористили такву ситуацију.

Вршљање разних четничких група по овом терену захтевало је присуство јаких наших снага. Зато је команда Ужичког одреда оставила на овом сектору четири чете за заштиту овог дела своје слободне територије.

О овом сукобу је „Борба“ од 19. октобра 1941. која је тада излазила у Ужицу, писала следеће:

Ариљски батаљон Ужичког партизанског народноослободилачког одреда извршио је успелу акцију чишћења Ариља од недићевско-Пењанчеве пљачкашке банде Боже „Јаворског“, која је угрожавала сигурност слободне територије. Заробљено је 150 бандита који ће бити изведени пред Народни суд и заплењено је близу 200 пушака. Гоњење разбијених остатака ове банде се наставља.⁸

5. ДЕЈСТВА НА ВИШЕГРАДСКОМ СЕКТОРУ

Територија у троуглу између Дрине и Лима око Вишеграда, била је у септембру и октобру 1941. без већих окупаторских снага. Једино су Италијани имали у Рудом неки свој гарнизончић, али је близина Прибоја решавала проблем обезбеђења реда на овој територији.

Ту су власт делили усташе и четници. Усташе су држале Вишеград, а сва околна села у којима је био српски живаљ била су под влашћу четника. Становници муслиманских села као, рецимо, Добрун морали су пред четничким терором напустити своје куће и побећи у Вишеград или ка Сарајеву да би спасли голе животе. Њихови су домови опљачкани и само су јабуке и шљиве ниско обесиле гране пуне рода који није имао ко да обере. Језиво су изгледале куће села Добрун тих јесењих дана.

⁸ Нови пораз окупатора и њихових помагача, „Борба“ од 21. X. 1941, стр. 26 (Историјски архив КПЈ, том I књ. 1).

На том сектору су се налазили четници поручника Каменка Јефтића и војводе Бекића. Овај последњи је дошао са својом групом после бекства из Ужица, а повремено су долазили да их обиђу мајори Дангић и Тодоровић.

Командант места у Вардишту био је неки Богдановић машиновођа, родом из Мокре Горе, а био је раније запослен у Ужицу. Он је осећао да је близак борби радничке класе, али му је сметала пролетерска револуционарна дисциплина, па је отишао у четнике али је са симпатијама гледао на успехе партизана.

Зато су њега четници послали једног дана после ослобођења Ужица да од команде Ужичког одреда тражи муницију ради напада на Вишеград. Сматрали су да ће његово познанство и симпатије према партизанима утицати да се муниција лакше добије. Команда одреда је пристала, али је поставила захтев да ради контроле тог правца упутити нешто својих снага. Овај је на то пристао иако су остали четнички команданти негодовали против присуства партизана на том терену.

Но без обзира на сва четничка негодовања један вод 1. ужичке чете је са око 50 бораца, који су од наоружања имали пушке и два пушкомитраљеа, дошао 28. септембра возом у село Котроман крај Вардишта.

Неколико дана касније су на опште запрепашћење четника овамо стигле 1. и 2. ариљска чета, те је оформљена команда сектора.

Усташки гарнизон у Вишеграду осећао се у то доба угроженим. Устанак у источној Босни попримао је широке размере. Ослобођени су градови Власеница, Рогатица, Сребреница, па су се те снаге примицале с једне, а сад долазе ужички партизани с друге стране. Стога се посада Вишеграда уплашила за своју безбедност, те је замолила Италијане да им притекну у помоћ. Међутим баш је Италијане највише забринуло даље ширење слободне територије у овом правцу, јер су свакако осетили да после Вишеграда могу доћи у обзир за напад и њихови гарнизони Прибој и Рудо. Зато су, да би обезбедили те своје гарнизоне и да би се примакли Вишеграду, избацили један свој батаљон на положаје Бијела Брда.

Тачних података о распореду и јачини италијанских снага на Бијелим Брдима команда сектора није имала. Зато је одмах по доласку ариљских чета, односно кад су доласком нешто већих снага створени услови за напад, извршено извиђање италијанских положаја на Бијелим Брдима. Са брда Трвнице (кота 1072) могло се у рано јутро једнога дана у почетку октобра видети да се Италијани крећу око Чемерна и кућа села Бијела Брда. На неколико места су се видели шатори. Пао је у очи један такав логор у једном воћњаку Чемерна и места званог Осоје. У близини је било доста товарних грла која су чупкала траву на једној ливади. Од мештана се сазнало да се италијанска команда налази у кафани на превоју, а то је у ствари у центру Бијелих Брда.

С обзиром на оволики број Италијана на овом положају, донета је одлука да се организује ноћни напад и то на издвојени логор у воћњаку, који је најбоље осмотрен са брда Трвница. Још за дана кренула је цела нападна група из Вардишта. Четницима који су се ту налазили није се смело рећи куда је усмерен овај покрет, јер су они били енергично против напада на Италијане.

Ноћ је била већ прилично одмакла кад се стигло до села Трнова. Потом се ишло једном долином између Чемерна и брда Трвнице, одакле су јединице пошле на своје нападне правце. Ариљска чета је нападала са истока од Чемерна, а вод 1. ужичке косом од Осоја.

Италијани се нису надали нападу. Знали су да су свуда око њих четници, док о нашем присуству на овом терену нису били обавештени па су слатко спавали, јер су имали пуно поверење у своје пријатеље — четнике.

Ноћ је била осредње видљивости и топла. На италијанске заштитне делове наишао је вод 1. ужичке чете на стотинак метара од логора. Брзо их је борбом протерао, али због прерано отворене обостране ватре није постигнуто потпуно изненађење. Борци овог вода брзо су се нашли близу шатора — свега двадесетак метара, а можда и мање. Лепо се чуло како унутра италијански војници у страху наричу „мама миа“. Ариљска чета је стигла у близину логора. У том моменту су се неке италијанске старешине и војници из суседних логора, који нису били нападнути,

снашли и отворили снажну ватру. Доста јака ватра отпочела је и из бацача и артиљеријских оруђа, са положаја на коти 830.

Услед жестоке ватре и због тога што је овим јединицама то био први већи ноћни окршај, није постигнут онолики успех колики је могла постићи јединица са више искуства. Обе групе су се после борбе која је трајала нешто дуже од једног сата повукле.

Тај је напад страшно наљутио четнике и уплашио Италијане. Сутрадан су четнички команданти ишли код италијанског команданта у кафану на Бијелом Брду и извињавали се што је до овога дошло, тврдећи да су се кроз њихов распоред неопажено привукле неке комунистичке групе и извршиле напад са циљем да их заваде.

Италијански командант је тврдио да је имао жесток окршај, да му је овај изненадни напад деморализаторски деловао на батаљон, па је током целог дана морао по потопцима тражити и скупљати разбегле војнике и старешине. Жалио им се како је имао десетак мртвих и 18 рањених војника.

Неколико дана иза овог напада ариљске чете су смењене на овом сектору 2. и 3. ужичком и упућене на моравички сектор, да би учествовале у нападу на четнике који су заузели Ариље и Ивањицу.

Некако је у то доба дошао у Вардиште мајор бивше југословенске војске Станко Пољанац. Он је тврдио да је послат од стране Врховног штаба да испланира напад наших јединица како бисмо заузели и ослободили Вишеград и повезали слободну територију у западној Србији и источној Босни.

Да би биле ближе нападним правцима обе ове чете смештене су у село Добрун. Када су једног дана из неопрезности команде 2. и 3. чете дозволиле да се људство обеју чета прерано скуп за вечеру, око зграда бивше општине и цркве у селу Добрун, тада су се изненада појавила два усташка авиона, па чим су приметили окупљене људе отпочели су да бомбардују и митраљурају. Борци окупљени на уском простору, између стрмих страна без заклона, били су изложени убитачној ватри, те је из обе ове чете избачено из строја око двадесетак другова, које мртвих које рањених.

У овом бомбардовању рањен је и командир 2. ужичке чете Миливоје Којадиновић, подофицир бивше југословенске војске, који је касније подлегао ранама.

Међутим, напад на Вишеград није се могао извести све дотле док се буду на Бијелим Брдима налазиле јаче италијанске снаге. Увући јединицу између Лима, Дрине и Рзава, а иза леђа оставити јаче окупаторове снаге, које могу у свако доба напасти, било би врло ризично. Зато је донета одлука да се понови напад на италијанске положаје на Бијелим Брдима са циљем да се они одавде одбаце према Прибоју.

За овај напад одређене су 2. и 3. ужичка чета, и вод 1. ужичке чете. Ове су јединице кренуле из Вардишта чим се смркло. Ујутро 17. октобра били су већ у близини италијанских положаја. Свуда је владала тишина. Освануло је прохладно јутро, а на оближњим висовима белела се је-сења слана.

Испред италијанских положаја ове су се јединице развиле у стрељачки строј, а потом наставиле да се обазриво крећу напред, провлачећи се између младих борових стабала. Очекивао се италијански отпор, али је и даље владала тишина. Наше су јединице биле веома изненађене кад су упале у празне италијанске положаје. По свеже утаженој земљи, разбацаним стварима, видело се да су на брзину напустили ове положаје током ноћи.

Свакако су осетили наш покрет, а вероватно су их о томе обавестили и четници, па су на време побегли.

Сад су јединице наступале знатно брже ка месту где је био штаб батаљона. Из даљине је примећено неко коме-шање око кафане. Вероватно су то били заштитни остаци италијанске колоне. Зато смо убрзали кретање ка кафани. Међутим, кад су јединице стигле до места где је био штаб, видело се како према селу Штрпцима замичу последње групе Италијана. Толико су брзо одступали те нису стигли да скину заставу са куће где им је био смештен штаб батаљона.

О овој акцији писала је ужичка „Борба“ од 19.Х 1941. године следеће:

Партизански одреди. Ужичке чете под командом Којадиновића, Љубичића, Вишића и Смиљанића, успешно су извршиле задатак протеривања непријатеља са Бијелих Брда.⁹

⁹ Партизанска борба успешно се развија у скоро целој Југославији. „Борба“ од 23. октобра 1941., стр. 55 (Историјски архив КПЈ, том 1 књ. 1).

Поново је ужичка „Борба” писала о овој акцији кад је дошла 2. ужичка чета у Ужице са том заставом, где се износи да је на овим положајима било око 1.400. војника, 1. артиљеријска батерија, доста минобацача, митраљеза и другог наоружања.

После ове борбе на вишеградском сектору повучена је 2. ужичка чета и упућена на ваљевски сектор, вероватно као појачање ради учесталих немачких и четничких напада.

Тако су на сектору Вишеграда остали 3. ужичка чета и вод 1. ужичке чете, па је ради лакшег командовања извршено спајање ових јединица и створена је доста јака чета — 3. ужичка, којој је сада командир био Никола Љубичић, а Никитовић заменик командира. Остали командни састав остао је исти.

Напад на Италијане у селу Штрицима

После протеривања Италијана са Бијелих Брда они су се осећали доста несигурно, плашили су се директног напада на њихове гарнизоне у Рудом или Прибоју, а усташко-домобрански гарнизон у Вишеграду је вапио за помоћ.

Италијанима је било јасно да су у рејон Бијелих Брда продрле јаче партизанске снаге, али им ни одлазак 2. ужичке чете није остао непознат. Њих су о свему добро и на време обавештавали четници.

Осећајући се угроженим, Италијани су замолили саста-
нак са представником партизана. Негде изнад села Штрпци
ка Бијелом Брду дошао је један њихов капетан и састао се
са командиром 3. ужичке чете.

Тај италијански официр током овог разговора осећао се јако неугодно, стално се освртао и видело се да се бојао. Он је изнео захтев италијанске команде да им дозволимо слободан саобраћај ка Вишеграду, излажући да они немају намеру да надиру на територију преко демаркационе линије и позивајући се на сарадњу са четницима предлагао сличан споразум са партизанима.

Кад је на то одговорено негативно он је захтевао примирје од два дана. Ово примирје од два дана требало је италијанској команди, вероватно, ради тога, јер је рачунала да ће јој за то време стићи нека ојачања.

Пошто никакав споразум није могао бити постигнут, то је овај капетан једва дочекао тренутак кад је могао да се врати назад.

Најближи италијански делови 3. ужичкој чети биле су неке јединице које су држале положај са леве стране Увца код села Кнегиња. Да бисмо им ставили до знања да нема никаквог примирја док окупатор гази нашу земљу, постављена је заседа на цести која води од Увца према Бијелим Брдима испод села Штрпци и кад је наишла једна њихова повећа група војника, отворена је ватра. Ова се група разбежала, али остали њихови војници из заклона, са друге стране Увца, отворили су јаку ватру, па се ова заседа морала повући.

„Борба” је 24. октобра 1941. године писала следеће саопштење о овом догађају:

Иза Бјелог Брда према Увцу, када су Талијани побјегли, дошло је до састанка између представника наших снага и талијанског представника. Италијани су тражили примирје од два дана. Међутим, већ данас је опет дошло до сукоба, јер су Талијани покушали да надиру према Бјелом Брду. Наше снаге успјеле су да их разбију.¹⁰

После овог сукоба Италијани су послали у село Штрпце једну јачу посаду са циљем да обезбеди њихове делове који су се налазили са оне стране реке Увца.

Команда 3. ужичке чете донела је одлуку да ову посаду нападне. За тај напад одређена је ноћ 25/26. октобра. Око 9 часова чета је кренула са Бијелог Брда.

Била је права јесења ноћ. Сипила је киша, те се готово ништа није видело. Тачно место где се налази зграда у којој је смештена ова италијанска посада није се знало. Зато се ишло доста обазриво. Низ једну косу звану Доминовац чета се спустила и избила пред саму школу, одакле се чуо италијански жагор. Борци су се полако привлачили низ неки воћњак близу кућа. Чим су осетили нешто сумњиво Италијани су отворили ватру. Борци 3. чете, већ развијени у стрељачки строј, одговорили су и после краће борбе ућуткане су све ватрене тачке, које су биле ван куће. Али се посада из куће жестоко борила. Пуцали су и бацали бомбе. Ипак су поједини другови пришли толико близу зграде да су

¹⁰ Нови успеси партизана — Италијани још једанпут разбијени, „Борба” од 25. октобра 1941., стр. 62 (Историјски архив КПЈ, том I књ. 1).

убацили унутра неколико бомби. Пошто је после тога оцењено да се зграда не може заузети без великих губитака, то се чета повукла.

Сутрадан Италијани су купили у камион мртве и рањене и сви скупа побегли ка Прибоју.

6. БОРБЕНА ДЕЈСТВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА НА ВАЉЕВСКОМ СЕКТОРУ

На сектору Косјерић—Ваљево и Бајина Башта—Љубовија, тј. на правцима који са севера воде према Ужицу и слободној територији око овога града, поред јединица Ваљевског одреда налазиле су се у то доба и неке чете Ужичког одреда.

Око цесте која води од Ваљева према Ужицу преко Косјерића, већ у првој половини октобра око села Рајковића и положаја Каменитовца, налазила се 1. рачанска чета. Она је из Ужица кренула 9. октобра, а нешто касније овамо је стигла и 1. пожешка чета. Поред ових јединица на овим положајима се налазило нешто бораца из Црногорске чете.

А правац који долином реке Дрине преко Љубовије води ка Бајиној Башти и Ужицу био је затворен са делом снага Ужичког одреда код Љубовије. Прво су тамо биле упућене 2. и 3. рачанска чета, а касније и 2. златиборска чета.

Крајем октобра у Љубовију су због учесталих борби на овом правцу стигле 2. ужичка и 2. пожешка чета. Пошто се ситуација нешто смирила, онда су ове јединице пребачене прво у Крупањ, а после упућене на положаје око Бачевца ради затварања правца Ваљево—Ужице.

Тако се крајем октобра ту нашло 8 чета Ужичког одреда. Ове јединице на овом сектору водиле су борбу било са четницима или Немцима. Доста жестоке борбе водиле су наше јединице са четницима, које су после овог пораза код Косјерића опет успеле да се прикупе и среде па су отпочели са новим нападима.

Четници су приметили да је главнина чета Ужичког одреда упућена на фронт код Ваљева, па су сматрали да је то погодан моменат који треба искористити. Стога су се припремили и једне ноћи напали на Косјерић. У граду је била мања група бораца Црногорске чете који су остали уз команду места. Због тога су четници лако заузели ва-

рошицу и заробили десетак наших другова. Остали су успели да се извуку. После овог успеха четници су напали и заузели село Ражану испод Букова. Тако су сад четници читав овај крај ставили под свој утицај, прекинули су све везе ваљевског фронта са Ужицем, па како су заузели комуникације Ужице—Ваљево, то су онемогућили и снабдевање овог фронта муницијом, храном и оружјем.

Овај четнички напад, у време кад су биле скупљене знатне партизанске снаге изнад Ваљева, доста је помогао Немцима. Партизани нису могли изводити нападне акције већег обима, ратни материјал упућен овим јединицама пленили су, онемогућавали везу фронта са Врховним штабом, хватали, мучили и убијали курире. Најопасније је било то што је непријатељ био постављен тако да је сваког момента могао ударити нашим јединицама иза леђа, ако би се оне ангажовале у борбама са Немцима око Ваљева.

Зато је 1. пожешка чета добила задатак да се врати са фронта, нападне четнике у селу Ражана и ослободи заробљене курире које је држала четничка група код себе. Разбијањем ове групе четника створило би се довољно простора јединицама оријентисаним ка Ваљеву за маневар.

Током ноћи ова чета је стигла на Букове. Због јаке кише ту су остали до зоре и ујутро су кренули ка селу Ражана.

План команде чете за ову акцију био је да се опколи село и тада изврши напад. Ово опкољавање намеравали су да изведу на тај начин што би косама које се од Букова спуштају ка Ражани, упутили колоне и тако обухватили село са обе стране. Али због непознавања терена и с обзиром на закашњење, ноћни напад је изостао и овај план је био само делимично спроведен. Једна од упућених колона за обилазак, наишла је на четничко обезбеђење те је дошло до пушкарања. Тако је отпао елеменат изненађења, па је дошло до фронталне борбе. Ипак је напад 1. пожешке чете био веома јак, а сањиви четници уплашени брзом интервенцијом партизана, гледали су куда ће да побегну.

Ухваћено је око педесетак четника, али су главни организатори, међу њима капетан Радојевић, успели да побегну.

Командир чете није се снашао у овој ситуацији. Он је одредио око 25 другова да спроведу заробљене четнике, па је и сам отишао са њима. Главни део чете остао је да организује извлачење хране коју су четници били отели од

наших комора, које су ишле на ваљевски фронт. Са овима је остао комесар Аћим Јовановић. Једну групу бораца упутио је командир чете у потеру за одбеглим четничким официрима.

Овако разбијена наша чета није била спремна за отпор. Када су се избегли четници средили, а затим добили појачање из Косјерића и напали на Ражану — отворивши паклену ватру са свих страна на расуте борце који су извршавали разне задатке у вези са евакуацијом а и како су четници доста добро познавали терен то су успели да неопажено сасвим близу приђу селу, те је њихова ватра била доста прецизна, — делови 1. пожешке партизанске чете нашли су се у врло тешкој ситуацији.

Отпочела је борба која је трајала око два сата. Поједини другови су се сналазили као Лаза Обреновић, који је погинуо штитећи пушкомитраљезом повлачење својих другова, те је знатан део чете успео да се пробије, али су четници ипак заробили 19 другова, а убили 5. Сви ухваћени другови одведени су на Равну гору и касније предати Немцима у селу Словцу. Тако се због несналажљивости команде 1. пожешке чете ситуација на овом сектору још више компликовала.

Ни четници око Љубовије нису мировали. Сталним нападима они су везивали за себе наше три чете, тако да ни оне нису могле бити искоришћене у акцијама против Немаца. За узврат Немци су четницима слали муницију, те су их тако помагали да истрају у овој заједничкој борби.

Током овог периода Немци су у неколико наврата покушали да продру од Ваљева ка Ужицу. Један такав покушај да разбију одбрану наших снага, извршен је 17. октобра. Борба се водила на положајима Каменитовац, али су услед јаког отпора били приморани да се предвече повуку. И други њихов покушај изнет је у „Борби” од 1. новембра, у коме стоји:

Немци су у неколико махова и већим снагама покушавали да се из Ваљева пробију путем Ваљево—Косјерић—Ужице и сваки пут су били одбијени. Јуче 30. октобра покушали су да с лева заобиђу партизански фронт и пробију се странпутицама, али су жестоко сачекани и одбачени у Ваљево уз велике губитке. Уништен је један средњи и један лакши тенк и 300 немачких војника.¹¹

¹¹ Нови пораз Немаца код Ваљева, „Борба” од 1. новембра 1941., стр. 115 (Историјски архив КПЈ, том I књ. 1).

У одбијању ових немачких напада учествовала је и 1. рачанска чета.

Као што се види ови немачки напади на слободну територију били су координирани са нападима четника, да ли је то било организовано или је напад једних инспирисао и ове друге да нападају, то не знамо, али су готово увек ови напади долазили у исто време.

И пожешки четници су у ово време постали, такође, активнији у испољавању непријатељског става. Пошто су се они потајно спремали за главни обрачун са партизанима, они су донекле тактизирали у свом односу док нису ојачали, али се може са правом рећи да ниједног дана нису били лојалан савезник. Тако су из дана у дан све више испољавали непријатељски став. Претресали су све транспорте који су од Ужица ишли на фронт, било возом или камионима. Све што су хтели они су заплењивали, а нарочито оружје и муницију и тако помагали Немцима да лакше одбране свој нападнути гарнизон у Краљеву.

У то време Врховни штаб је још једном покушао да дође до споразума са четницима, па су 27. октобра на Равну гору отишли друг Тито, Сретен Жујовић и Митар Бакић. Међутим, Дража Михаиловић одбио је све главне тачке споразума, као што су: стварање заједничке оперативне команде и заједничких органа власти. Пристао је на неке мање важне предлоге, као рецимо на поделу ратног плена и слично. Врло ризични су били ови састанци са њима, јер су тада четници били донели одлуку да делегацију униште и то на тај начин што су минирали мост на Скрапежу код Пожеге, куда је она у повратку требало да пређе. Срећом у последњем часу су се предомислили, вероватно стога што су сматрали да је друг Тито — Рус, па су се плашили да не би дошло до компликација са Совјетима. Зато су ову делегацију у Пожеги задржали све док није мост разминирован.

Да бисмо доказали своју добру вољу за сарадњу, наша Врховна команда дала им је сутрадан 24.000 метака и 300 пушака. Све то направљено је у фабрици оружја у Ужицу.

Четници пак да би „доказали“ како они држе до својих датих речи, скинули су ноћу 27/28. октобра са воза у Пожеги команданта 1. шумадијског одреда Милана Благојевића, шпанског борца. Он се враћао са саветовања из Ужица. Кад је воз стао на пожешкој станици, Благојевићу је пришао чет-

нички командант — кафеџија Љубивоје Јовићевић, који је са својом групом покушао да Благојевића разоружа и скине са воза, али се он том њиховом захтеву одупро. Кад су видели да тако не могу са њим изаћи на крај, онда су покушали преваром. Рекли су му да га зове командант Пожеге капетан Игњатовић и да ће се тамо неспоразум који је настао изгладити. Позвали су се на „успеле” преговоре које је водила делегација партизана пре неколико дана у Брајићима са Дражом. Благојевић је, видећи да овако не може наставити пут, а пошто је био лично врло храбар човек, пошао код капетана Игњатовића. Кад је ушао у канцеларију, један га је четник ударио по глави и тако онесвешћеног су га разоружали и потом затворили у пожешку касарну. После три дана мучења стрељали су га ноћу у селу Глумчу.

Овај зверски четнички подухват дубоко је огорчио не само партизана, већ и цело становништво овог краја, али услед терора нико ко је био под доменом њихове власти није смео то јавно да износи.

И са овим актом они су показали своје намере, које потврђују изјаву капетана Игњатовића, да он у Ужицу више воли видети Немце него партизана. Све је то наговештавало да се они спремају на оружани обрачун са партизанима. А исто тако и извештаји, које је Врховни штаб добијао од сељака из разних села, јављали су о том да четници припремају напад на Ужице. Но, поред ових спољних манифестација да се нешто припрема, нису остале незапажене ни њихове војне припреме. Нека писма о припремама за напад на Ужице доспела су до Врховног штаба, па је будност према свим четничким мерама појачана.

Напад четника који је уследио показао је да су сви ови преговори, које је Дража до тада водио са представницима партизана, били са циљем да се ослаби будност и створе што повољнији услови за општи четнички напад на нашу слободну територију.

Из распореда јединица Ужичког одреда током октобра види се да је тежиште дејстава било усмерено у два правца: прво, на ваљевски сектор, са циљем да се створи потребан однос снага за одлучније акције против Немаца у Ваљеву или да се бар солидно затвори овај нападни правац; и други, вишеградски, са циљем да се слободна територија прошири

ка западу и повеже са слободном територијом у источној Босни.

Оба ова постављена задатка нису могла бити остварена због сталних четничких напада, те су сви планирани напади на окупаторове гарнизоне морали бити прекидани и већ доведене чете повлачити и слати у одбрану слободне територије од сталних четничких напада, који су били организовани час овде час онде.

Ови њихови напади били су од огромне користи за окупатора, и немачког и италијанског. Они су успешно сарађивали и са једним и са другим, само да би се што ефикасније борили против партизанских јединица.

IV

БОРБЕНА ДЕЈСТВА ОДРЕДА ТОКОМ НОВЕМБРА

1. ПЛАН ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ЗА НАПАД НА ОСЛОБОЂЕНО УЖИЦЕ

Током целог месеца октобра четници су вршили почесне нападе на поједина места слободне територије. Тако су прво напали на Косјерић, а после је дошао напад на Пожегу. Затим су извршили напад на Ивањицу и Ариље, па опет на Косјерић, Љубовију итд. Ове нападе они су вршили са циљем да вежу наше снаге за одбрану слободне територије по захтеву окупатора и затим да сталним дејствима изнуре наше борце и тако створе услове за коначан обрачун са јединицама на овој слободној територији, јер им је она страховито сметала. Зато су пропагандом, поред других мера, заводили људе и тако јачали своје јединице. Даље, да би им овај подухват успео, добили су од Недића, односно од Немаца преко Недића, знатну помоћ. Дobili су, такође, нешто и од партизана, јер су обећавали да ће то оружје употребити у борби против окупатора.

Када су сматрали да су довољно спремни, да су војнички средили јединице, поставили су их на одређене положаје према раније направљеном плану. Тада су одлучили да почну са општим нападом на Ужице и да заузму прво њега као центар ове слободне територије, сматрајући да ће касније осталим мањим местима лако загосподарити.

План за напад усвојен је истог дана када је друг Тито напуштао кућу у Брајићима 27. октобра, где је са Дражом водио преговоре. Према том општем плану замишљен је концентричан напад на Ужице са четири стране цестама које су са тих страна водиле ка Ужицу.

Тако је планирано да једна група нападне са Златибора правцем: Чајетина—Мачкат—Ужице.

Друга група треба да нападне цестом од Вишеграда, зборно место Кремна—Биоска и са те стране да уђе у Ужице.

Трећа колона треба да нападне ваљевским путем са зборног места Црнокоса—Каран—Рибашевина, затим, да се преко Поре и Белог гробља спусти у Ужице.

Четврта група да напада правцем Пожега—Ужице.

Свака од ових нападних група треба да буде јачине око 800—1.000 четника. Касније у Пожеги овај општи нападни план, са којим се сложио Дража Михаиловић, разрађен је и детаљније су одређене јединице и тачке заузимања појединих објеката пред и у самом граду.

Четнички команданти су сматрали да ће овако концентричним нападом сломити партизански отпор и доста лако заузети Ужице. Заиста није било лако у исто време затварати правце који изводе са окупаторских фронтова и бранити се пред оволиким четничким колонама.

Један од проблема који је пред четничким командантима стајао био је како објаснити мобилисаним сељацима овај непопуларни подухват. Народ није могао да схвати ни да одобри братоубилачку борбу, јер је био за заједничку борбу против окупатора. Зато су четнички руководиоци смислили да мобилисане људе преваре, па су оним са правца Златибора и Биоске говорили да их воде преко Ужица на фронт код Ваљева или Краљева, а онима пак из Пожеге и Карана да их воде на вишеградски фронт у борбу против усташа и Италијана. Али им нису испричали о томе да је планирано да се све ове групе 2. новембра у пет сати ујутро састану у Ужицу.

Поред ових нападних група четници Драже Михаиловића су организовали напад на Ивањицу заједно са четницима Боже Јаворског. Овим нападом требало је везати партизанске снаге које су се налазиле на том сектору.

Главни удар наносила је четничка пожешко-каранска група. Није било лако створити одбрану града Ужица, јер је

ском сектору налазила се 3. ужичка чета, а на Златибору према Новој Вароши Златиборска чета. Тако је 10 чета ангажовано да затвори правце који воде од окупаторових гарнизона у слободну територију. Свега седам чета остало је команди Ужичког одреда за борбу против четника који су се са свих страна груписали око Ужица. Од ових седам чета, четири су биле везане у борбама са четницима Боже Јаворског око Ивањице (Ариљски батаљон и Моравичка чета). За непосредну одбрану Ужица остало је само три чете (1. и 2. ужичка и 1. железничка). Истина, у Ужицу је био смештен Раднички батаљон и Одборничка чета. Иако до тада ове јединице нису учествовале у борбама, борбени елан и високи морал код тих људи чинио је да се на њих могло озбиљно рачунати. И не само ове јединице, већ и сви Ужичани су били спремни да дају допринос у одбрани свога града. Но ипак знатна надмоћност у војним снагама била је на непријатељској страни, те је опасност за слободу града Ужица била врло велика.

Али поред бројне надмоћности за исход једне одређене борбе, готово је важније каквог су морала трупе које се сударају. Овог пута тај битни чинилац био је на нашој страни, због тога што су се борци партизанских чета добровољно јављали и свесно пошли у борбу за слободу наше земље, под руководством Комунистичке партије, на супрот саставу четничких јединица, који је великим делом био састављен од мобилисаних људи и силом тераних у борбу, коју су осуђивали. Даље на морално-политичко стање партизанских бораца утицало је и то што су чете Ужичког одреда у свим досадашњим сукобима са четницима излазиле као победници, а и то што су четници сарађивали са окупатором, па је због свега тога мржња код партизанских бораца према четницима била готово равна мржњи према окупатору.

Све је то имао у виду Врховни штаб, када је наређивао Ужичком одреду које мере да предузме како би разбио предстојећи четнички напад. Ценећи ситуацију да тих неколико слободних чета Ужичког одреда није довољно за тај окршај, Врховни штаб је ојачао Ужички одред Драгачевским батаљоном који је пребачен на сектор Пјевчева механа—Каран.

Општа замисао дејства наших јединица у одбрани града Ужица од ове четничке офанзиве могла би се сумирати у следећем: благовременом интервенцијом спречити скупљање

четничких група на Златибору и око Кремана и тако оне-могућити напад са тог правца, чиме ће се добити слободна могућност маневра и употребе свих снага према Карану и Пожеги. А потом свим расположивим снагама разбити каранско-пожешке четничке групе, како оне на положајима у фронталном отпору тако и делове скинуте са фронта код Ваљева. Даље, комбинованим нападом са фронта и позадине разбити и ову главну четничку ударну снагу. Зато су са северног фронта од Ваљева издата наређења 2. ужичкој и 2. пожешкој чети да одмах крену преко Косјерића ка Карану. Евентуални покушај четничких снага да од Ивањице наступају ка Ужицу добиле су у задатак да спрече — Ариљска и Моравичка чета. А исто тако сваки покушај напада четничких група од Вишеграда добила је задатак да спречи 3. ужичка чета.

Начелну одлуку Драже Михаиловића о нападу на Ужице даље је разрадила четничка команда у Пожеги на челу са капетаном Вучком Игњатовићем. Да се Дража сложио не само са овим општим планом него и са планом извођења, види се из заповести за напад од 1. новембра издатој у 17,00 часова у Пожеги у којој стоји:

На основу наређења команданта четничких одреда Југословенске војске, Пожешки одред Југословенске војске, у заједници са Златиборским, Рачанским и Ужичким одредом ући ће у Ужице.¹²

Из овог цитираног дела њихове заповести се види да су се они надали да ће доста лако ући у Ужице. Вероватно су они до ове процене дошли због тога што су знали да се пред њима налазе наше мање снаге. Они су доста лако могли знати које се партизанске јединице налазе у то време око Ужица, па су према томе правили и своје планове у којима су детаљно предвидели у које време и којим правцем у овој операцији треба да се из разних праваца појаве запланиране њихове јединице на прилазима града Ужица. Тако у том њиховом плану стоји да:

— Дрежничка и Равањска чета треба да крену из ових села током ноћи 1/2. новембра, да заузму складиште муниције у Врелима, фабрику коже на Ђетињи испод Секулића

¹² Из материјала за монографију о развоју НОБ у ужичком крају, заповест четничког капетана Игњатовића Вучка за напад на Ужице (спеска 42, стр. 23), градски архив у Титовом Ужицу (цит. Ужичка монографија).

брда и да у 5,00 буду на Секулића брду и ухвате везу са четницима који нападају из Пожеге, а потом да избију на Мендино брдо.

— Другу групу су сачињавале Биоштанска и Стапарска чета. Оне су имале да у 5,00 2. новембра стигну и заузму положај на старом ужичком граду и ухвате везу са четничким деловима на Пори и кад почне напад да одавде учествују у општем нападу на Ужице.

— Златиборски одред је, пак, требало да у 5,00 буде на брду изнад Ужица званом Мало забучје и да код електричне централе ухвати везу са четничким јединицама на Старом граду и у Ади са јединицама које нападају из Пожеге.

— Пожешком одреду, у овом општем плану, дали су задатак да са својим главним снагама до 4,00 2. новембра избије на Мендино брдо, а са помоћним на Сарића осоје и потом преко Крчагова наступа даље у сам град Ужице.

— Пета нападна група — Рибашевски одред — са главнином снага у 5,00 требало је да буде на Пори, а са мањим деловима на Белом гробљу.

Тако је требало у недељу 2. новембра ујутро у 5,00 да на свим брдима око Ужица освану четници и да са ових полазних положаја крену у општи напад на Ужице.

Али, у рату врло често бива да се раније предвиђени планови не могу увек остварити. То се и овог пута догодило капетану Вучку Игњатовићу. Он је морао радити по сасвим новом плану, јер је благовременим противакцијама партизанске команде ситуација била измењена у нашу корист.

2. РАЗБИЈАЊЕ КАРАНСКО-РИБАШЕВСКЕ, КРЕМАНСКЕ И ЗЛАТИБОРСКЕ ЧЕТНИЧКЕ ГРУПЕ

Као што се из четничких докумената види они су планирали да напад почне ноћу између 1. и 2. новембра, али Каранско-рибашевски одред отпочео је овај напад знатно раније. Они су напали на делове Драгачевског батаљона 31. октобра поподне. Четници су се такође налазили у селу Трнава распоређени по сеоским кућама. Тих дана била је нека јесења слава, па као и обично у тим приликама доста се јело и пило, а нарочито хвалило како ће се ускоро обра-

чунати са комунистима у Ужицу. Четника је било ту скупљено око 250.

Међутим, изненада пред селом појавили су се партизани. Било је то једна Драгачевска чета која је била упућена да провери шта је било са неким транспортима хране и оружја, који су из Ужица били упућени на ваљевски фронт, па се сазнало да их је ова четничка група у Трнави запленила, а једног од шофера убила.

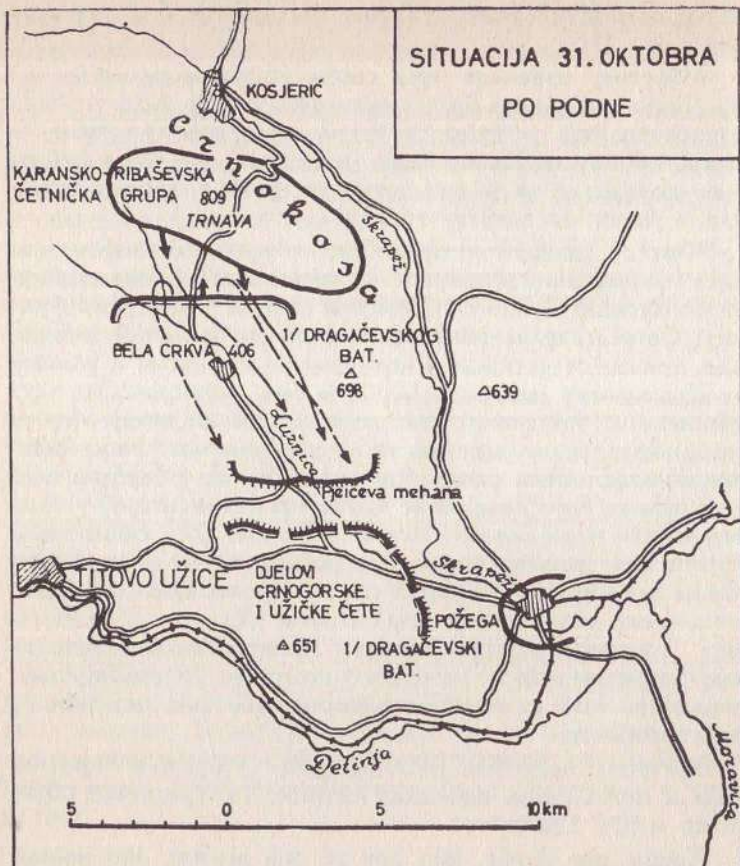
Чим су сазнали четници да су приспели партизани, онако полуипијани пошли су у напад. Далеко надмоћнији они су потисли Драгачевску чету и гонили је низ реку Лужницу. Са обе стране оближњих коса, као и низ Лужничко поље, трчали су четници и покушавали да опколе и униште ову Драгачевску јединицу. Борба је била жестока. Ова чета Драгачевског батаљона нашла се у тешком положају, јер су сељаци из околних засеока, под командом четничких официра и подофицира, узимали пушке и трчали у борбу и тако онемогућили брзо повлачење партизана. Нарочито су у томе предњачили неки сељаци засеока Шумице. Они су моткама убијали неке рањене борце Драгачевске чете. Тако су они гонили делове овог батаљона све до Пјевчеве механе. Тамо су налетели на положај осталог дела Драгачевског батаљона, 1. ужичке чете и делова Црногорске чете где су били задржани. После неколико покушаја да разбију овај положај на ком су претрпели доста губитака, четници су били одбијени.

Ујутро, 1. новембра, наше јединице су прешле у против-напад и под борбом одбацили четнике уз Лужничко поље, све до испод Црнокосе.

Током ове борбе, још док се она водила око насеља Карана и уз Лужничку долину, 1. новембра на Црнокосу су стигле са Јерковићем 2. ужичка и 2. пожешка чета. У долини испод њих у Трнави водила се доста јака борба. Одозго са Црнокосе они су могли лепо посматрати ток борбе. Због тога их је Јерковић и усмерио да нападну и то:

— 2. ужичка чета да дејствује правцем: Црнокоса и цестом на само насеље Каран;

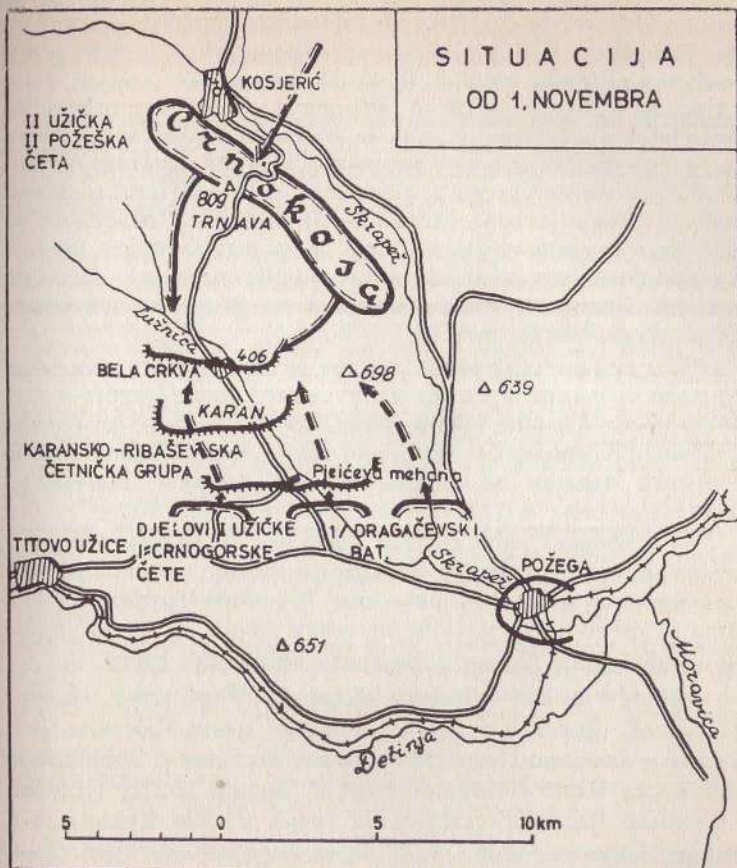
— 2. пожешка чета добила је задатак да са положаја Црнокоса — Граница — Гујин камен — насеље Каран, нападне бочно на четнике који су одступали ка Трнави.

Скица 4. — Напад четничког Каранско-рибашевског одреда на делове Драгачевског батаљона и гоњење наших делова до Пјевчеве механе.

Појава ових јединица иза леђа четника кад се томе нису никако надали и то баш у време кад је било најидеалније за њихово ангажовање, унела је у четничке редове велику панику. Настало је бежање. Током ове борбе убијено је око 70 четника, а заробљено око 30, а међу њима и њихов командант бивши артиљеријски поручник Стојко Филиповић.

SITUACIJA OD 1. NOVEMBRA

Скица 5. — Ујутру су наше снаге извршиле напад на четничку групу и потисле је до Бијеле Цркве кад су са Црнокосе око подне стигле 2. ужицка и 2. пожешка чета те нападом с леђа и бокова успеле да сасвим разбију ову четничку групу.

Током ноћи ова четничка група се некако средила, те је, да би поправила свој неуспех, ноћу напала наше јединице у Карану. Са пошумљених падина Границе спустили су се до реке Лужнице, али наишавши на јак отпор они су се повукли. Овим нападом они су донекле покушали да дејствују и потпомогну напад главне четничке групе на Треш-

њици. Истина је то да су својом активношћу везали за себе 2. ужичку и 2. пожешку чету, те нису могле бити искоришћене у борби против Пожешке четничке групе. Али, истина је и то да каранско-рибашевска четничка група, захваљујући успешним дејствима ових јединица, није могла ни да покуша да изврши добивени задатак капетана Игњатовића, тј. да се ујутро 2. новембра нађе на Пори и Белом гробљу. Тако је овај главни четнички удар ослабљен за неколико стотина четника. Ово је уследило стога што је ова четничка група напала нешто раније, него што је то по њиховом плану требало. Свакако их је на то присилила појава Драгачевске чете.

Чим су почела борбена дејства са каранским четницима, а нешто и раније кренуло се у акцију да се разбију четничке групе Андрије Јевремовића, која је требало да напада са правца Златибора и четничке групе Чеде Захарића, која је имала задатак да напада цестом Кремна — Волујац — Ужице.

За извршење овог задатка одређени су делови 1. златиборске чете, као и групе бораца из Ужица, да ако затреба борбеним дејствима разбију ове четничке групације. Но, ишло се на то да се покуша на сваки начин да се без борбе онемогући прикупљање и употреба четничких група.

Тако су на ова четничка зборишта: Рожанство, Мачкат и Палисад, пошли другови из команде места Чајетина, Јечменица и Добрило Петровић, а према Љубишу и Збојшници, упућени су Војко Петровић и Љубо Ђурић, док су Секулић и Витомир Чворовић стигли на време у село Кремна, а у Стапаре Борисав Јокић, па су људима објаснили куда намеравају да их поведу ове четничке старешине. Чим су присутни сазнали намере Андрије Јевремовића и Чеда Захарића и осталих, одмах су се разишли својим кућама. Истина, неке мање групе требало је застрашити присуством наших делова да би се растуриле.

Оваква брза интервенција другова, успела је да су се златиборска и биоштанска група растуриле на миран начин. Тако да оне нису ни кренуле ка Ужицу, те су четници који су нападали из правца Пожеге узалуд чекали помоћ са ове стране. Исто тако, узалуд је чекао и мајор Милутиновић

који је скупио неку мању групу у Стапарима да се појави Чеда Захарић са својим креманским и биоштанским четницима па да му се прикључи, јер је Чеда остао без војске.

Борба са четничким групама у Карану почела је нешто раније него што су четнички команданти желели.

О томе како су се ти догађаји тада одиграли Радивоје Јовановић Брадоња износи следеће:

Ујутро, истог дана 30. октобра дошао је код мене један капетан — солунац, стар и сед човек. Носио је прописну официрску униформу са капетанским еполетушкама, али са петокраком и тробојницом на капи. Чича ми је причао да је интендант једног од чачанских батаљона, да има два сина у партизанима. Дошао је у Ужице да „деци“ (како је звао партизана свог батаљона), набави мало дувана и других ствари. У Пожеги су га четници скинули с воза и тукли. Рекао ми је да је баш једног од њих, који су га тукли, видео малопре на улици. Одмах сам одредио једну патролу која је пошла са чичом да четника ухапси. На саслушању је овај четник изјавио да је дошао да пренесе директиву за напад.

Четничке групе убачене у град имале су да дејствују као пета колона. Тачно је означио датум и час напада на Ужице. Сутрадан у ноћ, у три часа. Борба на Трешњици почела је тачно у то време. Ове податке сам одмах реферисао другу Титу и предложио напад на четнике пре него што би они могли извршити напад на нас. Ово због тога јер је четника било неколико хиљада, а у Ужицу је било око 300 партизана. Остале наше снаге биле су на фронту. А четници су већ почели повлачити своје снаге са фронта. А и онако су на фронту за време тобожње сарадње намерно одступали пред Немцима да би оставили отворене бокове нашим јединицама и на тај начин их довели у тежи положај. Али, осетио сам да друг Тито некако није хтео да ми испаднемо нападачи. Боље је да се војнички нађемо у тежем положају него да у очима нашег народа испаднемо да смо ми ти који отпочињу братоубилачку борбу, рекао је тада друг Тито.

И пре доласка овог старог ратника у партизанску команду места знало се да четници спремају напад, знао се отприлике и дан кад они мисле да ударе на Ужице. Па је и овај његов податак узет са највећом озбиљношћу и то стога што се приметило да тог дана по граду Ужицу има доста беспослених људи у сељачким оделима, који лутају улицама. Ови су људи проверени и већ код првих десетак људи пронађене су у џеповима бомбе. Било је јасно да су убачени као пета колона.

Другови из команде одреда, Кушић, Пенезић и Јовановић, отишли су код друга Тита. Тада је одлучено да се сви сумњиви похапсе, а да се четничка команда места блокира.

Предвече се већ сазнало да су четници у Карану напали на делове Драгачевског батаљона и онда се прешло у акције ширег обима у правцу Златибора и Биоске.

Тако је током дана 1. новембра, после успешно изведене противакције, Ужичком одреду успело да разбије три четничке групе. Али, иако је постигнут велики успех, још се није могло сигурно рачунати да је битка добијена. Четничким командантима у тој ситуацији је остало да у склопу замишљеног општег напада сад покушају да постигну жељени циљ употребом својих ивањичких и пожешких јединица.

3. НАПАД ЧЕТНИКА НА ИВАЊИЦУ

Борбе које су водиле ариљске и моравичке чете против Боже Јаворског у другој половини октобра биле су веома успешне. Његова бандитска група била је пред разбијањем. Ово слабљење четника Боже Јаворског искористили су четници Драже Михаиловића, капетан Пурић и други. И пошто су имали своју команду места у Ивањици, то су могли слободно радити, па су окупљали четничке елементе око себе и стварали своје јединице. Они су добили од Драже Михаиловића задатак да помогну општи четнички напад на слободну територију. Та помоћ се састојала у томе што је требало да ови у исто време изврше напад на Ивањицу, и тим нападом вежу што више партизанских снага за себе, како би тако главна четничка колона при нападу на Ужице наишла на што слабији отпор. Да би прикрили овај свој подухват, четници капетана Пурића послужили су се лукавством.

Као што су они обично радили у оваквим приликама, тако су се и сад у Ивањици обратили партизанској команди места и предложили састанак. Како је Мићо Матовић био у Ужицу, то је Стева Чоловић пристао на њихов предлог. Састанак је одржан 1. новембра на Палибрчком гробу код Ивањице. Друговима Чоловићу, Недељку Вукотићу и Драгом Јојићу, четнички официри су предложили да се обустави даља борба против четника Боже Јаворског, јер се они убудуће спречити сваки напад четничких група на наше јединице и појединце, те да Моравичка и Ариљска чета, које су се налазиле у Ивањици, или у њеној близини могу ићи

на фронт, а они ће обезбедити ред и мир за све на овој територији.

Ови су другови поверовали четничким старешинама Милану Пурићу, Недељку Стефановићу, Радосаву Спасојевићу и Бранку Маринковићу, сматрајући да они искрено желе споразум. Међутим, њима је овај споразум био потребан да би привукли у напад на партизанае и четнике Боже Јаворског и тако удруженим снагама напали на наше јединице. А, с друге стране, веровали су да ће овим споразумом ослабити борбену будност наших јединица.

Сасвим обазриво већ током преговора они су своје групе размештали на подесне положаје за напад на Ивањицу и после преговора били су сигурни да им успех неће изостати, па су ноћу 1/2. новембра, дакле, само 6 часова после постигнутог споразума, извршили напад на Ивањицу, где су се налазиле 1. и делови 3. ариљске чете, а пола часа пре напада стигла је из акције Моравичка чета са једним водом Ариљца. Главни удар четници су усмерили јаворским путем ка центру Ивањице. Тим правцем нападала је група Боже Јаворског, док су са десне стране Моравице нападали четници под командом капетана Пурића. Обе групе тежиле су да што пре дођу пред зграду где се налазила команда места. Сматрали су да ће заузимањем ове зграде разбити главне снаге и онемогућити командовање и да ће после лако заузети град. Први њихов напад је одбијен, али су уследили наредни. Смењивао се јуриш за јуришем, а у часовима предаха четнички команданти су слали ултиматум партизанским јединицама да се предају, обећавајући онима који се предају да ће бити слободни.

Знали су борци из Ариљског батаљона и Моравичке чете шта их чека ако падну у руке овим издајницима. Зато су се још жешће бранили. Борба се водила за сваку кућу око команде места. Ситуација је била доста тешка. Тада је Стево Чоловић искочио из зграде и узвикнуо: „Напред другови — Стево је с вама”. Четници су усмерили јаку ватру у том правцу, али жесток напад бораца Ариљске чете раскинуо је њихов обруч. Четници су претрпели велике губитке и почели су да се повлаче. На бојном пољу остало је 45 мртвих и доста рањених четника.

У овој борби пало је доста и наших бораца. Погинуло је тринаест другова из Ариљске и четири из Моравичке чете.

Погинуо је и Стево Чоловић, комесар Ариљског батаљона, радник и организатор устанка у овом крају. Погинуо је Стево, који је постао скојевац у својој 19 години и радећи илегално за идеје своје Партије, хапшен је и прогањан безброј пута. Он је био у групи ухапшених 5. маја 1925. године у којој је био Александар Ранковић. Тада је добио 5 година робије. Једно време у току робијања у Лепоглави, био је скупа са другом Титом.

Тај губитак најтеже нам је пао. После погибије Стева Чоловића, даљу команду над нашим јединицама преузима командир Моравичке чете, Ратко Софијанић. Четници су током дана још у неколико наврата покушавали да сломају отпор партизана, али су они и даље из зграде команде места и гимназије пружали енергичан отпор. Борба је трајала готово цео дан. Тек пред ноћ четници су увидели да не могу сломоти отпор партизана, па су се повукли на оближње косе. Сутрадан су у Ивањицу стигли делови 2. ариљске чете, па су сад сви скупа одбацили четнике ка Јавору. Четници су овим нападом, иако нису успели да заузму Ивањицу и разбију јединице које су се ту налазиле, ипак постигли бар то да су овом борбом везали Ариљски батаљон и Моравичку чету за себе, па њих команда Ужичког одреда није могла искористити у борби против главне четничке групе из Пожеге. Ево како је изгледао тачан текст постигнутог споразума Стева Чоловића са четницима ивањичке групе покрета Драже Михаиловића:

СПОРАЗУМ

Обзиром на однос између одреда Боже Ћосовића „Јаворског“ и партизана, сагласни смо да се од стране партизанских одреда прекине оружана акција против Јаворског у року од 24 сата за даљна три дана, закључно са уторком 4. новембра 1941. године, ликвидираће питање Јаворског, пошто је он изјавио да жели да приступи четничким одредима југословенске војске који стоје под командом Драже Михаиловића.

2) Моравички четнички одред прима на себе дужност да узме у пуну заштиту све партизанске одреде и појединце од неизазваних напада одреда и појединаца који стоје под командом Боже Ћосовића-Јаворског.

3) За случај да одред Боже Ћосовића-Јаворског не буде примљен у четничке одреде Југословенске војске и да се не стави под четничку команду у срезу моравичком или да појединцу или цео његов одред изврше неки напад на партизана, Моравички четнички одред ће се одмах ставити у контакт са партизанским одредима и командом ради заједничке акције против Јаворског и његових људи.

На Палибрчком гробу 1. новембра 1941. године.

За команду четничких одреда југословенске војске у срезу моравичком: 1. Недељко В. Стефановић, с. р. 2. Радосав Спасојевић, с. р. 3. Милан Ж. Пурић, с. р. и Бранко Маринковић с. р.

За команду Ариљског народноослободилачког партизанског батаљона: 1. Стево Чоловић, с. р., 2. Драг. М. Јојић, с. р. и 3. Недељко Вуковић с. р.

Другу Стеви Чоловићу учинило се да ће четничке старешине поштовати дату реч и потпис на овом споразуму, па је одмах по доласку у Ивањицу наредио да се повуку постављене заседе које су обезбеђивале град.

Остали другови из команде батаљона приговарали су овој одлуци комесара батаљона, али је Стево остао категоричан. Једну од заседа која се налазила на Јаворском путу неко је из команде чета заборавио да повуче или ју је намерно оставио. Четници су налетели на њу и тако је ова заседа ипак донекле на време сигнализирала напад.

После разбијања Ивањичке четничке групе, команда места у Ивањици добила је нови ултиматум од Јеличког четничког одреда који гласи:

Команданту партизанских трупа

Ивањица

Ако братоубилачки рат не будете прекинули и оружје бацили са њелим својим одредом наступам. Све стављам у року од 2 сата по пријему овог телеграма под нож. У 7 часова и 5 минута.

За Јелички четнички одред
вођа Мојсиловић

Овај телеграм важи по пријему његовом за два сата. Евентуални одговор доставите веома хитно. — Мојсиловић.

Вођи Јеличких четничких одреда

Венац

На ваш телеграм одговарамо следеће: Нисмо ми ти који смо изазвали братоубилачки рат, већ они које ви мислите да браните (да узмете у заштиту). Ми смо били нападнути и морали смо се бранити. Ако и ви мислите да нас нападнете, ми ћемо се бранити до последњег човека, јер одлагање оружја за нас значи смрт. Али ви зато сносите одговорност пред српским народом за невини проливену братску крв. Прилажемо текст споразума који је са нападачем на дан пре напада 1. новембра 1941. године постигнут.

За команданта оперативних трупа

Ивањица 3. новембра 1941.

командант места
В. Маринковић.¹³

¹³ Ужичка монографија — Споразум између Стеве Чоловића, Драг. Јојића, Недељка Вучковића, представника Ариљског народноослободилачког батаљона и представника четничких одреда југослов. војске у срезу моравичком: Недељка Стефановића, Радована Спасојевића, Милана Пурића и Бранка Маринковића, (свеска 42, стр. 30—31).

Четнички командант Јеличког одреда био је врло куражан да пошаље овако оштру претњу, али није имао храбрости и да је изврши, те до овог напада на Ивањицу није дошло.

4. НАПАД ПОЖЕШКЕ ЧЕТНИЧКЕ ГРУПЕ У ПРАВЦУ УЖИЦА И БОРБА НА ТРЕШЊИЦИ

После разбијања четника у Лужничком пољу код Карана, морало се брзо радити да би се спремно дочекао удар њихове главнине који се очекивао из правца Пожеге. Они су могли напасти сваког момента, те је само брзо доношење одлуке и још брже њено спровођење могло учинити да се овај њихов напад онемогући.

Пред четничком групом капетана Игњатовића, Глишића и Марковића, која је према нашим тадашњим подацима бројала око 1.000 четника, налазила се само од наших снага 1. ужичка чета која је држала Трешњицу и тако затварала правац Пожега — Ужице преко Здравчића и 4. ужичка чета која је добила задатак да поседне положаје на коси званој Шерељ, те да онемогући пробој четника уз долину реке Бетиње, куда пролази пут Пожега — Ужице преко Висабабе.

Око Пјевчеве механе налазило се нешто снага из Црногорске и део 1. ужичке чете које су држале раскрсницу путева са задатком да затворе правац село Глумач — Пјевчева механа — Ужице. Све три ове чете бројале су тада нешто преко 200 људи.

С обзиром да су примећене неке четничке групе око Дрежника и Збојишнице, то је на Забучје упућена Железничка чета да обезбеди град од изненадног напада са тог правца.

Команда ужичког одреда је знала да само са овим снагама не може спречити продор тако јаке четничке групе, зато је у Каранској долини оставила 2. ужичку и 2. пожешку чету да се обрачунавају са разбијеним четницима, а Драгачевски батаљон хитно, током ноћи 1/2. новембра, пребацила у град Ужице као резерву.

План дејства Ужичког одреда против пожешке четничке групације замишљен је тако да се упорном одбраном 1. 4. и Црногорске чете, које су постављене на положаје према Пожеги, и Железничке чете на Забучју према Дрежнику —

пружи отпор и спречи брзо надирање ка Ужицу, а потом, кад се испоље дејства њихове главне групације, употребом резерви, разбију четници и гоне ка Пожеги.

После пораза у Карану Вучко Игњатовић тврди, вероватно да би подигао морал својих осталих трупа, како су четнички одреди у Карану и Рибашевини били нападнути и како су успели одбити све нападе.

Да ли је знао у доба писања ове заповести и покретања пожешких четника да су разбијене четничке групе око Златибора и Биоске и да неће имати током овог напада њихову подршку, није нам познато.

Али према изјави заробљеног четничког официра који каже:

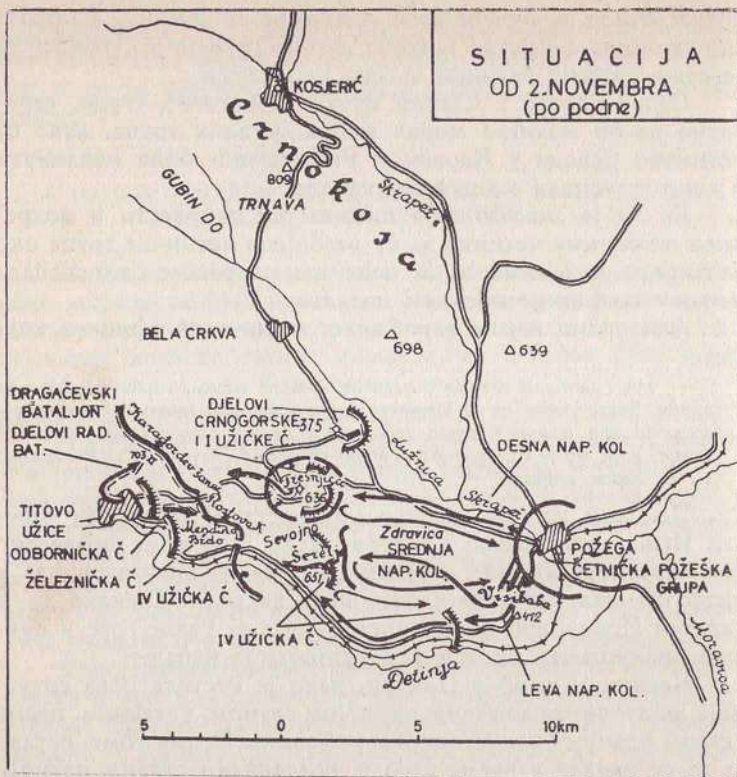
Ми смо били стално у вези са Равном гором, ми смо били њен одред. Знам тачно да је Игњатовић уочи напада ишао у Равну гору, а да је пре поласка питао пуковника Дражу Михаиловића шта да ради?, који му је одговорио: „Равнај се према ситуацији“. „Ради како ти се чини најбоље“.¹⁴

По овом изгледа да је о новонасталој ситуацији капетан Игњатовић сазнао на време и да је о томе обавестио свог претпостављеног команданта Дражу Михаиловића, и питао га шта сад у овој ситуацији да ради. Свакако да је капетан Игњатовић добио инструкције са Равне горе и пришао прикупљању преосталих јединица за напад.

Четнички штаб у Пожеги, иако је настала нова ситуација, одлучује да дејствује са својом групом, углавном, према старом плану са неким мањим изменама. Према томе, остало је да се напада у време које је предвиђено старим планом, а то је ноћу 1/2. новембра, и да ујутро 2. новембра све упућене колоне буду пред самим градом Ужицем.

Разбијање четничке каранске групе током дана 1. новембра, искомпликовало је њихов план општег напада на Ужице. Не само што командант овог напада није могао више рачунати на ову четничку групу, као на једину од својих нападних колона, него је сада морао, ради обезбеђења десног бока, својој главној пожешког колони да издваја део снага ради напада на партизанске јединице око Пјевчеве механе и у долини Лужнице. Зато он наређује поручнику Милану Танкосићу да са својом четом и Здравчићком, која ће му камионима бити пребачена до Рујкића механе, крене

¹⁴ Како се сложио мучки напад на Ужице, „Борба“ од 8. новембра 1941., Београд 1949 (Историјски архив КПЈ, том I, стр. 222).

Слика 6. — У 4.00 часа четници су напали на наше положаје и до подне успели да избију пред Ужице. Тада је по доласку нових наших снага извршен противнапад и до 3.00 часа следећег дана четници су одбачени до Пожеге.

правцем: село Тврдићи — Стражевица, с. Пониковица — Каменица.

Други правац за напад на партизанске јединице на овом положају добио је наредник Драгачевац, који је поред своје чете, од око 50 људи из села Добри До, требало да мобилише све сељаке од 20—40 година и ступи у везу са одредом који напада код Рујкића механе и групе из Карана.

Такво једно наређење упућено је и поручнику Стојку Филиповићу, који је требало да напада са севера низ Луж-

ничко поље и тако сви скупа опколе и разбију партизанске снаге у долини реке Лужнице код Пјевчеве механе. Тиме су желели да ослободе угрожени десни бок својој нападној колони и створе шире могућности за маневар својих снага.

Међутим, у доба кад је капетан Игњатовић издавао ова наређења, ситуација је била друкчија него што се он надао. Четници Стојка Филиповића бежали су скоро опкољени кроз села Трnavу и Губин До. Покушај ових осталих двеју група да саме одбаце партизане, који су држали положај око раскрснице путева код Пјевчеве механе, претрпео је неуспех. Онда капетан Игњатовић напушта даље задржавање око споредних циљева и издаје заповест за напад на Ужице својој пожешког четничкој групи. Свакако је рачунао да овако свежој и снажној групи неће се моћи пружити довољна одбрана, те ће постићи жељени циљ — заузети град.

Из заповести видимо да је он своје трупе за овај напад поделио у три колоне, и то:

— десна колона (командовао капетан II класе Јовановић Алкибијад, чије су чете биле: Здравчићка, Табановачка и Доњодобрињска, укупно 229 пушака и три пушкомитраљеза) полази у напад у 22,00 од Рујкића механе правцем: Трешњица — Локва — Чакарево брдо — Лазовина, с тим да у 4,00 часа 2. новембра буде на средини пута између Хајдучког гробља и Царине на Сарића осоју. А то другим речима значи да стигну на каквих две-три стотине метара од првих кућа града Ужица;

Средња колона^{14a} добила је у задатак да крене у 1,00 из пожешке касарне правцем: Висибаба — Пјевин гроб — Шерел — црква у с. Севојно — Мендино брдо — расадник у Крчагову. Да би постигли потребно обезбеђење на маршу њој је наређено да се креће по свим војним правилима и зато се она састојала од дела снага у претходници, у којој је било око 25 пушака и 1. пушкомитраљез, и главнине којом је командовао поручник Илић Славољуб. У овој нападној групи биле су следеће чете: Висибапска, Глумачка и Душковачко-каменичка. Укупно је било 170 пушака и

^{14a} Њоме је командовао мајор Манојло Кораћ, иако је нелогично, поготово у војсци бивше Југославије која је много држала до субординације, да капетан Игњатовић наређује мајору Кораћу, али ето десило се, но, он је ипак о томе водио рачуна па је њему поверио најтежи задатак, а то је да командује снагама одређеним за главни удар.

2. пушкомитраљеза. Требало је да ова колона до 4,00 часа 2. новембра избије на Мендино брдо, ту организује положај и у 5,00 да продужи даљи напад правцем: вила Павла Вујића — Доварје, а потом да се спусти у град и овлада учитељском школом и народном банком у Ужицу;

— лева колона (командовао капетан II класе Словић Милош у чијем су саставу биле следеће чете: Ужичка, Рошка, Гугаљска, Годовичка — свега 121 пушка) имала је да се у 19,00 пребацује камионима до школе у селу Висибаба и потом напада цестом Пожега — Ужице. По избијању ове колоне у село Севојно, ако до доласка не буде заузета фабрика кожа, заузети је и у 4,00 треба ова колона да стигне на Секулића брдо. Овде заузима полазни положај за напад, хвата везу са суседним колонама и преко Аде надире уз пругу ка Ужицу и садејствује средњој колони у заузимању фабрике оружја, овладавањем Доварјем, односно ужичким гробљем и преко железничке станице даље продире у град;

— задња колона је била резерва и (командовао поручник Дајић Душан у чијем саставу су биле: пожешка и штабна чета, око 107 пушака и 1. пушкомитраљез) кретала се за главнином.

Међутим, капетан Игњатовић није заборавио да нареди командантима колона да на зачељу одреде полицијска одељења која имају задатак да хватају оне који заостају и да их приводе командантима колона. То говори довољно о расположењу мобилисаних људи за овај напад. Исто тако на зачељу колона кретала су се по двоја кола у којима су биле по две бомбе од по 100 килограма, свакако за рушење објеката у Ужицу, ако се из неких буде давао отпор.

Поред ових јединица у овој колони био је и коњички ескадрон (командир поручник Миливојевић) у коме је било свега 38 коњаника.

Тако је цела ова група бројала 690 пушака и 5 пушкомитраљеза. Поред тога овој групи су садејствовале Дрежничка и Равањска чета око 150—200 пушака, као и група наредника Драгачевца, која је накупила до стотинак људи, те је укупан број четника који су учествовали у овом нападу износио око 1.000 људи. Поред ових око 1.000 наоружаних четника, они су са собом повели нешто мобилисаних сељака без оружја, јер су се надали да ће у овим борбама разбити наше јединице и тако доћи до потребног оружја.

Наше јединице преко извиђачких делова сазнале су одмах око поноћи да четници крећу. Борба је прво почела са њиховом десном колоном. Она је кренула од Рујкића механе и појавила се на Трешњици после пола ноћи. Напад четника био је снажан, јер су желели да што пре овладају овим врло важним положајем између Пожеге и Ужица, те да би што брже упали у Ужице и тако мало засенили значај дејства главне колоне.

Одмах од почетка четничког напада борцима 1. ужичке чете и воду ибарских рудара било је јасно да им предстоји тежак задатак. Ови рудари послати су у помоћ 1. ужичкој чети на Трешњицу, пошто су стигли у Ужице обезбеђујући неки транспорт. Четници у овој колони не само што су били бројно јаки него су у свом саставу имали и доста жандарма и осталих разбојничких елемената, па је овакав скуп људи уливао четничким командантима поверење да ће се у овој борби против партизана ангажовати до краја.

Положаје на Трешњици бранило је око сто партизана пред неколико стотина четника који су у таласима нападали.

Прва ужичка чета успела је — захваљујући томе што је њен командир Бошко Видаковић, кад је приметио колике се четничке снаге групишу око Рујкића механе, одмах подузео копање ровова кружно око самог виса брда Трешњице — да пружи четницима врло солидан отпор и да до сванућа одбија неколико јуриша.

Кад је свануло четници су положај 1. ужичке чете почели обилазити кроз шумарке, како са десне тако и са леве стране. Кад су избили на косу звану Стражевица, поново су са те стране покушали да потисну партизанае и овладају висом Трешњице, али су били дочекани бомбама и јаком ватром из свег расположивог оружја, па су и овог пута били одбачени. Тада су они наставили са ширим обухватом и успели су да окруже 1. ужичку чету на Трешњици. Око ње су оставили део снага да на њу и даље напада, а са осталим управо главним делом снага наставили напад преко Локве ка Ужицу. Међутим било је прошло 4 часа, време када су имали да буду на домаку града, а они су још увек били доста далеко.

Исто тако снаге одређене за главни удар извршиле су јак напад на положаје Шерељ, који је бранила 4. ужичка чета и како је она била ослабљена — јер је један вод морала

упутити у село Дрежник да разбије четничку групу Дрежничке и Равањске чете, који су са тог правца почели да се преко Кошута примичу ка селу Поточању и Рујевцу — то је овим пожешким четницима после доста упорне борбе пошло за руком да потисну партизанае са тако ослабљеног положаја Шерељ и негде око 10,00 пре подне да избију до школе и цркве у селу Севојно. Пошто су четници и из ове колоне закаснили и нису стигли у одређено време до одређеног места, то су они после сванућа почели нападати све жешће како би тако надокнадили време које су изгубили током ноћи.

У таквој ситуацији Ужице се нашло угрожено. Четници, нарочито ова колона преко Локве, су надирали доста брзо, премда у њиховој заповести стоји да је то помоћни правац. Али, они су и преко Трешњице упутили знатне снаге. У тој ситуацији команда Ужичког одреда, извршавајући наређење Врховног штаба и друга Тита, појачава положај: Карађорђев шанац—Чакарево брдо—Растова коса, упућујући из Ужица Драгачевски батаљон, а на положај Мендино брдо, хитно пребацује Железничку чету, коју је скинула са Забучја, јер је дрежничка четничка група усмерила напад у правцу Севојна. Положај на Забучју остављен је да га обезбеђују делови Златиборске чете. Железничари, ојачани коњичким водом, стигли су пре четника на Мендино брдо. Они су овде добили задатак да по сваку цену спрече даљи пробој четника из правца Севојна ка Ужицу.

Поред ових јединица, у ову борбу упућени су и делови 2. рачанске чете, која се нашла у Ужицу на лекарском прегледу и хигијенском сређивању. Али, у ову борбу нису само ишле организоване јединице, већ радници и грађани из Ужица, који су узимали пушке у руке — појединачно или у групама — и хитали ка месту борбе. Чим би стигли укључивали би се у стрељачки строј и тако појачавали одбрану свога града Ужица.

Доварје је, као последњи одбрамбени положај, посела Одборничка чета. Тако су се у одбрани свога града нашли борци из јединица, пролетери из радионица и изабрани представници нове народне власти.

Четници су десном колоном налетели на положај Карађорђев шанац—Чакарево брдо—Растова коса, па како су на овом положају били засути ватром из тешких митраљеза

и осталог оружја, њихов напад је одмах изгубио на елану и жестини. Иако су продрли до жељеног циља — Ужица на свега неколико километара и у долини реке Бетиње лево видели град, ипак за тај још један напор они више нису имали снаге.

Четничка средња и лева колона, које су надирале уз Бетињу, покушале су пробој нападајући у неколико колона: једном преко Рујевца, другом директно уз пут и железничку пругу, а трећа колона, је, низ заселак Бугариновићи, успела да заузме школу и цркву у селу Севојно, а нешто касније освојила је и железничку станицу и журећи да што пре стигне до Ужица, почела је да подилази Мендином брду. Тада су железничари извршили напад. Овом нападу придружили су се и борци 4. чете.

Нешто касније отпочео је напад и на сектору Драгачевског батаљона, где се у то доба налазио командант Ужичког одреда Јерковић. Они су потисли четнике ка Трешњици и пред самим брдом срили се са 1. ужичком четом, која се пробијала из окружења и напала сада са леђа четнике који су се повлачили од Локве, па су се сад у овој гужви они сами нашли у окружењу. Нападајући ка Ужицу 1. ужичка чета је на Локви преотела камион муниције који су четници нешто раније били запленили. Тада је 1. ужичка чета добила од Јерковића задатак да поново крене на врх Трешњице и после разбијања четника, да настави да их гони ка Пожеги. У том моменту делови Железничке чете, гонећи централну четничку колону, избили су делом снага на Локву, па су се скупа са 1. четом укључили у стрељачки строј осталих јединица, који је од Бетиње до Трешњице у покрету гонио четнике. Енергичним противнападом и гоњењем успело је овом стрељачком строју да у току дана избије до пред Пожегу. Током ових борби четници су претрпели велике губитке. Бојиште је било прекривено њиховим лешевима, а преживели су се дали у бекство.

Тако је разбијен и овај четнички напад и онемогућено им да заузму град слободне територије. Њега није било лако разбити. Тешка и крвава борба је трајала скоро десет часова. Само 1. ужичка чета имала је преко десет мртвих и око петнаест рањених. Све остале јединице такође су претрпеле знатне губитке.

Но ипак борба на Трешњици баш зато што је била тешка, и све до краја неизвесна, она зато и спада међу најславније борбе које је Ужички одред водио у то доба. Јер, нису четници били бројно надмоћни само у првом судару на положају Шерељ—Трешњица, већ и касније кад су у борбу уведени Драгачевски батаљон, Железничка чета и неке друге јединице.

Ипак је команди Ужичког одреда уз помоћ Врховног штаба и друга Тита успело, иако са знатно мањим снагама, да разбије четнике на положајима испред самог града Ужица, и потом током истог дана да их гони до саме Пожеге. Ово је постигнуто правилним командовањем и залагањем током борбе свих бораца и старешина.

У овој борби залагале су се све наше јединице до максимума. Многи живи сведоци ипак, донекле, дају предност 1. ужичкој чети и Железничкој, али то није победа само јединица које су учествовале у борби, већ бораца и свих радних људи из тог краја, јер се свако на свој начин трудио да допринесе овом успеху. Ипак од свих треба истаћи раднике фабрике оружја, који су током ове ноћи произвели дупло више муниције, него током осталих дана.

5. ПОНОВНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОЖЕГЕ

После разбијања четника на Трешњици све јединице које су учествовале у противнападу прешле су у гоњење. Током овог гоњења четницима нигде није дато времена да се среде, те тако нигде и нису пружили већи отпор, све до положаја које су они били раније утврдили испред Пожеге и села Глумча, на левој обали реке Скрапежа. Бежећи, сручили су се у те ровове и вероватно са неким скупљеним деловима из Пожеге пружили нешто јачи отпор. Зато су наше јединице 2. октобра, пред саму ноћ, пред Пожегом застале.

С обзиром на то да су све ове јединице током прошле ноћи и данашњег дана имале да издрже тешке јурише, док су браниле положај пред Ужицем, а потом гонећи непријатеља морале прећи око двадесетак километара, то су борци били прилично уморни, а, с друге стране, током овог гоњења јединице и борци међусобно су се толико измешали,

да је било тешко организовано напасти на један раније утврђени положај, а свакако и добро брањен.

Ценило се да ће четници у одбрани Пожеге дати све што могу, јер, после неуспеха у заузимању Ужица, ако би изгубили и Пожегу, онда ће изгубити сваки војнички углед код народа, те се због тога рачунало на јачу борбу око заузимања Пожеге.

Зато су обустављени даљи напади из покрета, па се пришло припреми и организовању напада. Из Карана су камионима довезене за појачање напада 2. ужичка и 2. пожешка чета.

Ова процена команде Ужичког одреда, да ће четници дати све од себе да одбране Пожегу, била је сасвим правилна. То се најбоље потврдило тешком борбом коју су морале водити партизанске јединице да би заузеле Пожегу, а ту њихову одлуку да Пожегу желе задржати по сваку цену за себе, наишли смо касније у заплењеној заповести капетана Вучка Игњатовића, коју је упутио команданту одбране Пожеге, потпуковнику Радићу, где му капетан Игњатовић наређује да се Пожега апсолутно мора задржати по сваку цену.

Одмах после стицања у Пожегу четници су организовали одбрану. На брзину је Игњатовић написао заповест у којој је јединицама одредио положаје и начин одбране.

Тако је он све расположиве снаге поделио у две групе.

Први део снага одредио је за одбрану Пожеге од напада који очекују преко аеродрома. Значи тај део снага требало је да спречи напад партизанских јединица са југа од правца Ариља.

То су добили у задатак да изврше: Рошки одред, Средњедобрињска, Горобиљска и Ариљска чета са групама техничара за минерске послове.

Целом овом групом командовао је капетан II класе Марковић Милош, која је требало да запоседне одбрамбени положај на аеродрому и брду изнад Ђетиње званом Вајзовина. На овим положајима јединице су добиле задатак да слома нападача, но у случају надирања јачих снага да се повлаче и на леву обалу Ђетиње, потом поново ту да пруже отпор и тек онда да се повлаче ка граду Пожеги, дајући отпор дуж железничке пруге.

Јачина ове групе била је око 181 четник.

Друга, главна четничка група одређена је за саму одбрану Пожеге, а њу су сачињавале: Бакионичка, Јежевичка и Горњедобрињска чета. Јачина ових снага била је 384 четника.

Ове јединице добиле су задатак да поседну положаје од села Глумча и даље левом обалом реке Скрапежа до железничке пруге Пожега—Ужице. Да би обезбедили прелазе преко неких мостова из ових јединица упутили су мање групе четника, са задатком легитимисања и хапшења свих сумњивих. Ове положаје на Скрапежу посели су делом снага, а већи део снага задржали су у резерви било у згради железничке станице или касарни.

Смену јединица одредио је Игњатовић, и то да се изврши до 15.00 часова, из чега се види да је заповест писана одмах после разбијања четника на Сарића осоју и Севојну, дакле, у доба када је сматрао и мислио како да заведе четничку власт у Ужицу, морао је да мисли како ће одбрани то што је имао — Пожегу.

У јединицима одређеним за одбрану Пожеге, уопште се не помињу неке четничке јединице као: Ужичка, Здравчићка, Табановачка, Висибапска, Гугаљска и још неке друге чете. Вероватно их не помињу зато јер због великих губитака нису више ни постојале као чете, но појединци из тих јединица укључили су се међу јединице које су добиле задатак да бране Пожегу, па се зато може сматрати да су партизанске чете морале разбити нешто већи број четника, него што то стоји у заповести Игњатовића.

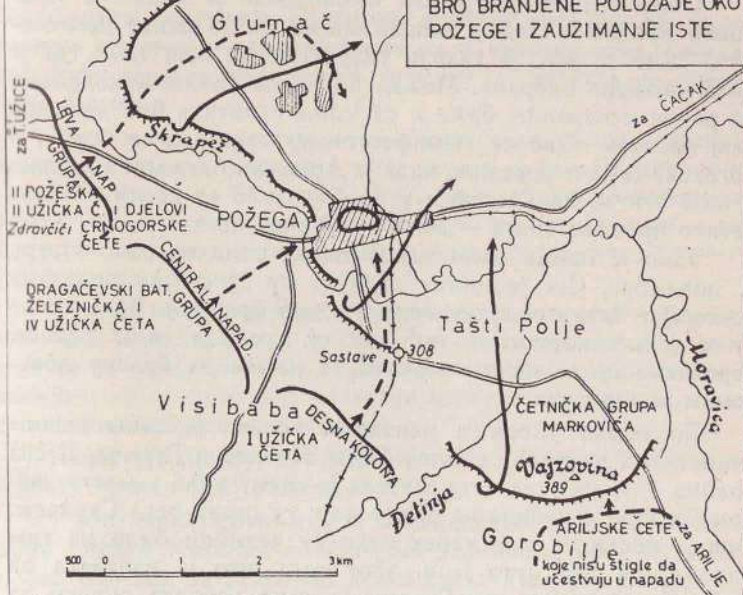
План за напад на четничке положаје: аеродром, Вајзовина, Пожега и Глумач, направљен је у кафани села Здравчића где су пристигли: Жујовић, Јерковић, Радивоје Јовановић, Слободан Секулић и Богдан Капелан.

Према том плану са нападом је требало отпочети ујутро 3. новембра, па је током ноћи требало средити јединице и нахранити људе, попунити се муницијом и извршити све друге припреме потребне за један већи напад.

С обзиром на ширину одбране и карактер земљишта, одлучено је да се напада у три нападне групе.

Десна нападна група у коју су одређене Ариљски баталјон и 1. ужичка чета, имале су да нападну на четничке положаје између Моравице и железничке пруге Пожега—Ужице, основним правцем: пут Ариље— Пожега, са задатком

Situacija od 3. novembra
 NAPAD NAŠIH SNAGA NA DO-
 BRO BRANJENE POLOŽAJE OKO
 POŽEGA I ZAUZIMANJE ISTE

Скица 7.

да обухвате Пожегу са југа и југоистока и садејствују осталим јединицама у заузимању Пожеге. Ова колона треба да ради брзо и што пре да избије на пут Пожега—Чачак и тако спречи повлачење четника према Јеминској Стени и Бакионици.

Централна нападна група састава: Драгачевски батаљон, 4. ужичка и Железничка чета, добиле су задатак да нападају правцем: Висибаба—Пожега, лево и десно од пута Ужице—Пожега.

Ова групација нападала је директно на сам град на најбоље утврђени рејон Вашариште.

Са левом групацијом у чијем саставу су биле: 2. ужичка, 2. пожешка чета и делови Црногорске чете. Требало је да заједно нападају лево од централне групације, углавном

правцем Здравчићи—Глумач и да што пре сломе одбрану на овом сектору, тежећи да обухвате Пожегу са севера и тако спрече извлачење четника према Табановићима.

Овом нападном групом командовао је Радивоје Јовановић Брадоња. Плану напада могло би се данас приговорити само то што је главни удар усмерио баш тамо где је била најтврђа одбрана. Можда би јачим крилним колонама на рачун централне, брже и са мање губитака био извршен овај задатак. Ово се манифестовало током саме борбе, а поготово се јаче изразило када је Ариљски батаљон закаснио и није стигао да учествује у борби, па је за десни обухват остало премало снага — само 1. ужичка чета.

Тако је према овом плану напад отпочео рано ујутру 3. новембра. Све јединице кренуле су са својих полазних положаја. Четници су се врло упорно бранили. Види се да су и они искористили ноћ, те су средили своје редове. Вероватно су се нешто ојачали са неким на брзину доведеним јединицама.

До подне упорним нападима успело је свим нашим јединицама да приђу сасвим близу Пожеге и Глумча. Десна колона — 1. ужичка чета заузела је групу кућа у месту званом Саставе и избила на окуку коју ту прави река Скрапеж. Она је постигла овај успех иако су четници били на тим положајима два пута јачи, због тога што је нападала од Висибабе директно на Саставе и тако избегла окршај са најјачом четничком групом на положају Вајзовина. После заузимања Састава ова чета ударила је бочно на четнике који су били запосели аеродром, па је и њих успела да потисне, и с обзиром на велику ширину нападаог одсека, она је врло успешно наступала даље, заузела је жандамеријску станицу и упала у центар Пожеге.

Централна колона је избила до реке Скрапеж и ту напала на Вашариште и саму Пожегу. Левокрилна колона протерала је била четнике са положаја код Скрапежа и пошла селу Глумач, одакле су четници давали врло жесток отпор.

Борба је била на целом фронту врло жестока. Видећи да ће овако тешко успети, без великих жртава да сломе четнички отпор, командант левокрилне групације бацају прво 2. пожешку, а касније и 2. ужичку чету. Оне газе набујали Скрапеж до појаса изнад Глумча и обухватају ово село са

севера. Кад су четници видели да ће бити опкољени почели су да се повлаче, те су наше јединице заузеле село Глумач и низ цесту почеле да се приближавају Пожеги.

Тада и централна групација прелази Скрапеж на свом десном крилу и — ослањајући се на 1. ужичку чету, која је већ била заузела железничку станицу — дохвата се првих кућа Пожеге.

Четници кад су осетили притисак левокрилне и десно-крилне колоне — групације, које су све дубље продирале у град, почели су на брзину да беже, па су јединице успеле да око 3 сата после подне 3. новембра заузму Пожегу. Сад после 28 дана четничке владавине, наше су јединице поново ушле у овај градић.

У овој борби четници су претрпели велике губитке, нарочито ради тога што су касно почели да повлаче делове, који су се налазили пред нашом централном нападном групацијом, те су онда оне налетеле на крилне јединице, које су већ биле обухватиле Пожегу.

Наши губици су, такође, били знатни, око 30 мртвих и доста велики број рањених.

У овој борби су погинули командант Драгачевског батаљона Богдан Капелан и Миладин Поповић, који је, иако је био одређен за заменика команданта Ужичког батаљона, још командовао 2. пожешком четом. Тај нам је губитак био веома тежак.

Ова борба око Пожеге тражила је максимално залагање целог борачког и старешинског састава. Да је она била тешка види се по броју мртвих и рањених које смо тада имали.

Све су јединице у овој борби показале максимум војничке спремности и храбрости. Ипак треба истаћи да је Драгачевски батаљон, са јединицама које су нападале на најбоље уређени део за одбрану — Вашариште, имао најтежи задатак, који је он сасвим успешно обавио.

И све друге јединице су сасвим солидно у овој тешкој борби обавиле своје задатке. После заузимања Пожеге наше јединице са мањим деловима гониле су четнике и избиле у висини села Глумча и Пријановића и, с обзиром на ноћ која се приближавала, полако су даље наступале ка селу Добриња.

Када су четници видели да су и ову борбу изгубили, поново су покушали да на други начин интервенишу. У Ужице је стигао четнички посредник, капетан Митић. Овог капетана упутио је Дража Михаиловић одмах, рано ујутру 3. новембра. Дража је желео да што пре ступи у контакт са Врховним штабом да би на неки начин спречио да не дође до нашег напада на Пожегу.

Пре напада капетан Митић је кренуо из Пожеге ка Здравчићима. Наши предњи делови ухватили су га и одвели код команданта Јерковића. Кад је Јерковић сазнао шта овај жели, наредио је да му се омогући одлазак у Ужице. Чим је стигао у Ужице, капетан Митић је тражио обуставу непријатељстава и пренео је поруку Драже Михаиловића, како овај напад није изведен по његовом знању и како ће они наводно извидети чија је кривица што је дошло до овог сукоба. Са наше стране одговорено му је да се пристаје на обуставу ватре, с тим да се кривци за проливање крви казне, иако су се имали непобитни докази да је цела ова операција планирана уз учешће Драже Михаиловића, ипак се ни овог пута није хтело ићи на заштравање ситуације. Предложено је да се створи једна мешовита комисија која треба да испита цео случај.

Поново је од стране Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије показана добра воља за сарадњу и то у време кад су четници били потпуно скоро потучени. Пристало се на преговоре, само да би се што више људи из њихових редова опаметило и укључило у заједничку борбу против окупатора. Око 17,00 часова четници су изјавили да пристају на наше предлоге и да прихватају да мешовита комисија испита цео овај случај и кривци одговарају, па је нашим јединицама наређено да обуставе даље гоњење разбијених четничких делова.

Познато је да су четници неколико дана после потписивања споразума у селу Брајићима извршили општи напад на слободну територију. Мало је било вероватноће да ће се и сада када су војнички потучени, држати споразума који би обуставио братоубилачку борбу. Без обзира на све то друг Тито је и овога пута пристао на примирје. То је био најбољи начин да народ увиди пут којим четници иду, кад заједно са окупатором убијају синове сопственог народа који се бори за слободу.

Друг Тито на V конгресу у вези са покушајем да се у то време постигне споразум са четницима каже:

Зашто смо ми тако упорно и стрпљиво настојали да дође до споразума са четницима за заједничку борбу против окупатора?

Зар су код нас у то вријеме постојале илузије о томе да ће они на концу пристати на такву сарадњу? Разуме се да код нас о томе није било никаквих илузија. Али смо баш зато настојали да их пред народом раскринкамо, да откријемо пред народом њихово издајничко, антинародно држање.¹⁵

И стварно, четници су и овог пута само неколико сати касније показали своје право лице. Током ноћи они мењају своју одлуку, газе дату реч, и шаљу партизанској команди ултиматум да до поноћи 3. новембра повуку све јединице из Пожеге. Даље, да би сасвим раскинули контакт са нама, они истовремено свом једином четничком одреду, који је био на положају против Немаца код Крајева, наређују да се повуче. Тиме су отворили тај део фронта, не обавештавајући о томе наше суседне јединице, па су их тако довели у тешку ситуацију.

Дража је променио одлуку и уместо споразума он је почео са планирањем новог напада. Свакако је очекивао да ће употребом своје елитне јединице четника из Рађевине, Поцерине и ваљевског краја постићи оно што није постигао са четницима капетана Игњатовића, Глишића и Марковића. Он је рачунао да у тешким борбама исцрпљени Ужички одред неће моћи издржати удар тако свежих снага, као што је била група капетана Рачића, те да ће коначно овог пута заузети Ужице и тако решити питање постојања слободне територије.

Врховни штаб после овог четничког ултиматума наредио је нашим јединицама да наставе даље извођење нападне операције ради уништења и разбијања четника даљим наступом ка Равној гори.

На V конгресу друг Тито је дао оцену о овим борбеним дејствима са четницима и каже:

Код Трешњице близу Ужица, потпуно је сломљен напад пожешких четника, а партизанске снаге у победоносном гоњењу потученог непријатеља, ушле су 3. новембра у Пожегу.

¹⁵ Јосип Броз Тито: Реферат на V Конгресу КПЈ — Период ослободилачке борбе народа Југославије и КПЈ (стен. белешке стр. 68).

На молбу Драже Михаиловића кога су партизанске јединице стегле у врло уском простору око Брајића, Врховни штаб је наредио обуставу непријатељства, с тим да се сутрадан једна мешовита комисија партизанско-четничка састане и извиди цео случај.

Међутим, пуковник Михаиловић и његова команда накнадно су отказали овај споразум и предали партизанима ултиматум да се до ноћи наше снаге повуку из Пожеге.¹⁶

Овај ултиматум партизанска команда места у Пожеги одбила је одмах после повратка из Ужица капетана Митића и мајора Остојића. Они су негде око седам сати навече стигли из Ужица у Пожегу. Овим четничким официрима била је дата у Ужицу објава у којој се наређује партизанским јединицама да им се омогући што брже пребацивање до четничких положаја.

Да би удовољила наређењу команда места у Пожеги одмах је пронашла једног доброг омладинца и наредила му да ове офицере пребаци у правцу Добриња до четничких положаја.

Међутим ови официри су за узврат, кад су стигли до својих положаја, овог омладинца заробили и касније га предали Немцима, те је негде стрељан. Одмах чим су стигли нама је упућен од њихове команде ултиматум о повлачењу.

6. НАПАД НА УЖИЦЕ ЧЕТНИКА КАПЕТАНА РАЧИЋА И ЊИХОВО РАЗБИЈАЊЕ

После неуспеха у извођењу планираног напада — заузимања града Ужица и разбијања Ужичког партизанског одреда, Дража Михаиловић се нашао пред дилемом шта да ради. Нешто се морало хитно предузети како би се спасла његова из Лондона толико истицана војничка величина, а исто тако требало је спасавати четничке јединице, које су по групама бежале испред партизана, а то је претило коначном расулу.

Зато Дража у тој ситуацији тражи примирје и прихвата услове који су му постављени, а услови су да једна мешовита комисија испита и установи кривце и потом да подузме мере против криваца целог овог немилог случаја. Али дозволити рад мешовитој комисији, која би на крају морала уста-

¹⁶ Исто, стр. 67.

новити њихову и његову кривицу, он није смео, те зато напушта ту идеју и покушава да употребом своје елитне јединице четника капетана Рачића „поправи ствар”. Он је сматрао да изнурене у борбама смањене јединице Ужичког одреда неће издржати још један јак удар, поготову удар снажних јединица какви су били четници капетана Рачића. Зато је Дража Михаиловић наредио капетану Рачићу да одмах крене.

И стварно 5. новембра, само два дана после завршетка борбе око Пожеге, на Црнокоси изнад Карана појавила се четничка група од око 1.300 до 1.500 четника. Долазак ове јединице подигао је морал разбијеним четницима у каранској и рибашевској општини, те су почели да се скупљају и праве разне изгреде.

Пред командом Ужичког одреда стајао је задатак отклањања ове нове опасности. Зато се ствара нов план дејства, па се одређују Драгачевски батаљон, Ариљска чета и 2. пожешка чета да воде борбу са четницима који одступају од Пожеге. И даље се ставља у задатак 3. ужичкој чети да спречи четницима из Босне интервенцију, док се на положај код села Карана ради обезбеђења од напада четника капетана Рачића, упућују: 1. ужичка, Железничка и Црногорска чета. Ова последња кренула је ка Косјерићу, па се услед наилаaska четничке групе поново укључила међу јединице Ужичког батаљона.

Ове три чете којима је стављено у задатак да спрече даље надирање четника капетана Рачића стигле су код школе и цркве у селу Каран. Овде су изабрали положај који би посели у случају да четници крену у напад. Четници су били удаљени око два километра. Они још нису нападали, али зашто то нису већ чинили, то нису знали ни команде ових партизанских јединица ни народ из ових села, али четнички команданти су знали.

Да би унели још већу забуну четници су и овог пута почели не са нападом већ са преговорима. Упутили су два своја официра код Владана Росића, који је командовао овим нашим четама. Они су током тих разговора изјављивали како немају намеру да нападају на партизане, већ да су кренули ка Вишеграду, како би тамо водили борбе са усташама. Предлагали су Владану Росићу да и он своје јединице прикључи па да иду заједно ка Босни. И овог пута послужили су

се четници лукавством. Они нису дошли да би постигли неки споразум, већ да осмотре јачину партизанских снага, а нарочито су их интересовали како изгледају положаји које су ове јединице поселе, а ово им је требало, јер су планирали ноћни напад. Свакако су се надали да ће контактом ослабити будност код руководећег и борачког састава у овим партизанским јединицама.

Кад су осмотрили све што их је интересовало и убедили Владана Росића да од напада ни говора нема, четнички официри су се вратили.

Четници су знали да се у Ужицу спрема прослава Октобарске револуције, па су чекали да се ради прослављања тог пролетерског празника ангажују партизанске јединице и руководства, мислећи да ће тако лакше разбити наше мање снаге, које су биле на обезбеђењу и брзим наступањем упасти у Ужице док прослава још траје.

Овај њихов план добро је постављен, само што се тиче извршења првог дела, борбе са органима обезбеђења. Међутим, веровати да ће лакше заузети град Ужице, кад је у њему скупљено неколико наших јединица ради параде, таква процена није била логична, сем у случају ако би постигли потпуно изненађење и успели да стигну у Ужице пре него што би се наше чете развиле за борбу.

Види се да су четници доста рачунали на изненађење, па су после преговора са Владаном Росићем сматрали да су и то обезбедили. Мало је требало па да то буде и остварено.

Владан је подценио противника. Досадашњи успеси у борбама са четницима, прво овде у Карану а потом на Трешњици и Пожеги, створиле су код њега убеђење да ће и са овом групом изићи лако на крај. Зато он није обезбеђењу поклањао потребну пажњу. Ово је учинио командир 1. ужичке чете Бошко Видаковић, па је скренуо пажњу Владану да му десно крило није обезбеђено. Владан није усвојио примедбе, јер је рачунао да ће својом резервом, Железничком четом, парирати сваком изненађењу.

Тако је остало да наше снаге ноћ између 7. и 8. новембра дочекају у следећем распореду:

— око цркве, школе и механе насеља Каран све до Лужнице посели су делови Црногорске чете и неки мањи делови из других јединица. Даље лево уз брдо ка засеоку Ралетићи, посела је положај групно 1. ужичка чета, која је била оја-

чана са 4 тешка митраљеза, па је на четири ћувика командир чете поставио по један митраљез и једну своју десетину бораца.

Негде иза поноћи 7. новембра, у патроли су били другови из Железничке чете. Они су се полако кретали из Карана цестом ка месту званом Стублић. Изненада иза једне окуке избиле су повелике групе четника и покушале да их похватају. Настала је страшна трка. Нису пуцали ни једни ни други. Железничари нису имали кад, а четницима је то одговарало, јер су тако постигли оно што су желели, да изненаде и упадну међу наше борце и похватају их на спавању.

Правцем Трнава—Каран нападали су четници са главним снагама и успели су да готово неопажено упадну у Каран. Са помоћним снагама нападали су са друге стране, преко брда Чуковца, сишли су у долину Лужнице и са истока обухватили насеље Каран, и избили до школе где су спавали борци Железничке чете. Четнички официри, који су пре десетак часова били на преговорима, добро су осмотрили терен и правилно усмерили напад обеју колона.

Кад су четници готово скупа са железничарима у трку избили пред саму Велизареву кафану, следећа патрола која је била упућена отворила је ватру, али је то било доцкан. Нарочито у тешком положају нашла се група бораца која је била са Владаном, јер су убрзо били опкољени од свих колона.

Сањиви борци давали су отпор, али они који су се брзо снашли и искочили из кафане и околних кућа — спасли су се. Остали, заједно са Владаном Росићем, после краћег отпора, поверовали су обећањима четника те су њих око 30 положили оружје. Све су их касније четници одвели на Равну гору и после предали Немцима у селу Словцу, а ови их стреличали у Ваљеву.

Четници су се вероватно надали сада кад су овако лако обавили овај посао око разбијања делова обезбеђења да ће се стварно у раним јутарњим часовима изненада појавити у Ужицу, али чим су кренули даље, наишли су на положај 1. ужичке чете, која је, ојачана тешким митраљезима, пружила јак отпор. Овој 1. чети придружили су се железничари и делови Црногорске чете који су успели да се повуку.

Настала је борба, жестока ноћна борба. Четници су били далеко надмоћнији, али засути јаком ватром, њихов стрељачки строј је застао. Сви њихови покушаји да слома отпор бораца који су посели положај изнад Карана ка засеоку Ралетићи и Мурићи, остао је без успеха. Тек у свануће кад су почели обилазити са крила бокова чета на положају, успело им је до потисну ове јединице делом ка Метаљци, а делом ка Пјевчевој механи. Истина они су потиснули ове чете са положаја, али су изгубили драгоцену време. Више о изненађењу није било ни речи.

Пре подне 8. новембра водила се крвава борба уз косе ка Метаљци и низ Лужничко поље, те су јединице које су учествовале на паради у Ужицу, морале похитати у помоћ. Четници су се опет примакли граду.

Да би бар донекле успорили надирање главне четничке колоне преко Метаљке, док се не организује противнапад, послата је одмах 1. златиборска чета да поседне положај Метаљка. Ова је чета стигла на време, те је ту заједно са Железничком и Црногорском четом посела положај, а 1. ужичка чета пребацила се са друге стране потока на косе Татинца да би у случају повлачења ових јединица исте прихватила и потом сви скупа пружили још јачи отпор.

Борба за Метаљку водила се цело поподне 8. новембра. Неколико је пута ово брдо, које представља одличан положај између Карана и Ужица, мењало господара.

Капетан Рачић је осетио да стрељачки строј партизанских чета на Метаљци није довољно дуг у правцу Јелове горе, па је наумио да пребаци део снага косом ка местима званом: Бановина и Сјенчина и да својим десним крилом обухвати партизански положај на Метаљци, па да тако олакша посао својој главнини која напада директно на Метаљку, изгледа да су тежили да опколе јединице на овом положају или их набаце у потоке села Дубоко и гоне ка Ужицу.

План за борбена дејства Ужичког партизанског одреда био је да се са свим својим снагама изврши противнапад на ову четничку групу на просторији села Каменице—Метаљка—Каран и да их ту разбије и гони ка Црнокоси.

Да би остварили свој план они су поделили снаге у две колоне.

Главни удар се наноси снагама десне колоне коју сачињавају 2. и 4. ужичка и Словеначка чета. Ове јединице оја-

Скица 8.

чане су тешким митраљезима на камионима. Ова колона добила је задатак да напада правцем Пониковица—Пјевчева механа—Каран, те да нападом на слабије четничке снаге што пре их разбије и гони да би брже избила у рејон Карана, па потом да дејствује бочно и залази иза леђа главним четничким снагама на Метаљци и тако садејствује левокрилној колони ради потпуног разбијања четничке групе на тим положајима.

Левокрилну колону сачињавале су досадашње чете које су се браниле пред четницима. Њој је упућена, као појачање, Златарска чета са деловима Радничког батаљона и коњички вод.

Златарска чета стигла је из Санцака 7. новембра навече и дошла као испомоћ јединицама Ужичког одреда у борбама са четницима Рачића.

Око подне 8. новембра четници су жестоко нападали на положаје Метаљка, а неки њихови делови притискивали су са брда Бановина бочно наше делове на Метаљци.

У то време партизанске јединице које су одређене за противудар стајале су у строју и слушале краћи говор Кушића у Ужицу, који је говорио борцима и старешинама тих јединица о значају данашње борбе која им предстоји и да један брз и силовит напад наших јединица може ту нову опасност по слободу града Ужица сасвим отклонити. Одмах после тог говора јединице су кренуле одређеним правцима у напад.

Четничке припреме и извршена прегруписавања током дана нису била узалудна. Како је дан одмицао то су њихови напади били све јачи, а нарочито је дошао до изражаја напад доста јаких делова од Бановине. Таквим комбинованим нападом успели су да збаце Златиборску и делове Црногорске чете, и железничаре са брда Метаљка. Али, иако су се налазили на падинама према потоку Дубоко, борци из ових јединица нису одступали, већ су користили пошумљени терен и задржавали брзо наступање четника.

Убрзо су стигли Златарци са неким деловима Радничког батаљона. Они су пренели 1. ужичкој чети, која је била с друге стране потока, задатак о противнападу, те су се договорили са командиром 1. ужичке чете Бошком Видаковићем да 1. ужичка чета напада правцем: Дубоко—Бановина—Пеуље и да разбије четничко десно крило, а потом да наступа даље ка Рибашевини. Са овом четом пошао је и коњички вод.

Златарска чета и делови Радничког батаљона нападали би правцем: Дубоко — директно на Метаљку. Они су имали да својим нападом покрену борце Златиборске, Железничке и Црногорске чете, и разбију четнике на Метаљци и потом их гоне ка Карану.

Напад је одмах извршен. Стрељачки строј ових јединица потпомогнут ватром тешких митраљеза од брда Татинца к. 734 и коса изнад потока доста им је помогао да подиђу, те да снажним јуришем збаце четнике са Метаљке. Али чим су се четници нешто средили, они су покушали да против-

јуришем поврате овај положај, па кад им то није пошло за руком, они су, користећи следеће висове: к. 499 и 618, пружили врло снажан отпор.

У међувремену десна обухватна групација са којом се кретао Јовановић Брадоња врло брзо је разбила четнике пред собом и наступала је ка Карану. Дуж цесте од Пјевчеве механе ка Карану нападала је 2. ужичка чета и тешки митраљези на камионима, а лево од 2. ужичке преко села Каменице ка Пјесковитом путу ради повезивања деснокрилне са левокрилном групацијом, нападала је 4. ужичка чета са словеначким водом. Негде иза подне 8. новембра довучени су тешки митраљези на камионима у насеље Каран, а одмах за њима стигли су борци 2. ужичке чете. Изненађени четници који су се ту затекли бежали су на све стране.

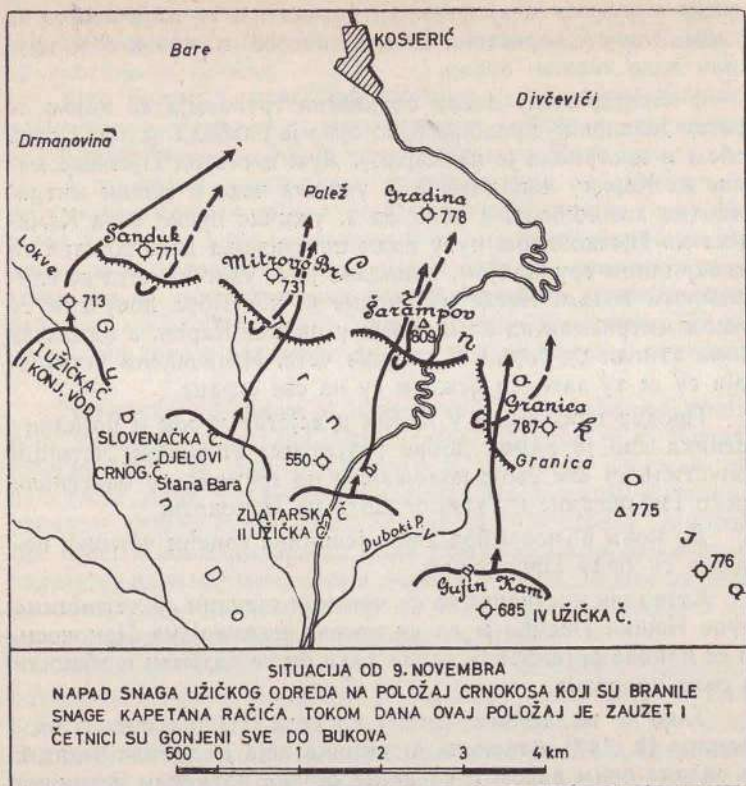
Продор ових снага у Каран и дејства у бок и позадину четника дао је одмах добре резултате. Уплашени четници напустили су све своје положаје и по групама су одступали преко Рибашевине и Губиног Дола ка Црнокоси.

До ноћи 8. новембра наше јединице гонећи четнике подишле су брду Црнокоси.

Сутрадан осетивши да су четници ојачани са четницима групе Нешка Недића и да су посели положај ка Црнокоси, то се понова организира напад како би се разбили и збацили са ових положаја.

Тако је на десном крилу, из села Трнава према вису Граница (к. 787), нападала 4. ужичка која је добила задатак да овлада овим висом и са десне стране наткрили четнички положај. У центру цестом од Трнавe ка вису Шаранпов (к. 809) добила је задатак да напада Златарска и 2. ужичка чета, а лево од њих из Губиног Дола ка Митровом брду, са задатком да рашчисти са четницима, Црногорска и Словеначка чета. За шири обухват ових положаја одређена је 1. ужичка чета да напада правцем Рибашевина—Дрмановина и даље ка Сечој Реци да ширим десним обухватом нађе се иза леђа четничким снагама на Црнокоси.

После неколико узастопних јуриша са обе стране, нашим јединицама је успело да четнике разбију и овладају њиховим положајима на Црнокоси. Четници су главним снагама преко Косјерића одступили ка Ражани, а делом снага преко Дрмановине ка Варди.

Скица 9.

Наше су јединице после заузимања Црнокосе наставиле гоњење са циљем да их коначно разбију и не дозволе да се среде и понова негде организују одбрану.

Током дана 9. новембра наше чете заузеле су Косјерић и предвече разбиле четничке снаге испред села Ражана и ушле у Ражану.

Током ових борби, ради заузимања Карана, па касније током борби на Метаљци, као и током борби које су уследиле нашим противнападом од Метаљке, па све до Ражане, које износи око 30 километара, четници су претрпели велике

губитке, па су се њихови разбијени деморалисани делови поукли ка Повлену и Равној гори.

Свакако ни наши губици нису били мали, а то је одговарало жељама немачке команде, јер су на овај начин добијали потребно време, а поред тога наше јединице не само што су изнураване, већ су трпеле губитке без проливања немачке крви.

О овој борби „Борба” је од 8. новембра писала:

У ноћи између 7. и 8. новембра братоубилачке банде с Равне горе покушале су нов напад на Ужице. Партизанске снаге одговориле су жестоком противнападом. Предвечер је непријатељ разбијен и четници се у расулу повлаче према северу. Наше снаге ушле су у Каран. Гони се разбијени противник на широком фронту.¹⁷

По жестини развоја борбених дејстава, као и по времену трајања, ова борба на Метаљци може се сматрати да није била ништа лакша од оне борбе са четницима од пре неколико дана за Трешњицу.

И ову борбу са далеко надмоћнијим снагама решили смо у своју корист. Свакако да за то највеће заслуге имају борци и старешине који су у непосредном окршају по киши и великој хладноћи издржали ових неколико дана и ноћи без одмора и без сна и одолели свим четничким нападима.

План за противнапад ради разбијања ове четничке групе сасвим је добро замишљен и солидно изведен. Свакако да је и то допринело да се ова четничка група брзо разбије.

Но, чини нам се да је у планирању и овог напада на Ужице, четничко командовање подбацило и тиме олакшало партизанској команди да лакше реши ову борбу.

Да су они ову четничку групу употребили онога дана кад су наше јединице биле ангажоване у борби на Трешњици или пак током 3. новембра кад су све наше чете нападале на Пожегу, Ужице би се стварно нашло у тешкој ситуацији.

Овако група је дошла на Црнокосу у време кад је исход за Пожегу већ био решен и ту чекала још два дана, и на тај начин дала потребно време Ужичком партизанском одреду да прикупи јединице и доводе их на погодна места одакле ће најлакше парирати нападу ове четничке групе са Црнокосе.

¹⁷ У жестоком противнападу сломио је други напад Равногорица на Ужице. „Борба” од 8. новембра 1941. (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 225).

Свакако да је ово донекле имало утицаја те је Ужички одред и ову борбу решио у своју корист.

Битка за Ужице са четницима вођена је десетак дана. Четници су добро извршили све припреме за ову борбу, али су је слабо извели. Касније су они бацили кривицу на мајора Дангића, који им није дошао у помоћ са босанским четницима. Он то није ни могао учинити због развоја устанка у Босни и јаким партизанских снага које су се тамо налазиле. Четничке групе око Вишеграда нису могле, такође, да крену у помоћ четничким нападним колонама из Пожеге, јер би тада морале да се прво обрачунају са деловима Ужичког одреда, који су били постављени према њима.

Иако су жарко желели да четнички напади на Ужице успеју, ове четничке групе у источној Босни нису се усудиле да им у томе помогну. Но, кад су сви ови покушаји пропали и њихове главне снаге разбијене, тек онда четнички команданти шаљу Врховном штабу своју изјаву у којој кажу:

У име свих четника из борби у Босни изјављујемо да остајемо верни народноослободилачкој борби против окупатора и њихових слугу и да ћемо раме уз раме са партизанима ту борбу наставити до коначног ослобођења цјеле Југославије.¹⁸

Ову изјаву су потписали војвода Ђекић и поручник Каменко Јефтић, али чим су наишле прве тешкоће, после нашег повлачења испред Немаца, били смо нападнути од истих ових четника заједно са Италијанима.

7. ЧЕТНИЧКИ ЗЛОЧИН КОД КОСЈЕРИЋА

Пошто нису могли у отвореној борби са партизанима да постигну неки успех, то четници у свом немоћном бесу праве према ухваћеним борцима страшне злочине.

Иако су већ направили највећи злочин самим тим што су отпочели братоубилачку борбу, која је једино користила окупатору, они су током ових неколико месеци постојања Ужичке Републике починили низ злочина над појединцима.

Они су почели да праве злочине већ првих дана постојања своје организације. Пошто нису могли придобити народ за себе неким политичким циљевима, јер је њихова политика

¹⁸ Четници из борбе у Босни за јединство са партизанима, „Борба“ од 11. новембра, (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 229).

довела земљу у ово стање у којем се тада налазила, то су они сматрали да ће страхом присилити људе да их слушају.

Сваког ко им се мало замерио они су подводили под нож. Тако је, при планирању напада на Ужице у селу Кремена, четник и командант Чеда Захарић скупио све одрасле људе да их организује и поведе у напад на Ужице. Међутим, кад су Слободан Секулић и Витомир Чворовић окупљеним људима објаснили куда намеравају четничке старешине да их поведу, један је сељак узвикнуо: „Ми нећемо ићи у бој на своју браћу, ајдемо, људи, кући”.

Овај се скуп људи растурио, али је наредне ноћи овај сељак био заклан.

Но, ипак, највећи злочин који су четници тада извршили у околини Ужица био је код Косјерића. Овај је злочин засе- нио све друге као што су: одвођење ухваћених партизана на Равну гору, мучење и предаја измучених партизана Нем- цима и други.

Догодило се то на овај начин:

Једне ноћи, током октобра, кад је Црногорска чета оти- шла на фронт, успело је четницима да савладају малу по- саду од двадесетак бораца и да заузму градић Косјерић. Њих су придружили раније похватаним борцима у борбама око Карана, затим ухваћеним шоферима и спроводницима — које су заробили у доба кад су запленивали транспорте хране и муниције, а који су из Ужица упућивани на фронт код Ваљева — и тако су скупили једну колону од око 60 другова и другарица и све их упутили на Равну гору.

Успут је четнички кољач, жандарм Ајдацић, издвојио из колоне Максима Марковића сељака из села Косјерића, који је са два хектара брдске земље исхрањивао своју по- родицу. И поред тог тешког посла он је нашао времена да изучава бољшевичку револуцију, а пред рат постао је члан КПЈ. Издвојио је и његовог синовца Драгослава Марковића каменоресца, затим Миливоја Кевиха ветеринара, који је по- бегао испред усташког ножа у Србију, Светозара Познано- вића радника из Косјерића, Јелену Шубић-Гмизовић учите- љицу из Сече Реке, Милеву Косовац учитељицу из Таора, Првослава Гмизовића из Ужица, курира из Ваљева званог „Еру” Јоксимовића и Танасија Милосављевића који је кратко време био командир 1. и 2. рачанске чете, а затим коман- дант места Косјерић. У овој групи налазио се и командир

Црногорске чете, Јордан Ђукановић. Али он је искористио погодан моменат, па је са мучилишта успео да побегне. Но, пошто је био толико измрцварен да није могао далеко побећи, сутрадан су га нашли у школи села Скакавци и одмах га ту убили.

Ову групу зликовац Ајдачић је одвео у клисуру Рудова, код села Скакавци, и ту отпочео са најзверскијим мучењем. Тукли су их до бесвести, затим, када су долазили себи вадити су им очи, а потом су на њима ватру ложили. Њихове лешеве оставили су птицама као храну.

Поновним освајањем Косјерића и овог краја, пронађени су њихови грозно изнакажени лешеве: главе размрскане камењем, полусагорела тела, преклане силоване жене.

„Борба“ од 18. новембра 1941. године је писала:

Нека су по хиљаду пута проклете слуге окупатора који за њихов рачун кољу српске синове!¹⁹

Али исто тако „Борба“ је писала да праведна заслужена казна ове зликовце неће мимоићи. И стварно, пре или касније, то се обистинило.

* * *

Из свих ових борби око одбране слободне територије и града Ужица, Ужички одред изашао је као победник. Те победе Ужичког одреда треба посматрати у склопу осталих победа наших офанзивних операција које су изведене у то време под руководством Врховног штаба и друга Тита на овом делу југословенског ратишта.

Свакако треба истаћи и то да су победе које је у овом периоду постигао Ужички одред заиста велике и да су постигнуте залагањем, како бораца и старешина на фронту, тако и свих радника и радница који су, било у радионицама или код својих кућа, стварали неопходни ратни материјал, а исто тако и свих осталих радних људи из села и градова, који су често одвајали од својих уста да би снабдевање храном бораца на фронту било нормално. И не само што су они муницијом, одећом и храном помагали фронт, него

¹⁹ Равногорци крај Косјерића извршили грозан злочин, „Борба“ од 18. новембра 1941. (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 297).

кад је требало узимали су пушке у руке и заједно са борцима из чета бранили своју слободу и своје градове.

Ужички одред је постигао ове победе над четницима зато што су се у то време успешно одвијала борбена дејства на целом југословенском ратишту, а то је онемогућило окупатору да прикупи и довуче неке своје јаче снаге из других крајева и да их употреби у борби против слободне територије око Ужица. Суседни одреди су посебно створили повољне услове Ужичком одреду за концентрисање снага у борби против четника и за извојевање победе упорном и снажном борбом. Тако су Ваљевски и Шабачки одред нанели немачкој 342. пешадијској дивизији знатне губитке и онемогућили све њене покушаје да продре ка Ужицу. Исто тако, офанзивним дејствима Ибарског и Чачанског одреда при нападу на Краљево нанети су велики губици 704. дивизији, па и кад су напади на град престали, командант ове дивизије није могао ни помислити о неким испадима својих трупа у правцу слободне територије.

Врховни штаб је тих дана правилним постављањем и употребом суседних одреда око Ужица спречио непосредну интервенцију ка том граду, а успешним усмеравањем развоја борбе у осталим крајевима спречио је довлачење појачања. Тиме је створио услове да може у борби против четника до краја ангажовати снаге које су се налазиле на слободној територији око Ужица и са њима извојевати победу. Ужички одред је током ових борби наносио главни удар.

Истина, кад би ситуација око Ужица дозвољавала, Врховни штаб је наређивао Ужичком одреду да део својих снага упућује као помоћ Ваљевском одреду за борбу против Немаца. Повремено се на ваљевском фронту налазило по неколико чета из Ужичког одреда. Током месеца новембра борбена дејства наставила су да се одвијају истом жестином. Тако су одреди, а нарочито Ваљевски, током овог месеца морали у неколико махова да са великим напором спречавају Немцима продор ка слободној територији и граду Ужицу. Немци су у овом периоду покушавали да искористе сваки погодан моменат како би се нашли у Ужицу, али су сви покушаји остали без успеха. Тако у „Борби” од 13. новембра 1941. године стоји:

Данас су Немци покушали из Ваљева да у три правца надру ка Ужицу, желећи да искористе издајство Драже Михаиловића који је своје трупе повукао са фронта. Партизани су међутим разбили Немце на сва три правца и приморали их да се врате у Ваљево.²⁰

Понова су Немци покушали да се пробију 20. новембра, но и тада без успеха. И о том покушају је писала „Борба“ од 20. новембра, где се истиче следеће:

Данас су партизанске снаге нанеле велике губитке Немцима који су покушали испад из Ваљева у правцу Ужица. Непријатељ је био кренуо друмом преко Варде. Рачуна се да су Немци имали око 250 мртвих и рањених.²¹

И после разбијања четничке групе капетана Рачића, пред Ужичким одредом су стајали још веома важни борбени задаци. Прво, требало је наставити даље борбе око Прањана и Равне горе у циљу потпуног уништења четничке групе Драже Михаиловића. За овај задатак прво су биле одређене 1. и 2. ариљска и 2. пожешка чета. Касније, ова нападна група је ојачана Моравичком, Словеначком и Црногорском четом. Свега шест чета. Овом групом командовао је Душан Јерковић. У то доба на затварању правца од Ваљева преко Косјерића ка Ужицу налазило се такође шест чета Ужичког одреда. У првом ешелону су положаје непосредно изнад Ваљева браниле 1. рачанска, 2. ужичка и комбинована Ужичко-ариљска чета. На следећим положајима око Букова биле су 1. и 4. ужичка и 1. златиборска чета. Поред ових сектора, где су јединице Ужичког одреда морале бити врло активне у борбама са четницима и Немцима, Ужички одред је морао одвојити знатан део својих снага на положаје у долини Дрине код Љубовије. Тамо се, поред 1. и 2. рачанске чете, налазила и 2. златиборска. Но, када су их нападе јаке четничке снаге, упућена им је у помоћ Златарска чета и неке чете из Посавског одреда, чији су делови тих дана стигли на слободну територију.

Да би се рашчистила ситуација на дринском правцу, упућен је Радивоје Јовановић Брадоња, да обједини дејства свих чета. На вишеградском сектору и даље је са истим за-

²⁰ Сломљен покушај Немаца да продру из Ваљева према Ужицу, „Борба“ од 13. новембра 1941. (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 251).

²¹ Велики пораз Немаца код Ваљева, „Борба“ од 20. новембра 1941. (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 302).

дацима остала 3. ужичка чета. Све остале јединице Ужичког одреда биле су на истим местима са дотадашњим задацима.

Да би се разбили четници, а у исто време да би се спремило за одбрану у случају продора окупатора, у првом реду са севера и са других праваца, требало је и током овог периода водити низ врло тешких и крвавих борби.

8. ГОЊЕЊЕ РАЗБИЈЕНИХ ЧЕТНИКА КА РАВНОЈ ГОРИ

У циљу ликвидације четничке групе Драже Михаиловића, груписане месеца новембра око Равне горе и села у најближој њеној околини, добили су задатак да нападају са истока и југа делови Шумадијског и Чачанског одреда, а са запада Ужички одред.

С обзиром на географски положај Равне горе и целе територије коју четници држе од планинских масива Маљена, Суворора и даље преко Гојне Горе, до близу Каблара, овако издужена територија, коју су контролисале четничке јединице, захтевала је доста снага, поготову што су гро четничких снага сачињавали људи из оближњих села, који су добро познавали земљиште које је — с обзиром на испресецаност и пошумљеност терена — омогућавало успешне маневре и изненадне нападе. Ово је нашим јединицама наметало велика напрезања и сталну будност до максимума.

У извршавању овог задатка — ликвидације четничке групе Драже Михаиловића — у прво време са ужичке стране учествовале су 1. и 2. ариљска чета, које су заједно са Драгачевским батаљоном нападале на четничке групе које су се кретале по селима среза пожешког (Лорет, Г. Добриња и Гојна Гора) и тако их постепено потискивале даље ка Равној гори и заједно са јединицама суседних одреда стезале све ужи обруч око њих. Али за коначни обрачун ове снаге нису биле довољне, те је одлучено да се ова група појача Моравичком, 2. пожешком, Црногорском и Словеначком четом. До упућивања Моравичке чете дошло је после одлуке да се привремено напусти Ивањица и скрати овако развучени фронт Ужичког одреда.

Чим је дошло наређење, Моравичка чета је кренула и 6. новембра стигла у Ариље. То је било у доба кад је требало знатан део снага Ужичког одреда ангажовати у

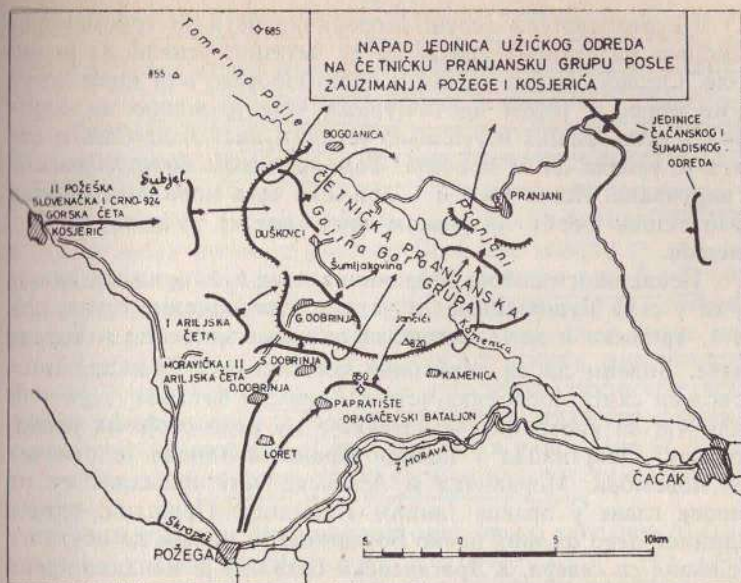
борби против четничке групације капетана Рачића, а исто тако требало је наставити борбена дејства против четничких група према Равној гори, да би се једном рашчистила ова ситуација са четницима.

Моравичка чета се задржала у Ариљу неколико дана, док се није разјаснила ситуација и постало јасно где ће бити најпотребније да се ова чета ангажује. Али није са моравичког терена кренула само партизанска чета, већ и партијски кадрови, тако да су Ивањица и цео тај крај остали потпуно без организованог, а готово и појединачног утицаја Партије на народ који је стално био притиснут разним четничким групама.

Ради тога је Срески комитет моравичког среза одржао свој састанак у згради команде места у Ариљу. На том се састанку дискутовало о последицама које ће настати у том крају после потпуног напуштања територије среза. Да не би народ остао без утицаја Партије, на овом састанку је донета одлука да се известан број активиста врати натраг. Већ суградан је око петнаестак њих кренуло ка Ивањици. У Ариљу је остао Мићо Матовић да ухвати везу са Ужицем, а чим добије директиве од Ужичког комитета да крене и он за овом групом на терен моравичког среза и да обједини и организовано усмери рад ових враћених активиста.

Поред овога одлучено је на састанку још и то, да се ухваћени организатори четничких јединица — који су учествовали у нападу на Ивањицу ноћу 1/2. новембра, а који су припадали разним политичким партијама па су заробљени током тог напада — пусте ако обећају да ће дозволити безбедан живот и рад оним људима који се враћају на терен. Сматрало се да ће се на тај начин олакшати живот и рад на терену где су живели четници разних група и боја. Стварно су се ови четници — политичари грађанских партија, утркивали у томе ко ће дати боље и лепше изјаве, али само неколико дана касније добро су осетили активисти, који су се натраг вратили, каква је била добронамерност тих изјава.

Одмах кад је на Метаљци рашчишћена ситуација са нападом групом капетана Рачића, Моравичка чета упућена је у састав јединица које су учествовале у нападу на четнике око Равне горе. Тамо су исто тако упућене 2. пожешка, Црногорска и Словеначка чета.

Скица 10.

Чим су стигле ове нове чете, Јерковић је направио план напада и јединице поделио у две нападне групе, како би истовремено био извршен напад на четничке положаје са свих страна.

Десна колона, у саставу 1. и 2. ариљске и Моравичке чете, добила је задатак да напада правцем: Табановићи—Средња Добриња—Душковци—Прањани и да десно садејствује са Драгачевским батаљоном, који напада правцем: Лорет—Папрати—Горња Добриња—Гојна Гора.

Левој колони, коју су сачињавале 2. пожешка, Црногорска и Словеначка чета, наредио је да нападају правцем Субјел—Тометино Поље и даље у правцу Прањана.

Напад је изведен негде око 13. новембра. Лева ударна група успела је нападом од Субјела, после упорне борбе, да одбаци четнике преко Тометиног Поља ка Равној гори. У овој борби четници су имали доста губитака. Десна нападна група наишла је на упорну четничку одбрану испред села Прањана, на положају Смиљаковина—Борова глава.

Не познавајући терен, Моравичка чета се током борбе одвојила од осталих снага, па су четници успели да је опколе. Окршај је био тежак и врло напоран, али ипак после дуже борбе у јаком противјуришу, где је дошло до борбе прса у прса, рвања и гушања, четници нису издржали и ова чета је успела да се пробије. Том приликом било је рањено 5 партизана. Истог дана и 1. ариљска чета морала је да води врло тешку борбу на једном вису, где се сусрела са четницима.

После овог пробоја Моравичка чета и 2. ариљска нашле су се у селу Душковцима са четама леве нападне групе, док се 1. ариљска и даље задржала око Смиљаквине и Борове главе. Видећи да за разбијање четника око Прањана нису довољни само Моравичка чета и Ариљски батаљон, Јерковић одлучује да употреби све чете које му овде стоје на расположењу. Овај напад у правцу Прањана понова је отпочет 15. новембра. Моравичка и Ариљске чете нападале су од Борове главе у правцу Јанићи—Каменица—Прањани, остале јединице лево од њих преко Богданице са циљем да обухвате Прањане са севера, а Драгачевски батаљон је нападао преко Гојне Горе ка Прањанима. Тог дана, као и следећих неколико борба је вођена са променљивим успехом. Четници су гинули, али су се врло упорно бранили. У овој борби они су употребили све снаге којима су располагали.

Тако се борба водила из дана у дан 16, 17. и 18. новембра и тек 20. новембра успело је јединицама Ужичког одреда, као и јединицама других одреда, да четнике потисну са свих околних положаја и да их набаце у само насеље Прањане.

Иако су ове јединице свакодневно морале да воде тешке борбе са четницима, ипак су оне борбе, које су водиле 19. и 20. новембра, биле најтеже. Тих дана четничкој прањанској групи пристигла је помоћ са Равне горе. Стога су током напада 19. новембра Моравичка и Ариљске чете испред Прањана наишле на врло упоран отпор. Тoga дана дошло је до борбе у сусрету. На групу кућа нападали су са једне стране четници, а с друге партизани. Четници су почели да обилазе партизански стрељачки строј. Настала је тешка ситуација. Тада се са једном десетином пробио комесар Моравичке чете Венијамин Маринковић и отворио јаку ватру по четничком стрељачком строју. То код њих уноси панику. Потом је уследио јуриш Моравичке и 2. ариљске чете, па

су четници тога дана били потпуно разбијени. Сутрадан, 20. новембра, извршен је општи напад на село Прањане. Четници су дали јак отпор, нарочито са прањанског гробља, где су — заклоњени иза надгробних споменика — врло живо бранили овај свој последњи положај. Видећи да не могу одолети нападу, они који су остали живи разбежали су се по околним шумама.

Четници су у овим борбама претрпели велике губитке. Када су наше јединице заузеле Прањане, нашле су око 120 мртвих. Овом борбом 20. новембра четници око Равне горе били су потпуно разбијени. Више се није могло говорити о томе да постоје четнички јединице, већ само групе које су, бежећи испред јединица које су их гониле, одступале ка Равној гори. Тих дана, месеца новембра, четнички штаб Драже Михаиловића и његове разбијене јединице налазили су се пред уништењем. Само још један напор био је потребан нашим јединицама, па да сасвим униште ту издајничку банду.

Тада је Дража Михаиловић опет преко капетана Митића замолио прекид ватре, нудећи преговоре. Овог пута Дража није имао другог излаза, јер је био војнички потпуно потучен, и зато је морао молити за обуставу даљих дејстава која би водила потпуном уништењу његових јединица.

Пошто је наш Врховни штаб увек био за јединствену борбу против окупатора, то је стигло наређење Јерковићу да обустави даља дејства. На преговоре са четницима пошли су другови Александар Ранковић, Лола Рибар и Петар Стамболић.

После прекида ватре и отпочињања нових преговора са четницима, другови из штаба одреда ишли су по јединицама и објашњавали значај ове нове одлуке нашег Врховног штаба. Ово је било потребно због тога што су наше јединице у дотадашњим борбама са четницима претрпеле знатне губитке, па је то, као и разна зверства која су четници правили, створило код бораца велико огорчење и мржњу те су желели потпуни коначни обрачун.

За врло кратко време, неколико месеци од дизања устанка до краја новембра, они су на нас стално нападали, а чим би се нашли у тешкој ситуацији тражили су преговоре. Већ толико пута су давали обећања, да би их само после неколико дана или сати погазили. Зато је са пуно сумње прим-

љено и ово њихово обећање о обустављању непријатељства и установљавању криваца.

Превише је пало наших жртава од њихове издајничке руке да би им се могло веровати. Мучки су убили Благојевића, свирепо су побили ухваћене у Косјерићу. Све наше заробљене другове су на Равној гори мучили, а потом су их предавали Немцима. Велике су злочине они починили за ово кратко време.

Поводом тог споразума у „Борби“ од 22. новембра 1941. године је писало:

Ми комунисти поздрављамо тај споразум, у колико је потпис тог акта одраз искрене спремности руководиоца војничко-четничких одреда за обустављање братоубилачког рата — иако се та спремност показала сувише касно.²²

У овим двомесечним борбама четници су створили Немцима драгоцено време да довуку свеже снаге и на миру организују свој противудар. Исто тако, не треба потценити ни губитке у мртвим и рањеним које смо имали током ових жестоких борби, да бисмо добро наоружане четничке банде разбили. Услед свакодневних борби наше јединице су се замориле, исцрпиле и тако недовољно спремне дочекале немачки удар. Какве су напоре имале да издрже наше јединице тих дана, види се из једне репортаже објављене у „Борби“ од 22. новембра 1941. у којој један борац пише:

После три дана неспавања, после нервозе у очекивању борбе коју је требало да примимо, маршовали смо целу ноћ. И очекивали смо дан одмора. Али тек што смо стигли, тек што смо изули блатну и мокру обућу, стигло је наређење за нов покрет. Чета се има хитно пребацити у Ужице.²³

Тада он описује овај нови покрет и борбу за ослобођење заробљене болнице на Пашиној равни од четника и поново говори о напорима:

После дугог и тешког марша који је трајао скоро цели дан, очекујемо да ћемо ипак макар један дан имати у миру, али мира нема.

У рану зору нервозно је зазвонио телефон. Једна четничка банда напала је на наше село Костојевиће. Пошаљите помоћ...²⁴

²² Поводом још једног споразума, „Борба“ од 22. новембра 1941. (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 332—333).

²³ Из борбе у борбу до победе, „Борба“ од 22. новембра 1941., (Историјски архив КПЈ том I књ. 1, стр. 330).

²⁴ Исто.

У другој половини месеца новембра на правцу Ваљево — Косјерић — Ужице нашло се шест чета Ужичког одреда. Те су јединице постављене на ове положаје у првом реду због тога да би спречиле продор Немаца из Ваљева ка Ужицу, а исто тако да онемогуће дивљање четничких банди на овом терену. На положајима око Ваљева напореда су се налазиле у то доба: 1. рачанска, 2. ужичка и комбинована Ужичко-ариљска чета. Ове јединице учествовале су у борбама при покушају Немаца да продру ка Ужицу, о којима је писала „Борба“ од 13. и 20. новембра. Поред тога, ове јединице је употребила команда Ваљевског одреда у борби против четника код села Жабара и Рајковића. Детаљније о тим борбеним дејствима нећемо писати, јер су се она одвијала на територији Ваљевског одреда и под његовом командом.

Друга група чета Ужичког одреда (1. и 4. ужичка и 1. златиборска са коњичким водом) налазила се око Букова, Сече Реке и Варде. Током овог времена имала је низ мањих сукоба са четницима. Премда су главне четничке групе биле разбијене, ипак су се њихове мање групе повукле у ова планинска села и користиле се заосталошћу народа, па су створиле себи доста јака упоришта. Изузев донекле Полошнице, Маковишта и још неких других села, готово сва остала припланинска села била су четнички расположена, па су скривала и помагала четнике, а знатним делом су учествовала са оружјем у руци у овим четничким јединицама.

До неких већих судара са четницима у то доба на овој територији није долазило, али су ове чете морале упућивати час мање, час веће групе да интервенишу на тој доста великој просторији, да би на време спречиле четничке акције, или боље речено — злочине. Четници су користили сваки погодан моменат за напад. Тако једне ноћи, кад су се ове чете нешто удаљиле од Букова ради неких акција, они су напали на коњички вод и тада су успели да побију и заробе ову целу јединицу. Ухваћене партизане по свом старом обичају предали су Немцима који су их стрељали.

Током ноћи 9/10. новембра четници су изненада напали на 3. рачанску чету. Она је тада посела положај Ђурино брдо, близу Љубовије. Четници су успели да изненаде ову јединицу, јер су искористили мрачну и кишну ноћ, па се

полако привукли и одједном упали међу борце који нису били спремни за борбу.

Овим препадом они су успели да чету збаце са ових положаја и да јој нанесу губитке од 5 мртвих и 10 заробљених бораца. Међу заробљенима био је и командир чете Адам Терзић. Њега су четници одмах послали у Љубовију, а потом у Лозницу где су га предали Немцима који су га касније стрељали, док су све остале борце опљачкали и побили.

Следеће ноћи ова чета, заједно са 2. златиборском, извршила је напад на четнике и успела да врати своје раније положаје. Четници су осетили да наше снаге које бране овај положај нису велике, па су отпочели да се прикупљају и довлаче нове јединице. Свакако су намеравали да отпочну са нападима већег обима у долини реке Дрине.

Због тога је Ужички одред добио задатак да разбије ову четничку групацију, те пребацује из Бајине Баште 4. рачанску чету, а из Ужица хитно упућује Златарску чету која је била на одмору после разбијања четничке групе капетана Рачића.

Свим овим четама током разбијања ове четничке групације командовао је Радивоје Јовановић Брадоња. Њему је придодат један брдски топ 76 мм.

Четници су се већ прикупили на просторији Горња и Доња Буковица, свакако са намером да једним делом снага дејствују долином Дрине, а другим делом косама азбучавачких планина.

Да би предупредиле овај четнички напад, Златарска и Посавска чета су морале усиљеним маршем да журе како би стигле на време у планирану борбу. Ноћу 13/14. стигле су ове чете до села Д. Кошље на речици Требуша.

Током 14. новембра 2. и 3. рачанска чета тукле су се са четницима у селу Дулача и неке њихове делове успеле су да одбаце ка селу Горња Трешњица.

Чим су четници осетили долазак наших свежих снага, они су посели и добро утврдили положај Бошковац — Озарци — Љута стијена.

У зору 15. новембра настављен је напад у коме су учествовале: Златарска чета на десном крилу, са задатком да овлада положајем Бошковац; лево у центру нападала је 2. рачанска на Озарцима, док је 3. нападала на левом крилу,

где су добили задатак да овладају четничким положајем на Љутој стијени.

Читав дан трајала је ова тешка борба са четницима. Тек када је Златарској чети успело да делом снага обиђе Бошковац са југа и југоистока и да четнике нападне бочно и са леђа уз сталан фронтални притисак, поготово кад су по овом четничком положају почеле да експлодирају гранате испаљене из оног брдског топа, четнике је ухватила паника, па су наше јединице пред саму ноћ успеле да овладају њиховим положајем. Јединице су у свом замаху наставиле гоњење и заузеле Љубовију. Гонећи четнике, оне су успут наилазиле на лешеве закланих својих другова, које су четници протекле ноћи заробили.

Сутрадан, 16. новембра, настављена су даља дејства против четника. Према добивеним подацима знало се толико да су четници искористили ноћ, па су се прикупили у селу Грачаница са намером да нападну наше јединице у Љубовији.

За разбијање ових четника одређене су Златарска и 2. рачанска чета. Ове две чете кренуле су рано ујутро преко села Читлук ка Лазином врху, да би после овладавања овим положајима напали четнике у селу Грачаница. Није борцима ових чета требало далеко да иду да би наишли на четнике. Одмах изнад Љубовије на њихову предходницу сручила се јака ватра једне четничке заседе.

Енергичним нападом ова је заседа разбијена. Брзим наступањем наше чете уплашиле су четнике у Грачаница, који се нису усудили да приме борбу него су побегли у правцу Крупња.

У овим борбама четници су претрпели знатне губитке. Наши губици нису били мали, како у мртвим тако и рањеним. Међу осталима, пали су и командир Рачанске чете и храбри пушкомитраљезац из Златарске чете, Шућро Мусић.

Следећег дана Златарска чета вратила се преко Ужица на свој терен, пошто је у овим тешким борбама пуно помогла јединицама Ужичког одреда. За успешно залагање и извршење свих задатака била је похваљена од Врховног команданта друга Тита.

Тако је после неколико дана упорних и напорних борби успело овој групи чета да разбије Дринску четничку групу и онемогући јој да угрози слободну територију са овог правца.

У целом овом крају афирмисао се као највећи четнички зликовац војвода Миладин „Дрински“. Он је углавном био у Љубовији. Одавде је слао своје групе да нападају партизане чим би му се указала згодна прилика.

Партизани су знали за све његове злочиначке подухвате, почев од оног дана кад је ударио с леђа на наше јединице током септембра. Он у борбе није ишао. Пошто је био окружен својим људима, сматрао је да је његов живот ван опасности.

Ипак, стигла га је заслужена казна и то онда кад јој се није надао. Једног дана стао је испред Љубовије код четничких положаја један путнички аутомобил. Из њега је изашло неколико људи и рекло да их је позвао војвода да дођу у Љубовију. Четници су их пропустили. Када су стигли пред четнички штаб у Љубовији и пробудили војводу, који је после неке пијанке прилегао да се мало одмори, они су му рекли да је позван у Ужице на преговоре, да је тамо дошао Дража Михаиловић и да неће да преговара без њега. Њему је толико придавање значаја импоновало, па је пошао са њима. Тако се војвода „Дрински“ нашао на месту где је одговарао за сарадњу са окупатором и за издају свог народа.

10. БОРБЕНА ДЕЈСТВА НА ВИШЕГРАДСКОМ СЕКТОРУ

Према плану Команде одреда, на вишеградском сектору и даље је дејствовала 3. ужичка чета. Код ове чете морала је постојати велика будност у то доба. Четници су упорно нападали од Карана и Пожеге ка Ужицу. Ужички одред је у тим борбама ангажовао део снага, који је требао стално да буде спреман и спречи евентуални покушај четничких група које су се налазиле око Вишеграда, у случају да крену у помоћ четницима који су нападали на Ужице. Исто тако није се смело веровати ни италијанском окупатору, јер је и он могао да нападне на Ужице. Зато су тих дана борци ове издвојене чете морали бити врло обазриви и стално спремни за борбу, уколико би непријатељ кренуо од Вардишта ка Ужицу. Да би спречила такве евентуалне покушаје, ова је чета држала положај између Котромана и Вардишта, на старој граници некадашње српске државе.

Кад се ситуација око Ужица нешто смирила и смањила опасност од напада четника са овог правца, 3. ужичка чета

опет је кренула на Бијела Брда и спремала се за акцију против италијанских јединица.

Италијани су одмах осетили наше присуство и како су од четника били обавештени о јачини наших снага почели су куражније да постављају захтеве. Ови захтеви односили су се на слободан пролаз у Вишеград, одакле је усташко-домобрански гарнизон стално молио за помоћ.

Четнике који су једном или два пута покушали да нападну Вишеград одбиле су усташе и нанеле им велике губитке. Но ови су се и даље стално врзмали око Вишеграда, али се више нису усуђивали да га нападну. У исто време бојали су се да га не нападну партизани и заузму, што би умногоме умањило њихов војнички углед код народа. Зато им је добро дошао захтев Италијана да уђу у Вишеград.

Италијанска команда је поставила својим савезницима-четницима захтев обезбеђења комуникација од Прибоја до Вишеграда. Да би удовољили томе захтеву, Каменко Јефтић и још неки други четнички официри дошли су на положај код 3. чете и тражили да се Италијани пропусте без борбе. Чета је тада држала положај Бијела Брда. То је добар положај и успешно затвара цесту, која се из Штрбаца пење ка Бијелим Брдима, да би се потом спуштала ка селу Будимље и даље ка Добруну.

Пошто команда ове чете није хтела да се повуче без борбе, а четничке старешине су биле упорне у остварењу свог захтева, то су се преговори отегли. Четници и Италијани нису желели борбу, али су желели пролаз. Ипак, док су ови преговори трајали, Италијани су се полако развијали за борбу. Упутили су једну колону из Штрпца преко Омарина ка засеоку Јањићи, а другу из Штрпца ка засеоку Зубач, ка коти 893 даље на Ланиште, са намером да обухвате и са десног и са левог крила положај 3. чете. Своју артиљерију су већ поставили на ватрене положаје на једној ливади код села Рача. Мада су све то радили споро, очекујући да се њихов пролаз реши без борбе, видело се да су ипак спремни да воде упорну борбу за извршење свог задатка.

Четнички команданти су постали нестрпљиви. Подне се ближило. Италијански командант батаљона је тражио пролаз и претио паљењем села, ако до борбе дође.

У тој ситуацији команда чете одлучује да је боље повући се, јер су наше снаге биле недовољне да се супротставе

овом нападу, а ако дође до паљења села, то ће лоше политички деловати и одјекнути код овог сиромашног народа. С друге стране, четнички команданти су отворено ставили до знања команди Ужичке чете да ће се они, у случају сукоба са Италијанима, ставити на њихову страну. Јасно, изговарали су се да ће то урадити због тога да би заштитили народ од италијанске освете.

Како је једино са овом четничком групом све до ових дана била избегнута братоубилачка борба, да не би дошло до сукоба и са њима команда чете доноси одлуку да се повуче са свог положаја и поседне нови положај на брду Четењ — Осоје. За поседање овог положаја нису знали ни четници ни Италијани. Срећни што су успели да не дође до сукоба, остали су ту да то прославе.

Кад је италијанска десна побочница избила из села Бијела Брда, изненадила се кад је дочекана јаком и прецизном ватром. Скоро пун сат водила је чета на овом положају борбу са италијанским јединицама које су ишле овом косом. Чета се повукла тек кад је њен положај притиснут јаком минобацачком и артиљеријском ватром.

Ова борба уплашила је Италијане, па чим су стигли до села Ријека — Велепоље — Мирићи, они су стали. Даље нису смели да се крећу, јер их је пут увлачио у доста дуг кањон Рзава који почиње већ од Добруна. Зато су тражили нове обавезе од четничких команданата.

На овом састанку са италијанске стране учествовао је командант батаљона, а с четничке мајор Тодоровић, Каменко Јефтић, војвода Ђекић и капетан Стојановић.

По ову делегацију у село Добрун дошла су два италијанска теретна возила. Потом су отишли у штаб италијанског команданта, који је био у једној лепој усамљеној кући села Велепоље.

Са четничке стране, као што је и нормално, главну реч је водио мајор Тодоровић, а помагао му је Каменко Јефтић, док је војвода Ђекић ишао тек ради репрезентације. Требало је имати пред Италијанима некога са војводском титулом, а треба признати да је онако висок човек, окићен реденицима и бомбама, код Италијана изазвао интересовање. Ово интересовање за војводу сметало је капетану Стојановићу, здепастој људини раздрљених маљавих груди, који је извукао неку ножину и прво се похвалио да не може пре-

бројати колико је муслимана њом заклао. Тада је пришао једном повећем храсту на десетак корака и почео, бацајући, забадати нож у дрво. Сваки хитац ножа имао је погодак. Нож се дубоко забadaо у дрво. Тада је он позвао италијанске војнике да ишчупају нож. Они су се морали добро помучити, и то са обе руке, да би га ишчупали. Наједном, он је, играјући се, уместо да замахне на дрво, замахнуо на једну групу италијанских војника. Ови, не знајући чему се све од њега могу надати, у страху се разиђоше. Када је остао без публике он се сам шеткао и досађивао, чекајући да разговори, који га уопште нису интересовали, буду једном завршени.

Италијански командант није много говорио. Хтео је да истакне достојанство окупаторских снага италијанске империје. Он је поставио захтев слободног кретања својих снага комуникацијама од њиховог гарнизона Прибој до Вишеграда. Такође је поставио захтев четничким командантима да зауставе комунистички, политички и војнички утицај на ову територију.

Мајор Тодоровић је обећавао да ће учинити све што господин мајор тражи. Али, да би то могли остварити, тражио је оружје, нарочито бацаче, како ручне тако и већег домета, ради ефекта код народа. „Тада би се лакше супротставили разним туђим утицајима, требају нам бацачи и доста мина па да им парирамо” — говорио је мајор Тодоровић. „Јер, они имају фабрику оружја и муниције у својим рукама, што свакако није без утицаја на народ овог краја.”

„Помогните нас” — тражио је он даље. „Ми ћемо заједно сарађивати. Ако не друкчије, оно да се мењамо. Даћемо Вам пар волова за бацач и десет мина.”

Италијанском команданту нису били мрски добро ухрањени волови. Мало се замислио, па им је рекао да ово прелази његову компетенцију. „О свему ћу реферисати и обавестити вас”, додаде он на крају. Како се на крају реализовао овај споразум није нам познато. Да ли су волове добрунских муслиманских сељака појели Италијани или четници — није битно.

После тог састанка четници су из Јагодње дошли до Добруна да прихвате своје савезнике и омогуће им миран пролаз рзавском клисуром.

3. ужичка чета је после тог одласка Италијана извршила напад на једно транспортно одељење Италијана код Рудог. Неколико лакше рањених италијанских војника се бежећи просто сјурило у Рудо. Тада је заплењено девет товарних грла.

С обзиром да је ова чета изводила акције у близини Санцака, а нарочито Прибоја, то су се другови из партијске организације прибојског среза у свом раду ослањали на њу. Почетком новембра, одлуком штаба Ужичког одреда, 3. ужичка чета им је дала 12 бораца, који су били родом из суседних села и тако омогућила друговима из прибојског среза да створе Прибојску партизанску чету.

Око 20. новембра понова је постало актуелно заузимање Вишеграда. Осећајући скори немачки напад на ослобођену територију, друг Тито је оценио колику би важност у таквом нападу за нас имала јединствено повезана територија у Србији и источној Босни. Овог пута тај напад требало је да изведу јединице из источне Босне, а са србијанске стране учествовао би Посавски одред који се налазио на територији око Ужица. Ради тога на вишеградски сектор долази Коча Поповић.

Да би овај напад успео требало га је извести са српским и босанским јединицама, а ступљено је у контакт и са четничким командантима. Требало је да се коначан план направи на састанку у Рогатици. Са наше стране у прављењу плана за напад требало је да учествују Светозар Вукмановић, Родољуб Чолаковић и Чича Романијски, а са четничке мајори Тодоровић и Дангић. Међутим, четнички команданти на овај састанак нису дошли, јер нису желели да учествују у нападу на Италијане, са којима су већ успешно сарађивали.

Да није ускоро наступила немачка офанзива, која је све наше снаге ангажовала у борби против њихових нападних дивизија, вероватно би дошло до напада самих партизана на Вишеград. Но, због тога ни овог пута до напада није дошло.

11. РЕЗУЛТАТИ БОРБЕ ПРОТИВ ЧЕТНИКА ПРИЛИКОМ ЊИХОВОГ НАПАДА НА УЖИЦЕ

Одмах после стварања слободне територије око Ужица, као главног града тог подручја, четници су отпочели са нападима да би разбили наше снаге и заузли ову територију.

Овим борбама четници, као оружани представници старог поретка, покушавају да политичким групацијама које стоје иза њих сачувају позиције.

Друг Тито, говорећи о почетку четничких борбених дејстава у том периоду, на V Конгресу КПЈ рекао је следеће:

Радило се о томе да четници, као последњи остатак оружане снаге старог, трулог буржоаског поретка, не мисле ниуком случају да воде борбу против окупатора, већ да по сваку цену и под окупацијом сачувају тај стари друштвени буржоаски поредак — од народа који је почео, упоредо с борбом против окупатора, да гради и своју сопствену власт.²⁵

Није било тешко схватити да народ у борби против окупатора истовремено испољава тежњу да спречи повратак старом корумпираном пљачкашком поретку. Зато су четничке старешине подuzele све да у овом крају сломе народни отпор и да успоставе било своју, било окупаторску власт.

Два дана после ослобођења Ужица извршили су напад на Косјерић и одмах затим отпочели са већим или мањим нападима на групе партизана у селима Рожанству, Збојиштици и другим. Како су у овим почетним нападима претрпели поразе, четничке старешине брижљивије планирају нападе на Пожегу, а касније на Ивањицу и Ариље. Поред акција у циљу изнуравања и развлачења наших снага, четници планирају општи напад на слободну територију. Дража Михаиловић је знао да се руководство устанка за целу Југославију налази у Ужицу, па зато главни удар својих снага и усмерава на Ужице.

Од првог напада на Косјерић, па до завршних борби код Љубовије и Прањана, које су вођене негде око 20. новембра, Ужички одред је свакодневно водио тешке и напорне борбе. Поднео је велике губитке, јер је пало доста другова. Имали смо и приличан број рањених, али коначан резултат је познат. Четници су разбијени, претрпели су потпун војнички и политички пораз.

Друг Тито на V Конгресу КПЈ, дајући оцену о завршетку тих борби, каже:

Тако је завршена борба са четницима, у којој су они доживели потпуни пораз.²⁶

²⁵ Јосип Броз Тито: V Конгрес КПЈ — Период ослободилачке борбе народа Југославије и КПЈ (стен. белешке стр. 68) Београд 1949.

²⁶ Исто стр. 68.

Иван Гошњак говори о томе следеће:

Суштина вештине ратовања састоји се углавном у томе, како ће и на који начин поједини командант распоредити своје снаге за извршење задатка и постигнуће циља који му је постављен. Може се рећи да уз бирање правца, одабирање момента, сразмерна расподела снага за борбу, заштиту и резерву, представља најтежи задатак који један командант има да ријеши. Није довољно имати велике снаге, већ те снаге треба знати умјесно и рационално искористити.²⁷

Напад на Ужице четници су почели са знатно јачим снагама. Изабрали су моменат који је њима одговарао. Старешине су им били официри бивше југословенске војске, за које се претпостављало да располажу потребним војним знањем за вођење борби. Против себе имали су партизанске чете, створене од младих људи међу којима многи нису ни војску служили, и баш од њих доживели су потпуни пораз.

Партизани су однели пуну победу. Тај успех је недељиво везан за присуство и име друга Тита, који је правилним, рационалним усмеравањем наших снага током борби успео да надокнади све остале субјективне недостатке. На ове успешне борбе у пуној мери се односе речи друга Гошњака:

Није довољно имати велике снаге већ те снаге треба знати умјесно и рационално искористити...²⁸

Војнички пораз четници би некако преболели да нису током борби доживели и потпуни политички пораз. Јачање партизанских одреда у овом делу Србије уплашило је четничко руководство, па је оно у прво време тајно ступило у контакт преко Недића са окупатором. Али стално нарастање партизанских одреда и слободне територије присилило их је да ступе, из дана у дан, у све отворенију сарадњу са окупатором. Ова њихова сарадња није могла остати незапажена од народа, поготово што се одвијала и после страховитих злочина које је окупатор, у циљу угушења устанка, починио у овом делу Србије. Та њихова сарадња са окупатором у то време била је једна од највећих издаја у историји наших народа. И друг Тито је за њу на V Конгресу КПЈ рекао:

²⁷ Иван Гошњак: Како постићи а како избећи изненађење — (Стварање и развој Југословенске армије, књ. II, 1951, стр. 248).

²⁸ Исто, стр. 248.

Та издаја била је за наше борце и за све поробљене људе утолико страшнија, што је дошла после ужасних прогона и покоља народа Србије, што је дошла после вешања народних синова на сред Теразија у Београду, што је дошла после масовног убијања напредних људи у Србији — Београду, у Крагујевцу и око Крагујевца, у Краљеву у многим другим мјестима.²⁹

Четничке старешине наставиле су са злочинима и издајом и после поруке коју им је преко „Борбе” од 15. новембра упутио Врховни штаб, у којој се каже:

Србија ће бити слободна. Слобода ће доћи само ако српски редови буду јединствени. Нека ових пет хиљада убијених у Крагујевцу буде језива опомена свим онима који крше јединство Народно-ослободилачке борбе.³⁰

Четници Драже Михаиловића се нису освртали на ову поруку. Њих масовна убиства наших људи нису погађала. Они су наставили даље са својом издајом. Али то невођење рачуна о жељама и расположењу људи учинило је да су четници доживели потпуни политички пораз. У својој мржњи према правим народним борцима који се боре за слободу, у својој огорченој мржњи према партизанима, ови њихови команданти су правили злочине. Убијали су ухваћене партизане. Нису ни рањене штедели. Касније су једну групу заробљених партизана предали Немцима и тиме отворено ступили у сарадњу са њима.

Током свих ових борби које су четничке групе Драже Михаиловића и Пећанца водиле скоро два месеца са одредима западне Србије, па и Ужичким, они су на крају доживели горчину пораза, али су одиграли ону улогу коју им је наменио генерал Беме. Наиме, они су борбама везали ове одреде, те су им онемогућили, у доба док су немачке снаге на територији Србије биле недовољне, да изведу нове и већег обима офанзивне акције у борби против окупатора. Поред тога, они су губицима и сталним борбама изнурили све ове одреде, па и Ужички. И у доба кад су четници били разбијени, Немци су се припремили и ударили па су наишли на далеко слабији отпор него што би то било да до ових четничких напада није дошло.

²⁹ Јосип Броз Тито: Реферат на V Конгресу КПЈ — Период ослободилачке борбе народа Југославије (стен. белешке стр. 68—69), Београд 1949.

³⁰ Исто, стр. 69.

Тако друг Тито на V Конгресу КПЈ, кад говори о доприносу четника као претходним борбама немачког напада, каже:

... Али у исто вријеме непријатељ је искористио издају Драже Михаиловић и његових четника и са свом снагом, коју је тада имао у Србији на расположењу и својим и квислиншким трупамa ударио је на слободну територију.³¹

V

ОПШТИ НЕМАЧКИ НАПАД НА СЛОБODНУ ТЕРИТОРИЈУ — НЕПРИЈАТЕЉСКА ПРОТИВОФАНЗИВА

Од 21. октобра па све до пред крај новембра, генерал Беме је успео да исцрпљујућим нападима изврши планско потискивање партизанских одреда из Мачве, Посавине и Шумадије, да њихове делове одбаци у правцу слободне територије до линије: Краљево—Рудник—Љиг—Ваљево. Тиме је приводио крају припремне мере за општи напад немачких јединица. Генерал Беме је желео да општим нападом захвати што већи део снага партизанских одреда са дела западне Србије и Шумадије, па је зато и покушавао да их групише на релативно малом простору слободне територије, да их тамо опколи и уништи.

Са друге стране, планским стезањем обруча око слободне територије у западној Србији њему је пошло за руком да створи операцијску основицу са које је могао да развије своје трупе за напад.

Полукружни нападни положај око слободне територије, који је био дуг 250 километара, полазио је од Ковиљаче—Лознице—Ваљева—Љига—Белановице—Крагујевца, па све до Краљева и пружао је веома повољне услове за напад.

Током припремног периода генерал Беме је сталним нападима својих јединица, уз обилну сарадњу домаћих издајничких формација, успео да веже знатан број партизанских јединица и тиме да осујети наше нове офанзивне замахе на неком другом подручју, те да нам у знатној мери преотме иницијативу.

³¹ Исто, стр. 68.

За преотимање иницијативе немачки команданти требало је да буду умногоме захвални четницима Драже Михаиловића, који су сталним нападима, час овде — час онде, успели да вежу знатан део снага свих одреда са слободне територије, па чак и нешто јединица из суседних одреда ван слободне територије.

После свих тих тешких борби које су вођене током октобра и новембра месеца, сад је партизанским јединицама предстојало да издрже још један, само много снажнији и тежи удар.

Овај удар већ је био на помолу кад је око 24. новембра у долину Мораве са источног фронта стигла још једна обећана дивизија. То је била 113. пешадијска дивизија.

Пред општи напад на слободну територију немачка Врховна команда одредила је генерала Кунцеа да командује 12. армијом уместо оболелог фелдмаршала Листа, те је он заједно са генералом Бемеом правио планове и руководио овим операцијама у Србији. Исто тако сменили су команданта 342. дивизије — на место генерал-лајтнанта Хингхофера дошао је генерал-мајор Хофман, који је до тада командовао 717. пешадијском дивизијом.

Кад су све припреме биле готове генерал Беме је пришао извођењу последње фазе ове противнападне операције — општем нападу сконцентрисаних снага са операцијске основице у правцу слободне територије, тако да истовремено уследи удар са истока, североистока, севера и северозапада.

Генерал Беме је објаснио у својој изјави у Нирнбергу циљ који је желео да постигне овом операцијом. Он је рекао:

Моја основна и водећа мисао у операцијама 342 и 113 дивизије била је... отићи у залеђе партизанске групе Ужице, Чачак (8—10.000 људи) од чега сам очекивао слом партизана.³²

Да би остварио постављени циљ — уништење главног дела партизанске живе силе на простору северно од Ужица и Чачка, генерал Беме је направио солидан план.

Одлучио је да са 113. и 342. пешадијском дивизијом изврши концентричан удар правцем Краљево—Ужице, односно Ваљево—Љубовија—Ужице, да брзим нападом ових колона, које су у року од три дана требало да стигну у реон

³² Зборник I, док. 297, стр. 686.

Ужица, изненади нападом у леђа главнину партизанских снага, док истовремено са севера и североистока нападају делови из ових дивизија, а такође и из 714. и 717. посадне дивизије. Заједно са овим немачким снагама требало је да учествују: 2, 3, 5, 9. и 10. недићевско-добровољачки одред, колубарско-недићевско-четничка група и четнички одред војводе Мојсиловића.

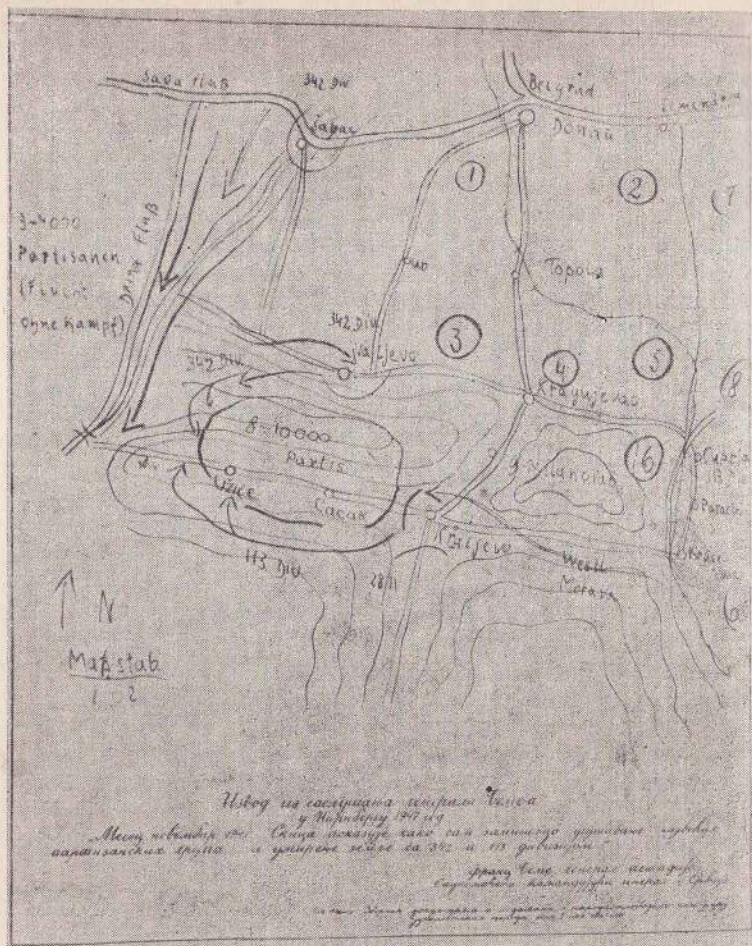
Велику помоћ су пружили Немцима четници Драже Михаиловића током извођења ове операције, јер су сталним нападима на широком фронту од почетка главног немачког напада онемогућавали нашим одредима да све чете ставе на положаје испред Немаца. Нападом у леђа и бокове наших чета на положајима такође су омогућавали Немцима да лакше заузимају један по један положај.

Укупан број војника који је генерал Беме употребио у овој операцији износио је око 80.000 људи. Ако и прихватимо његову процену да слободну територију брани 8—10.000 партизана, видимо да је однос снага био бар 1:8, односно 1:10.)

А када су немачке трупе стигле на територију ужичког округа, тај однос је постао још повољнији по Немце зато што су они, нападајући дуж путева, потисли снаге суседних одреда даље од цеста, а потом се главнина немачких снага сручила на Ужички одред. Онда је сасвим разумљиво каква је тешка борба очекивала јединице које су се налазиле испред тог испланираног војног строја. Треба додати да су отпочели зимски мразеви, да је на овом брдском терену температура већ била испод нуле, а да је било доста бораца слабо обучених и обувених, са врло оскудном исхраном, који су низ дана и ноћи провели на разним положајима, а сад је требало да се супротставе далеко бројнијим, добро одевеним и добро ухрањеним немачким војницима.

Немци су знали да њихова концентрација трупа за напад не може остати незапажена, па су зато покушали постављањем ових дивизија да партизанску команду обману у погледу праваца њихове употребе.

Тако су 113. пешадијску дивизију поставили у рејон Крушевца и северно, а касније у рејон Краљева, како би створили утисак да она напада само преко Краљева у правцу Чачка. Исто тако су поставили 342. пешадијску дивизију у рејон око Ваљева, јер су желели овим да створе утисак

како она одавде намерава да се упути у правцу Чачка. Генерал Беме изјављује у Нирнбергу да је оваквим постављањем дивизија желео да код противника створи погрешан утисак о њиховој употреби. Међутим, тај распоред није навео наш Врховни штаб на погрешну одлуку. Близина Ваљева и Крајева центру слободне територије — Ужицу, као

и јачина сконцентрисаних снага, наговештавали су да се овде не ради о неким делимичним противнападима, већ да они намеравају једним општим нападом да реше питање постојања слободне територије, која им је и војнички, а нарочито политички, стално сметала.

1. МЕРЕ ЗА ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Врховни штаб је још током извођења припремног периода генерала Бемеа проценио према борбеним радњама које су у то доба подузимане, да може доћи до напада већег обима на слободну територију.

Положај слободне територије, као и непријатељских гарнизона око ње, нарочито положај и близина Краљева и Ваљева, омогућавао је непријатељу повољне услове за напад, и то напад који се може врло брзо извести у срце слободне територије — у Ужице.

Наше снаге на слободној територији биле су бројно недовољне да се супротставе далеко бројнијем у људству, а нарочито технички опремљенијем нападачу и да му онемогуће заузимање слободне територије, поготову што су све чете из одреда са слободне територије током двомесечних, даноноћних борби имале доста губитака. Па и тада, пред општи немачки напад, одредске јединице биле су развучене на широкој просторији, па се појединим нападним правцима није могла обезбедити потребна концентрација снага. Тако се неке чете због нових четничких напада нису могле ни употребити у борби против Немаца, као што је то био случај са Прањанском групом из Ужичког одреда (1. ариљска, 2. пожешка, Моравичка, Црногорска и Словеначка чета).

Према томе видимо да партизанске снаге, бројно далеко мање, технички неупоредиво слабије опремљене, у дотадашњим борбама исцрпљене и са доста губитака, нису могле у таквим условима одбранити слободну територију.

Кад је Врховни штаб, проценивши ове и друге елементе, дошао до таквих закључака, он 26. новембра доноси одлуку да се слободна територија брани што је могуће упор-

ствима, нападати где год је то могуће и тако наносити нападачу што више губитака.

С обзиром да је овога пута непријатељ концентрисао знатне снаге, те се слободна територија није могла одбранити, то је Врховни штаб усмерио своју одлуку на то да сачува сопствену војску. Зато је и дао директиву да се наше јединице не упуштају у одсудне борбе са надмоћнијим нападачем.

Друг Тито је овом својом одлуком, да се не држимо грчевито слободне територије, ишао је на то да ће војска својим присуством у другим крајевима земље створити борбом нове слободне територије.

Да би партизанске снаге по повлачењу у Санџак биле колико-толико прихваћене, Врховни штаб је скренуо пажњу Главном штабу за Црну Гору и Санџак да повећа своју активност, нарочито на подручју према Србији.

Наређење да се са погодних положаја пружи што јачи отпор и потом да се повлачи у правцу Санџака, добио је и Ужички одред, који се тада налазио у распореду приближно истом у ком је био после завршетка борби са четницима.

Тешке борбе које је овај одред имао у протеклом периоду нанеле су му доста губитака, па су чете биле доста бројно смањене, а при томе и растурене по разним секторима око слободне територије.

Ипак, све његове чете биле су спремне да дају све што могу у одбрани слободе овог града и целе ове околине. Они су знали да се неће моћи овог пута супротставити нападачу, мада су потајно гајили неку наду, али су у крајњем случају желели да, ако не могу одбранити ову слободну територију, оно бар да пруже што упорнији отпор.

Зато су се спремали да наређење друга Тита што савесније изврше, а то је да пруже што је могуће јачи отпор Немцима.

Непосредна околина Ужица погодна је за одбрану. На правцу од Краљева пред немачком 113. пешадијском дивизијом све до Чачка земљиште је маневарско, па су јединице Чачанског и Краљевачког одреда могле дати на тим положајима узастопне отпоре. Тек после заузимања Чачка, Немцима је стајало да савладају Овчарско-кабларску кли-

суру. Она је доста дуга и уска, па је због тога врло погодна за одбрану и са мало ватрених средстава се може добро затворити пролаз. А исто тако и рушење комуникација може се лако извести, па тако онемогућити пролаз моторним возилима свих врста. За одбрану овог правца нису биле потребне неке веће снаге.

Пред 342. пешадијском дивизијом на правцу Ваљево—Косјерић—Ужице постоје погодни положаји одмах изнад Ваљева око Ластре у висини села Бачевци—Лесковица; следећи добар положај за одбрану је превој између Повлена и Маљена, звани Букови. И овај правац омогућује успешно комбиновање ватре са рушењем цесте. Даље, по дубини, после губитка Косјерића, врло погодан положај је Црно-коса и као последњи положај на овом нападном правцу је брдо Трешњица. На правцу од Ваљева преко Љубовије и даље долином Дрине, положаји су нешто слабији, али благовременим поседањем могу се неки успешно бранити. Ипак, као најјачи положај овде се издваја брдо Кадињача, а то је превој који везује планину Тару са Јеловом Гором. Преко овог превоја иде пут који од Љубовије и Рогачице води ка Ужицу.

Иако су природни положаји за одбрану Ужица погодни, ипак елемент знатне надмоћности у људству, а нарочито у техници, није био потцењен. Знало се да у фронталном сукобу наше јединице неће моћи дуго спречавати продирање немачких дивизија ка Ужицу.

2. ОТПОЧИЊАЊЕ БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА

Становништво града Ужица и околине са зебњом је очекивало исход немачког напада који је био на помолу, јер су му била добро позната зверства која су Немци починили за ових неколико месеци своје владавине.

Сву окрутност и свирепост искалили су они над неужним становништвом овог града. Мало је било дана кад на вешалима, која су се налазила на тргу житне пијаце, нису висили лешеве Ужичана. Мало је било дана кад у Крчагову нису злослутно одјекивали рески рафали. Истина, Ужичани су имали прилике да виде Немце и са наличја. Једнога дана низ Марин Бријег силазила је погнутих глава

Група од 315 заробљених немачких војника и официра улази у Ужице
низ Марин брег, новембра 1941. године.

немачка колона од 315 немачких војника и официра. Иако је сипала јесења киша, одмах се искупила маса грађана који су гледали заробљене Немце, који нису ни издалека изгледали онако надмени ни онако углађени и утегнути као кад су улазили као освајачи.

Али ратна срећа се мења. Ево, сад наше снаге не могу да одоле далеко надмоћнијим снагама окупатора, којег издашно помажу сви домаћи издајници. Немци, да би што лакше извели ову операцију, убацили су на слободну територију групе шпијуна и диверзаната. Један такав издајник изазвао је експлозију у трезорима народне банке, где се ради бомбардовања била преселила фабрика оружја и муниције.

Фабрика је радила у једном делу трезора, док су други део користили грађани као склониште од немачког бомбардовања.

Радници су тог дана као и обично радили за својим машинама, а у другом делу жене су безбрижно ћеретале, док су се деца играла кад је одјекнула страховита експло-

Заробљени немачки војници при пролазу кроз улице града Ужица,
новембра 1941. године.

бија, или, боље речено, страховити удар, који је побио људе, жене и децу. Касније су се наставиле појединачне експлозије да повремено потресају брдо Доварје.

Тај домаћи зликовац није жалио жене и децу. Све је жртвовао тој пакленој намени — издаји.

Све је то урађено да би се омогућило Немцима да што лакше изведу своју противофанзиву.

О тој експлозији издајници су се отворено хвалили да су то они са намером извели, и кажу:

Злочини комунистичких чинилаца нашли су прву казну још пре ослобођења Ужица. 21. овог месеца избила је једна добро припремљена експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу. Комунисти су били пренели у ове трезоре машине из фабрике оружја Пошингер, која је стално била у Ужицу. Комунисти су хтели ту у трезорима да израђују пушке и муницију и зато су купили раднике специјалисте са свих страна. У исто време у трезоре су склонили и сву своју муницију и експлозиве. 21. о.м. кад су трезори били пуни комунистичких функционера и радника, десила се страховита експлозија која је трезор разорила и све који су се налазили убила је. Ископано је близу 250 лешева, али број погинулих комуниста је преко хиљаду, а по неким обавештењима можда се ближи и цифри од две хиљаде, јер многе подземне галерије нису могле бити откопане и у њима су се експлозије непрестано понављале.³³

Међутим, број погинулих није био онолики, како су желели и колико су се хвалили. Од бомбардовања Ужица које су Немци извели у неколико наврата и у трезору тада је укупно погинуло 201 лице.

Друг Тито је сваког дана обилазио раднике у фабрици оружја. Тога дана било је готово 50 нових пушака, такозваних „партизанки“. Те су пушке имале на цеви изнад затварача урезану петокраку звезду и натпис: „УПО“ (Ужички партизански одред). Срећом тог дана друг Тито није још био отишао да обиђе раднике у фабрици.

Штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда поводом овог страховитог злочина издао је проглас у ком стоји:

Српски народе,

Уједињени злочинци, немачки окупатори и њихове петокло-нашке слуге, не бирају средства да стану на пут ослободилачкој борби српског народа...

³³ Експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу (Лист „Обнова“ од 1. децембра 1941).

Двадесет другог новембра у 3. часа по подне плаћени петоколонаши и фашистички шпијуни истовремено и плански извршили су експлозије у једној радионици у Ужицу и електричној централі у Чачку...

Овај паклено смишљени план открива какве су ужасе петоколонашке слуге спремне да баче на народ, да би омели њихову праведну борбу за ослобођење Србије. Ове невине жртве које су пале од плаћених паликућа, српски народ никад не може заборавити. Ови људи, жене и деца, угушени и спаљени злочиначком руком изрода српског народа, само ће распирити пожар патриотизма и учврстити спремност српских патриота да здруже све своје снаге за уништење завојевача и оних који су му се продали.

Овај крвави злочин последња је опомена свима, од старца до детета, од радника, сељака и грађана до уцељених породица! Освета петоколонашима — нека то буде наш завет над овим мученичким жртвама.

После свих припрема уследио је напад.

Двадесет четвртог новембра у 10 часова издао је командант 342. пешадијске дивизије заповест „за уништење непријатеља у простору Ужица“.

У јутро 25. новембра кренули су у напад. Тога дана кренула је у напад само 342. пешадијска дивизија. Напад 113. пешадијске дивизије отпочео је два дана касније.

Напад су отпочели са овом дивизијом касније вероватно због тога што су желели да за борбена дејства 342. дивизије вежу главне партизанске снаге са слободне територије, па да снажним ударом 113. дивизије уз долину Западне Мораве и Бетиње, остваре своју замисао о опкољавању главнине наших снага северно од Ужица.

342. дивизија да би извршила постављени задатак, груписала је снаге у две нападне групе. Снаге које су нападале преко Љубовије Немци су назвали нападноом групом „Запад“. Она је била састављена од 699. пука, ојачаног са главним делом дивизијске артиљерије и тенкова, док је према Косјерићу нападала група, звана „Север“ у чијем саставу се налазио 698. пешадијски пук са неким дивизијским ојацањима.

Између њих су нападали делови 704. посадне дивизије са четницима, недићевцима и љотићевцима.

Први удар са јединицама Ваљевског одреда имала је десна немачка нападна колона, одмах око раскрснице путева Ваљево—Лозница—Пецка, а лева колона око села Драчићи. Немци су нападали снажно. Пред нападноом групом „Север“

биле су јединице које су се тек вратиле из борби са четницима код села Рајковића. С обзиром на то да су чете партизанских одреда биле развучене на широком простору због ранијег учешћа у борбама са четницима. Немци су са својим нападним групама овог дана постигли знатне успехе, па су наставили са нападом како током 25. тако и наредних дана.

Команда Ваљевског одреда са својим јединицама на Љубовијском правцу, а на правцу Букова са својим четама и четама Ужичког одреда пружила је доста успешан отпор. На појединим местима организовано је рушење комуникација, а то је нарочито солидно урађено на друму Ваљево—Косјерић испод Ластре.

Тако командант групе „Север“ обавештава команданта дивизије да је његова нападна колона наишла на порушени пут испод Ластре у дужини од око 300 метара, који се не може обићи ни оправити, јер се запрека брани ватром.

Нећемо обрађивати борбена дејства која су водили суседни одреди током ове операције, већ од момента кад се главнина непријатељских снага, која је учествовала у овој операцији, нашла на територији Ужичког одреда и сусрела само са четама овог одреда, ојачаним са два батаљона Посавског и две чете 2. шумадијског одреда.

3. ОДБРАМБЕНА ДЕЈСТВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА

Први судар јединице Ужичког одреда имале су током ове противофанзиве са немачком колоном „Запад“. Тај сукоб одиграо се 27. новембра око 10 часова, кад су немачки предњи делови пристигли из правца Пецке у близину Љубовије и наишли на положаје са леве стране реке Љубовиће, Брловина и Врач, која су била посела 2. златиборска и две чете из Посавског одреда.

Тада се око ових положаја развила јака борба која је трајала око три сата. Немци су морали употребити авијацију и тенкове. Знатну помоћ пробијању наших положаја пружили су четници који су по групама иза леђа нападали и тако спречавали да се Немцима пружи на овим положајима упорнија одбрана.

Овако удружени сви скупа успели су око 13 часова да абаце све три наше чете са ових положаја и да наставе наступање ка Рогачици.

После заузимања Љубовије и положаја око овог места, Немци су сматрали да могу брзо наступати, тако да су се делови, који су се повлачили испред њих, нашли у тешком положају. Зато су они покушали да одступају ка косама азбуковачких планина, али су их озго нападе разне четничке групе, па су после тога покушали да се пребаце преко Дрине у Босну, но то им нису дозволили четници мајора Дангића. Кад су немачки предњи делови били добро „дочекани“ на положају Војна—Обориште од једне рачанске чете, они су после наступали нешто обазривије.

До ноћи делови 2. и 3. рачанске чете стигли су до места Оклетац и ту запосели положај, где су тог дана задржали даље наступање Немаца.

У овој борби и касније око Љубовије Немци су имали доста губитака, али ни наши губици нису били мали. Обе рачанске чете су имале доста мртвих и рањених, али ипак највеће губитке претрпела је 2. златиборска чета. Њених бораца је много погинуло због тога, што се на положаје које је она бранила, сручио главни удар ове немачке нападне колоне. Но можда су њени губици били још већи касније, током одступања, јер су је Немци одбацили од пута у правцу азбуковачких шума, па се она тада морала пробијати под сталном борбом са четницима, тако да је од целе ове чете стигло у рејон Ужица само десетак другова.

Током 27. новембра немачка нападна група „Север“ успела је да савлада простор око Ластре и да избије пред ноћ до подножја Букова. Да би савладали ово мало растојање (десетак километара) Немци су морали да утроше два дана. По томе се види да је пут био солидно порушен и добро брањен, па тенкови и остала моторизација нису могли да се крећу, а пешадијски делови нису смели без подршке артиљерије и тенкова да се даље увуку у овај пошумљени терен.

Овог дана отпочела је напад и 113. пешадијска дивизија. Она је нападала са своје концентрацијске просторије у три колоне и то:

са десном колоном (268. пешадијски пук) напали су од Крагујевца преко Горњег Милановца ка Ужицу. Део снага ове колоне упутили су правцем: Крагујевац — Кнић — Чачак.

Другу пак колону коју је сачињавао 260. пук са 113. артиљеријским пуком упутили су од Краљева ка Чачку и

даље преко Пожеге у правцу Ужица. Исто тако од Краљева упутили су преко Рашке ка Новом Пазару једну колону, коју је сачињавао 2. батаљон 261. пука, док су остали део 261. пука задржали у дивизијској резерви.

Током овог дана нападне колоне, које су наступале у правцу Ужица, успеле су да потисну јединице из суседних одреда, које су браниле ове правце, и да избију до линије: Мрсаћ — Бумбарево брдо.

Тако видимо да су Немци током 27. новембра освојили знатан део слободне територије. Иако су задржани на положајима: Оклетач — Букови и Бумбарево брдо — Мрсаћ, ипак су тог дана јасно ставили до знања да су за ову операцију довели знатне снаге, те да наредних дана пред Ужичким и још неким одредима стоје тешки задаци.

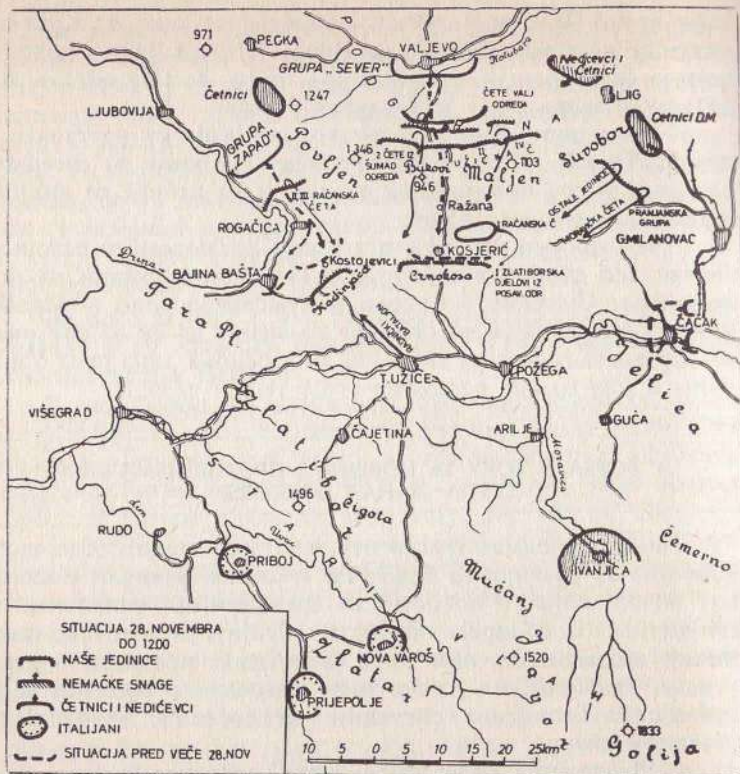
4. БОРБА У ТОКУ 28. НОВЕМБРА ПРОТИВ НЕМАЧКИХ ГРУПА „ЗАПАД“ И „СЕВЕР“

Немци су одмах ујутро отпочели са нападом. Све своје јединице су развили за борбу па су одмах кренули у силовит напад, који су потпомогли артиљеријом, тенковима и авијацијом. С обзиром на знатну бројну, а поготово техничку надмоћност, они су и овог дана постигли знатне успехе, али ипак ти успеси нису одговарали њиховој надмоћности. Тог дана ситуација на бојишту се одвијала углавном овако:

— Десна нападна колона „Запад“ отпочела је напад око 8 часова. Што је време даље одмицало то се борба све жешће распламсавала. Положај испред села Оклетач који су браниле рачанске чете, погодан је за одбрану, те је овим јединицама успело да доста дуго задрже наступање Немаца ка Ужицу и Бајиној Башти.

Око 11 часова Немци су успели да одбаце ове јединице са ових положаја и да се друмом упуте ка Рогачици, одакле се један део Немаца одваја и упућује у правцу Бајине Баште, а други да иде ка Ужицу.

Овога дана то је био најкритичнији моменат по град Ужице. Евакуација тешких рањеника и осталог материјала, као што је муниција, штампарија и друго, одвијала се са тешком муком. Извлачење рањених другова и материјала из Ужица ишло је споро јер није било довољно камиона

и других превозних средстава, а и то што смо имали било је током дана изложено непрекидном бомбардовању од стране немачких авиона.

Тако док се тамо евакуација одвијала спорим темпом Немци су се од Рогачице упутили ка Ужицу, а пред њима у то доба нигде на положајима није било наших јединица.

У тој ситуацији команда Ужичког одреда позива Раднички батаљон, те њега и неке чете из Посавског одреда хитно упућује на Кадињачу. Ове јединице предвече 28. новембра стигле су и запоселе Кадињачу. Кад су Немци стигли у Бајину Башту, Костојевиће и Дуб застали су. Зашто нису

енергичније даље наступали није нам јасно. Да су то урадили, могли су око подне 28. новембра без много напора бити у Ужицу.

Од немачких јединица које су нападале од Ваљева ка Ужицу преко Косјерића, планински масив звани Букови браниле су следеће наше јединице:

У подножју брда код Јеринића кафане положаје за одбрану поселе су чете из Ваљевског одреда.

Горе по врху и испод самог врха брда, правећи заклоне иза борових и букових стабала, спремале су се за одбрану чете Ужичког одреда и део батаљона из Другог шумадијског одреда.

На десном крилу око Дивчибара налазила се 4. ужичка чета. Лево од ње бранила је положај 2. ужичка, а сами пут посела је 1. ужичка чета. Даље лево од ње налазиле су се две чете Шумадијског батаљона. На овом положају један брдски топ укопан је са задатком да ојача одбрану ових чета.

Свим овим јединицама командовали су мајор Дејан Шумадијски и поручник Смиљанић.

Предвече 27. новембра Немци су под борбом подишли овом положају и развили своје јединице за борбу. Тако су одмах ујутро 28. новембра напали пуном снагом на положаје чете Ваљевског одреда. Тенкови и пешадија насртали су уз обилату помоћ артиљеријске и минобацачке ватре. Око 10 часова Немци су пробили положај код Јеринића кафане и почели да се пењу уз брдо. Главним снагама оријентисали су се на пут у његову ближу околину, док су извесне снаге упутили лево и десно од пута. Нешто јачу колону упутили су у правцу Дивчибара.

Поново се овде око самог врха Букова развила жестока борба. Немачка авијација је у таласима надлетала и помагала стрељачком строју да савлада ову доста погодну за отпор и добро брањену препреку.

Јединице, које су браниле Букове, дале су максимум оног што се у овим условима могло дати; чак је и онај једини топ искоришћен у пуном обиму, али ипак све то није било довољно да би овако јаким снагама могли спречити даље напредовање. Тако око 14 часова су Немци пробили овај положај, одбацили јединице од цесте и наставили наступање у правцу села Ражана и даље ка Косјерићу.

У то доба, даље испред ове колоне налазило се нешто снага на положају Црнокоса, што је ипак било гаранција да ова колона неће моћи до ноћи упасти у Ужице.

Током овог дана и јединице 113. пешадијске дивизије разбиле су снаге које су браниле правац ка Чачку и предвече 28. новембра предњим деловима ушле у Чачак.

Поподне и предвече 28. новембра ситуација по град Ужице и околна места била је тешка. Немачке нападне колоне стигле су до линије: Рогачица — Косјерић — Чачак.

Времена за даљу организацију одбране и нових снага које би браниле прилазе није било. Ипак се покушало да се тај мали предах од једне ноћи искористи колико се то више могло.

У овој ситуацији команда Ужичког одреда подузела је следеће:

С обзиром да се немачка нападна група „Запад“ најближе била примакла граду Ужицу, то је оцењено да је овај нападни правац моментано најопаснији, те је пред њу, на Кадињачу, на још једини повољан положај, упућена најјача јединица, Ужички раднички батаљон, са још неким деловима.

Пред немачку нападну групу „Север“, поред јединица на положају Црнокоса, наређено је 1. рачанској чети да одмах напусти даље борбе са четницима у селу Тубићима и да одмах крене ка Трешњици. Наређење да одмах крену у овом правцу добиле су Словеначка и Црногорска чета. Моравичка чета добила је наређење да чим пре стигне у Ужице. Ариљској и 2. пожешкој чети, које су се налазиле најдаље у правцу Равне горе, такође је наређено да крену у овом правцу.

Ове чете Ужичког одреда које су се налазиле око Прањана и Равне горе мало су касно покренуте. Вероватно их није било могуће раније извући због четничких напада, који су отпочели одмах по нападу Немаца.

Због немогућности пребацивања Прањанске групе, где је био везан знатан део снага одреда, Немцима је пошло за руком да нешто брже напредују.

Команда Ужичког одреда да би отклонила опасност брзог продирања Немаца према Ужицу из правца Бајине Баште и Косјерића, предузима мере да привуче неке јединице из Прањана, тако да Рачанска чета добија задатак да поседне положаје код Пјевчеве механе.

Нарочиту опасност штаб Одрета види у брзом надирању Немаца из правца Бајине Баште и 28. новембра навече, наређује прекид рада и покрет Радничког батаљона према Кадињачи.

5. КАДИЊАЧА

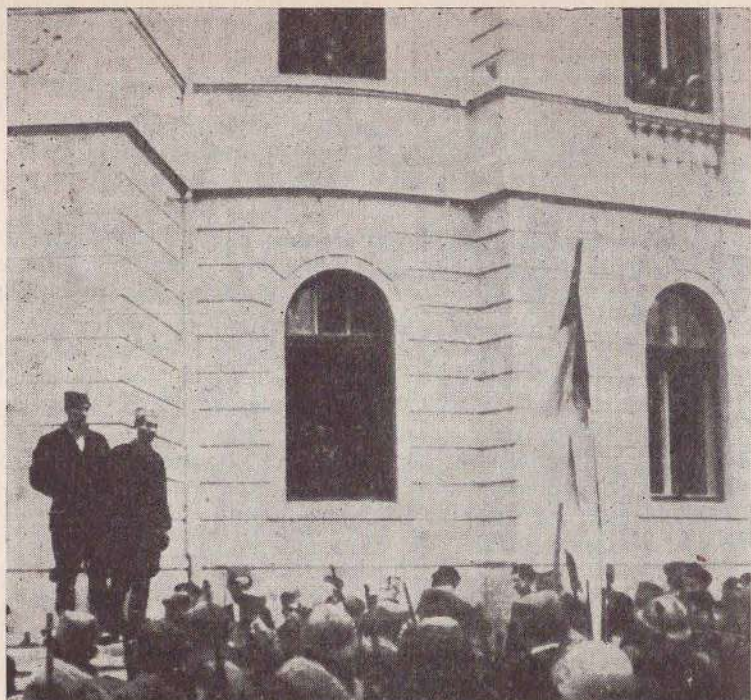
Предвече 28. новембра стајао је Ужички раднички батаљон постројен на ужичкој пијаци. Са дрвене трибине окупљеном народу и борцима поменутог батаљона говорили су другови Кушић и Јерковић.

Они су се обратили друговима речима, да су све очи упрте у њих, да сви људи који ту стоје около сви наши рањеници, цео град, који високо цени своју тек добијену слободу, са пуно наде гледа у своје браниоце. Ви идете да затворите најугроженији правац. Ми очекујемо да ћете, ако не сасвим зауставити нападача, толико га дуго држати док се евакуација не заврши. „Радници Ужица и овај задатак ће достојно извршити“ — рекао је на крају друг Кушић.

Батаљон је кренуо према крају Ужица који се зове Теразије. У батаљону су сада биле четири чете. Пета чета — радници фабрике оружја — изгинула је готово цела приликом експлозије у трезорима — њихови животи су већ пали за слободу овога града.

У Коштици, при изласку колоне из града, стигло је наређење да се Железничка чета врати, јер треба да оне-способи алатницу и сва постројења ложioniце тако да то више не може окупатор користити у своје сврхе.

Сад у батаљону остају три чете: Пекарска, Кројачко-обућарска и Ткачка. Стигле су на брдо Кадињачу, удаљено 14 километара од Ужица. Са батаљоном су његов командант Андрија Буровић и командант одреда Душан Јерковић. Нешто касније стигао је са једним брдским топом и Радивоје Јовановић Брадоња. Он је Јерковићу пренео наређење друга Тита да се на Кадињачи пружи нешто упорнији отпор, а потом да усмере дејство на заштиту правца према Кремнима. Ноћ између 28. и 29. новембра Раднички батаљон провео је у оближњим сеоским кућама. Обезбеђење до пола ноћи давала је чета ткача, а после пола ноћи пекари. Они су патролирали у правцу Заглавка, али никаквих сумњивих покрета није било. Около је владала тишина.

Командант и комесар Ужичког партизанског одреда Душан Јерковић и Милинко Кушић, говоре борцима Радничког батаљона пред одлазак на Кадињачу 28. XI 1941. године.

Ујутро око 6 часова командире чета позвао је командант батаљона Андрија Буровић. Они су заједно обишли терен и на лицу места извршили поделу положаја. Положај на десном крилу испод групе кућа засеока Лекићи, код саме окуке пута, добила је да поседне Пекарска чета. С обзиром на близину пута, на овом положају је било врло нужно извршити маскирање. Терен је био обрастао храстићима, истина не тако густим, али ипак брижљивим радом чета је могла прилично успешно то да уради.

Средину положаја, сам пут, добила је да поседне и брани Кројачко-обућарска чета. Овај њен положај налазио се изнад друге окуке, коју овај пут прави кад се из долине од Заглавка почне пети уз Кадињачу.

Даље лево од ње у правцу групе кућа Ракићи, стављено је у задатак чети ткача да поседну положај и да га бране.

Посавцима који су такође до тог доба били стигли на Кадињачу, Јерковић је дао задатак да поседну висове Кадињаче од Ланишта до Глогињића.

Посади топа је наређено да топ укопа и постави на самом превоју лево од пута код једне старе трешње.

Тако је ујутро 29. новембра извршено поседање положаја на Кадињачи у две линије. Прва линија — Раднички батаљон готово у самом подножју и Посавци у другој линији на вису Кадињаче.

Око седам часова све чете биле су у стрељачком строју на својим положајима. Пришло се маскирању.

Командир Ткачке чете Бугариновић, пошто је обишао свој стрељачки строј, добио је дојам да се његово лево крило чете нашло у потоку, те да у овој борби неће бити добро искоришћено, зато је предложио команданту Ђуровићу да са једним водом пређе поток и поседне једно каменито узвишење изнад Ракића кућа, звано Делића брдо. Командант Ђуровић се с тим сложио.

Током те ноћи Железничка чета обавила је свој задатак у онеспособљавању ложионице и алатнице, па је ујутро 29. новембра добила задатак да поседне положај на путу од Кадињаче ка Ужицу, код Велике окуке изнад Сињевца. Овим се желело постићи да се овај правац затвори по дубини, те ако Немци продру на Кадињачу, да им се успори надирање још на овом положају.

Дрхтећи од хладноће и узбуђења, борци су очекивали немачки напад. Сви су знали да не смеју отворати ватру пре него што чују пуцањ нашег топа или пушке са командног места. Овим је Јерковић желео да Немце пусти што ближе те да тада снажном ватром са блиског одстојања нанесе што веће губитке.

Нешто пре осам часова примећени су Немци у Заглавку. Настало је још веће узбуђење. Лежећи један до другог четрнаестогодишњи шегрт Саво Пауновић обратио се свом мајстору код кога је до јуче радио у радионици, Милићу Пантовићу, мало уплашено са речима — Мајсторе, сад ће Немци. — Нисам ја Саво више за тебе мајстор — одговорио му је Милић — сад смо ми другови. Па је даље наставио: — Ова

пушка и ова бомба унијеле су промјену у нашим односима. Сад смо ми ратни другови.

Није Сави све то било јасно, али му је било мило да овако мајстор са њим разговара.

Немци су обазриво кренули напред. Прво се кретала група извиђача на бициклима (око педесетак људи) возећи лагано. С времена на време би стали и пуцади. Из аутоматског оружја прочешљавали су сваки кутак на терену, који би им се учинио сумњив и тек кад отуда не чују одговора, наставили би пут даље.

Иза ове групе на неколико стотина метара, кретала се друга група на мотоциклима са и без приколица. Они су били наоружани са нешто више пушкомитраљеза и тешких митраљеза, те је њихова ватра била снажнија од ватре коју је отварала прва група.

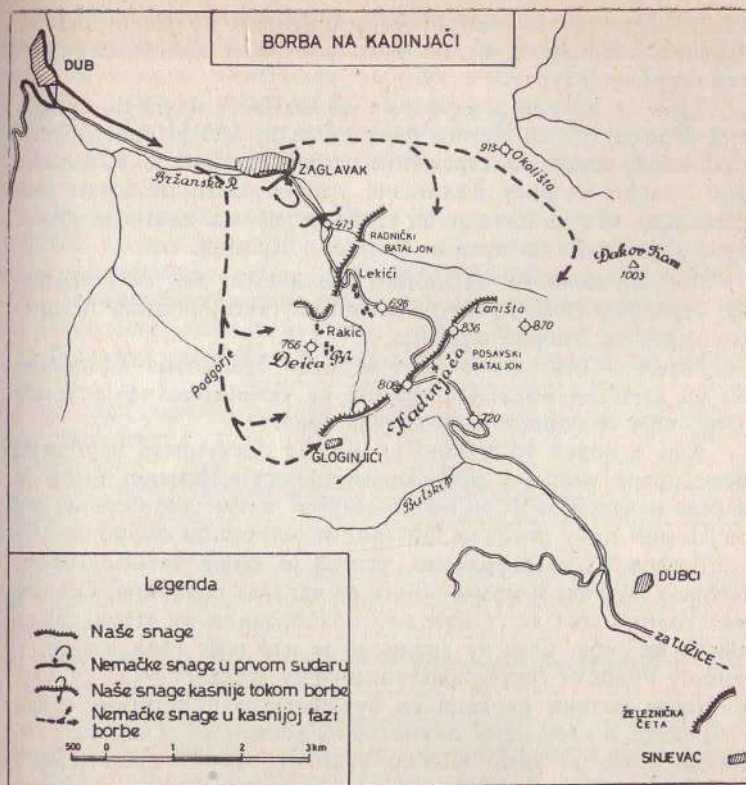
Обе ове групе су застале нешто дуже код моста на путу испод к. 473. Одавде су подуже пуцали и потом полако путем ишли даље, а горе изнад њих покривени лишћем и грањем лежали су борци Пекарске чете. Лежали, ћутали и чекали.

Од Заглавка је кренула колона пешадије, дугачка без прекида. Полако се вијугала за извиђачким групама. Кад су се Немци завукли доста дубоко између прве и друге окуке, одјекнуо је пуцањ нашег топа. Његова граната, усмерена без нишанских справа — кроз цев, пала је по сред немачке колоне. Иза овог пуцња сручио се на Немце ураган ватре. Пушке, три пушкомитраљеза и један тешки митраљез сипали су ватру на блиске циљеве, који су се од ове изненадне ватре ошамутили. Предњи делови почели су да беже. То је навело борце Кројачко-обућарске чете да изврше јуриш, те су се од висине Лекића кућа сјурили низ брдо до прве окуке и нашли се на положају у висини пекара.

Немци су почели да се сређују, отворили су јаку ватру. Прво су сасредили ватру војници из оног дела колоне који није био под ударом наших бораца.

Нешто касније по брду Кадиначи одјекивале су експлозије од граната и мина. Нарочито је усмерен напад њихове артиљеријске ватре на положај нашег топа, који је наставио да и даље упућује гранате на ову немачку колону.

Не знамо да ли су Немци тада, или раније, били упутили обухватне колоне. Тако се десна обухватна колона кретала

Скица 14.

правцем Заглавак — Љута стијена — Околишта — Баков Камен и даље према Кадињаџи и лева правцем Заглавак — Подгорје — Глогињићи — Кадињаџа.

Вероватно су те колоне кренуле у исто доба кад и ова путем, или нешто раније, јер су четнички елементи као што је био кафеџија Благојевић из Заглавка, на време упозорили немачког команданта да ће положај Кадињаџа бити брањен. Но њима је требало знатно времена да изврше постављени маневар и да се борцима Кадињаџе нађу иза леђа. После тридесетак минута од нашег напада, Немци су се сасвим снашли. Оценили су по јачини ватре снагу браниоца Кадињаџе

и положаје које су они посели. Оценили су места наших ватрених тачака, па су на њих усмерили минобацачку и артиљеријску ватру.

Тада су почели у таласима да нападају наше положаје. Овај период док се Немци нису снашли, био је пропуштен; у то доба могао се стрељачки строј Радничког батаљона мало повући ка вису Кадињаче, где је могао пружити још један јачи отпор и тада је требало, према замисли друга Тита, да се нађе на правцу Ужице — Кремна.

Али не само да није било повлачења, већ се јуришем овај строј још више пустио у долину и тако још више попри-мио карактер упорне одбране.

Може се рећи да је сама замисао бранилаца Кадињаче још од почетка била постављена са тежиштем на јачу одбрану, чим се отишло у подножје брда.

Али и поред тога било је могуће одступити, нарочито после првог удара, у доба ошамућености Немаца. Било је изгледа и касније, да се може извући знатан део бораца све док Немци нису разбили Посавце и затворили обруч.

Зашто то није урађено, тешко је данас дати одговор. Осећања љубави и мржње била су изгледа пресудна. Она су била толико јака да су ови људи заборавили на страх, заборавили на себе. Они су знали да је иза њих град Ужице у коме су провели своју револуционарну младост и да су најзад после разних окршаја са буржоаском полицијом старе Југославије и касније са окупатором успели да ослободе свој вољени град, да тамо високо уздигну црвену пролетерску заставу — заставу слободе.

Тамо иза њих остала је њихова родбина, познаници, а нарочито рањеници. Сви ови су се надали да ће Немци бити задржани, сви су веровали у њих.

Све су то оставили тамо у Ужицу.

Пред њима је мрски окупатор и онај исти непријатељ добро познат по убиствима и крвљу. Пред њима је окупатор који хоће да поново гази по граду Ужицу, да својим присуством скрнави тешко стечену двомесечну слободу.

Зато радници нису одступали. Знали су да се од њих доста очекује и пуно тражи. Они су ово поверење оправдали. Наставили су са борбом и онда кад је њен исход већ свима био познат.

Они су дали овог пута све — дали су своје животе.

Борба је настављена са несмањеном жестином. Немци знатно надмоћнији, са далеко јачом ватреном моћи нападали су упорно желећи да у фронталном судару чим пре разбију одбрану Кадињаче и да потом надиру ка Ужицу. Раднички батаљон, услед непријатељске ватре, бројно све мањи, био је ипак још толико јак да им није дозвољавао даље наступање.

Крилне колоне наступале су такође журно; успут су хватале сељаке и нагониле их да им носе муницију и на крају их убијали. Тако су на Ливатку стрељали око 15 људи.

Немачки артиљерци морали су добро да се помуче да би уништили један једини наш топ на овом положају.

Положај топа био је добро изабран, готово на самом превоју, па су гранате немачке артиљерије, усмерене на њега, подбацивале или пребацивале и тамо по долинама експлодирале.

Цела њива Милутиновића „Код извора“ је била изрована од немачке артиљерије, а топ је још с времена на време избацивао по неку гранату.

Послуга је била у неколико наврата затрпана земљом од погодака који су пали близу оруђа, али су они и даље настављали са дејством.

Једна граната је имала пун погодак, нишанција је погинуо и топ је ућутао.

Нешто касније Немци су избили са обе колоне на висове Кадињаче и почели са обе стране да врше притисак на борце Посавског одреда. Ови су се упорно борили, али су их Немци полако потискивали. У једном јачем нападу погинуо је комесар одреда друг Божа Марковић. Тада су Немци искористили моменат и збацили Посавце са виса Кадињаче.

Раднички ужички батаљон или, боље речено, преостали живи борци из тог батаљона, били су опкољени, али су и даље наставили са борбом. Гинули су један за другим. Погинуо је друг Аца Милинковић, нишанција на тешко митраљезу. Чим је митраљез умукао, један други борац га замењује, и он одмах гине. Нешто касније гине и трећи нишанција. Више није имао ко да леже за митраљез.

Рањени борци су се тукли до погибије или до задњег метка. Борба на Кадињачи почела је око два сата поподне да јењава, да би око пола три сасвим престала. Чули су се

само поједини пуцњи. То су Немци убијали рањенике који су беспомоћно лежали на хладној влажној земљи.

Код једне крушке погинуо је командант овог батаљона друг Андрија Буровић. Крај њега повећа гомила празних чаура. Храбро се тукао друг Андрија са својим друговима радницима и заједно са њима положио свој живот.

Нешто даље крај врзине, у седећем ставу ослоњен на један обронак, нађен је мртав командант Ужичког одреда друг Јерковић. Изгледао је као да осматра бојиште и да се чуди зашто су ућутали ови храбри ратници, зашто дозвољавају Немцима да се даље путем крећу ка Ужицу.

Речима се не може описати епопеја овог батаљона. Све речи су бледе кад треба истаћи њихов хероизам и њихово дело.

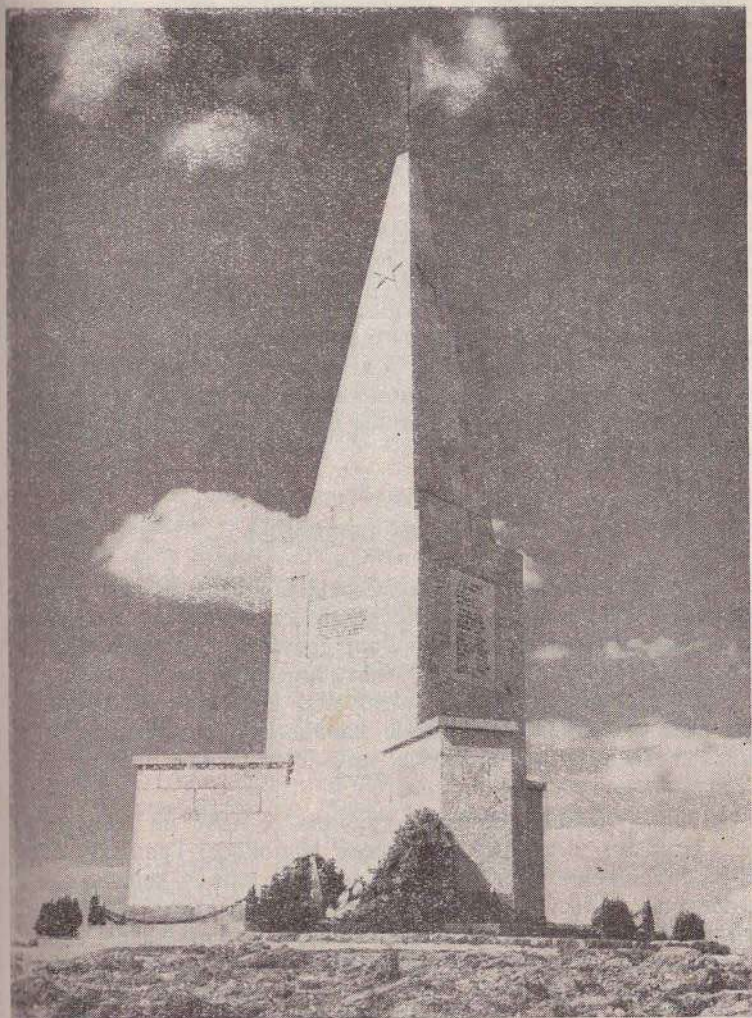
Можда ипак поема Славка Вукосављевића најужбудљивије приказује њихово јунаштво кад каже:

„... Рођена земљо јеси ли знала?
Ту је погин'о батаљон цео ...
Црвена крв је процветала
Кроз снежни покров хладан и бео.
Ноћу је и то завејао ветар.
Ипак на југу ... војска корача ...
Пао је четрнаести километар,
Ал' никад неће Кадињача ...“

Они никада неће сазнати да њихова жртва није била узалуд, да је крв коју су пролили 29. новембра 1941. године, бранећи Ужичку Републику, била један од темеља будуће велике слободне Републике Југославије, која је неколико година доцније баш на исти дан рођена.

Губици Немаца нису нам познати. Очевици причају да су Немци, да би мртве и рањене носили, морали узимати постељне ствари из оближњих кућа, како би завили у њих своје рањенике.

Тек предвече 29. новембра Немци су били у стању да од Кадињаче наставе покрет ка Ужицу. Већ тада у Ужицу су били Немци. Стигла је пре њих колона од Косјерића. Тако је захваљујући упорној одбрани на овом положају онемогућено Немцима да постигну свој замишљени циљ, те да обухватним колонама дођу у рејон Ужица и тако опколе наше снаге северно од Ужица.

Споменик борцима Радничког батаљона палим на Кадињачи

Ретко је који од бораца Радничког батаљона изишао са Кадињаче. Један од њих је Сава Пауновић. Рањен, сакрио се у једну увалу. Немци су пролазили поред њега, он је присиљавао себе да се ничим не ода да је жив. Исцрпен, једва је стигао до врха брда где су биле неке куће. У дворишту је лежао мртав син домаћинов, младић од око 23 године, који је погинуо иако није у борби учествовао.

Кад га је видела мајка младића и неке комшије, потрчали су да убију рањеника, јер су сматрали да су партизани криви за смрт овог младића. Тада је из куће изишао домаћин Милош Стефановић, пришао је дечаку-рањенику, узео га на руке и унео у кућу, говорећи присутнима:

— Мртви су мртви, а живе треба спасавати. Ови мученици боре се за нашу слободу, погледајте колико их је мртвих на Кадињачи. Они су људи као и мој син.

За овај свој подвиг на Кадињачи 29. новембра 1941. године, поводом десетогодишњице наше револуције, одликован је овај Ужички раднички батаљон Орденом заслуге за народ I. реда.

6. БОРБА НА ЦРНОКОСИ

Нападна немачка група „Север” провела је ноћ 28/29. новембра са главнином у Косјерићу, а предњим деловима испод самог брда Црнокосе. Овај доста погодан положај за одбрану биле су поселе 1. златиборска чета и неки делови Посавско-тамнавског батаљона. Црнокосу је бранило око 200—250 људи. На њих је нападао ојачани пешадијски пук 342. пешадијске дивизије, што је износило преко 5.000 људи.

Јака артиљеријска ватра сручила се прво на брдо Градина (к. 778), а касније на висове Црнокосе: Границу, Митрово брдо. Тенкови и пешадија искористили су дејство своје артиљерије, те су полако једним делом наступали цестом, пењући се серпентинама уз Црнокосу, а другим делом снага, састављеним углавном од пешадије, наступали су од места Косјерић сеоским путем до коте 619. и потом наставили даље ка вису Црнокосе званом Сандук.

Наше јединице су дале доста добар отпор, нарочито овој колони која се кретала цестом, јер су на време порушили

пут на неколико места, и на тај начин успели да спрече брз продор тенкова, а самим тим успорили су напредовање и пешадије, која се нерадо одвајала од тенковске подршке, а поготово овде, где се морала пењати уз врло стрму страну под доста јаком ватром бранилаца ових положаја. Зато је ова колона у прво време споро напредовала, али кад се појавила авијација и притисла наш стрељачки строј, а поготово кад је нешто касније избила деснокрилна немачка колона на Сандук и почела да напада у правцу Митровог брда, што је довело до бочног удара у борбени поредак бранилаца Црнокосе, наше јединице биле су присиљене на одступање. Кад су одбацили ове чете са Црнокосе, Немци су наставили наступање преко Карана ка Ужицу.

Групе за рушење објеката, које су биле упућене из Ужица да на подесним местима поруше пут од Црнокосе ка Ужицу, покушале су да успоре кретање немачке моторизације. Али с обзиром да је терен погодан за обилажење порушених делова пута или објеката на њему, то се рушењем није много постигло.

Тако су Немци са овом колоном пре подне избили пред Пјевчеву механу. Одавде се терен пење ка брду Трешњици и потом води косом до Сарића осоја, а онда се спушта ка Ужицу. Према томе, ово је био једини положај на коме се могло овој колони пружити нешто јачи отпор. Овај су положај поселе 1. рачанска, Црногорска и Словеначка чета. Немци су покушали да са предњим деловима разбију ову одбрану, што им није пошло за руком. Борба је трајала око два сата. Тек кад су Немци развили нешто јаче снаге из главне колоне и напали на широком фронту, успело им је да збаце ове јединице са положаја и да наставе даље покреге и то са главнином ка Ужицу, а мањим делом снага ка Пожеги.

Да би ослабили отпор, Немци се из Косјерића укључују на наше телефонске линије, упадају у наше разговоре саопштавајући: „Све је у реду“. „Нема опасности нека се трупе врате у касарне“.

7. УЛАЗАК НЕМАЦА У УЖИЦЕ

Тенкови, праћени моторизованом пешадијом 29. новембра 1941. године, по подне, спустили су се низ Сарића осоје.

Изнад града брујали су немачки авиони, који су бомбардовањем и митраљирањем Ужица и околних брда, помагали моторизоване јединице које су нападале.

Тенкови су улазили у град, а на другој страни су излазиле групе другова. Међу последњима Ужице су напустили Стејић, Слободан Пенезић и Вукола Дабић. Када су полазили, Стејић је приметио да застава није скинута. Наредио је да се заустави камион, затим се попео на кров зграде где је до тада радио штаб одреда, и скинуо заставу. Није хтео да овај симбол слободе остави Немцима да га скрнавe. Тенкови се нису у Ужицу задржавали. Одмах су наставили покрет даље и избили на дрвени мост на реци Бетињи. Мост је био миниран, али узалуд се очекивала експлозија јер до ње није дошло иако су тенкови тутњали преко моста. Шта је разлог томе те до експлозије није дошло, није нам јасно. Или је неки издајник искористио ову гужву па је на време пресекао штапин, или је узрок томе нестручно постављање експлозивних средстава. Било једно или друго, нешто је учинило да мост остане читав, што је Немцима добро дошло, али нама се то могло горко осветити.

Но, није само ту направљен пропуст. Није на време порушен ни пут који води од Ужица ка Златибору. Покушало се са рушењем, али је било касно. Чињеница да су другови касно изашли из Ужица, а да пут није био порушен, могла је бити катастрофална по устанак и по нашу народну револуцију у целини.

Руководство нашег устанка са деловима обезбеђења, чији је главни део сачињавала Моравичка чета, одступали су било новим путем ка Мачкату, или пак старим путем уз Забучје. Тако су се и једни и други нашли између задње окуке новог пута засеока Прљевићи и Беле земље, кад су наишле групе авиона и устремиле се на њих. Авиони су бацали бомбе и митраљирали, а из Ужица путем су надирали тенкови. Покушај другова Лоле Рибара, Пера Стамболића, Драгана Павловића и Жеља Ђурића да минирају пут, није дао никакве резултате. На брзину се нису могле у тврду камену подлогу пута укопати мине, поготово не под ватром и бомбама немачких авиона и тенкова који су се све ближе примицали. Немци су до Ужица ишли доста обазриво, али после заузимања овог града наставили су да продиру без застајања.

Друг Тито после изласка из града Ужица зауставио се са Кушићем на Високој стени, која штрчи на падини брда Забучја, званом Биоктош. Нешто касније код њега је дошао и друг Пенезић.

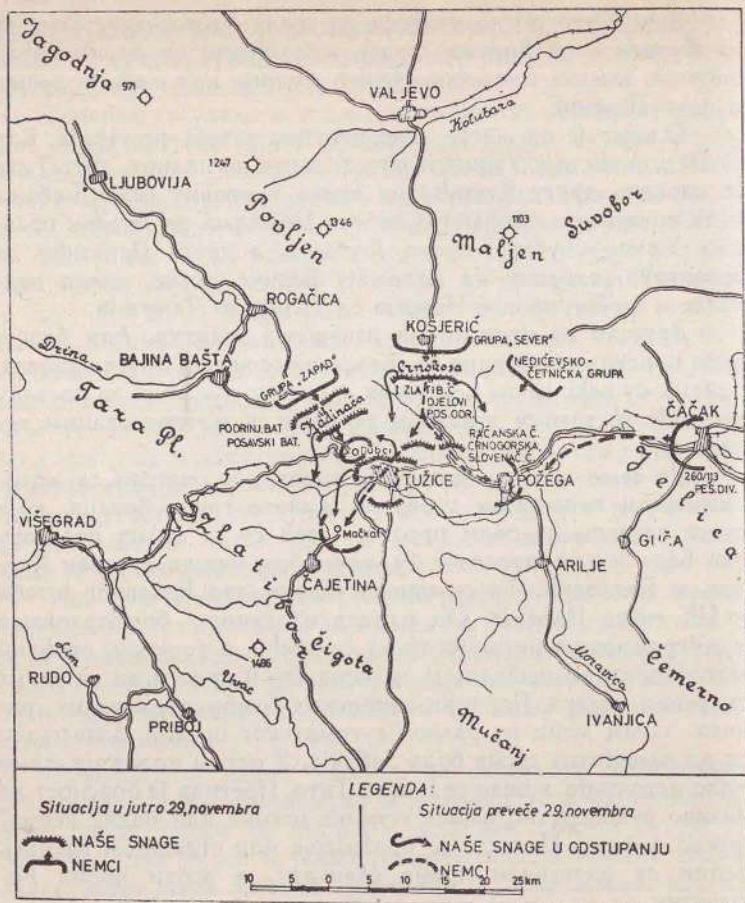
Одавде је он могао лепо пратити развој ситуације. Кад су Немци ушли у Ужице и почели даље да надиру, друг Тито је наредио другу Кушићу да крене у правцу села Љубање и да организује одбрану и спречи Немцима да продру правцем Ужице—Љубиш, преко Љубања, а другу Пенезићу да организује одбрану на положају Велике окуке, изнад централе и спречи продор Немаца од Ужица ка Чајетини.

Другови су кренули на извршење задатка. Али баш у доба пристизања бораца из Железничке чете и других делова, наишле су веће групе немачких авиона и омеле их да поседну положај. У том су стигли и тенкови са моторизованим деловима.

Не само што су авиони, а касније и тенкови са моторизованом пешадијом угрозили животе групе бораца, који су се затекли на овом простору, већ су се ту на простору око Беле земље, предвече 29. новембра, нашли другови Кардељ и Ранковић. Ту се нашао главни део Врховног штаба и ЦК наше Партије. Од напада из авиона, бомбардовања и митраљирања нису могли да се крећу, а тенкови, праћени моторизованом пешадијом су надирали и пристигли на неких стотинак метара. Парчићи авионских бомби, тенковских граната, затим меци из разног аутоматског оружја, одзвањали су од каменитих стена брда Забучја. У истом положају, само мало источније, нашао се и друг Тито. Претила је опасност да читаво руководство нашег устанка изгине или падне непријатељу у руке. Настало је пробијање под страшном ватром. Једни су одступали према Мачкату, а други према Роџанству.

Ово је био један од врло критичних момената за судбину наше револуције. Но, срећом, све се добро завршило. Већина наших другова успела је да се пробије и да током ноћи изађе на плато Златибора, звани Палисад.

У овој борби погинуо је секретар Ужичког окружног комитета Жељо Ђурић. Пао је Жељо ту на домаку града у коме је задњих година спремао партијску организацију, а тиме и устанак. Тешко рањеног су ухватили Вишића, високог црномањастог младића, једног од најбољих масовика наше Партије у ужичком крају.

Скица 15.

Доста је овде пало дивних другова, али се главнина пробила и наставила пут, даље у нове окршаје.

Немци су уочи 29. новембра избили на линију Пожега—Ужице—Мачкат—Биоска.

Део нападне групе „Север“, пред Ужицем код места Пјевчева механа, одвојила се и кренула у правцу Пожеге. Ова колона је прилично изненадила другове у Пожеги. Они

су очекивали упад Немаца од Чачка, па су главну пажњу усмерили тамо. Да би се обезбедили од изненадног упада немачких тенкова, команда места из Пожеге упутила је неколико група да поруше мостове на друмовима који из Чачка и Ваљева воде ка Пожеги и тако задрже наступање немачке моторизације. Али групе које су упућене према Добрињу и Косјерићу нису стигле да то ураде, јер их је непријатељ својом брзином предухитрио, тако да су извиђачки делови 342. дивизије стигли на пожешку пијацу, а да за то нису знали другови из команде места, јер од хуке авионских мотора који су надлетали Пожегу, није се могла разабрати хука мотоцикла. Зато је извлачење другова, који су још били у Пожеги, изведено без реда у разним правцима. Неки су одступали према Глумчу, други према Бакионици, али је главнина ипак одступала у правцу села Роге и Годовика.

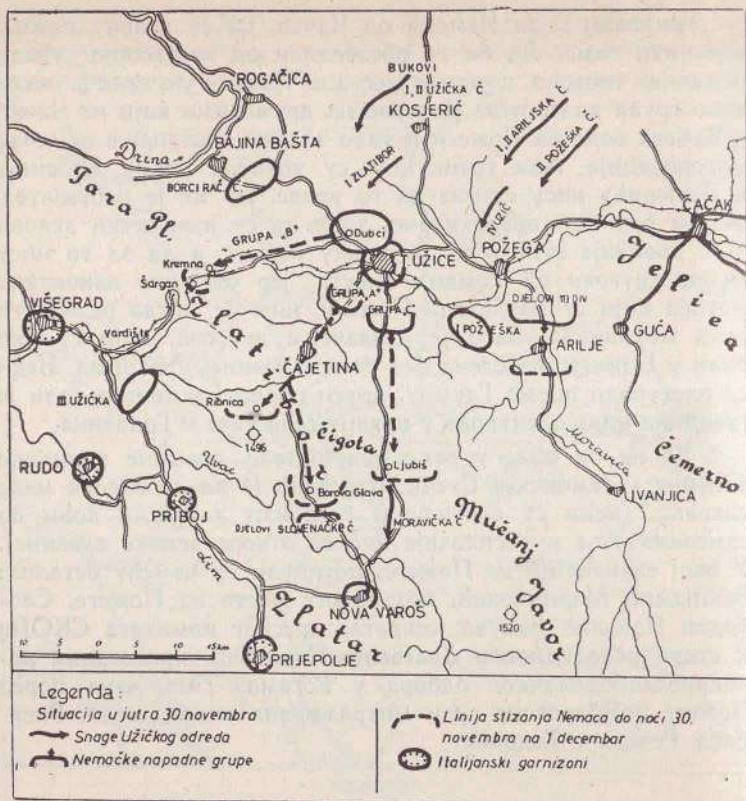
Да не би пале у руке непријатељу огромне количине бензина у Јеминској Стени, наређено је да се отворе мале славине, (неки су стручњаци говорили да може доћи до самозапаљења и експлозије ако се отворе велике славине). У овој евакуацији из Пожеге, погинули су између осталих: Венијамин Маринковић, командант места из Пожеге, Слободан Поповић Бакула, секретар среског комитета СКОЈ-а и стари револуционар Драгомир Ивановић, председник народноослободилачког одбора у Рогама. Тога дана поред Пожеге бомбарована су и митраљирана околна села: Висибаба, Речице и Годовик.

8. ДАЉА БОРБЕНА ДЕЈСТВА

Навече 29. новембра око 20.00 часова, команда 113. дивизије добила је задатак да смени у Пожеги јединице 342. дивизије. Даље гоњење делова који су одступали, углавном, је поверено команди 342. дивизије. На основу те заповести, командант 342. дивизије, генерал Хофман, доноси одлуку да изврши гоњење формирањем трију нападних колоне и то:

— колона „А” наступа правцем: Дупци—Ќремна—Вардиште;

— колона „Б” да се креће правцем: Ужице—Мачкат—Чајетина и даље; и

Скица 16.

— колона „С“ да иде правцем: Ужице—Збојштица—Љубиш.

Командно место дивизије да се креће правцем Ужице—Чајетина.

Штаб дивизије — Ваљево.

113. пешадијска дивизија је усмерила свој напад од Пожеге у правцу Ариља и Ивањице.

Сутрадан, 30. новембра, настављен је покрет. Овог пута није се ишло самом цестом, него широким фронтом лево и десно од ње по групном распореду. Тако су то урадили,

свакако, због тога што су хтели да детаљније претресу терен, а у случају евентуалног отпора, јединице, развијене за борбу, лакше би га савладале. Главни удар наносила је немачка колона „Б”. Она је кренула ујутро око 7.30 часова из Мачката и пред Чајетину је избила око 11.00 часова. После краће борбе успела је да заузме ово место и онда је наставила покрет ка Палисаду. До борбе је поново дошло код Партизанских Вода (тада Краљеве Воде). После повлачења наших снага са овог положаја, Немци су својим извиђачким јединицама по мраку избили на линију Рибница—Борова глава. Остале нападне колоне, „А” и „Ц”, наставиле су наступање без неког већег отпора.

Током овог дана Немци су извршили још један страховит злочин. На Палисаду и Партизанским Водама су побили неколико стотина тешких рањеника. Ови другови нису могли бити на време евакуисани, јер се није располагало са довољно транспортних средстава. А и то што је било, стално је било притиснуто нападом немачке авијације, те се није могло преко дана кретати. Када су избили немачки тенкови и оклопна пешадија, другови су излазили из кућа, покушавајући да се склоне у јаруге и жбуње. То су Немци приметили, па су тенковима газили ове беспомоћне људе, а оне друге које су нашли у кућама су побили. У својим извештајима наводе како су побили неколико стотина комуниста. Заиста су учинили „херојско дело”, стрељањем неколико стотина рањених беспомоћних људи.

9. ПРОБИЈАЊЕ НАШИХ ЈЕДИНИЦА

Одступање јединица Ужичког одреда извршено је под необично тешким условима. Стално нападане од немачких потерних група и разних четничких банди, уз то глад и страховита зима, откривен терен који су стално Немци контролисали из ваздуха, отежали су, ионако сложен задатак пробоја, и извлачења јединица. Неке су се чете пробиле источно, а неке западно од Ужица. 1. ариљска и 2. пожешка чета прешле су цесту и пругу Ужице—Пожега, код Висибабе и дошли у село Роге, а потом наставиле покрет ка Радобуђи. Тамо су се повукли делови 1. пожешке чете. Нешто касније у село Радобуђу стигао је друг Кушић, а тамо је стигла и 2. ариљ-

ска чета. Он је од тих снага створио једну ударну групу. Поред ових снага, тамо су једно време били делови Крагујевачког и Краљевачког одреда, а долазиле су и неке јединице Чачанског одреда, које су се после краћег времена већим делом вратиле на свој терен.

Централна група јединица Ужичког одреда које су браниле положај Букове, није се скупно повлачила. Тако се 4. ужичка чета повукла од Субјела преко Каленића до Здравчића. Ту се нашла 30. новембра и била бомбардована из вадуха. Пругу и цесту је прешла ноћу 30. новембра и то навече код Узића и преко Дрежника стигла на Муртеницу и даље је наступала на југ, па је ноћу 2/3. децембра прешла Увац и дошла у село Радојну.

После повлачења са Букова, 1. и 2. чета са неким четама из Ваљевског одреда, повукле су се ка Сечој Реци. Одавде су се ваљевске јединице вратиле на свој терен, а ове две чете дошле су у село Стапари и Буар, код Ужица. Ту је од ове две чете, које су током ранијих борби имале знатан број губитака, створена једна чета. За командира је тада одређен друг Миловановић Луне, а за комесара друг Алекса Дејовић.

После преформирања, ова чета је упала у стари ужички град, одакле је изнела већу количину муниције и бомби која је ту била склоњена. Све је ово пренето у село Буар.

На овој просторији чета се задржала све до 12. децембра, односно 13. када је у селу Стапари била нападнута од јачих немачких снага, те је била приморана да и она одступи у правцу Санџака.

Трећа ужичка чета са терена око Вишеграда, под притиском четничких команданата, се повукла на Златибор и дошла у село Семегњево, где се спојила са осталим групама партизана, које су се ту налазиле.

Немајући везе са осталим јединицама, ова група је самостално правила план за пробој. На крају су се договорили да покушају пребацити се на планину Тару и изманеврују немачке јединице, које су тих дана детаљно претресале златиборски масив. Сматрали су да ће са Таре лако ухватити везу са партизанима у западној Србији и источној Босни. Ноћу 3/4. децембра кренула је ова колона из Семегњева ка Тари. Ноћ је била мрачна, а терен врло тежак, те се ишло доста споро, а с обзиром да се кренуло нешто касније, то се ова колона ујутро пред свитање нашла пред Шарганом.

Пошто превојем Шаргана пролази пут и пруга Ужице—Вишеград, очекивало се да нека немачка јединица обезбеђује тај положај. Зато да не би по дану прелазили терен, доста откривен, одлучено је да се предани у колибама које су припадале породици Ђокића.

Али чим се мало разданило, 3. ужичку чету и ове делове су напали потерни делови 342. пешадијске дивизије. Меци су шишали кроз дрвене зидове колиба. Напад Немаца био је врло жесток. С обзиром да су тих дана вршили претрес терена, то су њихове потерне групе биле разбацане по терену и тада су са разних страна усмерили напад ка овим колибама. Трећа чета је успела да се пребаци преко Великог врха (к. 1182) и косом даље дође у село Шљивовицу. Остале јединице су се повукле ка Семегњеvu. У Шљивовици је нашла 1. златиборску чету, која је од Црнокосе одступала преко Јелове горе. Обе чете, Златиборска и 3. ужичка, током наредне ноћи су кренуле преко Златибора и стигле до села Доброселице, где су ухватиле везу са другом Слободаном Пенезићем. После дан-два задржавања на овом терену, наређено им је да крену у Санџак, па су преко Сјеништа стигле у село Радојну негде око 8. децембра. Тако су се у Радојни нашле 1. златиборска, 3. и 4. ужичка чета са још неким групама из осталих јединица Ужичког одреда. Касније је овамо стигла и 1. ужичка чета.

Све три немачке потерне групе 342. пешадијске дивизије су избиле 1. децембра, навече, на демаркациону линију. Даље је била територија која је припадала Италијанима. Исто тако и 113. пешадијска дивизија се 2. децембра пробила у Ивањицу. После тога неколико дана су ове јединице претресале терен и хватале рањене и болесне наше другове, који нису успели да се са јединицама повуку или да успешно маневришу по терену, покривеном дебелим снежним покривачем. Око 9. децембра Немци су своје трупе повукли у гарнизоне. Даље борбе против партизана Немци су препустили недићевцима и четницима, којима су увек у тежим ситуацијама долазили у помоћ.

Одмах ту иза демаркационе линије били су италијански гарнизони: Нова Варош, удаљена свега неких десетак километара, док су Пријепоље, Прибој и Бистрица, удаљени највише 20—30 километара. Наше пребацивање на њихову територију, њима није могло остати непознато. И они би

свакако нешто предузели да им је то било могуће. Немци се жале што су они тада остали пасивни и у својим дописима из тог периода кажу: Услед своје бројне слабости Италијани ништа не предузимају против њих. За сређивање наших јединица било је врло погодно то што су они остали неактивни, а Немци су обуставили даље потере.

На сређивању наших јединица које су стизале из Србије у Санџак, радили су другови: Ранковић, Лола Рибар и Пера Стамболић. Они су врло брзо од јединица које су тамо стигле, у доста тешком стању, правилним партијско-политичким утицајем, створили чврсте војничке колективе.

10. ИСХОД НЕМАЧКЕ ПРОТИВОФАНЗИВЕ ОКО УЖИЦА

Употребом знатних војних снага и обимне технике уз свесрдну сарадњу издајника свих врста и боја, успело је Немцима да потисну наше јединице и заузму слободну територију. Тај успех није био очекиван, с обзиром на снаге које су употребили у овој операцији.

Што се тиче освајања територије Немци су постигли успех, али онај главни циљ који су себи поставили планирањем ове операције, а то је уништење главнине партизанских снага северно од Ужица и Пожеге, нису остварили.

То признаје и сам командант за Србију, који у свом извештају констатује следеће:

Заједничким дејством 342, 113, 704 и делова 717 дивизије партизани су разбијени и потиснути у Санџак и Босну. Неки њихови делови повукли су се јужно од Западне Мораве ка Ивањици и западно од Новог Пазара. На овом простору они су почели понова да се прикупљају и организују.³⁴

Па и сам заменик команданта за Југоисток, генерал Кунце, који је обишао овај фронт између 30. новембра и 3. децембра 1941. године по повратку у Солун каже:

Операција 342 и 113 пешадиске дивизије на простору Ужице—Чачак изненадиле су комунисте у већем степену. Њихова главнина успела је додуше да измакне уништењу и да се извуче ка југу и југозападу у области које су окупирали Талијани.³⁵

³⁴ Извештај немачког команданта за Србију команданту за југоисток (VII к. 70/V, рег. бр. 9/I).

³⁵ Извештај заменика команданта за југоисток, генерала Кунце-а (VII 70/V, рег. бр. 9/I).

Да би искалили свој бес што нису постигли скоро никакве резултате, Немци су убијали и тенковима газили наше рањене другове. Они су чинили то што не примењује ниједна цивилизована војска на свету, да кажњава оне који су већ избачени из строја.

Оцена ове противофанзиве од стране нашег Врховног штаба и Централног комитета објављена је у Билтену за децембар 1941. и 1942. године, где се каже:

Тенкови и авиони одлучили су ову осмодневну битку. Непријатељ је успео да нас потисне из Ужица, Љубовије, Бајине Баште, Пожеге, Чачка, Ариља итд. Али нас непријатељ није успео разбити. Пред непријатељем се повлачио само један мањи део партизанских снага, које су стопу по стопу браниле ослобођену територију и онда се под вођством Врховног штаба повукле у Санџак, да би ту наставиле борбу у Србији. Већи део партизанских снага остао је на терену. Оне су се само повукле лево и десно од главних комуникација којима је продирао непријатељ и заузеле своје старе положаје, откуда воде опет упорну борбу против окупатора и домаћих издајника.³⁶

Да су током ове операције немачке дивизије водиле тешке и кржаве борбе признају и сами немачки команданти, а то видимо из њихових докумената. Тако заменик команданта Југоистока генерал Кунце (Kuntze) на саслушању у Нирнбергу, када је говорио о дејствима употребљених дивизија у овој операцији, он се жали на тежак терен који је врло подесан за партизански рат и на наш начин дејстава у то доба, што је све условљавало да се ова њихова операција није развијала тако брзо како су желели и каже:

Вид борбе овде није био уобичајен. Партизани се нису утврдили на пољским положајима око Ужица и у њима очекивали немачке нападе. Они су имали врло добру обавештајну мрежу и извиђачку службу и сазнали су увек благовремено и тачно кад и где ће Немци нападати. Чим би Немци кренули у напад они би се растурили по терену и избегавали борбу са већим немачким саставима. У току нападања Немаца они су исте нападали из постављених заседа, изненадно и брзо и то већином њихове позадинске делове: као курире, везисте, делове за снабдевање, а првенствено поједина возила итд. Често се догађало да су поједини партизани, који су се у почетку били склонили у заклоне од артиљеријске ватре, или су били извиђачки маскирани негде у жбуњу, вршили изненадне ватрене препаде на немачке групе и то у тренутку када би исте пришле близу поред њих и тако стварали велики ефекат у борби, а Немцима наносили велике губитке — нарочито приликом заседа. После извршеног пре-

³⁶ Зборник II/1, стр. 113.

пада они би у тренутном метежу нестајали у покривеном и испресецаном земљишту. Наглашавам да је при томе било врло тешко оценити разлику између партизана и обичног мирног сељака — мештана.³⁷

Из ове изјаве једног од команданата који је учествовао у планирању и извођењу ове операције и који је одмах после заузимања слободне територије извршио инспекцију својих трупа, види се да је немачким старешинама и војницима нарочито тешко падала наша партизанска тактика. Они бројно и технички надмоћнији желели су отворене сукобе, а наше пак јединице умешно су искористиле тактику коју је поставио друг Тито. Ми смо подесним начином вођења борбе ову немачку надмоћност знатно ублажили. Баш из ове изјаве генерала Кунцеа види се колико је друг Тито био у праву кад је стално упозоравао раније, а такође и током ове операције, да се држимо партизанског начина ратовања.

Углавном тако смо и дејствовали, премда је долазило, у извесним случајевима, да поједине положаје бранимо упорније него што је требало, као што је то био случај са положајем на Кадињачи. До тога је долазило, углавном, због тога што је, како старешинама тако и борцима, било просто несхватљиво да ову слободну територију поново препустимо окупатору. Можда је томе допринело и то што смо у дотадашњим тешким борбама против четника успели да одбранимо ову територију, па, сасвим нормално, и током борбе са Немцима су гајене такве илузије.

Но, без обзира на све то и борци и старешине пружили су Немцима снажан отпор и дејствовали су како су најбоље знали и умели. Али ипак оно што је одлучило у овој операцији, била је изразита надмоћност непријатеља у људству и наоружању. Истина, и у борбама са четницима ми смо се често сусретали са њиховим изразито надмоћнијим јединицама, али смо бар били равноправни у погледу техничке опремљености. Војничку обученост њиховог кадра надокнађивали смо револуционарним одушевљењем и храброшћу, а бројну премоћ моралом бораца. Тако смо све борбе са четницима решили у своју корист.

У овој операцији са Немцима смо се нашли у изразито неравноправном положају. Тамо је била бројна и техничка

³⁷ Изјава заменика команданта за југоисток, генерала Кунцеа на саслушању у Нирибергу (VII, док. Ф, 14/1).

премоћ. Тамо је био и боље обучен старешински и војнички састав. Тамо су биле јединице које су већ учествовале у борбама у СССР-у или при окупацији Француске. Дакле, уходане јединице са борбеним искуством. Штабови са системом везе, што је омогућавало брзо и лако командовање. Једино преимућство које смо имали био је морал и жеља да ову слободну територију бранимо, а то у овом случају није било довољно.

Ипак, ми смо пружили достојан отпор. Све јединице Ужичког одреда и остале јединице које су се затекле на овој територији, браниле су поседнуте положаје са пуно упорности. Нарочито бисмо истакли јединице из других одреда, које су заједно са Ужичанима бранили Немцима продор ка Ужицу. А то су делови Посавског и Шумадијског одреда. Од осталих јединица поново би поменули Словеначку чету. Ова чета састављена, углавном од Словенаца које су Немци протерали из Штајерске, одмах по формирању је укључена у Ужички одред. Бројно је била слабија од осталих чета Ужичког одреда, али се то у борби није осећало. За све ово време и на свим положајима она је решавала борбене задатке са задивљујућом храброшћу. Доста је Словенаца из ове чете пало бранећи слободни град Ужице.

Због овако јаког отпора, Немци су имали тежак посао око извођења ове операције, а то се види по томе, што је немачка 342. пешадијска дивизија од својих полазних положаја код Ваљева, преко Љубовије до Ужица, имала да савлада растојање од око 130 километара, а њена левокрилна колона „Север“, од Ваљева преко Косјерића до Ужица, имала је да савлада знатно краће растојање (неких 78 километара) и оне су та растојања под борбом, коју описује генерал Кунце, савладали за пет дана, што значи да је деснокрилна колона прелазила дневно око 25 километара, а левокрилна пак колона само по 14 километара дневно. Кад се има у виду са коликим бројем тенкова, оклопних кола, авиона и артиљеријских оруђа су располагали, онда се не би могло рећи да је темпо наступања у овој операцији био нарочито брз, поготово кад се зна да партизани нису имали ни једно једино противтенковско артиљеријско оруђе. Истина, ми смо се сналазили, те смо на други начин надокнађивали та њихова преимућства, а то је рађено рушењем путева и саче-

кивањем тенкова на подесним местима, па су на њих бацане флаше са бензином, те су од тенкова постајале буктиње.

Није брже наступала ни 113. пешадијска дивизија. Она је за три дана од својих полазних положаја код Краљева стигла до Пожеге, из чега се види да је растојање од свега 73 километра савладала за три дана, односно да је дневно напредовала по 24 километра.

Тако се може сматрати да је 1. децембра 1941. године навече, избијањем немачких снага на линији: Јавор—Увац—Вардиште, завршена ова операција, названа Прва непријатељска офанзива.

*

После заузимања Ужица за све тамошње становнике настали су тешки и неизвесни дани. Свако јутро је почињало и завршавало се са митраљеским рафалима. Већ други дан по заузимању Ужица у Крчагову је стрељана једна већа група ухваћених партизана. Три дана касније стрељали су Душана Вишића, који је био рањен од авионске бомбе при покушају минирања пута на Златибору и касније ухваћен. После мучења, када им ништа није хтео рећи, стрељали су га. Немци су се светили и над мртвим телима партизана. Тако су десетак дана после заузимања Ужица кад је погинуо Вукола Дабић, донели његово тело, па да би још више уживали у својим зверствима, ископали су и тело друга Јерковића са Кадињаче и обојицу оставили на Доварју, не дозвољавајући народу да их сахрани.

Преко 200 ухваћених младића и девојака на дан 25. децембра отерали су на Јајинце, где су неки стрељани, а други су касније изгубили животе у другим концентрационим логорима широм Европе. Немци нису само тада извршили нечувене злочине над нашим рањеницима, већ су касније ишли на то да се свете и над женама и децом. Тако у њиховим извештајима, из тог доба, видимо да немачки генерал Беме и генерал Недић наређују сваки својим снагама да не смеју имати никакве сентименталности према онима који су били активни у устанку, или се пак сумња да су учествовали или ма чим помагали устанак.

Какве су они све мере спремали да подузму види се из извештаја војног заповедника у Србији од 5. XII 1941. године, где стоји:

Намерава се да се током зиме преко специјалних команди уз садејство трупа изврши проверавање целокупног становништва у пределима устанка. Биће стрељан сваки онај за кога се непобитно утврди да је учествовао у устанку. Још се проучава питање исељавања жена и деце устаника, као и осталих непоузданих елемената.

Изгледа да није целисходно да ови људи остану у Србији јужно од Дунава.³⁸

Из овог се податка види каквим бруталним мерама је било изложено становништво на територији Србији, а поготово у ужичком крају, где је устанак био нешто развијенији, па су и мере одмазде биле нешто оштрије.

Немци су на подручју ужичког краја, како током своје прве владавине до 24. септембра, тако исто и после заузимања слободне територије, наставили са масовним убиствима. Из њиховог документа к. 5-а 13/18 види се да су стрељали и повешали у Ужицу и околини, или ухватили и послали на Бањицу, око 1.134 лица. Уз то, попаљено је око 35 кућа на Кадињачи и Дрежнику.)

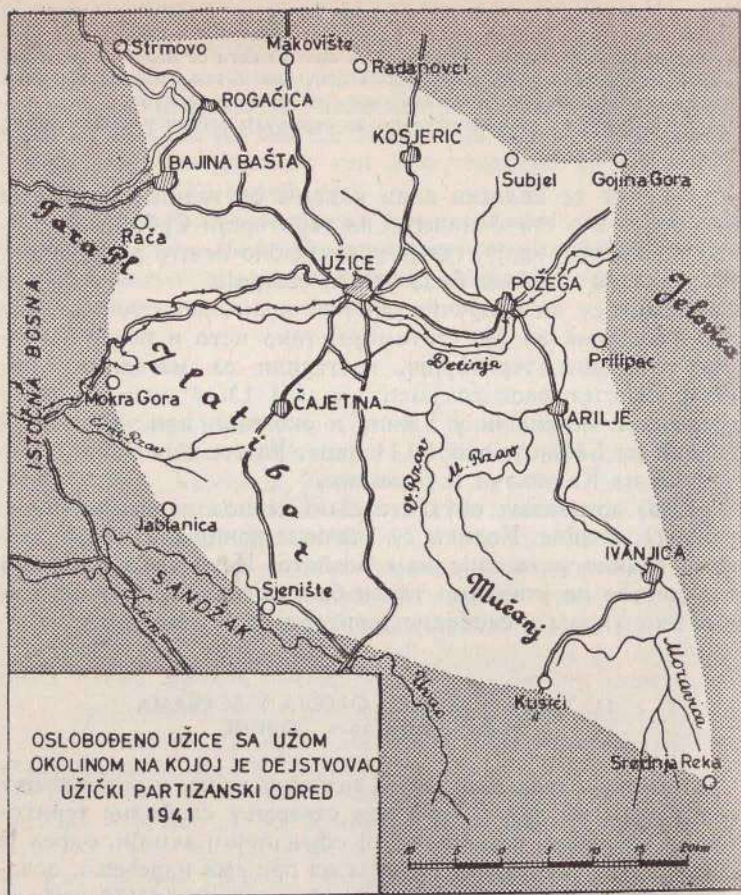
Овај докуменат обухвата само период до краја децембра 1941. године. Колики су злочини почињени током следећих година рата није нам познато. Исто тако није нам сада могуће да утврдимо тачан број погинулих у свим борбама око Ужица и слободне територије 1941. године.

11. УЛОГА УЖИЧКОГ ОДРЕДА У БОРБАМА ОКО УЖИЦА 1941. ГОДИНЕ

Ужички одред одиграо је значајну улогу у спровођењу дате директиве друга Тита при стварању слободне територије. У тој нашој првој великој офанзивној акцији, одред је успео да за неких двадесет дана од пријема наређења, ослободи целу своју територију, која је износила 4.339 км², на којој је тада живело 173.305 становника. Ова територија заједно са ослобођеним подручјима, које су ослободили суседни одреди, била је прва већа слободна територија и једина у то доба у окупираној Европи, код нас позната под именом „Ужичка Република“.

Самим својим постојањем, она је наговештавала да фашистичка ратна машина није неуништива. Она је потврдила да је народ, који је спреман да се бори и гине за своју сло-

³⁸ Зборник I, стр. 624.

Скица 17.

боду, јачи од нападача, без обзира на стратегијско-политичку важност тог подручја, као што је то за Немце тада била Србија. Зато су Хитлер и његови генерали подузели све што су могли да чим пре поново окупирају ову територију.

Хитлерова ратна машина била је навикла у тим првим ратним данима само да слави победе. Ипак овде на Балкану,

у овој малој земљи, морала је да, можда по први пут од како је отпочела рат, осети горчину пораза. Немци су морали да одступају из Ужица и Чачка. И не само да одступају, већ су они из Пожеге били присиљени да понуде партизанима да их без борбе пропусте да иду ка Чачку, а за то су нудили да оставе сва тешка оруђа, док би са собом понели само лично наоружање.

Касније, после стварања слободне територије, улога Ужичког одреда у разбијању четника Драже Михаиловића била је такође велика. Овом одреду је успело да у неколико врло тешких и крвавих борби разбије велике четничке групе, које су нападе на ову слободну територију и сам град Ужице. Четници су у овим борбама и војнички и политички потучени.

Успешним борбама у првим данима устанка, Ужички одред заједно са суседним одредима створио је слободну територију са које је друг Тито, у првим данима наше народне револуције, руководио борбом народа Југославије.

Тако су на овој слободној територији по први пут у историји наших народа, изабрани народни одбори који су се и у пракси афирмисали.

Ова територија је била школа, како за органе народне власти у спровођењу воље народа, тако и старешинском и борачком саставу партизанских јединица, водећи сталне борбе разноврсних видова и у разноврсним условима. То им је касније и те како добро послужило у борбама које су водили у саставу пролетерских бригада широм наше земље. Све већи замах устанка присилио је Немце да са других бојишта довлаче снаге да би успоставили своју, окупаторску власт, на овом, за њих, врло важном стратеријско-привредном подручју, чиме су народи ове мале земље још тих првих дана, најтежих за наше народе, дали допринос и помоћ напредним снагама које су се бориле против фашизма.

Да би спречили даље ширење устанка, и заузели ову слободну територију Немци су морали да организују своју велику противофанзиву. Подухват им је успео. Захваљујући правилном командовању друга Тита, наше јединице су продружиле борбу на новим подручјима.

Зашто је друг Тито одабрао баш ужички крај за нашу прву слободну територију, види се из чланка друга Тита где каже:

Студирао сам гдје ћемо усмјерити нашу основну офанзиву. Разгледајући конфигурацију терена Србије, видео сам да је за нас најподеснији правац западне Србије, за организацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских редова и стварања извесне слободне територије. Додуше ми испочетка нијесмо вјеровали да ћемо тако брзо створити велику слободну територију.

Ја сам тај правац одредио прво зато што је то брдски терен и шума, а друго, што је ту борбен елеменат.³⁹

Тако је друг Тито одабрао ову територију, одакле му је било најподесније утицати на даље развијање народно-ослободилачке борбе, не само у Србији, већ и у Санџаку, Црној Гори, Босни, а преко њих и у осталим крајевима југословенског ратишта.

О значају Ужичке Републике друг Тито каже:

Све оно што се у Ужицу одиграло имало је далекосежни значај за читаву нашу земљу. Ужице и читаву ту слободну територију звали су „Ужичка Република“. Ја сматрам да то није без разлога. Све је то било тачно. Јер, заиста, ту су народна власт и револуционарна војска расле, ту су партизански одреди били не обична група партизана, него лијепо војнички обучени батаљони, чете и водови.⁴⁰

И даље, када се друг Тито сећа свега оног што се тих дана одиграло у Ужицу, он каже:

Ужице је имало огроман значај за вођење борбе у читавој земљи, јер је то била опште позната ствар, то је уливало морал људима. Шта више и у крајевима гдје ничег није било могло се створити. Људи су почели добијати вјеру да су се после оног краха старе Југославије ипак нашле снаге које су биле дотле латентне, а које брзо расту. То је имало огроман значај. Још и данас људи не могу довољно оцјенити огроман значај баш тог ужичког периода 1941. године.⁴¹

³⁹ Јосип Броз Тито: Први дани устанка, „Борба“ од 29. новембра 1959.

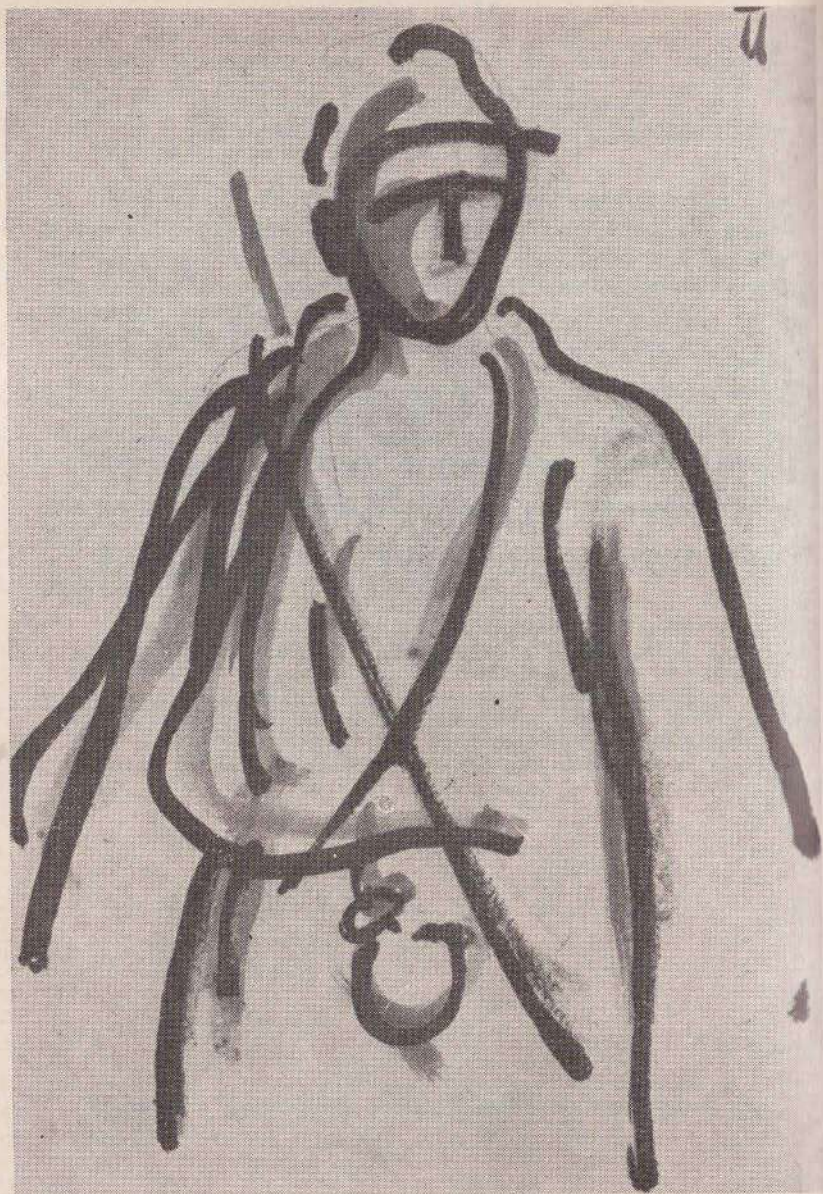
⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

МИЛИВОЈЕ КОВАЧЕВИЋ
МИЛИВОЈЕ РАДОВАНОВИЋ ФАРБИН

ТРЕЋИ ДЕО

НАРОДНА ВЛАСТ
У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941. ГОДИНЕ

НАРОДНА ВЛАСТ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941. ГОДИНЕ

У в о д

Стварање и организовање власти на ослобођеним и неослобођеним територијама било је једно од основних питања народноослободилачког покрета, које се поставило још у првим данима устанка.

Старе општинске управе, среска начелства, жандармеријске станице, пореске управе и остали органи старе Југославије нису по својој суштини и свом карактеру одговарали потребама развоја једног општенородног ослободилачког покрета. Ови су органи и пре окупације, у очима радничке класе и осталих широких слојева народа, представљали компромитован и омрзнут апарат који је у целини, за све време постојања старе Југославије, служио свим режимима који су се смењивали на власти и био послушан инструмент насиља, експлоатације и пљачке широких народних слојева.

Као такав, овај апарат се ставио и окупатору у службу и то одмах по његовом уласку у нашу земљу. Окупатор је, разуме се, задржао у целини полицијски апарат и жандармерију да би их користио у борби против свих оних који се нису помирили са окупацијом и који фашистичку силу нису дочекали погнуте главе. Он је задржао и општинске управе, стављајући и њих у своју службу. Тако је цео овај апарат са читавим својим људством, својом организацијом, архивама, мобилизацијским и пореским списковима, имао да олакша окупатору мобилизацију људства, одвођење народа на присилан рад, извлачење хране и других добара и стављање свих наших богатстава у службу хитлеровске ратне машине.

Стога је руководство КПЈ од почетка ослободилачке борбе имало јасан став да борба против окупатора мора истовремено значити и бескомпромисну борбу против свега онога што служи окупатору. „Ради успјешнијег развијања устанка потребно је, у првом реду, уништити апарат старе Југославије, који је окупатору успјело ставити потпуно у своју службу. Уништавање жандарма, полиције, опћинских управа и архива, катастра и другог — то је био задатак партизана, поред напада на окупатора, и то се показало као врло ефикасно, јер је окупатор на тај начин изгубио упориште у селима и мањим мјестима. Свуда гдје је од партизана била уништена стара власт онемогућена је окупатору, на тај начин, пљачка народа“¹

Ради проширивања базе устанка требало је стварати нове органе народне власти, која ће бити блиска народу и која ће на себе, у условима ослободилачке борбе, моћи узети сву одговорност у име тога народа. На познатом војном саветовању у Столицама, које је одржано крајем септембра 1941. године, узета је јасна и одређена линија како у погледу стварања народноослободилачких одбора, тако и у погледу њиховог карактера и функција, о чему је друг Кардељ писао:

Наш народ се налази данас у борби против окупатора и његових домаћих слугу, разних Недића, Павелића, Љотића итд., и у тој борби је напрегао све своје снаге. Интереси ове, народноослободилачке борбе, интереси рата који данас водимо против окупатора и домаћих изрода који му служе, захтевају да се све стави у службу фронта, да се униште све базе непријатеља, а нашим борцима обезбеди сигурна позадина у ослобођеним областима. Према томе, потребно је ујединити читав народ, све друштвене редове, све што поштено и слободљубиво дише, у напору да што пре успешно завршимо народноослободилачку борбу; потребно је организовати службу фронта и читав живот позадине у интересу фронта. Зато је потребно створити посебне, нове органе, органе народне власти. А ти органи, то су народноослободилачки одбори. Већ само њихово име јасно показује њихов циљ: организовање позадине у служби фронта, организовање свега у интересу народноослободилачке борбе. Ти одбори бирају се слободно и непосредно од самог народа и на тај начин они су у стању да раде заједно с њим и уз његово поверење.²

Народноослободилачки одбори стварани су као јединствени органи власти, чију је политичку основицу пред-

¹Тито: Политички извештај ЦК КПЈ на V Конгресу КПЈ, стенографске белешке, „Култура“ — Београд 1949. године, страна 58.

² „Борба“ од 19. октобра 1941. године.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

БОРБА

Орган Комунистичке Партије Југославије

— Издање: уторником, четвртком и суботом —

Год. VI

Београд, субота 1 новембар 1941

Бр. 7 — Цена 2 дина.

Нови пораз Немаца код Ваљева

Немци су у неколико нахова и већим снагама покушали да се из Ваљева пробију путем Ваљевско-Косјерињског Ужича, и сваки пут су били одбијени. — Јуче, 30-ог октобра, покушали су да с лева заобиђу партизански фронт и пробију се страницицама, али су жестоко сачекали и одбачени у Ваљево, уз велике губитке. Уништен им је један средњи и један лакши тенк и 300 немачких војника.

Партизанска акција у Црној Гори

30. X Црна Гора, положај
У суботу 18-ог октобра у 5-30 часова јутру код Вјетреника (планине) између Подгорице и Колашина 320 партизана вјетског одреда уништили је из својих 43 велика десеточких на-

Саопштење Покрајинског Комитета Комунистичке Партије Југославије за Србију о смрти друга Милана Благојевића

Покрајински комитет К.П.Ј. за Србију призива своје борбене заставе пред усменошом друга Милана Благојевића. Команданта I Шумадијског партизанског одреда, мучки убијеног од прикривених непријатеља народа у Ужичкој Пожези.

У другу Милану, јунаку антифашистичке борбе у Шпанији, јуначком команданту I Шумадијског партизанског одреда, Комунистичка Партија губи једног од својих најхрабријих и најоданијих дугогодишњих чланова, а радничка класа и читав српски народ једног од својих

Саопштење Главништаба народно-ослободилачких партизанских одреда за Србију о смрти друга Благојевића

Главништаб Народно-ослободилачких партизанских одреда за Србију саопштава, испуњен дубоким другарским болом, да друга Милана Благојевића, Команданта I Шумадијског народно-ослободилачког партизанског одреда немј више у редовима наших бораца. Он је мучки убијен у ноћи између 27 и 28 октобра у Ужичкој Пожези.

Друг Милан Благојевић био је као жртва оних прикривених саугу окупатора и издајника Немаца, који су се увукали у редове поштенних четника у Пожези и отуда, свим могућим средствима, саботирали и па-

рвоотуционарног радничког покрета. Као члан Комунистичке Партије Југославије он је узео видног учешћа у класном радничком социјалном покрету и у политичкој борби народа Југославије против окупационо-фашистичког андатуре. Проглашен од хитлерске феодалске полиције, он је 1935 отишао у земљу коју је од увек тако жарко волео — у Совјетски Савез, где је имао прилике да види, остварено у стварности, оно што је увек сматрао као највиши намет, човечанства и зашто се предано борио.

Из Совјетског Савеза, Милан Благојевић одлази за Шпанију у којој је био са својим тимом једна велика и одлучна битка између фашистичких окупатора и слободољубивих народа. У ослободилачком рату народа Шпаније, коме Милан Благојевић остаје за увек записано као једног од најбољих бораца и Шпански народ га неће никад заборавити.

Одмах по повратку у Југославију, Благојевић се предаје раду у радничком и антифашистичком покрету. Када су немачки и итали-

стављао Народноослободилачки фронт, који је обухватао не само раднике, сељаке и интелигенцију, већ и све родољубиве елементе. Они су настајали одоздо, из народа, у процесу борбе за јединство народних маса, за јединство свих организација и људи који стоје на линији народноослободилачке борбе, без обзира на националну, верску или политичку припадност појединаца. Слободан избор био је још од првих дана принцип на коме се темељила организација народноослободилачких одбора. Они су бирани на зборовима или конференцијама грађана. Само изузетно, када ратне прилике нису дозвољавале слободан избор, вршено је привремено именовање народноослободилачких одбора. На изборним зборовима и конференцијама долазило је до диференцирања и борбе против оних који су на било који начин подржавали сараднике окупатора. За представнике народа могли су бити бирани само људи који су бескомпромисно стајали на позицијама борбе против окупатора и домаћих издајника.

У првим данима устанка народноослободилачки одбори су стварани као привремени носиоци власти. Међутим, у даљем процесу свог развоја, када су народне масе поучене сопственим искуством, схватиле да су они једина могућна форма власти, народноослободилачки одбори прерастају у сталне органе народне власти. То и јесте једна од основних карактеристика наше народне револуције, која је почела и развијала се у борби против окупатора и његових помагача.

Ликвидација старих облика власти и стварање и афирмација нове револуционарне народне власти настали су управо у процесу те борбе. Народноослободилачки одбори представљали су облик и организацију те нове власти. Они су били истовремено и органи власти и политички представници народа који се уједињавао у борби против окупатора. Они су у почетном периоду вршили и функције органа народноослободилачког фронта.

Задаци народноослободилачких одбора били су веома сложени и разноврсни. Они су вршили све функције власти на подручју за које су били образовани, сем оних које су у условима рата морале бити функције војних команди. У већ поменутом чланку друг Кардељ је формулисао следеће дужности ових одбора:

1. да организују активност целог народа, тако да би се нашим борцима на фронту обезбедило све што је потребно. У тој својој активности одбори ће уско сарађивати са штабовима наших одреда;

2. да обезбеде ред у позадини, да га одржавају уз помоћ својих народних стража и да воде борбу против свих појава пљачке, разбојништва, шпекулације, активности пете колоне итд.;

3. да организују снабдевање и исхрану становништва, а нарочито сиромашних слојева и незбринutih породица наших бораца; да организују што правилније развој привредног живота, трговине, саобраћаја (сем оног који је директно под контролом оружаних снага) итд. у интересу фронта и читавог народа;

4. да свим својим средствима учвршћују везу фронта и позадине, везу целог народа са његовим борцима, као основну гаранцију победе.³

Овакви народноослободилачки одбори почели су се стварати већ у првим данима устанка, напореда са стварањем првих партизанских чета и одреда и првим акцијама које су они изводили. Они се образују на ослобођеним, а и на неослобођеним територијама. Наш народ их је свуда искрено дочекао и топло примио, прихватајући их као олакшање у мрачним условима непријатељског терора, вршеног од стране окупатора, његових сарадника, полицијских снага и старих општинских управа.

Док су широки народни слојеви стварање народноослободилачких одбора дочекали са олакшањем и поверењем, приступајући уз њих, остаци грађанских политичара, вођство четничке организације Драже Михаиловића и други непријатељи народа, упорно су се борили да не дође до стварања ових органа нове народне власти. Они су инсистирали да се остане код среских начелстава и старих општинских управа, јер су се бојали да народ узме власт у своје руке. Били су свесни тога да они у том случају неће моћи да поврате стару власт. Зато су они, још од почетка, били огорчени противници народноослободилачких одбора.

У настојањима да се оствари јединство народа у борби против окупатора, Врховни штаб НОВ у споразуму који је предложио четницима ДМ, поставио је захтев за стварање народноослободилачких одбора као привремених носилаца власти, с тим да се коначан облик власти реши тек по коначном протеривању окупатора из наше земље. То је била и једна од најважнијих тачака споразума. Четници су је, међутим, одбацили, показујући тиме да њима и није стало

³ Историјски архив КПЈ, том I, књига 1, стр. 18—19.

до јединства народа, ни до ослободилачке борбе уопште. Они су, управо, настојали једино да сачувају дотадашњи поредак и ненародну власт, па и по цену потпуне издаје и отвореног служења окупатору.

Међутим, упркос свим оваквим отпорима, талас народног устанка се незадрживо ширио рушећи пред собом остатке старе, од народа омрзнуте власти, а, напореда с тим, рађали су се свуда органи нове власти — народноослободилачки одбори. И у ужичком округу,⁴ као и у другим крајевима земље, паралелно са распламсавањем таласа народног устанка, стварали су се органи нове народне власти. Први народноослободилачки одбори настали су у овом крају још у месецу августу 1941. и то у местима која у то време нису још била ослобођена од непријатељског утицаја, да убрзо прерасту у једну широку мрежу органа на читавом подручју округа.

Услови у којима су радили народноослободилачки одбори у ужичком округу били су ванредно тешки, а проблеми које су морали савлађивати веома озбиљни. Ужички округ је ионако био познат као економски пасиван и сиромашан крај, а са окупацијом је то стање постало још теже. Непријатељ је пустошио и пљачкао читав крај. Због догађаја од 6. априла наовамо, много земље је остало необрађено или је обрада била слаба. У читавом крају је владала оскудица у хлебу, соли и петролеју за осветљење. Прекинуте су биле везе са крајевима из којих се ужички крај иначе прехрањивао (Мачва, Посавотамнава, Поморавље, Војводина), тако да је јако био отежан довоз кукуруза из тих крајева. Било је однето и уништено много саобраћајних средстава и запрега, којих и до рата није било довољно. Сточни фонд је такође био јако осиромашен.

Врло велики број породица у селу и градовима остао је без хранилаца, који су се налазили у заробљеништву, у партизанским или четничким јединицама, или су били стрељани од окупатора или погинули у борби са њим. Само у граду Ужицу и у најближој околини било је око хиљаду таквих породица. Велики број лица остао је без икаквих прихода,

⁴ Под подручјем ужичког округа овде се подразумевају срезови чија су се седишта налазила у Ужицу, Бајиној Башти, Чајетини, Косјерићу, Пожеги, Ариљу и Ивањици. И партијске организације на тим подручјима биле су 1941. везане за ОК Ужице. Ужички партизански одред сачињавале су партизанске јединице формиране на том подручју.

а то су, углавном, биле незбринуте жене и деца (само у Ужицу било је око 3.500 таквих лица). Међу овим налазило се око 1.000 избеглица из Босне и Македоније и депортираних породица из Словеније.

Привреда у целини је била скоро замрла. У градовима је приличан број лица био остао без запослења. Био је смањен обим пословања оних тада малобројних предузећа (ткачница, кожара, фабрика оружја), а многе мање радионице су биле престале са радом или су знатно смањиле своје пословање. А и запослени радници и службеници су неуредно примали своје плате и зараде. У сталном страху од окупатора и полицијских органа и опасности по живот, сељаци су избегавали долазак у градове и на пијаце, па је и размена између града и села била знатно умањена, што је још више отежавало живот становништва и у граду и у селу.

Све је то изазвало висок скок цена житу, хлебу, соли, петролеју, и другој роби, до које се тешко долазило. Шпекуланти, разни богати трговци и други непријатељи народа, повлачили су из промета залихе робе којом су располагали у жељи да тиме изазову даљи пораст цена и остваре што веће зараде. За невоље народа и за ратне прилике они нису хтели да знају.

Не треба посебно наглашавати да су у таквим условима и здравствене прилике биле веома тешке. Многим местима претиле су опасности од разних заразних болести, а о здравственој заштити народа нико се није старао, а такође, ни о великом броју социјално незбринутих лица, инвалида и самохраних породица. Уза све то, зима је била на прагу и као авет се надносила над незбринуту становништво градова и села.

Народноослободилачки одбори у ужичком крају су морали да решавају све ове проблеме. Иако нови и неiskusни органи, они су се, свесрдно помогнути од радника и осталих радних људи у селима и градовима, још од почетка озбиљно ухватили у коштац са свим проблемима који су пред њима стајали, и по ономе што су за кратко време, нешто више од два месеца, учинили, представили се као прави органи народа. Народ их је као такве и осетио и видео у њима моћно оружје за своје ослобођење.

Многи документи о раду народноослободилачких одбора из овог доба нису сачувани — заплени су за време

рата, а многе од њих је непријатељ уништио. Доста богат извор података о овом периоду пружају листови „Вести“ и „Борба“, који су у то време штампани у Ужицу и чији су комплети сачувани. Нешто оригиналних докумената сачувано је код појединаца и то се данас, углавном, налази у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу. Поред тога, још су свежа сећања неких преживелих учесника — одборника првих народноослободилачких одбора. То је све омогућило да се у овом монографском прегледу забележе бројни подаци о народноослободилачким одборима у ужичком крају из славних дана 1941. године, а нарочито о народноослободилачком одбору у самом Ужицу, о чијем раду има највише података. Међутим, велики део ове плодне активности народноослободилачких одбора није оставио писаног трага иза себе. У овом кратком раду нисмо били у могућности, а то нам није ни био циљ, да изнесемо целокупну активност и сав расположиви материјал (документа) већ само оно што је најбитније.

I

ФОРМИРАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА И ЊИХОВА ОРГАНИЗАЦИЈА

1. НАЧИН ОБРАЗОВАЊА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

Прве акције партизанских јединица у селима биле су, по правилу, праћене растурањем старих општинских управа и паљењем општинских архива, а у неким местима и формирањем органа нове народне власти. Тако су први народноослободилачки одбори у ужичком округу образовани и пре протеривања окупатора са овог подручја. У селу Радобуђи (бивши срез ариљски) и у селу Сирогојну (бивши срез златиборски) месни народноослободилачки одбори образовани су већ крајем месеца августа 1941. године. Образовање народноослободилачких одбора вршено је на зборовима или конференцијама грађана које су организовале партизанске јединице приликом доласка у поједина села. О циљевима народноослободилачке борбе, њеном карактеру, о потреби образовања народноослободилачких одбора и о њиховом

карактеру, на овим зборовима говорили су по правилу командири и комесари чета или руководиоци партијских организација на том подручју. О броју чланова народноослободилачких одбора и њиховом избору одлучивали су сами грађани на овим скуповима. Одбори по селима и другим мањим местима формирали су се као месни народноослободилачки одбори, а у граду Ужицу као градски народноослободилачки одбор. У многим местима овако образовани одбори представљали су прва организована упоришта народноослободилачке борбе.

Окружни народноослободилачки одбор образован је на конференцији представника среских народноослободилачких одбора и Градског народноослободилачког одбора у Ужицу, на којој је извршен и избор његових чланова.

2. МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ

У току 1941. године на подручју ужичког округа постојао је и радио 71 месни народноослободилачки одбор. Они су образовани у свим срезовима и сачињавали су мрежу на читавом округу, изузев мањег броја периферних села која су држали четници. По подручјима срезова мрежа месних народноослободилачких одбора изгледала је овако:

У ариљском срезу изабрани су први народноослободилачки одбори у ужичком округу. Још 17. августа 1941. године формиран је месни НОО у селу Радобуђи, чији је председник био Недељко Крстић, земљорадник из овог села. Крајем августа, на великом збору грађана, изабран је месни народноослободилачки одбор у Ариљу. Поред ова два одбора у ариљском срезу су постојали месни НОО и у местима: Вране, Крушчица, Латвица, Бјелуша, Мочиоци, Церова, Миросалци, Вирово, Добраче, Висока, Северово (председник овог одбора био је Јовиша Јоковић, земљорадник) и Грдовић (председник овог одбора био је Десимир Атанасијевић, земљорадник).

У рачанском срезу формиран су месни народноослободилачки одбори још у првој половини месеца септембра 1941., изузев места Овчиња и Бачевци, где су формиран у другој половини септембра. На подручју овог среза било је 12 месних НОО и то у местима: Костојевићи, Рогачица,

Оклетац, Овчиња, Стрмово, Доње Зарожје, Солотуша, Рача, Бесеровина, Бачевци, Дуб и Пилица. У селу Заовине месни НОО није био формиран, јер је подручје овог села било под контролом четника.

У ужичком срезу било је образовано, такође, 12 месних народноослободилачких одбора и то у местима: Љубање, Гостиница, Стапари (председник овог МНОО био је Десимир Спасојевић, студент из тог села), Качер (председник одбора био је Млађен Зарић, земљорадник), Дрежник, Биоска (председник одбора био је Никола Станић, земљорадник из тог села), Севојно (председник одбора Вишисав Бугариновић), Равни, Буар (председник одбора Живко Јовановић), Подпећ (Крвавци), Каран и Рибашевина.

У златиборском срезу је крајем месеца августа формиран први месни НОО у селу Сирогојно. Овај је одбор имао шест чланова, а председник одбора био је Будимир Стаматовић, земљорадник из тог села. Поред овог одбора и народноослободилачког одбора у Чајетини, који је у ствари вршио функције среског НОО, на овом подручју 1941. године постојали су месни народноослободилачки одбори и у местима: Крива Река, Рожанство, Семегњево, Рудине, Алин поток, Гостиље, Доброселица (овај одбор формиран је у месецу октобру, имао је 12 чланова, а председник одбора био је Војин Ковачевић), Драглица, Сјеништа, Јабланица (формиран је у месецу октобру), Шљивовица, Мокра Гора (и он је формиран тек у месецу октобру) и Кремна.

У пожешком срезу постојали су месни НОО са седиштем у следећим селима: Годовик, Горобиље, Висибаба, Здравчићи, Јелен-До, Гугаљ, Гојна Гора, Роге, Милићево село и Прилипац. Функције месног НОО у Пожеги вршио је непосредно срески народноослободилачки одбор. У горњем делу среза (северозападни — планински део), са селима Глумач, Горња, Средња и Доња Добриња, Каленић, Жежевица, Душковци, Дружетићи и Богданица месни народноослободилачки одбори нису формиран, јер је та територија, у чијој близини је био и штаб Драже Михаиловића на Равној гори, била под непрекидном контролом и великим притиском четничких снага из разних крајева земље.

Председник НОО у селу Годовику био је Милан Милутиновић, секретар Милутин Јешић, а одборници Петар Ле-

ковић, Стева Јешић и др. Командир сеоске страже био је Влада Радовановић.⁵

У црногорском срезу су поред народноослободилачког одбора у Косјерићу постојали 1941. године и месни НОО у местима: Сеча Река, Субјел, Радановци, Маловиште и Варда. У осталим селима овог среза месни НОО нису 1941. године образовани, пошто су та села, као и планинска села пожешког среза, била под контролом и притиском четничких снага.

У моравичком срезу постојали су месни народноослободилачки одбори у селима: Средња Река, Косовица, Опаленик, Братљево, Кушићи, Брезова, Ковиље, Ерчеге, Шуме и Ивањица. Месни НОО Брезова формиран је 28. августа 1941, а одбори Ковиље, Ерчеге, Шуме и Ивањица формиран су у времену од 17. до 25. септембра. У осталим местима формиран су касније.

3. СРЕСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ

Срески народноослободилачки одбор у Ариљу формиран је 29. августа 1941. на збору коме је присуствовало око 1.000 грађана из самог Ариља и села ариљског среза. На збору је говорио Стеван Чоловић, секретар Среског комитета КПЈ и политички комесар Ариљске партизанске чете. Овај одбор је, у ствари, образован као Месни народноослободилачки одбор Ариље, али је он касније вршио и функције среског НОО (радио је на формирању народноослободилачких одбора на подручју читавог среза и пружао помоћ овим одборима у њиховом раду). У овај одбор су изабрани: за председника Љубомир Стојић, трговац, за секретара Светолик Лазаревић, судија, за чланове: Станимир Костић, опанчар, Миливоје Бојовић, трговац, Миљко Никитовић, кројач, Милојко Жунић, земљорадник, Милоје Миливојевић, опанчар, Живан Андрић, опанчар, Тодор Јовановић, кафеџија и Божо Тодоровић, кафеџија.

Срески народноослободилачки одбор у Бајиној Башти је образован 14. септембра 1941. Одбор је изабран на конференцији позваних грађана и делегата месних народноосло-

⁵ Петар Лековић је први проглашен за народног хероја, а такође је проглашен и Влада Радовановић — оба као борци Друге пролетерске бригаде.

Љубомир Мићић, председник среског НОО Пожега и члан Окружног НОО. Бивши комунистички посланик 1920. године. Заробљен на Лиму фебруара 1942. године и осуђен на смрт од немачко-четничког преког суда у Пожеги. (Председник овог суда био је немачки официр, а чланови суда четници са мајором Манојлом Кораћем на челу). Пред стрељање четници су Љуба Мићића зверски мучили и његово масакрирано тело изложили на тргу у Пожеги, који данас носи његово име.

бодилачких одбора са подручја све општине. За председника одбора изабран је Михајло Јовановић, адвокат из Бајине Баште, за секретара Божана Петковић, судски службеник из Бајине Баште, а за чланове: Миленко Чучковић, трговац, Прокопије Васиљевић, службеник, Будимир Јелисавчић, бравар, Рајко Јовановић, трговац, др Стеван Пауновић, лекар, Стево Јојић, свештеник, Јован Милановић, трговац, Гавро Гавриловић, трговац, Рајко Вилотијевић, шумар, Тома Бенадић, опанчар, Милан Андрић, кафеџија, Момчило Петковић, трговац, Љубица Пенезић, учитељица, Ђука Дуњић, домаћица, Радисав Тришић, земљорадник, Павле Радосављевић, земљорадник, Крста Филиповић, земљорадник, Славко Миливојевић, земљорадник, Ратко Станојевић, земљорадник, Радиша Станојевић, земљорадник, Велизар Симић, земљорадник и Војо Бјеличић, студент.

И овај одбор је радио све до повлачења наших јединица са подручја рачанског среза и вршио директан утицај — помагао оснивање народноослободилачког одбора у Љубовији, у срезу азбуковачком.

Срески народноослободилачки одбор у Пожеги основан је 16. септембра 1941. на збору грађана из Пожеге и околине. На збору је говорио Вукола Дабић, члан Штаба ужичког НО партизанског одреда и Миливоје Радовановић Фарбин, командант места у Пожеги. У овај Одбор једногласно и акламацијом изабрани су: за председника Љубомир Мићић, земљорадник из Горобиља, за потпредседника Милан Петронијевић, трговац из Пожеге, а за чланове: Срећко Перић, трговац, Арсеније Цвијовић, индустријалац, Драгомир Ковачевић, трговац, Милош Божић, кафеџија, Милорад Тимоџевић Штука, кафеџија, Стево Стефановић, бив. полицијски писар, Слободан Јанковић, судски приправник, Владимир Радић, кројачки радник, Мирослав Жарковић, обућарски радник, Средоје Богићевић, пекар и Петроније Аћимовић, учитељ, сви из Пожеге.

У оваквом саставу овај Одбор је радио све до 29. новембра 1941.⁶

Срески народноослободилачки одбор у Чајетини формиран је 24. септембра 1941. на општем збору, одржаном у Чајетини, који је сазвала команда златиборске чете. У од-

⁶ Само су се двојица од изабраних одборника поколебали и то Средоје Богићевић, пекар, због страха од одмазде, и Петроније Аћимовић, учитељ, који је дезертирао а доцније прешао на страну непријатеља.

бор су изабрана 24 одборника, међу којима је било и колебљивих прочетничких елемената. Због тога је овај одбор испољио мање активности од осталих а његове функције, највећим делом, вршила је Команда места у Чајетини на чијем је челу био Доброило Петровић, студент из Ужица.

Срески народноослободилачки одбор у Ужицу је основан 3. октобра 1941. на конференцији представника месних народноослободилачких одбора са подручја ужичког среза. Конференција је одржана у сали зграде Градског НОО у Ужицу. У одбор је изабрано укупно 11 чланова. За председника је изабран Борисав Јокић, земљорадник из Стапара, а за чланове: Млађен Иркић, земљорадник из Трипкове, Бранислав Павловић, земљорадник из Злакусе, Илија Петровић, земљорадник из Севојна и др.

Конференцији на којој је извршен избор одбора присуствовали су Вукола Дабић, командант места у Ужицу, Витомир Чворовић, члан ОК, и Миливоје Ковачевић, секретар Градског НОО.

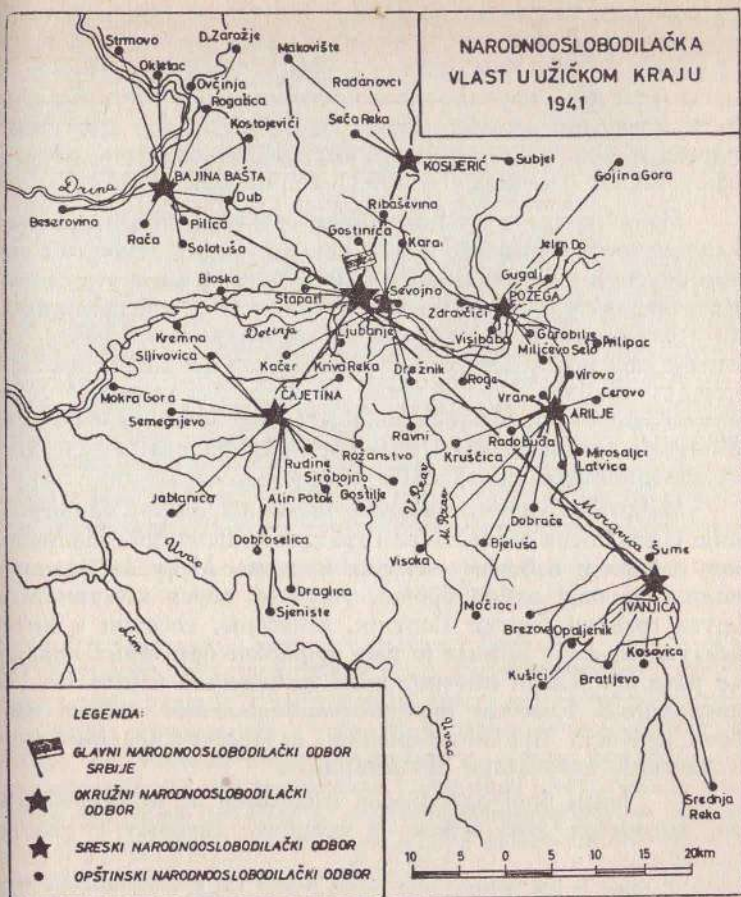
Срески народноослободилачки одбор у Косјерићу образован је на конференцији грађана 5. октобра 1941, којој је у име штаба одреда и ОК присуствовао Војо Бојовић, обућарски радник из Ужица. За председника је изабран Јован Марковић, земљорадник, а за чланове: Вујица Ђукић, Ратко Станишић, Милутин Стефановић, Јован Несторовић и други.

Због великог утицаја четника на територији среза, овај одбор није могао редовно да ради нити је за све време имао контролу на подручју читавог среза.

У Ивањици није дошло до оснивања среског народноослободилачког одбора због сталне активности четничких јединица како у самој Ивањици, тако и на подручју драгачевског среза, мада су у том правцу вршени покушаји између 14. и 25. септембра 1941.

4. ГРАДСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР У УЖИЦУ

Овај одбор образован је 26. септембра, два дана по ослобођењу Ужица. У сали зграде Народне банке у којој је касније био смештен Врховни штаб, штаб Ужичког партизанског одреда сазвао је око 60 грађана на конференцију. Поред претставника КП, на конференцију су били позвани и представници грађанских партија: земљорадника, ради-

Шема народноослободилачких одбора у ужичком крају 1941. године.

кала и демократа. У име Окружног комитета (ОК) и штаба Ужичког одреда конференцији су присуствовали Желимир Ђурић, секретар ОК, Слободан Пенезић, члан ОК, Душан Јерковић, командант Одреда, и Милинко Кушић, политички комесар Одреда.

Конференцијом је руководио командант Јерковић. Говорио је о акцијама партизанских одреда и о победама које

су они тада постигли, о ослобођеној територији и потреби организовања позадине и њених веза са фронтом, а затим је указао да би такве задатке могао да испуњава само нови орган власти — народноослободилачки одбор, који ће уживати поверење народа. Позвао је присутне, у име штаба одреда и Окружног комитета партије, да приступе образовању таквог народноослободилачког одбора за град Ужице.

Мада је чланство поменутих грађанских партија увиђало потребу стварања нових органа власти, присутни месни руководиоци ових партија изјаснили су се против оснивања народноослободилачког одбора, већ су предложили да се обнове општинске управе са новим људима. Њихов се став у свему подударао са ставовима вођстава ових партија, која су по сваку цену хтела да задрже механизам старе власти. Адвокати Јован Боровић, Милија Јовичић и Владета Милетић, апотекар Јован Јовановић и др. одрекли су сарадњу са народноослободилачким одбором.⁷

Међутим, упркос оваквом њиховом ставу, конференција је завршена образовањем градског народноослободилачког одбора и избором његових чланова. Међу 36 чланова, колико је овај одбор бројао, ушли су поред комуниста и други грађани блиски Партији, занатлије, трговци и интелектуалци, међу којима је био приличан број оних који су до рата припадали опозиционим грађанским партијама. За председника Градског народноослободилачког одбора изабран је Коста Ђурчић, берберин, а за секретара Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник.

Један број одборника, изабраних на конференцији 26. септембра 1941. убрзо је прекинуо сарадњу у одбору

⁷ У Ужицу је још једном, у току месеца октобра или почетком новембра 1941. године, учињен покушај успостављања сарадње са водећим људима грађанских партија. У том циљу одржан је и један састанак у згради Градског народноослободилачког одбора са представницима ових партија. На овом састанку су са наше стране, поред представника Окружног комитета и једног броја чланова Градског народноослободилачког одбора, присуствовали и другови Едвард Кардељ и Петар Стамболић. Од стране грађанских политичара учествовали су адвокати Јован Боровић, Владета Милетић и Милија Јовичић, прота Витомир Видаковић, трговац Петар Пржуљевић, апотекар Јован Јовановић и други. Друг Кардељ је на овом састанку, у једном документованом излагању, дао оцену међународне ситуације, говорио о ситуацији у нашој земљи и условима фашистичке окупације, о оценама и ставу КПЈ и о свенародном карактеру и циљевима народноослободилачке борбе. Присутни грађански политичари нису ни овог пута пристали на сарадњу са народноослободилачким покретом. Они су такав став и касније задржали изузев проте Видаковића, који је стао на страну народноослободилачке борбе. Због тога је прогоњен за време рата и био у фашистичком логору. После ослобођења прота Видаковић био је председник Окружног народноослободилачког одбора у Ужицу и народни посланик Народне скупштине Србије.

Зграда Градског народноослободилачког одбора у Ужицу 1941. године, у којој је извршен избор Окружног НОО.

(Душан Петровић, судија, Страхинја Стевовић, судија, Станиша Ђокић, столар и Обрад Ђерасимовић, трговац). Они су престали да сарађују са Одбором одмах по саопштењу народног суда о кажњавању осморице петоколонаша и љотићеваца. На њихово место изабрани су други одборници на конференцији која је одржана 7. октобра 1941. године у Соколском дому, на којој је присуствовао широк круг грађана. На овој конференцији потврђен је у целини избор Градског народноослободилачког одбора.⁸

⁸ У Градски народноослободилачки одбор изабрани су: за председника Коста Ђурчић, берберин, за секретара Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник, а за чланове: Радисав Пауновић, сарачки радник, Раденко Стефановић, абација, Раденко Станимировић, пекар, Урош Бајчећић, пекар, Миодраг Ковачевић, трговац, Данило Поповић, радник, Живко Вилотијевић, сарач, Миленко Ковачевић, ткач, Михајло Пашећ, кафеџија, Ставра Гавриловић, машиновођа, Велисав Драговић, инжењер, Ристивоје Ковачевић, бравар, Ацо Марјановић, трговац, Вукашин Шољевић, трговац, Милош Марковић, кафеџија, Илија Симоновић, обућарски радник, Ђорђе Дробњаковић, металски радник, Никола Марчећић, ткачки радник, Живко Батричевић, електричарски радник, Битомир Чворовић, опанчарски радник, Будимир Ушедић, кафеџија, Цвета Дабић, текстилна радница, Бошко Игњатовић, кројачки радник, Јанко Томановић, кафеџија, Момчило Вуковић, металски радник, Стеван Ковачевић, абација, Михајло Пашећ, кафеџија, Раде Вукадиновић, пекар, Живорад Марковић Ђузо, кројачки радник, Светислав Петровић, фризер, Војислав Шишовић, трговац, Симо Јовановић, обућар, Спасоје Рајковић, молер и Жико Костић, кафеџија.

Одбор у овом саставу функционисао је све до 29. новембра 1941. године, до дана поновног уласка Немаца у Ужице. Он је имао најразвијенију организацију и најшире задатке, а испољио је и најинтензивнију делатност. То је било и нормално, јер се налазио у центру из кога се у то време руководило устанком и у коме су се због тога стизали сви најважнији догађаји у вези са народноослободилачком борбом. Ужице је било центар ослобођене територије. У њему је тада било седиште ЦК КПЈ и Врховног штаба, друга Тита, Главног НОО за Србију, седиште ОК за округ ужички и штаба ужичког одреда. Ради тога је Градском одбору у Ужицу била и предодређена изузетно значајна улога у то доба у односу на остале народноослободилачке одборе. Њега су свакодневно и непосредно помагала сва поменута руководећа тела народног устанка, свакако, више него што је то био случај са осталим народноослободилачким одборима у ужичком округу.

Поред тога овај Одбор је деловао на најразвијенијем подручју у округу, у месту које је и тада представљало привредни, културни и политички центар за то подручје. А само Ужице имало је и најбројнију и најразвијенију радничку класу и доста богату револуционарну традицију. Поред свега тога, сам град је перманентно, за све време постојања слободне територије, био слободан и брањен од свих покушаја четника да угрозе слободан живот у њему. То је све омогућило интензиван рад овог одбора.

Баш због оваквих услова и оваквог свог положаја, Градски народноослободилачки одбор у Ужицу је све до формирања Окружног народноослободилачког одбора, вршио по одређеним питањима и функције окружног НО одбора. Тако су се у Градском народноослободилачком одбору редовно једном недељно (суботом) састајали представници свих средњих народноослободилачких одбора. До праксе оваквих састанака дошло је иницијативом самих ових одбора који су, скоро по свим питањима свога рада, осећали потребу за координацијом и изменом искуства са Градским народноослободилачким одбором. Људи из срезова који су, у ствари, редовно долазили у Ужице ради консултација и саветовања по разним војним, привредним и другим питањима били су по многим од тих питања упућивани у Градски народно-

Чланови Градског народноослободилачког одбора у Ужицу — снимљени приликом одласка на прославу октобарске револуције 7. новембра 1941. год.

ослободилачки одбор, где су се или упознавали са искуствима и праксом овог НОО, или су са њим решавали многа заједничка питања и проблеме. На овај начин се усталила једна пракса контакта среских НОО са ГНОО која је била неопходна и од обостране користи.

Поред тога, у Градском народноослободилачком одбору су доношене извесне врло значајне одлуке које су по свом карактеру биле од интереса за све народноослободилачке одборе на ослобођеном подручју, па су у целини непосредно и преузимане од ових одбора као акти чија се важност протезала и на подручје тих одбора. Такве су на пример биле одлуке: о киријама, платама радника и службеника, мораторијуму за дугове радног становништва, отварању и затварању радњи и гоњењу шпекуланата. Све ове одлуке, које су донете у циљу заштите радних људи, имале су шири карактер и представљале су у оно време крупне законодавне акте нове власти.

ПРОГЛАС

BANK

Ужичког народно-ослободилачког одбора

Грађанству Ужича и околине

Победоносни народни устанак развија се све шире и дубље и већ је донео слободу нашем граду. Носиоци овог устанка, народно-ослободилачки партизански одред, борави са нама правни разлог, наставаља борбу против непријатеља све даље и даље. Борба за истребљење крајног окупатора и његових прљавих петимонашких слугу водиће се све дотле док и последњи непријатељ не буде сатрзан или пребачен преко границе наше отаџбине. У овој светлој ослободилачкој рату српског народа морају се наћи на окупу сви поштени родољуби и јединственим напором омогућити да наша борба што пре постигне свој циљ. „СВЕ ЗА ФРОНТ“ то мора бити наша лозинка.

Крајњи окупатор добио је обавезањен на нашег града, али је са собом оставио све знаке своје царствене пустош, без и незапосленост. Оставо је са собом празне магацине и благајне, сиротишнику препреку, народ без хлеба и зарата. Тако су нас зван слобода нашег града ставили пред читав низ питања, у чије се решење мора хитно ући, јер су та питања од пресудне важности по крајњи успех народно-ослободилачке борбе.

Да би се омогућила и помогла даља борба нашим ослободилачким снагама и да би се убрзали све пробоји од којих зависи живот и опстанак становништва нашег града, било је потребно обратити једно тело које ће, какав било поверењем широким народним снагама, бити у стању да приступи решавању свих ових питања. То је тело **НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР**, који је изабран на Конференцији грађана Ужича, и који ће као најбољи представници свих друштвених слојева издати наредбе и давати законе у донашња наредна времена.

Народно-ослободилачки одбор узимаће све да би наш град и његово становништво пружило могућу помоћ потпуно јуначким народно-ослободилачким снагама које се боре за победоносно окончање наше борбе.

Народно-ослободилачки одбор, у сарадњи са Штабом Ужичког партизанског одреда, обезбедиће једну и исту безбедност свих поштених грађана. Најхитније ће се приступити решавању свих горњих проблема становништва нашег града. Сваком грађанину обезбедиће се оно што је најважније: хлеб, кров над главом и огрев.

У складу са Народно-ослободилачки одбор водиће напре рачуна о обезбеђењу економских интереса. С обзиром на то да се државни приходи не могу и веће више убирати на начин на који је то до данас чинио, морају се наћи нови извори прихода. То ће се омогућити стварањем једног Народно-ослободилачког фонда, који мора располазати материјалним средствима потребним да се сви наши проблеми повољно реше. Приходи ће да ће највећи терет морати да поднесу они економски најбољи радници.

Даље се водиће и читав низ нових питања, које мора решити. Њих, као и ове напред истомучито решавати у духу Народно-ослободилачке борбе од чијег победоносног завршетка зависи наша слобода и бољи живот, и у којој се, без икаквог у овом или оном облику морамо сви мобилисати.

Народно-ослободилачки одбор почео је већ свој рад. Своје одлуке он ће објављивати преко нашег дневника „Бест“ и оне ће важити све оне на које се буду односиле.

Ради успеха рада коме је приступио, Народно-ослободилачки одбор апелује на све грађане и све друштвене редове нашег града да га подрже, јер решење наших питања зависи од нас самих од подржане активности и рањивости свих грађана. Пред нама су још дана борбе, напори и жртве. Ми ћемо их преболети ако будемо и даље свесни да се ради о опстанку и животу нашег српског народа, ако јединствено и чврсто наставимо нашу велику борбу.

Уједињено своје снаге, помоћивши свим средствима Народно-ослободилачку борбу и омогућивши на тај начин да тучу окупатора изувек нестане из границе наше отаџбине, да би се наша лозинка вратила својим редовним димонистима и пословима, својим породицама и уреду наше земље.

Да наши народно-ослободилачка борба!

Да наши слободна Србија!

Да наше јуначки одреди народних ослободилаца!

11. октобра 1941 г.
Ужича

**НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ
ОДБОР ЗА ГРАД УЖИЦЕ**

Организован је 17. новембра 1941. године, на окружној конференцији коју су сачињавали представници — делегати свих седам срезова који су тада били у саставу ужичког округа, као и делегати града Ужица. Конференција која је била сазвана на иницијативу Главног народноослободилачког одбора Србије, одржана је у Ужицу у згради Градског народноослободилачког одбора.

Њу је отворио и поднео уводни реферат друг Петар Стамболић, тада секретар Главног народноослободилачког одбора за Србију. Говорио је о актуелној међународној ситуацији, о стању и перспективама рата између Немачке и СССР, о стању у нашој земљи, зверствима окупатора, улози и неделима домаћих издајника, а затим о развоју и карактеру народног устанка у нашој земљи, о повезивању фронта и позадине, као и о карактеру и улози народноослободилачких одбора и потреби образовања окружног народноослободилачког одбора. Нарочито је било живо и сликовито његово излагање о свенародном карактеру народноослободилачких одбора као органа нове власти.

На крају ове конференције изабран је Окружни народноослободилачки одбор састава: председник Бранислав-Брана Павловић, земљорадник из села Злакусе, секретар Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник из Ужица, и чланови: Борисав Јокић, земљорадник из Стапара, Витомир Чворовић, радник из Ужица, Милан Петронијевић, трговац из Пожеге, Велисав Николић, земљорадник из Милићева Села, Љубо Мићић, земљорадник из Горобиља, Саво Поповић, земљорадник из Латвице и Милан Марјановић, земљорадник из Мочиоца.

На овој конференцији дискутовано је о организацији народноослободилачких одбора на терену, о њиховој активности, стварању народноослободилачког фонда и о потреби улагања напора на мобилизацији свих снага за помоћ фронту; на организовању позадине и борби против петоколонаша и других издајника. Присутни делегати и изабрани чланови Окружног народноослободилачког одбора преузели су обавезе да ће, сваки у своме крају, појачано радити на даљем проширивању мреже народноослободилачких одбора и њиховој још јачој мобилизацији на извршавању врло крупних

Бранислав-Брана Павловић, председник Окружног народноослободилачког одбора 1941. у Ужицу, заклан од стране четника 8. септембра 1943. године.

задатака које пред њих поставља ослободилачка борба. На терену се развила још живља активност народноослободилачких одбора. Због догађаја који су убрзо настали, Окружни народноослободилачки одбор није се иза ове конференције ниједном састајао, али су његови чланови били носиоци и покретачи активности народноослободилачких одбора на терену.

6. ГЛАВНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР СРБИЈЕ

У слободном Ужицу је у јесен 1941. године образован и Главни народноослободилачки одбор Србије као највиши орган борбеног јединства народа Србије и врховни орган народне власти Србије. Овај одбор, који је одлуком ЦК КПЈ именован месеца новембра 1941. године, три године је руководио борбом народа Србије. На Великој антифашистичкој народноослободилачкој Скупштини Србије, која је одржана 11. новембра 1944. године у Београду, овај је Одбор проширен и реконструисан у Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије.

У главни народноослободилачки одбор ушли су: као председник Драгојло Дудић, а као секретар Петар Стамболић. Одбору је додељен на рад и Јусуф Тулић.⁹ Чланови одбора имали су подељене дужности:

Драгојло Дудић као председник имао је ресор пољопривреде;

Мирко Томић организовао је снабдевање позадине и болница;

Митар Бакић водио је послове финансија;

Милентије Поповић требало је да води послове грађевинарства (због других дужности он ове послове није преузео за време рада Главног народноослободилачког одбора у Ужицу 1941. године);

Јован Поповић и Митра Митровић радили су на питањима просвете и школства;

Занатство, трговину и привреду, која није била под војном управом, имали су Никола Груловић и Влада Зечевић.

Главни народноослободилачки одбор није одржао ниједну седницу у Ужицу. Познато је да су одржавани састан-

⁹ Јусуф Тулић, који је био искусан партијски радник, погинуо је у првој непријатељској офанзиви у Србији.

Драгојло Дудић, председник Главног народноослободилачког одбора Србије. Погинуо приликом повлачења из Ужица новембра 1941. године. Проглашен за народног хероја.

ци са председницима среских народноослободилачких одбора из ужичког округа. Ове састанке је организовао ужички окружни народноослободилачки одбор уз сарадњу среских НОО. На једном од оваквих састанака расправљало се о припремама за пролетњу сетву, о обезбеђењу сточне хране

за зиму и о снабдевању, а нарочито о снабдевању сољу у којој је владала велика оскудица.

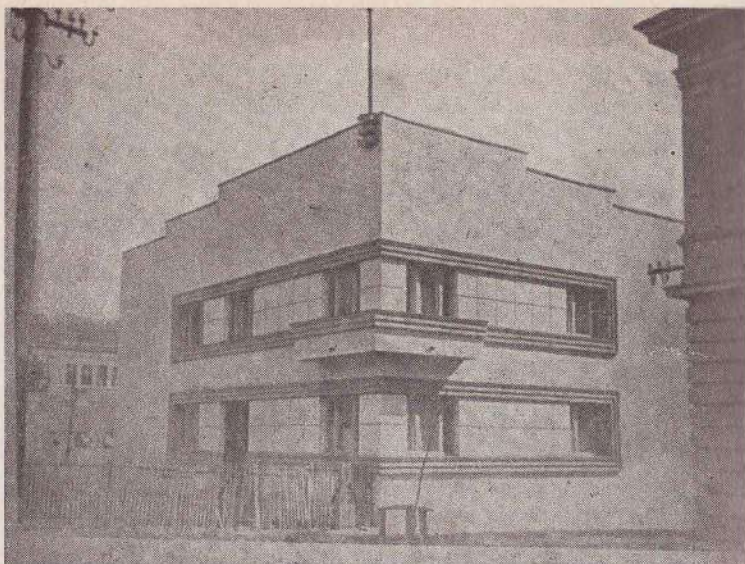
Главни народноослободилачки одбор располагао је већим делом новчаних средстава која су заплењена приликом ослобођења Ужица у трезорима народне банке. Ова су средства преко Митра Бакића додељивана појединим народноослободилачким одборима за исплату откупљених количина хране, текстила и других потреба, као и за плате радника и службеника.

Чланови Главног народноослободилачког одбора одлазили су на терен, где су било преко састанака, било у појединачним контактима са представницима среских одбора решавали поједина питања из рада народноослободилачких одбора. На иницијативу Главног одбора организована је окружна конференција, на којој је изабран Окружни народноослободилачки одбор. На овој конференцији говорио је секретар Главног одбора Петар Стамболић.

7. ПОЛИТИЧКИ И СОЦИЈАЛНИ САСТАВ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

Код формирања НОО се, као и код формирања партизанских одреда, полазило од најшире политичке платформе. Народноослободилачки одбори, као организација власти самог народа, били су широко отворени свим родољубима, без обзира на њихову политичку припадност. У њима једино није било места петоколонашима и другим појединцима који су, служењем разним противнародним режимима и окупатору, изгубили свако поверење народа и постали омрзнути. Поред комуниста, у ове одборе, бирани су и остали грађани који су до рата припадали разним политичким партијама, а који су у овим тешким данима били спремни да се посвете задацима ослободилачке борбе. Спремност за борбу против окупатора и домаћих издајника представљала је основни услов за избор у ове одборе, па су у њих, као што се види, бирани људи из најразличитијих друштвених слојева: из редова радника, сељака, занатлија, трговаца, интелектуалаца, индустријалаца, свештеника, домаћица итд.

Изабрани одборници свесрдно су се прихватили извршења задатака у народноослободилачким одборима. Они

Зграда Главног народноослободилачког одбора Србије у Ужицу 1941. год.

су, такође, даноноћно били на разним дужностима, на извршавању бројних задатака за фронт или позадину. Савим је незнатан број био оних који су због страха, притиска или колебљивости напуштали или избегавали своје дужности. Одборници су обављали разне дужности како на подручју свог НОО, тако и на читавој ослобођеној па и неослобођеној територији, не презајући од опасности које су им стално претиле од четничких и других издајничких елемената. Неки од њих су дали и своје животе на извршењу ових задатака, као што је био случај Косте Ђурчића, председника ГНОО у Ужицу, који је убијен од стране непријатеља приликом откупа жита на територији коју су контролисали четници.

Висока патриотска свест одборника народноослободилачких одбора из 1941. године манифестовала се и после губитка слободне територије. Један број њих придружио се снагама Народнослободилачке војске и активно учествовао у даљим борбама за ослобођење земље, а неки су и поги-

нули у тој борби (Љубо Мићић, председник пожешког СНОО и члан Окружног народноослободилачког одбора, затим Никола Марчетић, Бошко Игњатовић, Живорад Марковић, Слободан Јанковић итд.). Врло велики број одборника био је хапшен и прогањан, отеран у логор, зверски мучен, а многи су осуђени на смрт, стрељани или од четника заклани (Бранислав Павловић, председник Окружног НОО, Милорад Тимотијевић Штука, Цвета Дабић, Раде Вукадиновић, Милан Петронијевић, Војин Ковачевић, председник НОО из Доброселице, Јанко Томановић, Војислав Шишовић и многи други).

8. УНУТРАШЊА ОРГАНИЗАЦИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

У складу са својим задацима, НОО имали су одређену унутрашњу организацију и поделу рада, која није код свих била подједнако развијена. Послови су организовани кроз комисије и секције, које су осниване за поједине секторе рада и у свакој од њих било је ангажовано по неколико чланова одбора.

Народноослободилачки одбори су, иначе, сва питања и проблеме решавали на седницама, које су доста често одржаване, као и кроз своје комисије и секције, или путем појединачних задужења одборника. Како су одборници, кроз разне облике рада, били стално на задацима одбора, које су непосредно решавали и извршавали, то су народноослободилачки одбори били стално на окупу и у сталном заседању.

Градски НОО у Ужицу имао је и извршни одбор, састављен од председника, потпредседника, секретара и по једног члана одбора, а то је био дежурни одборник (одборници су дежурали по листи). У сличном саставу постојао је и извршни одбор у СНОО Бајина Башта.

У Градском НОО постојале су секције¹⁰:

¹⁰ Документи о организацији народноослободилачких одбора само су делимично сачувани и то у појединим оригиналним актима који се чувају у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу и у појединим чланцима листа „Борба“ из 1941. године. Организација НОО која је овде изложена утврђена је на основу ових докумената и изјава преживелих одборника.

- а) за мобилизацију (војна секција), која је радила по директивама штаба одреда и команде места;
- б) за снабдевање фронта одећом и обућом;
- в) за исхрану војске и грађанства;
- г) за набавку и расподелу огрева;
- д) за противавионску заштиту;
- ђ) за организацију производње у граду;
- е) за откуп;
- ж) за социјалну помоћ (помоћ партизанским породицама и избеглицама);
- з) стамбена секција;
- и) за прикупљање прилога у корист Народноослободилачког фонда;
- ј) за запрете и запрежна возила.

Поред ових секција повремено су формиране поједине комисије за одређене задатке, које су имале привремени карактер. У појединим секцијама редовно је ангажован мањи или већи број грађана и ван састава секције. У ГНОО постојао је и посебно формиран одбор за хигијену, чији је задатак био да се стара о чистоћи у граду, а нарочито да врши контролу чистоће у локалима који су радили са животним намирницама.

Остали срески НОО имали су сличну организацију секција, прилагођену својим специфичним условима и потребама. У среском одбору среза Бајина Башта постојале су и секције за помоћ месним народноослободилачким одборима и судска секција.

Месни народноослободилачки одбори су, по правилу, радили без неке сталне поделе рада и без посебно организованих секција или комисија као сталних тела. Извршење појединих задатака преузимали су одборници непосредно од случаја до случаја. Само у неким одборима постојао је стално организован сектор рада за послове помоћи фронту, а у МНОО Вране постојао је и сектор за борбу против шпекуланата.

Сваки народноослободилачки одбор имао је најнужнији број службеника којима је руководио секретар НОО. Тако нпр. у ГНОО Ужице било је тада 25 сталних службеника, а у СНОО Бајина Башта 10 службеника.

ДЕЛАТНОСТ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

По ослобођењу највећег дела територије ужичког округа и непосредно по ослобођењу самог Ужица, штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда прогласом је позвао раднике, сељаке и остале грађане на општу мобилизацију за борбу против окупатора и домаћих издајника, на прикупљање оружја, одела и хране за свој партизански одред, на обнову производње и оживљавања привреде, на организовање позадине и на решавање животних проблема становништва.¹¹

Прогласу штаба уследио је одмах одговор родољубивих грађана града и села. Већ 27. септембра радници ужичке ложионице и колнице на митингу, који су сами организовали, изразили су своју пуну решеност да учине све у интересу развоја народноослободилачке борбе и коначног ослобођења; они су изразили одлучну решеност да обнове и успоставе железнички саобраћај на ослобођеној територији и да га уредно одржавају. Убрзо после тога и радници ткачнице, фабрике оружја, занатски радници, у штрајковима и другим борбама прекаљени металци, текстилци, кројачи, кожарци и радници других струка, на масовним радничким митинзима у Ужицу и у другим местима, су једнодушно изразили несаломљиву решеност да својим радом и борбом, сви до једног, допринесу борби за слободу и нови живот. „Ниједан чекић неће бити толико тежак да га не подигну радничке руке, ниједан челик толико тврд да га не савлада радничка борба” — одјекивао је једнодушни поклич по фабрикама, радионицама и радњама.¹²

Проглас штаба одреда нашао је одјека и међу осталим слојевима становништва у читавом округу. Већ 25. септембра у касно поподне у Ужицу, на тргу где су само неколико дана раније висила тела обешених родољуба, грађани су пажљиво слушали речи правих народних синова и пола-

¹¹ „Проглас штаба народу Ужичког округа“, издат 25. септембра 1941. г. од стране штаба Ужичког народноослободилачког партизанског одреда — „Вести“ од 2. X. 1941, стр. 4.

¹² Види лист „Вести“ — гласило Штаба ужичког народноослободилачког одреда, од 2, 6. и 16. октобра 1941. г. и „Борба“ од 21. октобра 1941. — Историјски архив КПЈ, стр. 41.

гали заклетву верности ствари ослобођења. А на бројним конференцијама, које су одржаване по селима и среским местима, сељаци су сагледали сву тежину издаје петокोलонашких елемената, изражавајући спремност да учине све напоре за коначну победу и протеривање окупатора. Омладина, жене и остали слојеви становништва, широм читавог округа, манифестовали су своју одлучност и решеност да уложе све своје снаге и помогну ослобођењу читаве земље.¹³

У таквим условима и таквом расположењу почели су са радом и народноослободилачки одбори, најшире потпомогнути поверењем и учешћем народа, развијајући интензивну делатност у многим областима живота.

1. ИЗВРШЕЊЕ ЗАДАТАКА ЗА ФРОНТ

Организовање помоћи фронту били су први и најважнији послови којих су се прихватили народноослободилачки одбори свуда и то одмах по њиховом формирању. Ови задаци били су и обимни и разноврсни, а одбори су их спроводили сами и у сарадњи са штабом одреда, командама оперативних јединица и позадинским командама (командама места).

Мобилизација бораца за фронт. Командант Ужичког народноослободилачког партизанског одреда издао је, 30. септембра 1941. наредбу о мобилизацији на територији читавог ужичког округа.¹⁴ Спровођење у живот ове наредбе ишло је преко команди места и среских и месних народноослободилачких одбора. Поред ове мобилизације у месецу септембру, народноослободилачки одбори имали су ово и даље као свој стални задатак, који су вршили преко својих војних секција, а и ангажовањем појединих одборника. Они су спроводили широку агитацију за ступање нових бораца у партизанске јединице, и у томе су имали доста успеха, нарочито одбори у граду Ужицу, срезу ариљском, рачанском, пожешком и другим срезovima из којих је непрекидно пристизао све већи број новомобилисаних бораца. За време већих борби са Немцима и четницима, приликом њихових покушаја да угрозе ослобођену територију, поједина места

¹³ Види лист „Вести“ од 2. октобра 1941, стр. 2, 3. и 4; од 6. и 7. октобра 1941, стр. 1, 3 и 4; од 12. октобра 1941, стр. 4; „Борба“ од 21. X. 1941. — Историјски архив КПЈ стр. 41; „Борба“ од 25. X. 1941. — Историјски архив КПЈ I/1, стр. 76.

¹⁴ Види Зборник I, 152—153. — том I, стр. 152—153.

појачано су слала своје за борбу способно људство у поједине јединице (радници из Ужица, Радобуђа, Горобиље, Стапари, Вране; села у рачанском срезу, итд.).

Градски НОО у Ужицу је, по одобрењу штаба одреда, и сам формирао једну градску чету, у којој је била и већина чланова ГНОО. Ова чета је држала стражу у самом месту и учествовала у борбама на Трешњици за одбрану Ужица. Она није имала ништа са градском милицијом, која је радила на обезбеђењу поретка унутар града. Градска чета је, поред осталог, обезбеђивала и поједине комисије, које су слате у села ради откупа жита, конфискације имовине народних непријатеља и друге акције и задатке, примљене од народног одбора или команде места. Командир ове градске чете био је члан МНОО Јанко Томановић, а комесар Радисав Пауновић, члан ГНОО. Ова чета је у току вршења својих задатака наилазила на склоништа народних непријатеља, откривала их и предавала народном суду.

Поред задатака на непосредној мобилизацији људства, народноослободилачки одбори су вршили и задатке око прихватања мобилисаних бораца и јединица које су пролазиле и краће се задржавале у појединим местима; обезбеђивали су исхрану за ове јединице и снабдевали их најнужнијом опремом, одећом и обућом. Поједини одбори радили су и на изради мобилизацијских спискова за своје подручје.

Прикупљање оружја и муниције. И ово је био један од основних и сталних задатака свих народноослободилачких одбора. Прикупљано је оружје које је било сакривено после уласка Немаца у земљу, а одузимао је и од оних четника који су напуштали своје јединице. Поред оружја и муниције, прикупљана је и остала војна опрема: одећа, ћебад, војнички веш, чутурице, фишеклије, торбице, опасачи итд.

Народне страже код одбора наоружаване су редовно оружјем које су народноослободилачки одбори прикупљали на терену. Вишак овог оружја предаван је или борачким јединицама или командама места, а неисправно оружје, пушчане и топовске чауре и друго слати су преко команди места у фабрику оружја.

Према изјавама преживелих учесника и другим подацима народноослободилачки одбори и народне страже спровели су и многе друге акције, као на пример:

Градски народноослободилачки одбор Ужице, по директивама команде места, спроводио је акцију за прикупљање калаја, бакра, месинга и других метала. Ово је предавано ливници у Ужицу која је вршила израду тела бомби, месинг за упаљаче и друго за војне потребе.

Месни народноослободилачки одбор у Висибابي добио је наређење од команде места у Пожеги да из порушене општинске зграде извади два противавионска митраљеза и пошаље их фабрици оружја у Ужицу, што је одбор и извршио.

Једна акција народне страже села Годовика, срез пожешки, донела је седам пушака, један пушкомитраљез, више од двадесет бомби и преко хиљаду метака. Све је одузето од четнички настројених сељака. Стража у овом селу прикупила је до новембра 1941. године преко двадесет пушака и веће количине бомби и муниције.

У Бајиној Башти ниже моста извучен је из Дрине један топ који је бацила у реку бивша југословенска војска приликом одступања.

Месни народноослободилачки одбори Вране и Грдовићи сакупили су у ова два села око 50 пушака, неколико пиштоља и око 1.000 пушчаних метака. Затим нешто бомби, ранаца и остале војничке опреме. Само код Срећка Иконића, присталице четника, нађено је 5 пушака, 2 пиштоља, муниције за пушке и пиштоље и друге ратне спреме. Сав овај материјал је припреман за четнике. Овим оружјем опремани су мобилисани борци из тих села, а остатак оружја предаван је команди места у Ариљу. Половином новембра 1941. године одборник Милоје Вестић пронашао је 3 пушке и донео их команди места.

Месни народноослободилачки одбор Горобиље, срез пожешки, открио је код једног шпекуланта два сандука динамита који је овај спремао за продају. Овај експлозив је упућен партизанској фабрици оружја у Ужицу. Исти одбор упутио је фабрици око десетак великих челичних флаша са кисеоником који је у то време био врло критичан.

У Пожеги и околини прикупљане су авионске бомбе са бившег аеродрома југословенске војске и колима или возом слате у партизанску фабрику оружја у Ужицу.

У Ужицу је пронађена прикривена већа количина калаја, за којом се осећала велика потреба. Калај је предат ливници која је основана у Ужицу.

Прикупљање хране за фронт. Код свих народноослободилачких одбора одмах је било организовано прикупљање хране за партизанске јединице, као и за исхрану необезбеђеног становништва. Храна је прикупљана путем добровољних прилога, путем откупа, реквизицијом, као и конфискацијом залиха пронађених код шпекуланата и народних непријатеља. Прикупљани су пшеница, кукуруз, раж, кромпир, пасуљ, купус, месо, маст, сланина и друге животне намирнице.

Градски НОО у Ужицу имао је и своју комисију, односно секцију за исхрану, као и секцију за откуп.

Уз помоћ среских народноослободилачких одбора, као и преко месних НОО-а у ужичком срезу, Градски НОО у Ужицу развио је широку акцију прикупљања добровољних прилога у храни за народноослободилачки фонд и свакодневно примао веће количине разних животних намирница које су предаване команди места, даване за исхрану појединих партизанских јединица које су пролазиле кроз Ужице, или слате болници за исхрану рањеника.

ГНОО у Ужицу окупио је у секцији за откуп већи број грађана Ужица преко којих је вршио откуп намирница, а нарочито пшенице и кукуруза. Откуп је вршен не само у срезу ужичком, већ и у срезу пожешком, у околини Чачка, Краљева, као и у извесним деловима Мачве. У Ужице су скоро свакодневно пристизале вагонске количине жита упркос тешкоћа и сметњи које су чинили четници, нарочито у времену када су они држали Пожегу. Већи број запрежних возила (воловских и коњских) мобилисан је не само у граду већ и у селима свих срезова и слат на разне стране ради довожења хране у Ужице и друга места и развожење хране појединим јединицама на положај. Због великих проблема око мобилизације запрежних возила, ГНОО у Ужицу имао је и своју посебну секцију за запрежна возила којом је руководио Душан Басуровић, намештеник из Ужица. Пошто је мобилизација запрега (волова и коња) била отежавана несташицом потковица и клинаца за потков коња и волова, то је ГНОО у Ужицу формирао ковачке и поткивачке радионице, у којима су израђиване потковице и клинци за поткивање стоке.

ГНОО у Ужицу такође је прикупљао, нарочито код трговаца који су прикривали робу, веће количине соли, која је у то време била врло критичан артикал, јер је њен довоз на подручје ужичког округа био јако отежан и ометан од стране четника и окупатора.

Овај одбор вршио је и откуп сточне хране: сена, зоби и сламе, како за исхрану запрега на фронту, тако и за исхрану мобилисане запрежне стоке која је била на раду у позадини.

Преко ГНОО-а Ужице вршена је и конфискација хране код појединих шпекуланата и народних непријатеља, што је такође ишло у залихе народноослободилачког фонда. Конфискација је вршена код појединих трговаца у граду (Андрије Мирковића, Живана Ђерића, Петра Пржуљевића и др. који су прикривали залихе хране) и код појединих шпекуланата и народних непријатеља у селима (Витомира Ивановића, Неђа Вукића, Михаила Миловановића и др.).

Народноослободилачки одбори улагали су велике напоре да путем откупа обезбеде што веће количине хране и у томе су постизали доста успеха. Тако је месни НОО села Стапари само у току два дана успео да откупи 13.000 кг пшенице, два и по вагона кромпира и око 600 кг пасуља. У многим другим месним народноослободилачким одборима среза ужичког, златиборског и рачанског постизани су слични резултати.

Срески НОО у Пожеги вршио је откуп животних намирница преко МНОО-а. У селима Висибаба, Годовик, Горобиље, Здравчићи, Бакионица и Глумач откупљене су веће количине жита, а путем добровољних прилога прикупљано је доста поврћа. Срески НОО је у новембру 1941. године откупио у Љубићу код Чачка код приватног сопственика 2 вагона пшенице. Одборници Арсеније Цвијовић и Срећко Перић били су овлашћени од СНОО-а да, за потребе војске и осталог становништва, откупљују стоку по слободној погдби. Стока, већином говеда, откупљивана је пазарним даном и на пијаци. Пошто је стоке увек било довољно у продаји, срески НОО није се обраћао месним одборима за откуп меса. У Пожеги је био образован магацин из кога су снабдеване јединице у пролазу, као и јединице које су биле на положајима током новембра северно од Пожеге. За откупљену стоку СНОО је обезбедио већу шталу и откупио

потребне количине сена. Приликом евакуације, уочи 29. новембра 1941. године залихе животних намирница, које се нису могле извући, СНОО је поделио сиромашном становништву.

Скоро на свакој својој седници СНОО имао је на дневном реду питање снабдевања и исхране.

МНОО Роге по наређењу СНОО-а послао је у новембру 8 воловских запрега да одвуку у Ужице сено које је откупљено за ГНОО Ужице.

СНОО у Бајиној Башти имао је секцију за снабдевање грађанства и војске. Залихе животних намирница стваране су прикупљањем добровољних прилога и откупом. Прикупљања су вршена по свим селима среза рачанског, осим у оним која су била под контролом четника. Највећи део хране у овим сиромашним селима прикупљан је путем добровољних прилога. Тако је на пример у селу Бесеровини само у једној акцији прикупљено 500 кг кромпира, 300 кг купуса и 500 кг пшенице. Село Луг слало је за потребе болнице у Бајиној Башти 20 литара млека дневно. Ово село давало је више пута и прилоге у житу, кромпиру, купусу и месу. На сличан начин одазивала су се и остала села у срезу рачанском. Сачувани су спискови МНОО-а Бачевци где су унети сви подаци о добровољним прилозима грађанства овог села.

У срезу ариљском откуп људске и сточне хране вршен је преко појединих одборника. Набавке животних намирница и сточне хране вршене су већином на пијаци. Понеког пазарног дана одборници су откупљивали или добијали у прилозима по 3—4000 кг брашна и жита. Нешто од ове количине задржавано је за локалне потребе у Ариљу, док је већи део стављан на располагање позадинским војним властима и одвожен из Ариља запрегама које су мобилисали месни народноослободилачки одбори.

НОО Ариље примио је из Чачка веће количине пшенице и организовао превоз воловским колима преко Драгачева, пошто су четници у то време били окупирали Пожегу. Ово жито је употребљавано за војску. У Ариљу су под руководством народноослободилачког одбора организоване 4 пекаре које су припремале и слале хлеб на положаје. Овакве пекаре постојале су у свим другим среским местима.

Месни НОО у Радобуђи развио је живу делатност на прикупљању хране и образовао је у ову сврху велики магацин. Одбор је располагао већом количином шљива и донео одлуку да се приступи кувању пекмеца. Набављени су казани, припремљене потребне количине дрва и скувано 3—4000 кг пекмеца за војску. Пекмез је био смештен у магацине и повремено слат јединицама на фронт.

МНОО у Вирову прикупио је такође велике количине хране и у септембру организовао исхрану јединица на положају. У то време на положају код Вирова било је 40 бораца Пожешке чете и око 150 бораца Драгачевског батаљона.

Крајем новембра 1941. године спроведена је врло широка мобилизација запрега и запрежних возила и организовано извлачење хране из појединих крајева, а нарочито из Мачве. Храна је превожена углавном у правцу златиборског краја. У истом правцу превожене се веће количине и осталог материјала и опреме.

Снабдевање фронта одећом и обућом и осталом ратном опремом. Сви народноослободилачки одбори у пуној су мери били ангажовани на снабдевању партизанских јединица одећом, обућом и осталом ратном опремом. Ове задатке народноослободилачки одбори извршавали су самостално, по упутствима Главног народноослободилачког одбора Србије или по упутствима и захтеву штаба Одред и команди партизанских чета, већ према ситуацији и конкретним потребама фронта. Одбори су то извршавали путем активирања постојећих и отварањем нових радионица за израду одеће, рубља и обуће за војску, откупом залиха материјала и готове робе, затечене у магацинима радњи и предузећа или запленом робе од шпекуланата и народних непријатеља, као и путем прикупљања прилога грађана за помоћ фронту.

Главни народноослободилачки одбор Србије издао је упутство свим народноослободилачким одборима да изврше попис готове одеће и обуће, обичног платна и платна за веш, шајка, војничког сукна, штофа, конца, коже, ћона, поставе и крзна, затим шиваћих машина и то по свим радионицама и занатским радњама, које су се бавиле изработом веша, одеће и обуће.

Штаб ужичког НО партизанског одреда упутио је апел занатлијама — кројачицама и обућарима и другим патриот-

кињама које познају послове кројења и шивења — да се ставе на располагање и помогну при шивењу одела и веша за војнике на фронту.¹⁵

Градски НОО у Ужицу спровео је по свим трговачким и занатским радњама попис свих количина робе и материјала за одећу и обућу. Роба и материјал предати су на израду кројачким и обућарским радионицама, које су формиране у граду и то: женска кројачка за веш, кројачка за одело, обућарска и опанчарска.

Попис залиха готове робе и материјала вршен је и у свим среским местима, па и у појединим већим селима, где је таквих залиха било. Радионице за израду веша, одеће и обуће биле су организоване и у Бајиној Башти, Пожеги и Ариљу. У свим овим радионицама израђиване су разне врсте одеће и обуће: веш, војничке блузе и чакшире, опасачи, капе, војничке торбице, цокуле, опанци, шињели, кожни капут и кожуси, кратки капут (доламице) итд., а вршена су и крпљења и поправке старе одеће и обуће. Поред ових, у неким местима биле су ангажоване и приватне радионице и радње.

Сва израђена војничка опрема предавана је командама места или непосредно појединим партизанским јединицама.

Обезбеђење запрега и возила за превоз материјала. Читав овај посао обављао се преко народноослободилачких одбора. У округу тада, осим железнице, скоро није било механизованих превозних средстава. И оно што је било, окупатор је опљачкао и одвукао са собом. Зато се довоз војног и другог материјала, опреме, хране и других материјала и развожење опреме и хране јединицама на положајима могао вршити само сточним запрегама. У том циљу су сви народноослободилачки одбори, по овлашћењу штабова, вршили и спроводили мобилизацију запрега и запрежних возила и упућивали их на извршење појединачних задатака. Пред опасношћу од надирања окупатора и четника на слободну територију, вршена је појачана мобилизација запрега и запрежних возила ради извлачења оружја, муниције, војничке опреме, хране и другог материјала у правцу Златибора и Санцака.

Народноослободилачки одбори у пожешком срезу вршили су доста широко мобилизацију запрега и запрежних

¹⁵ Види Наредбу команданта Ужичког народноослободилачког партизанског одреда — документи у Музеју устанка 1941. у Ужицу — Инв. бр. 269.

возила ради транспортовања бензина и нафте из војних цистерни у Јеминској Стени¹⁶, авионских бомби и другог ратног материјала са привременог аеродрома у Татојевници и других места у срезу.

Рад фабрике оружја и муниције. Ослобођењем Ужица пала је у руке партизанских снага и фабрика оружја и муниције. Она је била веома значајан објекат за успешан развој устанка. Иако је ова фабрика била мањег капацитета, она је, у ондашњим условима, значила драгоцену помоћ НОБ.

Одмах по ослобођењу фабрика је стављена под контролу војних власти. Њоме су руководили Манојло Смиљанић, студент, Спасан Јовановић, студент, Сретен Пенезић, радник ове фабрике и Будимир Поповић Будо, радник. Радници ове фабрике, сви до једног, прегли су без оклевања да фабрика ради пуним капацитетом. Непријатељ је, међутим, сваког дана по неколико пута надлетао и бомбардовао фабрику јер није успео да је уништи приликом свог повлачења из Ужица. И поред свакодневних ометања, радећи често под кишом бомби и митраљеских рафала, радници фабрике оружја су знатно повећали њен капацитет, а такође освојили и производњу новог оружја, које у овој фабрици до рата није израђивано.

Због сталне опасности од уништења из ваздуха, а захваљујући ванредним способностима и залагању радника, фабрика је демонтирана, пресељена у трезоре бивше народне банке, тамо поновно монтирана и одмах наставила са радом. Тако је била потпуно обезбеђена од бомбардовања. Међутим, непријатељ је овај објекат стално имао на оку, па му је успело да подмуклом саботажом у месецу новембру 1941, изазове експлозију у овим трезорима, услед чега је погинула скоро читава смена радника, који су се у тренутку експлозије налазили на раду у фабрици. Али је и поред тога, убрзо после овог непријатељског акта, рад у фабрици обновљен и фабрика је наставила са радом све до повлачења из Ужица 29. новембра 1941.

Колико је ова фабрика значила за устанички покрет, може се закључити када се погледа шта је она све произвела за ово време. Тако је у њој израђено 21.040 пушака (од

¹⁶ Приликом ослобођења Пожеге заузеле су цистерне бивше југословенске војске, у којима је било још око 5 милиона литара бензина и око 2—3 милиона литара нафте.

којих 40 за чланове Врховног штаба), затим 2,700.000 пушчаних метака, 90.000 метака за пиштољ, извршен је ремонт на око 20.000 панцираних топовских граната, 300 тромблona и 18.000 ручних бомби. Поред тога извршена је генерална оправка два пољска и једног противавионског топа, 200 тешких митраљеза, 300 пушкомитраљеза и 4.500 пушака. Оправљена су и 2 тенка¹⁷.

За ову фабрику радила је и ливница (мања радионица), коју је, по захтеву штаба одреда, формирао народноослободилачки одбор у Ужицу. У њој су изливана тела бомби, која су ишла на пуњење и дораду у фабрику оружја. Сав материјал који су прикупљали народноослободилачки одбори (експлозив, калај, месинг, противавионске бомбе, старо оружје, муниција и сл.) слат је на прераду овој фабрици. Њој су и војне јединице са терена достављале ове материјале до којих су оне долазиле, о чему је постојала и наредба Врховног команданта Народноослободилачких партизанских одреда Југославије од октобра 1941.¹⁸

2. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ФОНД

Ради обезбеђења материјалних и финансијских средстава потребних за извршење бројних обавеза према фронту и позадини, у свим среским народноослободилачким одборима и у Градском НО одбору у Ужицу формирани су народноослободилачки фондови. Своје фондове одбори су формирали одмах по оснивању и они су имали врло значајну улогу у раду народноослободилачких одбора и у општој мобилизацији снага за победу народног устанка. Парола „Све за фронт — све за победу“ значила је општи позив за све грађане да својим добровољним прилозима у новцу и материјалу, својим личним радом и активним учешћем доприносе успеху народноослободилачке борбе, која је заједничка ствар свих родољубивих грађана. Она је означавала и карактер народноослободилачког фронта, који је представљао свестрану мобилизацију позадине за помоћ и подршку фронта.

¹⁷ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа — књига 2, том II, стр. 67—68, док. бр. 21.

¹⁸ Исто.

Свим грађанима на подручју округа упућен је позив да помогну јачање народноослободилачког фронта. У позиву је наглашено да позадина и фронт представљају неразлучно јединство. У апелу је, под паролом „Све за фронт“, речено: „Ујединимо своје напоре, грађани и грађанке! Не сме проћи ниједан дан, ниједан час, а да нешто не учинимо за наше борце на фронту. Организујмо прикупљање новца и хране, одеће и обуће, зимског веша и санитетског материјала. Организујмо израду свега потребног за наше борце! Откидајмо све што је могуће од себе да бисмо дали њима — њима којима је најпотребније, њима који нас бране и боре се својом крвљу за нашу слободу”.¹⁹

На позив народноослободилачких одбора да се приступи прикупљању добровољних прилога одазивао се знатан број грађана. Нарочито су радници у Ужицу и осталим среским местима, показали високу свест у помоћи фронту. Раднице и радници ткачке радионице, радници фабрике оружја, железничке радионице и колнице и занатски радници, у одговору на позив народноослободилачких одбора за прилог фонду, једнодушно су на својим митинзима одлучили да своје укупне једнодневне зараде приложе Народноослободилачком фонду. Раднице ткачнице такође су се једнодушно обавезале да, поред овога, у свом слободном времену добровољно плету чарапе и џемпере за партизане. Радници и раднице у свим предузећима и радњама, у свим ослобођеним местима, сами су настојали да повећају производњу, да уводе већи број радника и да раде у више смена, да рационализују и повећају капацитете својих фабрика и радионица.

Позиву народноослободилачких одбора одазивала се и већина занатлија и трговаца, који су својим прилозима у новцу, готовој роби, материјалу, па и сопственој радној снази помагали фонд и борбу свога народа. Поједини међу њима су прилагали фонду сву своју уштеђевину. По страни од овог позива стајали су само познати непријатељи радничке класе, шпекуланти и однарођени појединци из редова буржоаске интелигенције.

И у свим селима на ослобођеној територији, па делимично и у селима под контролом четника, развијала се најшира акција за прикупљање прилога за Народноослобо-

¹⁹ „Борба“ од 28. X 1941. — Историјски архив КПЈ, том I, књига 1, стр. 91.

дилачки фонд. Поред жита, стоке и других намирница које су откупљиване од сељака, сељаци и сељанке доносили су у месне народноослободилачке одборе или у среска места своје добровољне прилоге у новцу, разним намирницама, воћу, вуни, чарапама итд. Било је врло лепих примера од стране многих сељака. Само једног дана је из села Злакусе у срезу ужичком око 10 сељака дотерало као свој прилог преко 1.500 килограма јабука. Таквих примера било је из других села (Качера, Биоске, Радобуђе, Пилице итд.). Сељаци су били свесни да ове прилоге дају за своју војску, за своје рањенике, да се одужују фронту и да на тај начин и сами доприносе борби за слободу. Било је дана када су доношене у Ужице за рањенике у болницама толике количине разних намирница (сир, кајмак, јаја, воће итд.) да их болнице, и поред врло великог броја рањеника, нису могле потрошити. Сељанке су на прелима, која су често организована у свим селима, до дубоко у ноћ преле вуну и плеле чарапе и џемпере за војнике у партизанским јединицама. Слично је било и у среским местима, где су се домаћице добровољно одазивале и у великом броју, по 2—3 дана у недељи, радиле у шивачким радионицама, а и саме су код својих кућа израђивале веш и плеле чарапе и џемпере за партизанске јединице.

У давању прилога за Народноослободилачки фонд у највећем броју случајева предњачили су одборници народноослободилачких одбора, и ако су они, по правилу, били из редова сиромашнијих грађана. У ужичком одбору један одборник дао је прилог 50.000 динара, у пожешком НОО један одборник приложио је 20.000 динара. Сличних примера било је, мање-више, у свим народноослободилачким одборима.

У времену између 28. октобра и 3. новембра 1941. на читавом подручју округа била је организована недеља „Све за фронт“. У току ове недеље само на подручју аријског среза прикупљено је око 120.000 динара добровољних прилога, а знатно више од тога износила је вредност прилога у натури. У пожешком срезу прикупљено је у току недеље око 200.000, а у срезу рачанском око 80.000 динара добровољних прилога итд.

Са великим ентузијазмом одазивала се нарочито омладина како у граду тако и по селима. Омладинци су масовно

учествовали на акцијама брања воћа, кукуруза и поврћа, као и у пружању помоћи да се уредно и на време обави јесења сетва. У селу Добруну и његовој околини, одакле је било избегло становништво испред четничког терора, омладина из ужичког округа добровољно је масовно учествовала на сређивању летине и јесењој сетви у овом селу.

У Ужицу и другим среским местима, народноослободилачки одбори отворили су магацине за пријем и смештај ствари и хране, која је прикупљана путем добровољних прилога. Све ове ствари и намирнице уредно су примане и регистроване, уз учешће чланова одговарајуће секције односно комисије народноослободилачког одбора.

3. ОБНАВЉАЊЕ И ОРГАНИЗОВАЊЕ ПРИВРЕДЕ

На сектору организовања позадине и обезбеђења помоћи фронту једно од најкрупнијих и уједно најважнијих питања било је, свакако, питање организовања привреде и оживљавања свих привредних делатности, нарочито оних које су биле од непосредног значаја за успешно вођење борбе противу непријатеља. Треба одмах истаћи да је штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда, сутрадан по ослобођењу Ужица, донео наредбу којом су, поред осталог, регулисане две за привреду врло значајне ствари, и то:

1. наређено је да сва предузећа на читавој ослобођеној територији наставе рад и да све радње буду отворене преко целог дана; и

2. да платежна средства остају и даље новчанице Српске народне банке и окупационе марке бивше окупаторске власти на подручју ужичког округа.²⁰

Ово су били први акти народноослободилачких снага у области привреде на територији ужичког округа. Старање за привредне проблеме преузели су народноослободилачки одбори одмах по свом формирању. Први дани слободе и први дани рада ових одбора ставили су пред њих читав низ проблема, у чије су решавање морали без оклевања хитно ући, јер су та питања била од пресудног утицаја како за

²⁰ Види Наредбу бр. 1 Штаба ужичког народноослободилачког партизанског одреда за 25. септембар 1941. докуменат у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу — Инв. бр. 268.

држање фронта према непријатељу, тако и ради решавања многобројних проблема становништва (запослење, исхрана, итд.). Ово је био један од најпречих и најсложенијих послова. Народноослободилачки одбори, уз најпуније ангажовање и подршку радника и осталог радног становништва, прихватили су се ових као и других задатака са потребним жаром и преданошћу ствари ослободилачке борбе, иако скоро без икаквих искустава у овом раду.

Настављање рада у фабрикама и другим предузећима и отварање нових радионица. На подручју ужичког округа пре рата постојало је свега неколико предузећа и већих радионица и то углавном у граду Ужицу. У осталим среским местима, па и у самом Ужицу, преовладавале су ситне занатске радионице, у којима су радили сами власници тих радионица, или са мањим бројем запослених радника. Рат и фашистичка окупација оставили су доста трага на читавој привреди у ужичком округу. Приликом ослобођења Ужица и других места у округу највећи број предузећа и већих радионица затечен је у стању дезорганизације. Власник фабрике оружја напустио је Ужице, а сама фабрика је била под пуном контролом Немаца. Власници неких других предузећа нису били расположени да по доласку партизана у Ужице и друга места поново ставе у погон своја предузећа, јер је то било у интересу народноослободилачке борбе. Поред тога, један мањи број власника занатских радионица избегавао је да у својим радионицама настави нормалну делатност, мада су располагали извесним залихама материјала, потребног за прераду.

Пред овим проблемима, народноослободилачки одбори обратили су се пре свега радницима који су били запослени у постојећим предузећима и радионицама, позивајући их да они помогну организовању производње. Фабрика оружја и муниције, као што је напред речено, одмах је стављена у погон и радила је са знатно већим капацитетом него што је то било пре рата. Радници железничке радионице и колнице узели су у своје руке и под своју контролу сав железнички саобраћај на ослобођеној територији и убрзо га успоставили и организовали његово уредно одржавање. Раднице и радници ткачке радионице у Ужицу и радници војне шиваре у Пожеги такође су се у пуној мери ангажовали на обнови својих предузећа и убрзо наставили рад у истим. Занатски

радници у свим местима исто тако су изразили своју пуну спремност да се максимално ангажују у радионицама у којима су раније били запослени, као и у новим радионицама које су народноослободилачки одбори тада оснивали.

Фабрика оружја и железничка ложионица и колница биле су под непосредним руководством штаба одреда, односно команде места. Радници ложионице и колнице, поред редовног рада на успостављању и одржавању железничког саобраћаја, израдили су у овом времену један оклопни воз и један санитетски оклопни воз, који су били стављени у службу војних јединица.

Радам ткачке радионице у Ужицу руководила је Цвета Дабић, текстилна радница, члан Градског народноослободилачког одбора. У овом предузећу уведен је рад у две смене. Коришћене су све залихе сировина и материјала са којима је фабрика располагала и у периоду од ослобођења до 29. новембра 1941. године у овом предузећу произведено је текстила у вредности од око 4.500.000 динара (ондашња вредност новца). За потребе партизанских јединица од произведеног материјала узето је 50.850 метара, разног текстилног материјала (платна, порхета, штрукса, американа, зефира и других врста платна), као и 3.840 комада убруса, 661 туце марамица и 30 комада чаршава.²¹ Ова роба делимично је плаћена одмах из средстава Народноослободилачког фонда, а зе неплаћену робу предузећу су издате прописне признанице (реверси).

Платно и други материјали, произведени у ткачници, издавани су за потребе свих шивачких радионица на ослобођеној територији ради прераде и то не само на подручју ужичког округа, већ и за потребе радионица у Чачку и другим местима тога округа. Поред тога, слати су и за потребе партизанских јединица у Санџаку и Босни. Извесне количине текстила продаване су грађанству у продавници ткачке радионице у Ужицу. Поједини народноослободилачки одбори извесне количине платна из ове радионице делили су бесплатно сиромашном становништву. Ове количине НОО плаћали су готовим средствима из својих фондова.

²¹ Подаци о количинама платна и другог материјала узети су из књиге ткачке радионице у којој су убележавани подаци о издатој роби из ткачнице у времену од 24. септембра до 29. новембра 1941. године. Ова књига се налази у Музеју устанка 1941. — у Титовом Ужицу.

У Ужицу је одмах обновљен и рад фабрике кожа, која је за све време радила пуним капацитетом. Из Ужица и других места народноослободилачки одбори су слали у ову фабрику сирову кожу која је ту прерађивана. Прерађена кожа из ове фабрике давана је у обућарске и кројачко-абацијске радионице у Ужицу и другим местима и употребљавана за израду обуће, зимских капута и кожуха. Овом радионицом руководио је Драган Оташевић, студент из Ужица. У изради кожуха својим залагањем нарочито се истицао ужички кројач Јанко Хунциг.

У Бајиној Башти приликом ослобођења затечена је у дуванском магацину велика количина непрерађеног дувана и цигарет-папира. У Ужицу и Бајиној Башти организована је прерада овог дувана и папира у радионицама које су формирали градски односно срески народноослободилачки одбори. У недостатку машина организована је ручна прерада. У радионици у Ужицу на сечењу и паковању папира радило је 12 радника, који су дневно израђивали око 25.000 комада цигарет-папира у везицама од по 60 листића. На сечењу и паковању дувана радило је просечно око 25 радника, а дневни капацитет био је око 5.000 пакетића дувана. У радионици у Бајиној Башти радио је приближно исти број радника. Дуван је пакован у паклице, а папир у омоте на којима је била утиснута петокрака звезда. Ови омоти са ознакама су штампани у ужичкој штампарији. Дуван и папир је даван у продају у свим местима на тадашњој ослобођеној територији у Србији, а око 5.000 килограма дувана и папира отпремљено је за Романијски партизански одред.

У Ужицу су одмах по ослобођењу стављене у погон обе штампарије које су у граду затечене. Почело се са штампањем „Вести“, органа штаба Ужичког НО партизанског одреда, а од 19. октобра 1941. године штампан је лист „Борба“, орган КПЈ. Поред овога, штампане су и друге публикације из области марксистичко-лењинистичке литературе, затим разни прогласи, леци и слично. У овој штампарији започето је и штампање историје СКП(б).

У свим среским местима, као што је речено, формиране су обућарске и кројачке радионице за израду одеће, рубља и обуће за потребе војске.

У Ужицу је постојала мушка и женска кројачка радионица. Женска кројачка радионица била је смештена у згради

основне школе (Буарска основна школа), у којој су израђивани веш и чаршави за потребе болница. У овој радионици било је запослено неколико професионалних кројачица, а поред њих редовно је радио и већи број жена домаћица које су на тај начин давале свој прилог Народноослободилачком фонду. На организовању ове радионице радила је Анђа Ранковић, а од жена из града својим залагањем нарочито су се истицале: Љубица Јанковић, Косара Арсенијевић, Грозда Чворовић-Дрчелић, Мица Милановић, Милојка Јовић, Ната Перишић, Олга Јелисавчевић, Љубинка Филиповић и друге. Поред рада у радионици, платно је давано на шивење и по кућама.

У Бајиној Башти радионицом за израду рубља руководила је Цана Вујовић. Ова радионица је после бомбардовања Бајине Баште премештена у околину града. Остало је у сећању жена које су радиле у овој радионици да је радионицу посетио и Душан Јерковић, командант Ужичког одреда, који је похвалио радионицу за успех на послу.

Радионица за израду рубља у Ариљу била је смештена у женској занатској школи. Радионицом је руководила Олга Савић, стручна учитељица, а у радионици су, поред жена из Ариља, радиле и ученице женске занатске школе. Дневно је у овој радионици израђивано око 60 пари веша.

У радионици за израду рубља у Пожеги било је окупљено око 60 другарица — радница са преко 20 шиваћих машина.

Дневно је израђивано по неколико стотина пари веша. Радило се у више група — смена па и ноћу. Радионица је била смештена у згради Женске занатске школе. У овој радионици и ван ње било је широко организовано плетење џемпера и чарапа за партизанске борце на фронту.

Овим радом у целини руководиле су Емилија Остојић, Милева Стефановић и Перса Радовановић.

У мушкој кројачкој радионици у Ужицу радило је око 40 радника са 23 машине непрекидно до 29. новембра 1941. У овој радионици радили су Живорад Марковић и Бошко Игњатовић, кројачки радници, који су били и одборници ГНОО.

Радионица за израду одеће у Ариљу била је смештена у згради Среског суда. У радионици је радило око 15 рад-

ника са 7 позајмљених машина, а њоме је руководио Мирко Никитовић, одборник народноослободилачког одбора.

Кројачком радионицом у Пожеги руководио је члан НОО Владимир Радић. Радионица је била смештена у згради касарне и имала је око 10 радника, а радила је на изради новог одела, као и на крпљењу и прекројавању старог. Ова радионица располагала је већим количинама војничког сукна, заплењеног од непријатеља и од појединих богатих сељака и трговаца, које су ови присвојили из раније војне шиваре приликом капитулације старе Југославије.

У Ужицу и другим местима биле су организоване и опанчарске радионице које су радиле пуним капацитетом.

У обућарској радионици у Ужицу радило је неколико десетина радника. Израђено је до 29. новембра 1941. укупно око 2.000 пари цокула, чизама и других врста обуће, не рачунајући оправке које су свакодневно вршене. Шеф ове радионице био је Милутин Спасојевић, а у њој су поред осталих радили: Марко Томић (погинуо на Кадињачи у саставу Радничког батаљона), Богољуб Јоксимовић, Милан Ђирковић, Милован Митровић, Михаило Петронијевић, Драгиша Симовић, Десимир Симић, Душан Марковић, Саво Ковачевић, Милан Младеновић, Бошко Мутавцић, Милоје Мутавцић, Благоје Мутавцић, Алекса Парезановић, Милан Павловић, Радомир Пузовић и други, а под крај су били мобилисани и занатлије — обућари: Максим Пештерац, Љубо Дравић, Богдан Васиљевић, Страин Филиповић, Раде Дравић и други.

Обућарском радионицом у Бајиној Башти (имала је око 15 радника), руководио је Миле Нинчић а у Пожеги члан НОО Мирослав Жарковић. У Ариљу су опанчари и обућари радили у заједничкој радионици, која је имала 10—12 радника.

Поред овога, израда веша, одеће и обуће вршена је и по приватним радионицама. Издавање ових послова вршиле су саме радионице.

Поред кројачких радионица било је организовано и плетење чарапа, џемпера и шалова за партизанске јединице. Израда овога поверавана је појединим домаћицама, а поред тога редовно су одржавана прела по селима, у самом Ужицу и у осталим среским местима на којима су жене и омладинке преле вуну и штрикале.

У Ужицу и другим среским местима формиране су и ковачко-поткивачке радионице. У Ужицу су у овим радионицама радили Грујо Карадаревић, Стратимир Стефановић, Војислав Кнежевић, Леко Дулановић и други. Ове радионице биле су иначе доста значајне, пошто је у то време мобилисано много запрега и запрежних возила, а владала је велика несташица потковица и клинаца за поткивање стоке, па је у њима организована израда потковица и клинаца, и на тај начин делимично ублажена несташица ових, у то време, врло критичних материјала. Већа ковачка радионица била је организована у Бајиној Башти и у њој су се, поред осталог, припремали и оштрили ножеви за сечу дувана, оправљала воловска и коњска кола и вршиле друге ситније исправке.

У Бајиној Башти срески народноослободилачки одбор организовао је радионицу за оправку моторних возила. Одбор је писменим решењем реквирирао приватну механичарску радионицу, прикупио шофере, механичаре и коваче; прибавио најнужнији алат и на тај начин оспособио радионицу за оправку бицикла, мотоцикла и аутомобила. Преко радионице вршено је прикупљање делова са расходованих мотоцикла и аутомобила и тим деловима оспособљена су два аутомобила и десетак бицикла. Радионицом је руководио Ацо Стаменић.

Већина радника који су преко дана радили свој редован посао у фабрикама и радионицама били су наоружани и ноћу вршили стражарску службу и службу обезбеђења среских места. Радници у Ужицу, запослени у фабрикама и занатским радионицама, највећим делом су били и борци Ужичког радничког батаљона, који се за врло кратко време окупљао приликом појаве ма какве опасности и угрожавања слободног Ужица од стране четника. Овај батаљон истакао се својом борбом у одбрани Ужица на Трешњици од 1. до 3. новембра 1941, а и приликом другог четничког напада на Ужице од 7. до 9. новембра исте године. Радници-борци овог батаљона по завршеном послу у фабрици односно радионици јављали су се у своју јединицу и ноћу, када није било борби, патролирали и извиђали евентуално кретање непријатељских снага у ближој и даљој околини града. Сутрадан су сви редовно долазили на своја радна места. Приликом одступања из Ужица крајем новембра, овом Радничком батаљону поверен је најодговорнији задатак: одбрана

Ужица од наступања Немаца из правца Лозница — Рогачица према Ужицу. Својом борбом на Кадињачи овај батаљон постао је легенда народноослободилачког рата.

Трговинске делатности и откуп. Наредба штаба Ужичког партизанског одреда о задржавању важности затечених платежних средстава (новчаница Српске народне банке и окупаторских марака) представљала је прву и нужну меру да би се на слободној територији омогућили промет добара у трговини, снабдевање становништва и заштита широких слојева грађана од шпекуланата и црноберзијанаца. Друга значајна мера општег карактера била је одлука Градског народноослободилачког одбора у Ужицу, донета као „Одлука о радњама“. Овом одлуком у ствари је регулисано питање отварања и затварања радњи, тј. обавезног пословног времена у трговинама и радњама. У основи, ова одлука имала је за циљ сузбијање и онемогућавање шпекулације до које је могло доћи у озбиљнијим размерама, на штету становништва, да нису предузете ове брзе и ефикасне мере. Један број трговаца, и то оних са највећим залихама робе, није хтео да продаје робу. Ово је нарочито био случај са критичним артиклима, као што су у то време били: со, шећер, шибице, петролеј за осветљење и слично. Ови трговци су уместо у радњи држали поменућу робу у магацинима, чекајући да је продају по већим ценама од уобичајених. Њихове радње практично су тада биле празне и често затворане. Поменутом одлуком Градског НОО сви трговци су постали обавезни да у одређено време отварају своје радње и да сву робу, уместо у магацину, држе у радњи и да је продају по уобичајеним ценама. Одлуком су биле предвиђене оштре казне за непоштовање њених одредаба.²²

Због прекршаја ове одлуке Градски НОО изрекао је више казни противу појединих трговаца и занатлија (код трговца Живана Ђерића пронађено је 220 килограма соли коју је скривао у магацину — кажњен је са 10.000 динара; трговац Андрија Мирковић продавао је нафту по 30 динара — кажњен са 25.000 динара; трговцу Александру Остојићу због продавања зејтина по 60 и 80 динара и петролеја по 30 динара, заплењене су све залихе и распродате грађанима и то по уобичајеним ценама — зејтин по 30, петролеј по

²² Оригинаал ове одлуке није сачуван, али је о њеној примени писано у „Борби“ од 1. XI 1941. у чланку „Ужице кажњава своје шпекуланте“, Историјски архив КПЈ I/1, стр. 131.

12 динара; због неотварања радњи кажњени су трговци Недељко Спарић, са 1.200 динара, Драгиша Младеновић са 1.500 динара, Благоје Савић са 1.000 динара и бојација Коста Вранешевић са 5.000 динара. Све новчане казне и приход од заплењене робе уплаћиван је у корист Народноослободилачког фонда.²³ Ову одлуку убрзо су преузели и остали народноослободилачки одбори у среским местима.

Да би се онемогућила шпекулација са основним артиклима исхране Градски народноослободилачки одбор донео је и одлуку којом је регулисана откупна цена пшенице (7 динара по килограму) и цена хлеба (6 динара по килограму). И ова одлука протегнута је убрзо на читав ужички округ.

За потребе војске и за потребе и исхрану становништва, народноослободилачки одбори организовали су и откуп залиха готове робе и материјала у радњама и магацинима предузећа, трговаца и занатлија. Откупљиван је текстилни материјал и кожа за израду одеће, веша и обуће, затим залихе готових одела, веша и обуће, као и залихе жита, соли, шећера и других неопходних артикала. Откуп жита вршен је и ван ослобођене територије, у Мачви, Поморављу и Посавини. Ово жито, откупљено на поменутиим подручјима, извлачено је на слободну територију уз помоћ партизанских јединица које су на тим подручјима деловале. На откуп су по правилу слати одборници народноослободилачких одбора, који су истовремено били чланови секција за откуп односно снабдевање. Овим одборницима издавате су објаве од команди места или штаба Одрода.²⁴

Откуп материјала односно готове робе вршен је најчешће уз исплату вредности тог материјала, односно робе. Такође је редовно вршена исплата и за све откупљене количине жита. Средства за исплату откупљених добара давана су из Народноослободилачког фонда, а добрим делом то је вршено средствима која је Главни народноослободилачки одбор за Србију додељивао појединим народноослободилачким одборима преко члана Главног одбора Митра Бакића.

Градски народноослободилачки одбор у Ужицу организовао је и покретне продавнице дуж железничке пруге преко којих је вршена размена индустријске робе (со, петролеј,

²³ Види „Борба“ од 1. XI. 1941. — Историјски архив КПЈ I/1, стр. 131.

²⁴ У Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу налази се неколико оваквих објављених од Команде места у Пожеги, Ужицу и од Штаба одрда — види документа овог Музеја под Ин. бр. 1, 3 и 4.

шећер, текстил, метална роба) за пољопривредне производе и друге производе пољопривредних домаћинстава (чарапе, џемпери, шалови и сл.). Покретну продавницу изградили су радници железничке ложионице, а по одлуци Градског народноослободилачког одбора од 5. новембра 1941. године.²⁵

На читавој ослобођеној територији постојала је велика оскудица соли и петролеја, пошто су постојеће залихе биле исцрпене, а довоз, са подручја на којима је ових артикала било, онемогућен. Народноослободилачки одбори чинили су многе покушаје да ова питања реше. Једна већа количина соли добијена је од јединица Романијског партизанског одреда из Босне. За ову уступљену со романијским партизанима дате су одређене количине дувана, одеће и обуће. Снабдевање петролејом решено је успешно захваљујући заплењеним залихама бензина и нафте у цистернама у Јеминској Стени код Пожеге. Прављена је мешавина нафте и бензина, која је, служила за осветљење. Народноослободилачки одбори организовали су прикупљање празних бензинских буради и буради за нафту, па су у њима довлачене потребне количине бензина и нафте. Празна бурад су и одузимања уз реверс од лица која их нису хтела добровољно уступити.²⁶

За потребе војске и исхрану становништва вршен је и откуп стоке и месних прерађевина на сличан начин као што је вршен откуп жита и других намирница.

Пољопривреда и шумарство. Сви народноослободилачки одбори, а првенствено месни, морали су се озбиљно бавити и разним питањима пољопривредне производње. Тамо где у домаћинствима није било радне снаге, народноослободилачки одбори су организовали помоћ таквим домаћинствима у сређивању летине и обављању јесењег орања и сетве. То су махом биле сиромашне породице, затим породице чији су се мушки чланови налазили у заробљеништву или на војним дужностима. Обрађивана су и расадничка имања.

На тражење среског НОО у Ужицу, Градски НОО извршио је расподелу садница јабука и шљива „маџарки“ из пољопривредног расадника у Ужицу по селима ужичког среза. Саднице су продаване по 3 динара комад, а породи-

²⁵ Види писмо ГНОО Ужице број 437 од 6. новембра 1941. комесару железничког саобраћаја — докуменат у Народном музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу — Инв. бр. 24.

²⁶ Види оригинале сачуваних реверса у документима Народног музеја у Титовом Ужицу под инв. бр. 30.

цама мобилисаних и ратних заробљеника, које су биле сиромашне, саднице су даване бесплатно.

Градски НОО Ужице на једној својој седници донео је одлуку о пошумљавању најближе околине Ужица. Решено је да се пошуме рејони Старог града, Забучја, Крчагова, Доварја и Поре. У циљу извршења ове одлуке припремане су саднице, али до пошумљавања није дошло због повлачења из Ужица новембра 1941.

Чињеница да су се народноослободилачки одбори, и поред ратних прилика, озбиљно бавили и овим и сличним проблемима, показивала је бригу органа нове власти за људе и за њихове проблеме. Тиме је нова власт све више стицала симпатије и поверење радних људи.

4. ИСХРАНА И СНАБДЕВАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Поред главног задатка — старање о снабдевању фронта, сви народноослободилачки одбори имали су да се боре и са прилично крупним и сложеним проблемима исхране и снабдевања становништва. У тешким условима народноослободилачког рата ово није био нимало лак задатак. Поред доста великог броја необезбеђеног становништва на ослобођену територију свакодневно је притицао знатан број избеглица и других принудно исељених лица из разних крајева земље. Проблем је био утолико тежи што је зима била већ на прагу и што су резерве хране и других артикала биле на измаку, а требало је прихватити и помоћи бројне необезбеђене породице и породице избеглица које су се, испред одмазде окупатора, склањале у ослобођена места ужичког округа. Но, и у овако тешким условима, органи нове народне власти одредили су као свој минимални програм да свим необезбеђеним лицима осигурају хлеб, огрев и кров над главом.

У Ужицу још од првих дана стављене су у покрет све приватне пекаре и једина парна пекара која је тада постојала у граду. Градски народноослободилачки одбор набављао је жито путем откупа и из добровољних прилога. Жито је млевено у постојећим млиновима у Ужицу који су били стављени под управу народноослободилачког одбора. Жито је млевено и у малим воденицама (поточарама) у селима у не-

посредној околини града, у чему су пружали драгоцену помоћ срески и месни народноослободилачки одбори. Пекаре су снабдеване брашном из магацина народноослободилачког одбора. Да би се спречила шпекулација у трговини хлебом, Градски народноослободилачки одбор прописао је продајну цену хлеба — 6 динара килограм.

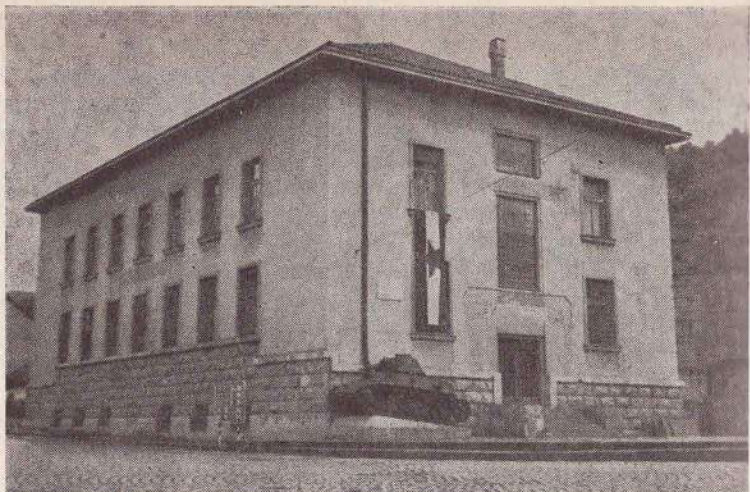
За необезбеђене грађане (породице мобилисаних, ратних заробљеника, за избеглице и интернирце, као и за остале социјално необезбеђене грађане) биле су организоване три велике мензе у којима је бесплатно дељена храна свакодневно за око 600 породица. Дељени су оброци за ручак и вечеру. Овим породицама даван је бесплатно и хлеб. Мензе — јавне кухиње радиле су непрекидно све до 29. новембра 1941. године.

На сличан начин деловали су и остали народноослободилачки одбори, а нарочито одбори у среским местима.

Народноослободилачки одбори предузимали су ефикасне мере ради обезбеђења грађана огревним дрветом. У среском народноослободилачком одбору Пожега и Градском НОО Ужице разматрана је могућност коришћења резерви угља које су се налазиле у селу Расна, пошто је довоз угља са стране био потпуно онемогућен.

Веће количине дрвета заплењене су на стовариштима трговаца у самом граду или у околним селима. У Ужицу је Градски народноослободилачки одбор донео одлуку да се за потребе војске и становништва организује превоз дрва из Јелове горе где су постојале велике количине већ исеченог дрвета. Требало је, међутим, претходно решити питање пута од места где се налазило исечено дрво до главног пута Ужице — Јелова гора. У организацији Градског НОО овај пут је, и то углавном добровољном радном снагом, изграђен за кратко време. На тај начин је омогућен довоз довољних количина дрвета у град. Партизанским породицама, породицама ратних заробљеника и осталим социјално угроженим породицама дељено је бесплатно по пола до једног кубног метра дрвета. На сличан начин решаван је овај проблем и у осталим местима.

Појединим сиромашнијим породицама бесплатно су дељене и извесне количине текстила. У границама постојећих могућности организовано је снабдевање градског и сеоског становништва шећером, петролејом и шибицама. Све ове

У овој згради било је седиште ЦК КПЈ и Врховног штаба.

послове народноослободилачки одбор спроводио је преко своје секције за исхрану и набавку и секције за расподелу огрева.

Срески народноослободилачки одбор Бајина Башта, преко своје секције за снабдевање, организовао је прикупљање добровољних прилога у циљу исхране и снабдевања необезбеђеног становништва. Грађани села Бесеровине дали су око 20 кубних метара дрвета, а село Луг слало је свакодневно по 20 литара млека у болницу. Из овог и осталих села пристизали су прилози у житу, кромпиру, купусу и месу. Веће количине млека, сира и кајмака употребљаване су за исхрану деце избеглица, којих је и у Б. Башти био приличан број.

НОО среза у Ариљу запленио је око 150 кубних метара дрвета које је било спремно за извоз. Месни НОО у селу Вране организовао је сечу дрвета за снабдевање грађанства. Добровољним радом припремљено је око 160 кубних метара дрвета. НОО у Пожеги конфисковао је око 200 кубних метара огревног дрвета које је било намењено немачкој команди у Београду. Највећи део овог дрвета подељен је сиромашном становништву Пожеге и најближе околине.

Све ове задатке народноослободилачки одбори могли су извршавати захваљујући, поред осталог, и средствима која су путем добровољних прилога грађана остваривана у Народноослободилачком фонду. Издашну помоћ у решавању проблема исхране и снабдевања становништва пружали су народноослободилачким одборима Врховни штаб и Главни народноослободилачки одбор Србије.

5. СЛУЖБА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ

Одмах по ослобођењу Ужица, штаб Ужичког партизанског одреда узео је под своју контролу болницу у Ужицу. Организована је служба војног санитета. Међу првим мерама спроведена је мобилизација лекара, апотекара и осталог медицинског особља.

У ужичкој болници приликом ослобођења затечен је већи број рањеника, а затим је свакодневно пристизао све већи број рањеника са разних фронтова са граница ужичког округа, са осталог неослобођеног подручја Србије и Санџака, па и из Босне. Мали капацитет ужичке болнице био је недовољан да прими и лечи све рањенике. Због тога је у згради Црвеног крста отворена још једна болница.

Болница у Ужицу није била поштеђена зверских напада фашистичке авијације. Због тога је главна болница из Ужица морала крајем октобра да буде премештена у зграду пољопривредне школе у Севојну.

Градски народноослободилачки одбор имао је задатак да се у целини стара за снабдевање болнице лековима и санитетским материјалом, као и намирницама за исхрану рањеника и болесника. Ови задаци, с обзиром на тешке ратне услове, били су ипак доста успешно извршавани, о чему је било речи у претходном излагању.

И у осталим среским местима (Б. Башта, Пожега, Ариље), у постојећим мањим здравственим објектима, такође је био организован прихват и лечење лакших рањеника. Сви тежи рањеници слати су на лечење у ужичку болницу.

О организовању здравствене заштите становништва старали су се народноослободилачки одбори у свим местима. Разуме се да у ондашњим оскудним условима није могло бити говора о одвојеним војним и цивилним здравственим

службама. У болницама и другим здравственим установама, где су лечени рањени борци, примани су и лечени и тежи болесници — цивили. Војни санитет и здравствена служба народноослободилачких одбора били су непрекидно у нај-тешњој сарадњи.

У сагласности са санитетом штаба Ужичког одреда, у Ужицу је било уведено обавезно дежурство лекара и то сваког дана од 19 до 8 часова, а такође и обавезно дежурство бабица и апотекара. Листу дежурства, по овлашћењу народноослободилачког одбора, одређивао је управник дома народног здравља.²⁷

Заједничком одлуком Градског народноослободилачког одбора и санитета штаба Одредa регулисан је начин издавања и обрачунавања лекова по апотекама. Одлучено је да апотеке обавезно издају лекове по рецептима које оверавају командири чета, штабови одреда, народноослободилачки одбори и војни санитет. Одлучено је да апотекари у цене лекова не могу урачунавати апотекарски рад, пошто су и апотекари били мобилисани. Цене лекова, према овој одлуци, могле су се обрачунавати само до висине коштања медицинских дрога.²⁸

Због несташнице појединих лекова било је организовано илегално набављање ових лекова из Београда и других места на неослобођеној територији. Коришћени су разни канали да би се снабдело са што више лекова.

У месецу новембру у Ужицу је била организована конференција у Команди места на којој су учествовали представници војног санитета и цивилне здравствене службе из Ужица и других места са подручја округа. Расправљана су нека важнија питања организовања болничке и амбулантне службе, начина издавања лекова и здравственохигијенских услова у војним јединицама и у позадини.

Крајем месеца октобра у Ужицу је спроведен преглед бунара и чесама и из употребе су искључени бунари и чесме код којих је установљено постојање заразних клица. Тих дана су откривене и појаве трбушног тифуса и дизентерије. Испи-

²⁷ Види спискове ноћног дежурства лекара, ноћног дежурства бабица и писмо управника дома народног здравља, упућеног свима апотекама. Документи се налазе у Народному музеју у Титовом Ужицу под инв. бр. 54, 60, 61 и 65.

²⁸ Види оригинале рецепата издаваних 1941. као и оригинале писама управника дома народног здравља упућених апотекама у Ужицу. Документи се налазе у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу под инв. бр. 36, 39, 41, 46, 51, 56, 59, 63 и 64.

тивањима је констатовано да се дизентерија шири из среза рачанског, па су преко здравствених органа и народноослободилачких одбора предузете мере за спречавање ширења ове заразе.²⁹

У граду Ужицу појачан је преглед свих кухиња и радњи са животним намирницама. Одбор за хигијену ГНОО предложио је за кажњавање један број грађана због нечистоће у њиховим локалима.

Лекари ужичке болнице организовали су и водили санитарски курс на коме је било око 40 другарица.

Болницу у Б. Башти водио је члан среског НОО др Стеван Пауновић. Болница је била под руководством среског НОО и Команде места.

Народноослободилачки одбор у Пожеги организовао је амбуланту у згради бивше жандармеријске станице. Имала је око 60 постеља, 2 лекара и 4 болничара. Санитетски материјал и лекове добијала је из Ужица и откупом од приватних апотека.

И у Ариљу је срески НОО организовао амбуланту у павиљонима народне банке.

Нове амбуланте су формиране у Чајетини и у Косјерићу.

Сви народноослободилачки одбори на чијем су се подручју налазиле апотеке, извршили су попис свих затечених количина лекова и санитарског материјала. Добар део лекова откупљиван је из приватних апотека и предаван болницама, амбулантама и војним јединицама. Откупљени лекови су плаћани средствима из народноослободилачких фондова и средствима које је додељивао Главни народноослободилачки одбор Србије.

Због велике несташнице завоја у Ужицу су од такозваног „српског платна“ израђивани завоји у већим количинама. Све те количине стављане су на располагање болницама, амбулантама и војним јединицама.

Радници железничке ложioniце у Ужицу, уз помоћ неколико инжењера и лекара, израдили су блиндирани вагон са постељама и један вагон за купање. Овај санитарски воз ишао је до близу Вишеграда и примао рањенике са фронтова

²⁹ Видети чланак „Брига о здрављу“, — „Борба“, бр. 6 од 30. октобра 1941. године — Историјски архив КПЈ, том I, књига 1, стр. 112—113.

у околини Вишеграда и Бијелог Брда. Већ у самом возу рањеницима је указивана хитна лекарска помоћ. Вагон за купање био је снабдевен тушевима и са довољно воде за купање.

У Ужицу је поново отворено јавно купатило, које је од уласка Немаца у Ужице било прекинуло са радом.

6. ~~СТАРАЊЕ О РАДНИЦИМА, СЛУЖБЕНИЦИМА~~ И ОСТАЛИМ ГРАЂАНИМА

С обзиром на тешке ратне прилике, које су последица фашистичке окупације и непријатељске делатности четника, других петоколонаша, шпекуланата и црноберзијанаца, сви народноослободилачки одбори имали су ванредно озбиљне задатке и у погледу старања за радне људе и остале слојеве сиромашног становништва. Средства којима се располагало ни издалека нису била довољна да би се сва питања запослених радника и службеника и питања социјалне заштите необезбеђеног становништва успешно решила. Но, и поред тога, у времену од септембра до конца новембра 1941. године, народноослободилачки одбори донели су неколико врло значајних одлука и предузимали су такве кораке, који су указивали на карактер нове народне власти, на сву њену бригу за проблеме радног становништва, које је представљало најпоузданији стуб ослободилачке борбе.

Међу најзначајније мере, које су у јесен 1941. донели народноослободилачки одбори у ужичком округу, спадају, свакако, одлука о регулисању кирија и одлуке о мораторијуму за дугове радног становништва, о исплати надница и плата радника, намештеника и чиновника, о помоћи незбринutom радном становништву и о помоћи избеглицама. Ове одлуке које је донео Градски народноослободилачки одбор у Ужицу, преузете су и од осталих среских народноослободилачких одбора, тако да су биле примењиване на читавој територији ужичког округа у то време (стр. 367—368).

Одлука о киријама представља, вероватно, један од првих нормативних аката народне власти у области регулисања одређених социјалних проблема становништва.³⁰ Ова

је одлука донета у интересу заштите радничких, службеничких и сиромашних занатлијских породица, чији приходи у то време нису могли да поднесу терете кирија. Одлуком су заштићене сиромашне породице мобилисаних лица, лица у заробљеништву и других сиромашних грађана, што се императивно наметало у ондашњим условима.

Друга значајна одлука Градског народноослободилачког одбора била је одлука о регулисању дугова и плата радног становништва и о помоћи небринутим породицама и избеглицама.

То је значајна одлука о мораторијуму.³¹

Треба имати у виду да велики број запослених радника и службеника није примао своје плате неколико месеци уназад пре ослобођења Ужица, или су те плате сасвим неуредно исплаћиване, што је говорило о небризи издајника и сарадника окупатора. Средства која је народноослободилачки одбор могао да стави на расположење радним људима и да их тако помогне била су исувише мала да би могла задовољити све њихове потребе. Народнаослободилачки одбор, међутим, био је обилно помогнут од Главног народноослободилачког одбора Србије у спровођењу ове значајне

³⁰ Градски народноослободилачки одбор у Ужицу донео је ову одлуку 1. октобра 1941. дакле, само пет дана по свом образовању. Одлука је у целини гласила:

„Члан 1. — Кирије за станове неће се плаћати за месеце октобар и новембар 1941. године.

Члан 2. — Ако је закупац стана материјално способан за плаћање кирије, а станодавцу је једино ово извор прихода, обавезан је да испуњава уговор о закупу.

Члан 3. — Од плаћања кирије за локале (пословне просторије) у којима се обављају радње свих врста, закупци се могу ослободити за октобар и новембар 1941. год. у овим случајевима:

а) ако је закупац мобилисан, те локал у његовом отсуству за октобар и новембар 1941. године не ради;

б) ако је закупац мобилисан, па неко од чланова његове породице обавља радњу у том локалу, али је посао тако слаб у радњи, да је приход ограничен и недовољан за одржавање његове породице.

Члан 4. — У случајевима спора станодавац се има обратити писменом молбом стамбеној секцији при народноослободилачком одбору са образложењем и доказима, па ће стамбена секција, по оцени материјалних прилика парничних странака, по свом слободном нахођењу и начелу правичности, доносити одлуку и саопштити је странкама.

Против одлуке стамбене секције незадовољна страна има право жалбе у року од три дана од саопштења.

Одлука по жалби извршна је.

Члан 5. — Ова одлука не односи се на закупце намештених соба (самце), уколико су исти материјално способни за плаћање кирије, а станодавцу је ово једини извор прихода.

Члан 6. — Плаћање заосталих дужних кирија до 1. октобра 1941. године одлаже се до 1. децембра 1941. године“.

Одлука је штампана у листу „Вести“, органу Штаба ужичког народноослободилачког партизанског одреда, од 13. октобра 1941. године, страна 3. — докуменат у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу.

³¹ Ова одлука донета је средином месеца октобра 1941. У целини је објављена у листу „Борба“ од 19. X 1941. — види Историјски архив КПЈ — том I. књига 1. стр. 20 и 26. Њен текст у целини гласи:

одлуке. Главни народноослободилачки одбор, преко Митра Бакића, члана тога Одбора, ставио је на расположење Градском народноослободилачком одбору и среским народноослободилачким одборима замашне суме новчаних средстава ради исплате надница и плата запосленим радницима, службеницима и намештеницима. Без ове помоћи народноослободилачки одбори не би били у могућности да донесу и спроведу у живот једну овакву значајну одлуку.

Велики значај ове одлуке огледа се нарочито у томе, што је она донесена у жеку рата и ванредних напора да се пре свега фронт обезбеди најнужнијим средствима. Ова одлука, као и друге мере, речито су говориле о бризи народне власти за људе и за њихове потребе, што је све било туђе дотадашњим органима старе власти.

Одлука о мораторијуму за дугове радног становништва имала је за циљ да, с једне стране, обезбеди радне људе, а с друге стране, да онемогући разним буржоаским елементима да се и даље богате и да, и у ратним приликама, наплаћују неправедне дугове, које су они сами наметнули широким масама радних људи, као што су били сељачки дугови, давани уз зеленашке камате и друге тешке услове,

„Народноослободилачки одбор у Ужицу, као слободно изабрани носилац власти слободног српског народа у нашем граду, био је увек руковођен бригом да, поред снабдевања наших јуначких партизанских одреда, у првом реду учини све што је у данашњим приликама могуће за обезбеђење небринутог радног становништва нашег града.

У том смислу, обавештавамо раднике, намештенике и чиновнике Ужица и ужичког округа да је народноослободилачки одбор Ужица донео следеће одлуке:

1. — за све дугове радног становништва, тј. оних који живе само од свог рада, проглашује се мораторијум на неодређено време.

2. — Радници, намештеници и чиновници, који су упуслени у фабрикама, радионицама, саобраћају и установама које данас раде, примаће своје наднице и плате. Услед тешких финансијских прилика, народноослободилачки одбор придржава себи право да изврши извесну редукцију плата виших категорија чиновника. Исплати ће се приступити одмах.

3. — Необезбеђеним државним и самоуправним чиновницима, који нису примили своје плате за месец октобар, биће исте исплаћене. За остале плате из ранијих месеци, пре ослобођења Ужица, народноослободилачки одбор неће бити у стању, ради тешких финансијских прилика, сада да исплаћује.

4. — Неупослени радници, намештеници и чиновници, који немају могућности да се сами издржавају, добиће одмах извесну новчану помоћ. У најкраћем року биће за све неупослене отворене јавне мензе.

5. — У питању помоћи избеглицама, — поступиће се углавном као и у случају помоћи осталом неупосленом становништву.

6. — За известан број неупослених и избеглица створиће се могућност запошљања у радовима корисним за обезбеђење фронта и становништва.

Пошто ће све ове мере тражити велика финансијска средства, народноослободилачки одбор апелује на становништво нашег града и округа да га свесрдно помогне и широко развије акцију за народноослободилачки фонд. Истовремено, народноослободилачки одбор позива све раднике и намештенике, чиновнике и остале грађане да самопрегорно и свесно врше своју дужност, јер само у заједничком напору свих нас лежи залог победе наше свете ослободилачке ствари. — Ужице, 18. октобра 1941. год. — Народноослободилачки одбор у Ужицу.“

Одлука

Народно-ослободилачког одбора у Ужицу

Народно-ослободилачки одбор у Ужицу, као слободно изабрани носилац власти слободног српског народа у нашем граду, био је увек руковођен бригом да, поред снабдевања наших јуначких партизанских одреда у првом реду учини све што је у данашњим приликама могуће за обезбеђење небринутог радног становништва нашег града.

У том смислу, обавештавамо раднике, намештенике и чиновнике Ужица и ужичког округа да је Народно-ослободилачког партизанског одреда следеће:

1.— За све дугове радног становништва, т. ј. оних који живе само од свог рада, проглашује се мораторијум на неодређено време.

2.— Радници, намештеници и чиновници, који су уписани у фабрикама, радионицама, саобраћају и устанивама које данас раде, примаће своје наднице и плате. Услед тешких финансиских прилика, Народно-ослободилачки одбор придржава себи право да изврши извесну редукцију плата виших категорија чиновника. Исплатиће се приступити одмах.

3.— Необезбеђеним државним и самоуправним чиновницима, који нису примили своје плате за месец октобар биће исте исплаћене. Заостале

плате из ранијих месеци, пре ослобођења Ужица, Народно-ослободилачки одбор неће бити у стању ради тешких финансиских прилика сада да исплаћује.

4.— Неупослени радници, намештеници и чиновници, који немају могућности да се сами издржавају, добиће одмах извесну новчану помоћ. У најкраћим року биће за све неупослене отворене разне мензе.

5.— У питању помоћи избеглица поступиће се у главном као и у случају помоћи осталој неупосленој становништвоу.

6.— За извесан број неупослених и избеглица отвориће се могућност запослења у редовима корисним за обезбеђење фронта и становништва.

Пошто ће све ове мере тражити велика финансијска сретства, Народно-ослободилачки одбор апелује на становништво нашег града и округа да га свесрдно помогне и широко развије акцију за Народно-ослободилачки фонд. Истовремено, Народно-ослободилачки одбор позива све раднике, намештенике, чиновнике и остале грађане, да самопрегорно и свесно врше своју дужност јер само у заједничком напору свих нас лежи залог победе наше свете ослободилачке ствари.

Ужице, 18 октобра 1941 год. **НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР У УЖИЦУ**

дугови радника, намештеника и чиновника које су имали код банака и великих трговаца и слични дугови. Ова одлука показала је широким слојевима радних људи на потпуну разлику нове народне власти од власти ненародних режима и окупаторске власти, које су тлачиле и поробљавале радне људе у граду и селу.

Захваљујући већ поменутој помоћи Главног народно-ослободилачког одбора Србије и акцији прикупљања прилога у Народноослободилачки фонд, донета одлука спровођена је одмах у дело. У читавом округу приступило се исплати обећаних надница и плата.

Захваљујући томе што су сва већа предузећа била стављена под управу и контролу народноослободилачког одбора или штаба Одрета, било је омогућено отварање нових радионица и радова, тако да је на тај начин остварено запошљавање већег броја незапослених, а за рад способних лица.

Избеглицама и депортираним лицима из Словеније, Босне и Македоније, преко њиховог избегличког одбора који је формиран на митингу избеглица и интернираца,³² одржаном у сали Соколског дома, одмах су додељена извесна новчана средства као прва помоћ. Осталом сиромашном становништву додељивана је помоћ у новцу, храни, текстилу и огреву. Отворене су, као што је напред већ речено, јавне кухиње, у којима се, само у граду Ужицу, дневно прехранивало око 600 породица. У времену од септембра до краја новембра 1941, Градски НОО у Ужицу издао је око 60.000 динара помоћи породицама мобилисаних лица и на име социјалне помоћи осталим лицима око 140.000. У Ужицу је организован један дом у коме је било смештено неколико десетина избегличке деце, о чијем се издржавању старао Градски НОО. Са одмаздама које је окупатор вршио по Мачви и другим окупираним подручјима у Србији и ван ње, у Ужице и друга места непрекидно је долазио велики број избеглица из тих крајева. У границама својих могућности народноослободилачки одбори прихватили су ова лица, старали се о њиховом смештају, исхрани, давали минималне новчане помоћи, а делимично их помагали и у одећи и обући.

На сличан начин и остали народноослободилачки одбори у ужичком округу спроводили су поменуте одлуке о платама и социјалној помоћи. Сав овај посао народноослободилачки

³² На овом митингу говорио је друг Едвард Кардељ.

одбори вршили су преко својих одборинка и других грађана, организованих у секцијама за исхрану и помоћ сиромашном становништву, за смештај избеглица, за збрињавање деце итд.

Срески народноослободилачки одбор у Б. Башти давао је помоћ породицама бораца и ратних заробљеника у новцу, животним намирницама, огревном дрвету, вешу, оделу, у лекарској помоћи и лековима, у смештају, а у најтежим случајевима давао је и постељину. Секција за избеглице овог народноослободилачког одбора организовала је пребацивање рањених цивила код Зворника и Љубовије у болницу у Ужицу и Бајиној Башти. Број избеглица у Бајиној Башти износио је око 1.000. За њихову исхрану организована је менза, а вршене су припреме за организовање још једне. У згради женске занатске школе било је за избеглице организовано прихватилиште са више кревета. Овај народноослободилачки одбор исплаћивао је инвалидине, а једном броју личних и породичних инвалида из села око Б. Баште повећао је нешто инвалидине, које су пре рата даване у безначајним износима.³³

Срески НОО Пожега такође је, поред спровођења одлуке о платама, радио и на другим питањима збрињавања социјално угрожених грађана и избеглица. И у Пожеги је отворена менза за ова лица. Помоћ незбринutom становништву већином је додељивана у намирницама и огреву и вршена исплата лекова, подизаних у апотеци у корист сиромашних породица. Читавом грађанству, осим најбогатијих и непријатељских елемената, била је обезбеђена бесплатна лекарска помоћ, коју је пружао лекар др Михаило Бошковић. На челу секције за решавање социјалних питања у Пожеги је био одборник Драгомир Ковачевић.

7. КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

У свим местима на ослобођеној територији округа убрзо се развила веома жива и, за ове крајеве до тада неубичајена културно-просветна активност, чији је носилац највећим

³³ У Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу налази се неколико оригиналних докумената из 1941. из среза Б. Башта — признаница о примљеној помоћи од Народноослободилачког одбора, списак око 20 лица из села Д. Црквица, Црквица, Луг којима су исплаћене инвалидине — види документа под инв. бр. 66—130.

делом била омладина. Читав културно-просветни живот организован је од стране Партије и омладине, преко културно-уметничке групе, која је тада основана. Приредбе су одржаване у самом Ужицу, у свим среским местима и скоро у свим селима. У многим селима, која су до тада тешко знала за ма какве културне приредбе, почео је да се буди интензивнији живот. Одржавани су зборови, предавања, посела и сличне приредбе са позоришним комадима, рецитацијама, песмом и музиком. Становништво, нарочито омладина, радо је посећивало ове приредбе. Народноослободилачки одбори пружали су помоћ свим облицима културно-просветне делатности на њиховом подручју. Присуство ЦК и Врховног штаба и непосредна помоћ многих другова из руководства Устанка давали су посебно значајан печат читавој културно-просветној активности у ужичком крају у то време.*

У селима и у мањим местима народноослободилачки одбори старали су се о поновном отварању основних школа и обезбеђењу бар најминималнијих услова за њихов рад. Основне школе радиле су свуда где су то ратне прилике дозвољавале. Средње школе нису могле, у овом времену, да отпочну са радом, мада су чињени напори и у том правцу. У Ужицу, збор честих бомбардовања, основна школа је радила са честим прекидима. Треба, при томе, истаћи да је велики број просветних радника сарађивао са народноослободилачким одборима. Са просветним радницима у Ужицу вршене су припреме за штампање једног буквара.

Градски народноослободилачки одбор у Ужицу дао је иницијативу за оснивање књижнице и читаонице, која је отворена у просторијама Соколског дома (данас дом ДТВ „Партизан“). За ову књижницу прикупљене су књиге које су припадале гимназијским и ђачким дружинама, а један

* Током рата, на слободним територијама, повремено су окупљани и груписани борци уметници, да би и на други начин, не само са пушком у руци, и својим радом као глумци, сликари, музичари и књижевници, дали свој прилог народној револуцији. Прво такво груписање — у овом случају сликара — остварено је још 1941. у Ужицу, у „Ужичкој републици“.

Почетком новембра 1941. године у ослобођеном Ужицу, на иницијативу Врховног штаба, формиран је сликарски партизански атеље. Организовали су га Бора Барух (из Космајског партизанског одреда), Пиво Караматијевић (из Златарског одреда) и Драган Вуксановић (који се налазио у Ужицу). Атеље је био смештен у једном одељењу на првом спрату бившег хотела „Златибор“. Нађени су негде штафелаји, набављене боје и хартија, а дошло се и до комада линолеума.

У овом атељеу је израђено „више плаката у техници лавираних цртежа и тампера“. Уметници су „иако са невешто импровизованим резачким алатом израдили низ заглава и вињета за бројна издања врло разноврсне и разгранате партизанске штампе“. (П. Караматијевић: Партизански атеље у Ужицу 1941. „Политика“ 1. и 2. V 1961). — Нап. ур.

број књига набављен је као добровољни прилог грађана, који су се одазвали позиву Градског НОО да из својих приватних библиотека помогну отварање књижнице и читалионице.³⁴

Културноуметничка група, која је била формирана као „Уметничка чета” Ужичког партизанског одреда, извела је велики број приредаба у граду Ужицу, а и у другим местима округа. Програм ових приредаба био је редовно богат и разноврстан. Поред осталог, ова уметничка група извела је и актуализирани позоришни комад „Почетак буне на дахије”. На приредбама је редовно даван и популарни „врабац”, у коме су на духовит начин обрађивани актуелни политички догађаји у земљи и иностранству. У живом сећању је, поред других, остала врло успешно изведена тачка на једној приредби: карикатура Данкелмана (немачког заповедника у Србији) кога, док пљачка српске њиве, нападају партизани. Изведен је и један фестивал народних игара и песама.

Поред ове културноуметничке групе, приредбе су организовале и изводиле и мање групе омладине у свим осталим местима, а нарочито на поселима која су често организована у разним селима. Једну такву приредбу извели су и рањени партизани који су се налазили на лечењу у Ужичкој болници у згради Црвеног крста. Све те приредбе, како у градовима тако и у селима, наилазиле су на топао и широк пријем код становништва и дизале борбени дух и морал грађана.

Поводом прославе 24-годишњице октобарске револуције у Ужицу је у малој сали Соколског дома била организована изложба о СССР-у. Изложба је у Ужицу била отворена недељу дана, а затим је приказивана и у другим ослобођеним местима.

Познато је да је у Ужицу у то време радила интензивно и једна штампарија (бивша Романовића штампарија). Штампано је 15 бројева „Вести”, органа штаба Ужичког партизанског одреда, а од 19. октобра 1941. године штампана је и редовно издавана „Борба”. Редакција „Борбе” била је смештена у згради хотела „Палас”. У Ужицу је издато и неколико бројева „Омладинске борбе”. Штампано је и неколико мањих публикација („Антифашистички омладински митинг у Москви”, „Антифашистичке песме”, „Победа ће

³⁴ Види лист „Вести” број 15, од 17. октобра 1941. — докуменат у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу.

Зграда бившег Соколског дома у Ужицу, у којој је 1941. године радила културно-уметничка група. У овој згради је октобра 1941. године основан Народноослободилачки омладински савез Србије.

бити наша"). Такође је почето са штампањем већег тиража „Историје СКП(б)". Поред тога овде је штампан и већи број пропагандних плаката, прогласа, летака и одлука.

„Борба" и остали штампани материјали разашли су из Ужица у разне крајеве земље, на ослобођена и на неослобођена подручја, и у војне јединице.³⁵

8. ПРОТИВАВИОНСКА И ПРОТИВПОЖАРНА ЗАШТИТА И ОСТАЛЕ ДЕЛАТНОСТИ

Сва већа места на ослобођеној територији, а нарочито Ужице и други срески центри, била су стално изложена бомбардовању од стране немачке авијације. Мета најчешћих напада била је фабрика оружја, а затим болнице и други јавни објекти.

³⁵ Кратке вести о приредбама и другим културнопросветним манифестацијама објављиване су често у „Борби". Тако о тој активности постоји прилично података. Види нпр. „Борба" бр. 5, 13, 14, 18 — Историјски архив КПЈ, том I, књига 1, стр. 93, 264, 265, 282, 349—352, итд.

Омладинска борба

ОРГАН САВЕЗА КОМУНИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ИЗДАЈИ СВЕТОГ ПОСРЕДНИКА

Година I

Београд, петак, 24. новембар 1941.

Бр. 2 — Цена 2 дин.

ПОЛОЖАЈ НАШЕ ОМЛАДИНЕ НА ОКУПИРАНОМ И ОСЛОБОЂЕНОМ ПОДРУЧЈУ

Давнина, положај наше омладине врло је тежак — млада генерација преживљава одлучне часове. Разлике о томе хоће ли народи Југославије нешто остати робом немачких фашистичких окупатора, или ће смрвити агонизиралог усташа и његове слуге, уништити ропство, глад и беду и освојити слободу коју сви толико желимо очекују.

Некада наша омладина није постојала — кичу преца испричавајући на то неће учинити ни данас. Када су били у питању њена будућност и српска њена омлада она је, по примеру својих храбрих предака, изишла у борбу против народног непријатеља, кровочиних фашистичких окупатора. У тој тежкој и крвавој борби, млада генерација налази се у првим редовима. Она свакодневно показује велику храброст, жртвеност и издржљивост — то је да је у нашем доживљају што се њеном народност јасно тако силно изобличио и што је један део наше тежкогаче окупираних окупаторске чизме, опорављачи се од рана које му је задано фашизам.

Али, док се један део наше земље окупирала, други преживљаје тежак часове. Положај омладине у ослобођеном крајевима није ни много лак. Она је, заправо, таква да постоје скоро немилостиви. Масовна глад и бесприлици, живот без живота и радости, ствара маторија и масовна стрепња најбољих омладинских борца — то је живот омладине у окупираним подручјима. Али и поред тога, могућност успешне борбе против таквог стања ствара огромна је јер се ради о животу и смрти, о опстанку наших народа и све омладине. Омладина ту мора извршити мобилизацију свих својих снага. Мора се сваком и последњем омладинцу објаснити колико му опасност прети од фашизма, да је то акадија која хоће да уништи све што је најбоље и слободозаљачно и да донесе ропство и беду читавом човечанству. Свакоме се, такође, мора објаснити шта га чека после свима крвавог фашистичког терора. Треба му говорити о оном лепшем животу који долази, животу у коме неће бити крваве окупаторске чизме и у коме ће омладина живети животом који јој, као народној узданици, стварно и припада. Да би се тој животу што брже постигло, потребно је немишљиво уништити све оно што непријатељском окупатору може да користи. Ниједан мост, ниједна магистрала, ниједна железница, ниједна железничка пруга не сме остати читаво. Сва богатства наше земље која непријатељ данас користи, претворити у прах и пепел! Немилостиво уништити

све оно, ким су у служби окупатора. Сви ми морамо помоћи свету, народно-ослободилачку борбу наших народа!

На оном делу територије који је ослобођен од фашистичких путера, омладина има велике могућности да свестројо развије своје делатност и да оживи све оно што је раније било забутано. Ту се може поставити питање уједињења снага од стране окупатора. Сада је стање такво да се сва омладинска снага мора до максимума искористити и ставити у службу оживљавања. Зато ова омладина мора стотоструко напрегнути све своје снаге. На првом месту, она мора помоћи своје борбе слободу. Говорити не смеју ни у чему оскудевати — све за фронт наше праведне борбе. Они, који су на фронту, нека постане да се боре јачко и јасно као и ми, док не дођемо до победе. Нека омладина у првом редовима издржи промену једног са друге снаге неустрашива омладине наших народа!

Наша се омладина мора ујединити на омладину Сојетског Савеза, који се данас бори са непријатељима југослава, дубоко уједињена и пројекта једном изишћу да се фашизам, највећи непријатељ омладине и читавог човечанства, уништи а народима читавог поробљеног света једном гране сунице слободу. Сојетска омладина даје данас велике жртве, она потицама лице својим драгоценим крв, крв снага, који су до јуне само са постоном у устима израђивали своју дивну доживљају. Она зна колика опасност прети свом културном свету од фашизма и зато не штеди своје снаге. Та омладина мора постојати! Нашој омладини, као пример највеће жртвености према свом народу и највеће борбе према непријатељу. Нека се наша омладина ути на њеном примеру јединства и њене мобилизације свих младих снага, како на фронту тако и у доживљају, у служби светог ослободилачког рата!

Мобилизацију све наше снаге, ставити их у службу народа и, у заједници са сојетском омладином и са омладином свих слободозаљачних земља, уништити фашизам, смрвити разбојнике који су криви за млинове њених живота — то су задаци младе генерације наших народа, то су задаци оних у које је читав народ узро очне и од којих очекује пуну и скору помоћ.

Због честих бомбардовања у Ужицу је организована посебна служба противавионске одбране и противпожарна служба. Службом противавионске заштите руководио је Миленко Томић, учитељ из Горобиља. Ова одбрана располагала је једним противавионским топом и противавионским митраљезом. Изграђивана су склоништа за становништво ради заштите од бомбардовања. У једном тракту трезора народне банке било је уређено и доста добро опремљено једно веће склониште за заштиту од бомбардовања. У том склоништу, приликом експлозије, изазване у трезору саботажом непријатеља, погинуло је око стотину цивилних лица која су се у моменту експлозије затекла у овом склоништу. Била је организована и служба обавештавања о наиласку непријатељских авиона и опасности од напада из ваздуха, на коју је грађанство упозоравано сиренама. Мања склоништа била су изграђена на неколико различитих пунктова у граду и она су грађанима омогућавала брзу заштиту од напада из ваздуха. Изградњом склоништа руководио је инжењер Велисав Драговић.

Противпожарна служба била је организована у истој згради где се налазила и градска милиција. Противпожарном јединицом командовао је Миленко Ђоковић Чуљо.

У већој или мањој мери поједини народноослободилачки одбори бавили су се и другим делатностима које је живот у позадини наметао. Тако је Градски народноослободилачки одбор у Ужицу организовао оправку водовода на свим оним местима где је водовод био оштећен бомбаровањима ради одржавања водовода и водоводних инсталација у исправном стању и обезбеђењу извора за снабдевање града водом. У граду је такође извршено калдрмисање неколико улица, при чему су као радна снага коришћени заробљени Немци који су били смештени у Ужицу. У неколико случајева издаване су и грађевинске дозволе за зидање нових стамбених зграда. У Ужицу и Пожеги вршена је оправка електричне мреже.

Народноослободилачки одбори вршили су и функције судске власти у свим грађанским и ситнијим кривичним стварима. У Б. Башти постојала је посебна судска секција на челу са председником Среског народноослободилачког одбора. Према сећањима учесника, ова секција интервенисала је у неколико случајева (нпр. у случају обијања задруге,

крађе и убиства у селу Костојевићима). Она је решавала и неколико стамбених спорова (отказ стана Миловану Пантелићу). У Ужицу су органи народноослободилачког одбора на захтев грађана, такође интервенисали у неколико спорова. Донето је и једно решење о деоби, а такође је извршена потврда једног тестаментa. Народноослободилачки одбор у Пожеги решавао је више мањих кривичних предмета.

9. РАД НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА НА СУЗБИЈАЊУ АКТИВНОСТИ НЕПРИЈАТЕЉА У ПОЗАДИНИ

Непријатељски елементи су непрекидно, за све време постојања слободне територије, кроз разне канале и разним средствима, настојали да отежају и онемогуће организовање позадине, мобилизацију грађана на задацима ослободилачке борбе и рад позадинских власти (команди места и народноослободилачких одбора). Поред директног притиска на поједине одборнике, (директне претње њима и њиховим породицама) с намером да поколебају појединце и да их макар пасивизирају у односу на задатке народноослободилачког покрета, петоколонашки елементи деловали су и путем саботажа, шпекулације, црне берзе и другим сличним средствима. Под притиском и из страха од одмазде за учешће у раду у народноослободилачким одборима, врло мали број одборника је одустајао од својих задатака и обавеза према народноослободилачком покрету.

У Ужицу су једне ноћи четири непозната лица покушала да онеспособе и униште електричну централу. Захваљујући будности органа народне страже и самих грађана овај покушај није успео.

Непријатељу је успело да 22. новембра по подне сабогажом упали експлозив који је био склоњен у трезору народне банке, ради чега је дошло до експлозије у фабрици оружја и цивилном склоништу и до погибије око 200 лица — радника у фабрици оружја и грађана који су се затекли у склоништу од напада из ваздуха.

Народноослободилачки одбори водили су врло енергичну борбу против пете колоне. Народне страже, други органи народноослободилачких одбора, па и сами одборници откривали су и хватали петоколонашке елементе и предавали их

војним властима и народном суду. У откривању и гоњењу ових непријатеља учествовали су и остали грађани.

Војни суд при команди Ужичког одреда оштро је кажњавао ухваћене народне непријатеље. У „Вестима“ од 7. октобра 1941.³⁶ објављена је пресуда Народног суда којом су осуђена на смрт осморица слугу окупатора (срески начелник Јован Алексић, полицијски писар Милорад Максимовић, банкар љотићевац Милан Влашић и др.).

Нарочито интензивну борбу водили су народноослободилачки одбори против лица која су настојала да се користе и богате у тадашњим тешким условима. Богати трговци, занатлије и сељаци склањали су и прикривали залихе хране и других критичних артикала (петролеј, со, шећер, текстилна роба итд.). Они су ове артикле продавали „испод руке“ и по несразмерно високим ценама. Против оваквих појава вођена је широка и врло енергична борба. Прикривана роба је редовно заплењивана, а против ухваћених црноберзијанаца и шпекуланата изрицане су високе новчане казне.³⁷ Сва заплењена роба и наплаћене казне представљале су приход Народноослободилачког фонда. У откривању и хватању црноберзијанаца и шпекуланата помагали су и грађани.

Судски органи народноослободилачких одбора енергично су наступали и противу лица која су се бавила крађом, коцком и сличним пословима. Тешки случајеви предавани су војним органима. Срески народноослободилачки одбор у Б. Башти донео је и посебну одлуку о забрани коцке на подручју среза рачанског и на основу ове одлуке изрицане су казне.³⁸

При свим народноослободилачким одборима формиране су народне страже (у неким одборима оне су и тада називане-народна милиција) са задатком да се старају за одржавање реда и безбедности на подручју народноослободилачког одбора, на пружању помоћи и обезбеђења при извршењу појединих задатака народноослободилачких одбора и ради непосредног извршења појединих одлука и других аката народноослободилачких одбора. Ове страже су биле у пот-

³⁶ Докуменат се налази у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу.

³⁷ Види чланке у „Борби“ бр. 7 од 1. новембра и бр. 15 од 18. новембра 1941. године, Историјски архив КПЈ, том I, књига 1, стр. 131—132 и 287—288.

³⁸ Види оригинал одлуке СНОО Б. Башта од 6. XI. 1941. године — докуменат у Музеју устанка 1941. Титово Ужице — инв. бр. 130.

пуности на служби и под управом народноослободилачких одбора.

У граду Ужицу постојала је градска милиција чији је командир био Жика Живановић, а политички комесар Милутин Мијатовић.

У Б. Башти постојала је народна стража са око 40 чланова. Командир страже био је Милоје Карадаревић, а политички комесар Спасоје Николић. Према сећањима појединих другова у пожешком срезу било је око 60 стражара у народној стражи при среском народноослободилачком одбору, од чега у самој Пожеги 12 стражара. Просечан број стражара у појединим селима кретао се између 6 и 15 људи.

Народне страже снабдевале су се оружјем које су оне саме прикупљале на терену. Овако прибављеним оружјем наоружавали су се и одборници народноослободилачких одбора, који су и сами, поред осталог, вршили службу обезбеђења слободне територије.

*

Приликом повлачења са ослобођене територије, народноослободилачки одбори су се старали о извлачењу војног материјала и резерви хране и о заштити и повлачењу цивилног становништва. Градски НОО у Ужицу организовао је благовремену и планску евакуацију незаштићеног становништва. У том циљу издао је 28. новембра проглас следеће садржине:

СРБИ И СРПКИЊЕ

Ужичани и Ужичанке,

Херојска борба јуначких партизанских одреда свакодневно наноси тешке ударце фашистичким зликовцима и његовим проданим петоколонашким слугама. Немачки зликовци у сарадњи са недићевским, љотићевским и пећанчевским псима удружено нападају са недавно разбијеним и подлим издајцима који су били у редовима војно-четничке организације, да крвљу стечену слободу једног дела ослобођене Србије поново запечате зверским клањем и уништавањем читавог слободарског српског народа.

Ситуација је озбиљна. Немачки крволоци су навалили са проданим изродима нашег народа. Они су продри из Ваљева. Наше, славом овенчане партизанске чете задржале су непријатеља у његовом продору. Али опасност није прошла. Бију се битке кржаве и тешке. Ужицу прети опасност, ако се читаво грађанство, све што је кадро и способно пушку носити не одазове позиву: да стане на браник нашег драгог Ужица, на браник живота неборачког становништва.

Радници,

Као и увек будите у првим борбеним линијама одбране нашег слободарског Ужица. Чврсто држите у вашим жуљевитим рукама пушке и гађајте погане фашистичке и петоколонашке псе.

Сељаци,

Сви до једнога у борбу за одбрану Ужица, јер самим тим браните прилаз вашим селима. Брзо се мобилишите и ступајте у редове бораца и јунака нашег народа.

Грађани и интелигенцију,

На примеру радника и сељака, а у одбрани Ужица, мобилишите све своје редове у борбу, у коју вас позивају храбре партизанске чете. Из своје средине избаците оне који роваре и хушкају. Примите пушке, јер тим пушкама браните животе ваших милих и драгих, жена, деце и нејаких.

Ужичани и Ужичанке, Срби и Срикиње,

Будимо спремни и на евакуацију неборачког становништва. Не дозволимо да цивилно неборачко становништво страда од бомбардовања. Будимо спремни, ако то устреба, и да читав град иселимо, ако би окупатор и даље продирао. Већ од данас, сви они који на селу или где било имају рођаке, познанике, пријатеље могу се евакуисати. Најнужније и најпотребније понети собом. Остало неборачко становништво које нема тих могућности, пријављиваће се по квартовима, и, кад загрози непосредна опасност Ужицу оно ће се са одређеним планом евакуисати:

I квартал: Теразије, Град, Кошница, пријављиваће се у кафани Босна.

II квартал: Пора, Росуље, пријављиваће се у Шумској управи.

III квартал: Клисура, Пашиновац, Слануша, пријављиваће се у кафани Неђе Радовића.

IV квартал: Царина, Ракијска пијаца, пријављиваће се у кафани Новака Вељашевића.

V квартал: Доварје, Липа, пријављиваће се у кафани Будимира Ушендића.

VI квартал: Мегдан, Метелиште, Доња чаршија са Градском малом, пријављиваће се у кафани Михаила Пашића.

Рејонске комисије почеће рад у 7 сати ујутро.

Ужичани и Ужичанке,

И у најкритичнијим данима будимо храбри, јуначни и поносни својим српским именом. Данас наше српско име широм читавог света проносе својим херојским борбама славни наши партизански одреди. Са јунаштом, без страха и панике, будимо на све спремни и приправни.

Хватајмо петоколонаше и одмах их достављајмо нашим властима.
Онемогућимо паничарима да шире страх и панику.

У највећем реду и миру извршимо задатке, онако како то доликује јуначком српском народу.

Живело слободно Ужице!

Живела слободна Србија!

Живели партизани, јунаци и борци-заштитници слободе српског народа!

Сви до једнога у борбу и победу против немачких фашистичких целата и петоколонашких изрода.

28 новембра 1941 г.

Народно-ослободилачки одбор
у Ужицу

*

*

*

Материјали у изложеном прегледу, иако нису потпуни, могу бар приближно да створе представу о активности првих народноослободилачких одбора у ужичком крају. Данас, из двадесетогодишње ретроспективе, може се оценити сав значај те активности. Делатност ових народноослободилачких одбора била је свакако веома широка и плодна: од организовања привредног и осталог живота позадине, мобилизације за фронт и снабдевања фронта, до старања о становништву у позадини фронта, о његовој безбедности, запослењу, снабдевању, о незбринутим избеглицама, о здрављу грађана, једном речју о њиховом свакодневном животу и њиховим потребама. У извршавању својих задатака, народноослободилачки одбори имали су најширу подршку свих радних људи и читавог родољубивог становништва и баш зато су и могли одговорити својим задацима. Народ ужичког краја се још у првим данима Устанка осведочио у вредност нове, револуционарне власти и у њој сагледао перспективу свог потпуног ослобођења.

Значај народноослободилачких одбора у ужичком округу је и у томе што они спадају међу најраније формиране органе народне власти у нашој земљи. Ту, у ослобођеном Ужицу, уз директно учешће друга Тита, и осталих чланова Централног комитета КПЈ, разрађене су прве идејно-политичке поставке о народној власти и стечена прва практична искуства, која су била од велике користи за даљи развој и изградњу власти радног народа у нашој земљи.

ЈЕВРЕМ ПОПОВИЋ

ЧЕТВРТИ ДЕО

УЖИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ПОСЛЕ
ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

УЖИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ПОСЛЕ ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Услед даноноћних борби које је Ужички одред током офанзиве водио на широком простору, његове јединице су биле растурене у већим или мањим групама. Али оне су биле још увек способне и спремне за борбу, без обзира што су дуже време затварале више праваца којима су Немци нападали на слободну територију.

Руководства чета углавном су знала за општу директиву друга Тита, којом је одређен правац повлачења и начин борбе против Немаца: избегавати фронталне борбе, а са мањим деловима јединица забацити се окупатору за леђа и дејствовати у његовој позадини. Команде чета и борци при извршењу ове директиве тежили су више овом другом — да се главним немачким снагама забаце за леђа и остану на терену око својих села и градова.

То су покушале скоро све чете Ужичког одреда, али с обзиром на снагу окупатора, која је у то доба била знатна на подручју ужичког округа, јер су се ту нашле главнине 342. и 113. пешадијске дивизије, које су у то доба бројале свака по 20.000 људи, као и делови 714, 717. и 704. — то им је само делимично полазило за руком. Да су се делови ових дивизија налазили око Ужица, видимо из њиховог документа од 7. септембра у којем се наређује 113. пешадијској дивизији да смени неке од ових јединица.

Поред ових окупаторских трупа у то доба су по селима и шумама на територији ужичког округа биле бројне неди-

ћевско-четничке банде. Оне су извршавале злочине над партизанским породицама и ухваћеним партизанским рањеницима. Њихов основни задатак био је — ликвидирати у корену партизански покрет, док су још немачке јединице на терену западне Србије.

Ради тога је било врло тешко остварити у то доба опстанак јединица на терену ужичког округа. Бројне четничке групе одмах су сазнале за места боравка партизанских снага, те су, било саме или са Немцима, вршиле сталне нападе. Свакодневне борбе у овако тешким условима чиниле су да се партизанске јединице нагло смањују, а рањавање, болести, а делом и знатни губици су такво стање још више погоршавали. Глад, зима и губитак слободне територије уливали су малу наду на добар исход, па су сматрали да ће код својих кућа успети да се склоне и сачекају крај непријатељске офанзиве.

Пробијање ка Санџаку, даље од комуникације, било је лакше решење. Али, то је опет давало могућности Немцима и четницима да пре избију на Увац. Међутим, ни такво кретање није било сасвим лако. Нарочито је то било тешко првих дана месеца децембра, када су се по теренима Златибора налазиле немачке јединице расуте по групама. Ове групе, навођене немачком авијацијом, откривале су партизане који су се кретали ка Санџаку.

Поред немачке пешадије налазили су се недићевци и четници, који су хватали и убијали мање групе, заостале и изнемогле појединце, а већим групама сталним нападима успоравали кретање, тако да су Немци пристизали и онемогућавали правилно одступање. Ово присуство немачких јединица омогућило им је да спроводе свој план против партизанских снага.

Поред борбених јединица, тих дана преко Златибора могле су се видети и друге колоне које су сачињавали људи, жене и деца, који су бежали испред окупатора, а нарочито испред њихових слугу — четника. Ове колоне народа морале су се ослањати на наше борачке јединице да би се заштитиле од пљачке и убијања. Иако су ове групе народа отежавале повлачење, јер су поред гужве на путевима отежавале и смештај, нарочито рањених другова, ипак, с обзиром на злочине који су их очекивали ако се врате, није се могло наредити да не одступају. Али, како је тада на златиборском

платоу владала велика хладноћа, а требало је вршити непрекидне покрете уз стално митраљирање из ваздуха и уз сталне, веће или мање препаде четника (а иза леђа су нападали Немци), то се ово повлачење народа претворило у одступање, пуно опасности за живот. Неки су успели да се прикрију у сеоске колибе и шуме, па су се касније ноћу враћали својим кућама.

1. СТАЊЕ УЖИЧКОГ ОРЕДА ПОСЛЕ ЗАВРШЕТКА НЕМАЧКЕ ПРОТИВОФАНЗИВЕ

Ситуација последњих дана немачке офанзиве наметала је штабу Ужичког ореда да интервенише на врло широком подручју, што је условило велико разбацавање јединица. Тако после пробоја немачких колона и заузимања Ужица извесне чете нису имале више везе са штабом одреда и биле су присиљене да доносе самосталне одлуке. У првој половини децембра Ужички одред се налазио у неколико одвојених групација. Једна таква групација формирала се у Санџаку, од оног дела Ужичког одреда који се затекао на положајима јужно од Ужица, и своје повлачење је одмах усмерила у правцу југа, бранећи комуникацију према Златибору. Ове јединице су дејствовале у непријатељској позадини и успевале су да донекле успоре офанзивне операције немачких трупа.

У Санџак стижу другови који су обезбеђивали разне транспорте или рањенике, повлачећи се испред Немаца преко Златибора. Од њих се стварају нове јединице, а стижу и неке целе јединице. Тако је у то време стигла и Моравичка чета, која је у Ужицу обезбеђивала Врховни штаб. Ова чета била је склоњена у трезоре, јер су напади из ваздуха били учестали, тако да су је Немци, уласком у Ужице, затекли у трезорима, али су они ипак успели да се без икаквих губитака извуку из склоништа, праћени јаком немачком ватром. Увече 2. децембра стиже и 4. ужичка чета са којом је био комесар Ужичког батаљона — Љубодраг Ђурић. После пробијања Немаца на Буковима ова чета је одступала источно од Косјерића и 30. новембра 1941. године нашла се у селу Здравчићима крај Пожеге, где је била бомбардована од немачких авиона. Увече је прешла

пут и пругу Пожега — Ужице код села Узића, па је преко Дрежника и Муртенице стигла на Увац. Неколико дана доцније на Увац су стигле 3. ужичка и 1. златиборска чета.

Трећа ужичка чета, која је у доба немачког напада била на положајима према Италијанима код Бијелог Брда, морала је при крају немачке офанзиве напустити тај терен јер су пред њу четници¹ поставили такав захтев, а у противном претили су да ће заједно са Немцима организовати напад на њих. Да би се избегла борба, која није давала никакве изгледе на успех, чета се пребацила на планину Златибор у село Семегњево. Ту су већ биле неке групе партизана. Немци су тих дана систематски претресали Златиборску висораван. Зато је требало што пре отићи са овог терена. Донета је одлука да се у две групе пребаце на планину Тару, одакле је било могуће извршити покрет у Босну, или дубље у Србију ка Ваљевском одреду.

Покрет је извршен ноћу, али услед тешког терена ишло се споро, па је колону затекло јутро испред Шаргана. Током дана није било могуће прећи овај превој, јер су Немци имали јаке снаге око пута и пруге Кремна — Шарган. Зато је одлучено да се предани у Ђокића колибама.

Међутим чим је свануло Немци су осетили присуство јединица, па су отворили ватру. Дрвене зидове колиба бушили су митраљежи, па је чета била приморана да одступи.

Трећа ужичка чета после овога предузима одступање преко Великог врха (кота 1182) и села Шљивовице. На овом путу срела се са Златиборском четом (која је одступала са Црнокосе). Она је преко Јелове горе и Поникава дошла на пругу Ужице — Вардиште, коју је прешла западно од Биоске. Истог дана 3. и 1. златиборска чета заједно су наставиле покрет ка Санцаку. Успут су имале неколико сукоба са четницима које су успеле да разбију и ујутру, следећег дана, стигле су у село Доброселицу. Ту су ухватили везу са замеником комесара Ужичког одреда Слободаном Пенезићем.

После задржавања од два дана у селу Доброселици, ове чете добиле су наређење од Пенезића да крену према селу Радојни, које се налази са друге стране реке Увца у Санцаку. У каквим се тешким условима вршило ово повлачење и

¹ Овде се ради о босанским четницима са којима је био друкчији однос. Мада су они преко мајора Дангића били повезани са Дражом Михаиловићем, ипак су босанске четничке масе 1941. године нерадо ишле на партизанае.

прелазак у Санџак видимо из прибелешке коју је тих дана водио Иво Лола Рибар, где каже:

30. новембра и 1. децембра 1941. године по цео дан су преко моста код села Радојиње и на Броду према Врањешима прелазиле партизанске јединице. Са борцима су се кретале и жене са децом, било је старих људи и болесних. Људи су носили оружје, успут их је пратила суснежица, био је то туробан збег. Ту и тамо чуо се плач деце. Појединци су гонили стоку. Око четири сата поподне наређено је да се запали мост. Био је то гест предострожности, јер су се не тако далеко чуле експлозије граната, авионских и ручних бомби. Мост је још горео. Али преко њега су претрчавали уморни партизани из Србије. Кад су се запаљене греде срушиле у реку, на обали с оне стране србијанске, и даље су придлазиле партизанске јединице.

Изморене јединице и људи су се смештали по кућама оближњих села. Делови Ужичког партизанског одреда су били у школи села Радојиње. Села Рутоши и Врањеши такође су била крцата партизанима. Најтеже је било што се морало водити посебна брига око смештаја и лечења рањеника, међу којима и оних који су страдали у ужичким трезорима.²

Најтежа је ситуација била за јединице које су се налазиле испред Немаца и биле оријентисане према Санџаку. Оне су морале брзо отступати, јер су их гонили тенкови и моторизоване јединице. Немци и четници су 1. децембра око 17 часова пристигли на Увац. Они су успоставили фронт на Увцу, тако да је створена нова опасност за заостале јединице у случају повлачења према Увцу. Међутим, авиони су пратили одступајуће колоне и преко Увца, тако да су са његове десне обале Немци и четници гађали бацачима колоне које су прешле у Санџак. Овај напад је био праћен надлетањем авиона. Зато је у Радојни настало комешање међу избеглицама, где је било највише жена и деце. Борци који су се ту затекли одмах су посели положаје на левој страни Увца. Пристизањем нових јединица одбрана је појачана. Једно време изгледало је као да Немци и четници намеравају да пређу Увац. Међутим, дочекани јаким отпором са друге стране, изгледа да су одустали од тога.

Партизани су се повлачили из Србије кроз немачке и четничке положаје, па су се у току целе наступајуће ноћи уочи 2. децембра преко гредица порушеног моста пребацивале у Санџак.

У јединицама, које су под овако тешким условима стигле у Санџак, борбени морал није могао бити на потребној висини. Међутим, чланови Врховног штаба и ЦК

² Зборник I/1, стр. 289.

Партије су брзом интервенцијом успели да поправе ово стање. Они су од окрњених и преполовљених чета створили нове јединице које су постале одлучније, војнички јаче. Тако су оне, после краћег одмора, оспособљене за даљу борбу.

Чланови Врховног штаба и ЦК, као и ПК Србије, својим присуством убрзали су сређивање јединица, а од пресудног значаја био је смештај и исхрана рањеника, што је у овим условима био врло важан фактор. Они су и објашњавањем општеполитичке ситуације у свету, а посебно код нас, подстакли нову наду која је код многих наших јединица битно утицала на морал. Избору командног кадра посвећена је велика пажња. Партијске организације отпочеле су да раде пуном активношћу. Губици у офанзиви, који нису били баш мали, попуњавани су новим борцима. На састанцима је претресано држање бораца и комуниста у протеклој офанзиви. То је у великој мери ободрило борце који су за кратко време поново повратили старо расположење и морал. Предах који је створен омогућио је одмор борцима и стабилизовао је наш фронт на Увцу.

За то време у Србији јединице Ужичког одреда бориле су се на својој територији.

На подручју одреда отале су следеће групације: пожешко-ариљска — западно од Пожеге и Ариља, ужичка — село Буаре крај Ужица и рачанска — Тара планина, Калужерске Баре.

Ариљске чете су после повлачења од Прањана прешле пут и пругу Пожега — Ужице код села Висибаве и стигле у село Радобуђу. Из Пожеге је одступала 1. пожешка чета ка селу Роге и Сврачкову, а ту је од Прањана приспела и 2. пожешка чета. Ове јединице прихватио је комесар Ужичког одреда, Милинко Кушић, и са њима и деловима из других одреда, који су се ту затекли, организовао неколико успешних акција.

Друга групација Ужичког одреда нашла се тих дана северно од Ужица. Ове чете стигле су после борбе са Немцима са положаја Букови у село Буар и Стапаре. Ту се спајају 1. и 2. чета.

Северозападно од Ужица била је трећа група — рачанске јединице на планини Тари. Ова група имала је две чете које су ушле у батаљон који је тих дана формиран.

Немачке, четничке, недићевске и љотићевске јединице биле су везане за фронт на Увцу. Али оне нису биле једина опасност, због чега се на Увцу морало брзо интервенисати. Не само да су са севера Немци вршили притисак, него су се ту у близини налазили и италијански гарнизони — Прибој, Бистрица, а да не говоримо о опасностима непријатеља из Нове Вароши и са положаја код Тикве.

Свакако да су тих дана тежак и орговоран задатак имале санџачке јединице, које су својим присуством на тој територији омогућиле да на левој обали Увца не буде непријатеља. Оне су заиста учиниле све што су могле да створе што безбеднији положај србијанских јединица које су одступале.

По преласку 4. ужичке чете, Ужички одред у Санџаку је имао своје четири чете. Овај број чета знатно побољшава обезбеђење фронта на Увцу, а исто тако омогућује јачи притисак на италијанске гарнизоне 386. пешадијског пука. Снаге са којима се располагало нису биле довољне за јачи притисак на Нову Варош, мада су Италијани били знатно ослабљени у својим гарнизонима у овом делу Санџака ради слања појачања пљеваљском гарнизону који је био угрожен. Али су ови градићи Санџака били добро утврђени и омогућавали су одбрану са малим бројем људи. Наше снаге и борбена средства били су недовољни за ликвидацију тих посада, али смо имали довољно снага да им онемогућимо комуницирања путевима. Због тога су се нарочито осећале угрожене њихове јединице у Новој Вароши.

По пристизању нових јединица из Србије створена је још боља ситуација. То је диктирало и формирање штаба српско-санџачког одреда, који је имао задатак да планира и командује свим овим снагама на територији Санџака. Команди српско-санџачког одреда стваљено је у задатак да испланира напад на италијанску посаду у Новој Вароши, ослободи овај градић и тако створи нову слободну територију. Тиме би се дошло до нових материјалних средстава, која су била преко потребна за болнице и борце.

У овом нападу 1. српска чета добила је задатак да поседне брдо Тикву и спречи долазак појачања овом гарнизону из Прибоја и Бистрице и да одатле, када почне напад,

постепено стеже обруч око града. У непосредном нападу заједно са санџачким јединицама учествовала је и 4. ужичка чета.

Италијани су осетили да се спрема напад, па су се на време евакуисали. Бежећи, они су једном својом колоном налетели на положај 1. српске чете, где се развила кратка, али јака борба. Током ове борбе чета је имала три мртва и неколико лакше рањених другова. У њој је погинуо радник Пантелић, који је са собом водио децу — сина и ћерку.

Тако је Врховни штаб већ 4. децембра успео да испланира и организује заузимање овог градића. План да се заузме Нова Варош требало је да реши брже сређивање јединица и бољи прихват рањеника. Добијене су извесне резерве у одећи, обући и храни, што је много користило. Неколико дана касније, 6. или 7. децембра, у Радојну су стигле 1. златиборска и 3. ужичка чета. По доласку, чете су смештене у школу где су се одмарале. Наредне ноћи обе чете су упућене да растерају четничку групу калуђера Здравка, која се налазила у селу Рутошима. Они су одавде користили сваку прилику да нападају на појединце или на мање групе партизана. Чете су кренуле, иако нису познавале терен; успеле су да разбију четнике и ујутру да овладају селом.

После тога 3. ужичка чета добија задатак од Александра Ранковића да крене у правцу села Дренове и да се јави другу Титу. Тада је већ била донета одлука да се формира 1. пролетерска бригада, па је ова чета, бројно доста јака и војнички сређена, одређена да уђе у њен састав. По доласку у село Дренову, чета је добила задатак да поседне положај на коси која се од Златара спушта ка Бистрици и да спречи покушај Италијана, ако би из Бистрице кренули овим правцем на слободну територију.

На суседној коси, која се од куће где је био смештен Врховни штаб и друг Тито спуштала у правцу Пријепоља, налазила се једна пријепољска чета која је обезбеђивала Врховни штаб од Пријепоља. Италијани су сазнали за тачно место боравка Врховне команде, па су организовали напад. Послужили су се једним домаћим издајником и он их је ујутро, 14. децембра, повео право ка кући где се тада налазио друг Тито са ужим делом Врховног штаба. Италијани су наишли на Пријепољску чету, али она није уопште отварала ватру, већ се у паници разбегла. Ипак њихов

комесар долази и обавештава команду 3. чете о томе да Италијани иду према Врховном штабу.

Када је сазнала за овај италијански подухват, 3. уживка чета је одмах кренула у правцу куће где је био смештен Врховни штаб и друг Тито. Раздаљина није била велика, али је снег успоравао кретање. Сваки секунд је био драгоцен. Постојала је опасност да Италијани изненадно упадну у кућу. Али чета је журила према њој. Чуло се неколико пуцњева и опет је завладала тишина. Тек на неких стотинак метара од те куће, чета се сусрела са другом Титом који се зачудио кад је видео да су већ приспели. Курир, кога је друг Тито упутио по ову чету, сусрео се у путу с њом.

Друг Тито је наредио чети да поседне положај. Борци су се у стрељачком строју растурили по ђувику. Италијани су закаснили да га поседну. Журили су за колоном са којом се повлачио Врховни штаб и друг Тито. Зачудили су се када су налетели на јаку и прецизну ватру. Ти први плотуни су их зауставили. Борба је одмах отпочела, али није трајала дуго. Чим су Италијани наишли на брањени положај, борци 3. чете су отворили прво јаку ватру из пешадијског оружја. Одмах за њом дошла је прецизна ватра из минобацача и топова мањег калибра.

Друг Тито је још увек био на положају са овом четом. Тек када се уверио да ови храбри, млади борци располажу борбеним искуствима, он је отишао за осталим члановима Врховног штаба.

У вези са овом борбом младих партизана из 3. уживке чете, друг Тито је рекао:

... Дошли су млади Уживчани и ја сам, као стари војник, гледајући те младиће, иако је сваки од њих носио пушку и пушкомитраљез, имао непријатан осјећај да их младе и неискусне шаљем на журиш. Међутим, они су се развили у стрелце и заузели мјеста савим мирно као стари искусни борци. Помислио сам да ће то бити добра војска. И заиста, они су се почели тући и успјели су да одбаце натраг Италијане који су се већ били приближили. Онда сам наредио да се повуку. На нашој страни није било никаквих жртава, осим једног или двојице рањених³...

Половином децембра 3. уживка чета је кренула у пратњу Врховног штаба из Дренове према Лиму. Прегазила је реку четири километра северно од Пријепоља и продужила

³ Сећање друга Тита на дане стварања Прве пролетерске бригаде, „Народна армија“ од 7. I 1951. год.

према Рудом, где је 22. децембра 1941. године ушла у састав 1. пролетерске бригаде.

Остале чете Ужичког одреда, које су се налазиле тих дана у Санџаку, извршавале су задатке у погледу обезбеђења теориторије. Тако су оне имале низ борби са четницима и недићевцима који су из Србије долазили до Увца и прелазили га да би ухватили везу са Италијанима и санџачким четницима, али им ти покушаји нису успели.⁴ Ситуација је често наметала потребу за упућивањем ових јединица назад у Србију. Оне су понекад ишле са ограниченим циљем: да пренесу ратни материјал који је после евакуације из Ужица остављен по селима среза златиборског, или пак са задатком извиђања, убацивања партијско-политичких руководстава на терену Србије и слично.

Друг Тито је уочио колико је пребацивање у Србију у то доба био тежак задатак. Он је објаснио руководству шта значи убацити јединице дубље на терен Србије, где је окупатор са својим и домаћим сарадницима предузео све да такве подухвате спречи, па је 11. децембра упутио писмо делегатима Врховног штаба који су се налазили у селу Радојни, где се каже:

Разумем потпуно ваше гледиште о потреби слања наших чета у Србију, али потребно је ипак да имамо минимум гаранција да ће те чете стигнути на терен куда их шаљемо, а за то је потребно да имамо тачно означен правац, односно да оду најпре извиђачи да би испитали правац кретања.⁵

Каснији догађаји су показали колико је опрезност друге Тита била оправдана. Тих дана је једна повећа група партизана продрла из Санџака преко Златибора до Таре. Ту су били Мирко Томић, Вукола Дабић, Влада Зечевић, Витомир Чворовић, Нада Вуковић и други. Њих је пратила једна чета из Колубарског батаљона. Када је ухваћена веза са Рачанским батаљоном, другови из покрајинског руководства за Србију продужили су даље по свом задатку, а другови из покрајинског руководства Ужичког окружног комитета кренули ка Ужицу да ухвате везу са остављеним члановима Партије и партизанима, којих је било око Ужица. Њихов задатак је био да обнове рад Партије и успоставе везу са градом.

⁴ Неке јединице Ужичког одреда постављене су према Бистрици и Прибоју.

⁵ Зборник II/2, стр. 95.

3. НЕПРИЈАТЕЉСКЕ СНАГЕ И МЕРЕ ОКУПАТОРА И ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА ЗА УГУШЕЊЕ УСТАНКА НА ТЕРЕНУ УЖИЧКОГ ОКРУГА

Првих дана децембра 1941. године тежиште свих борбених дејстава против партизанских јединица на терену ужичке територије носиле су 342. и 113. немачка пешадијска дивизија. Већ око 10. децембра Немци повлаче своје трупе у гарнизоне. Они су то могли урадити због тога што су се снаге домаћих издајника средиле и ојачале за извршење и тежих судара. Но, за случај потребе Немци су им благовремено долазили у помоћ.

Око половине децембра немачка команда врши извесна померања својих снага. Тако се 342. дивизија оријентише на простору између Дрине, Саве и Ваљева, а 113. дивизија остаје у долини Западне Мораве и јужно, а то значи на терену ужичког округа, као брана која је спремна да спречи продор партизанских снага из Санџака у Србију. Посадне дивизије — 704, 714. и 717. добијају задатак да дејствују против партизана у централној, источној и јужној Србији, а делови 718. дивизије враћају се на терен источне Босне.

Поред ових немачких снага у то доба на територији Ужичког округа биле су и знатне снаге домаћих издајника. Тако видимо из извештаја мајора Манојла Кораћа, од 17. децембра 1941, упућеног команданту Шумадијског кора — Чачак, после обиласка ужичке територије, да су се снаге из свих група домаће издајничке буржоазије стрпале, у знатном броју, у градове и села овог планинског краја, где под видом обрачуна са партизанима и њиховим породицама чине разне злочине.

Он у том извештају помиње да у граду Ужицу постоје четири команде: команда Десетог добровољачког одреда (љотићевци); Другог одреда Српске државне страже (недићевци); команда Јагодинског четничког одреда и поврх тога немачка команда. У Пожеги су постојале три команде: Трећи Ђачки добровољачки одред (љотићевци), команда Пожешког четничког одреда и немачка команда. У Ариљу је постојао четнички одред капетара Гачића, у јачини од око 300 људи. На терену Златибора, око Чајетине, борбу против комуниста, истиче мајор Кораћ, са успехом спроводе Андрија Јевремовић и Чедо Захарић, који су свуда по селима

организовали сеоске страже, па оне уништавају мање групе комуниста, а у случају појаве већих снага на време обавештавају Немце и учествују у њиховом уништењу.

У Ивањици, жали се мајор Кораћ, стање је несређено, јер тамо има доста војвода — где се помињу Мојсиловић, попови Милутиновић и Шулајић, затим Ђура Смедеревац и Јаворац и најзад одред поручника Пурића. Једино имају нешто војске, пише даље Кораћ, поручник Пурић и Ђосовић Јаворац, али међу њима влада ривалство. Остале војводе само носе то звање на папиру.

У њиховим документима се не помињу разне остале четничке групе Драже Михаиловића, који је тих дана основао своје ново командно место на планини Голији. Одавде је он лично и преко свог начелника штаба, мајора Остојића, испољио велику активност како би своје одреде што боље усмерио у борби против партизанских јединица.

Све ове групације, иако још командно необједињене, биле су врло активне. Тако мајор Кораћ истиче да је само у Пожеги и околини ухапшено око 500 лица за које се сматра да су били у партизанским јединицама, или су им били наклоњени. Једино мајор Кораћ у свом извештају не помиње ситуацију у Бајиној Башти и Косјерићу, али даље из његовог извештаја видимо да је Пожешки одред део својих снага упутио у Бајину Башту да смени немачку посаду, а нешто касније истиче да се овај одред ангажовао у борби против комуниста на територији среза црногорског. Он у свом извештају констатује да комунисти нису уништили ако се не предузму даље операције у Санцаку против њих, док су још ту јаке немачке снаге. На пролеће треба онемогућити комунистичке акције. На крају свог извештаја, који је достављен не само команданту Шумадијског корпуса, него и председнику министарског савета, мајор Кораћ моли да се о његовом извештају поведе најозбиљније рачуна.⁴

Ова његова „молба“ није остала незапажена, јер нешто касније приступа се образовању команде Западно-моравске групе одреда са седиштем у Ужицу. На тај начин је обезбеђено командовање преко мајора Момчила Матића са свим издајничким снагама, било да се зову четници или недивљаци. Да је ова територија Ужичког округа била поседнута

⁴ Оригинаал извештаја у архиву В.И.И. — С-V-5636.

знатним снагама, видимо из извештаја делегата Врховног штаба из Нове Вароши од 23. децембра, где каже:

Немаца има више него пре ослобођења и врло су активни. Тако на пример, у Чајетини и Палисаду има око 100 Немаца и више од тога недићеваца и четника.⁷

Из свих ових извештаја се види какве су мере предузели окупатори и домаће издајничке формације, како би спречили сваки покушај поновног стварања партизанских јединица и настављање оружане борбе у овом крају. Присуство тако бројних јединица непријатеља у овом подручју говори и о томе да је он спремао офанзиву на партизанске јединице у Санцаку. Из тога се види са колико тешкоћа је требало да се боре јединице Ужичког одреда у извођењу покрета за Србију и под којим условима су се одржавале на свом терену.

4. БОРБЕНА ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА УЖИЧКОГ ОДРЕДА КОЈЕ СУ ОСТАЛЕ НА ТЕРИТОРИЈИ УЖИЧКОГ ОКРУГА

У почетку устанка Рачанска чета је била врло активна. Цео народ тога краја био је пријатељски расположен према партизанима, пошто су они међу првима повели борбу против окупатора, познатих петоклонаша и дугогодишњих режимских властодржаца у овом крају. Рачанска чета била је једна од најбољих које су формиране на подручју ужичког округа. Рачани су стизали у све крајеве округа. Ишли су на подручје Златибора, учествовали у нападу на Ужице, помагали разбијању четника на више места и били у борби са Немцима. Партизани Рачанске чете су поред Немаца ушли у Бајину Башту и наочиглед немачког стражара убили начелника рачанског среза, који се истицао у бори против устаника и сарадњи са окупатором. Партизанске јединице на овом подручју биле су апсолутни господар у срезу, а и симпатије народа према партизанима биле су неподељене у овом крају округа.

Крајем непријатељске противофанзиве, рачанске јединице налазиле су се на планини Тари, чиме су биле прилично

⁷ Зборник II/2, стр. 119.

удаљене од правца повлачења осталих партизанских снага. Међутим, код тих снага морал није био на завидној висини. На такво стање знатно је утицало то што су јединице у ранијим борбама претрпеле велике губитке. Борци су знали да је погинуо командант Душан Јерковић, који је код њих био врло омиљен. Приличан број касније мобилисаних и недовољно свесних бораца је у последњим борбама дезертирао, те су и због тога чете биле више него преполовљене. Схватање, које су поједини колебљивци преносили, да је губитак територије и крај устанка, поколебало је не само борце већ и неке руководиоце.

Поколебано руководство није видело излаза из новостворене ситуације која није била гора од стања на Златибору, Радобуђи, Увцу и Радојни. На овим правцима Немци су употребили јаке снаге и расположиву ратну технику. Насупрот томе. Бајина Башта је била на споредном правцу немачког надирања. Ако се узме у обзир да на томе простору није било ни јаких издајничких снага, створених од мештана, онда се види да су могућности за опстанак на том терену биле повесније него у другим срезovima округа. То се види и по томе што су као посада и власт дошле Љотићеве јединице из других крајева Србије.

Рачанске јединице, раније међу најбољима у одреду, преживљавале су кризу која их је крунила, док на крају није дошло до расформирања батаљона.

Драгутин Чучковић, који је као курир упућен да ухвати везу са Врховним штабом, није могао да изврши тај задатак и вратио се са Златибора. То је још више утицало на руководство рачанских партизана да се деморалише. Првих децембарских дана руководство чета и батаљона одржало је саветовање о насталој ситуацији и даљим мерама и раду. Том саветовању присуствовао је Радивоје Јовановић Брадоња. С обзиром да је било и таквих бораца који су у јединици деловали деморализаторски, на саветовању је истакнута потреба да ће бити најбоље — ослободити се тих људи. Решено је да се сваком појединцу стави на вољу: ићи кући или остати — што је одмах спроведено. Када је одлука изнета пред јединице, изванредан део бораца, махом старијих, који су имали веће породице код својих кућа и оних који су били нежног здравља, предао је оружје,

опростио се са друговима и отишао кући. Остатак бораца је прикупљен 5. децембра на Калуђерским Барама, после чега је формиран Рачански батаљон. Језгро овог батаљона сачињавали су прекаљени борци 1. и 2. рачанске чете. Батаљон је бројао 120 људи. Био је подељен у две чете. За команданта батаљона одређен је Рајко Павићевић — учитељ, а за комесара Миленко Топаловић — кројачки радник. Интендант Радивоје Алексић, командир 1. чете Драгољуб Бешлић Шабан — бивши трговачки помоћник, командир 2. чете Благомир Туцовић, а комесар Душан Петровић — студент. После формирања батаљона борци су положили заклетву на верност народу и Партији. Поновна заклетва и ослобођење од колебљивих бораца имали су за циљ да се учврсти јединица и настави борба.

У то време се сазнало да се у Перућцу, у Рајковића вили, у којој је боравио и Милош Рајковић, налазило јако четничко упориште. Руководство Рачанског батаљона, заједно са Радивојем Јовановићем Брадоњом, донело је одлуку да 6. децембра увече крену на Перућац и разоружају четнике. У овом нападу поред Рачана учествовала је и једна чета из Ваљевског одреда, која се ту затекла. Пред сам напад, недалеко од Перућца, командир једног вода — Милошу Јарићу, откопчала се бомба и експлодирала. Четници су чули експлозију, па су се прикупили у вилу, забарикадирани и почели отварати ватру. Група четника, која се раније пребацила преко Дрине, довела је и неке босанске четнике који су се такође овде забарикадирани. Бројно надмоћнији, четници су се добро бранили. Погинуо је један партизан из Колубарске чете, а командир 2. рачанске чете, Драгомир Туцовић, рањен је у руку. Овај неуспех искористили су колебљивци, који су у батаљону постајали све бројнији.

Руководство Рачанског батаљона је увидело да из ове акције неће изаћи као победник, то је донело одлуку да се јединице 7. децембра у зору повуку према Бајиној Башти. То је одмах учињено. Јединице су дошле у село Рачу и ту остале два дана. Затим су се пребациле у с. Вишесаву. У то време је Брадоња отишао са четом Ваљевског одреда, преко Костојевића, у правцу ваљевског округа. Рачански батаљон се задржао у Вишесави два-три дана. Група са Брадоњом

била је већ прешла у црногорски срез, када су међу Рачане дошла два друга и једна другарица из Санџака, са задатком да ухвате везу са Радивојем Јовановићем Брадоњом.⁸ У намери да омогући извршење овог задатка, командант Рачанског батаљона је издвојио десет другова и поставио им задатак да прате другове из Санџака док не ухвате везу са Брадоњом. Ова десетина је успешно извршила задатак. Веза је ухваћена у селу Лесковцима код Ваљева, након чега се поменута десетина успешно вратила.

Био је 8. децембар када је у Вишесаву стигла једна група другова, коју је из Санџака послао Врховни штаб да настави рад у Србији у овим крајевима. Поред осталих, у овој групи су били члан ПК КПЈ за Србију Мирко Томић, Вукола Дабић, члан ОК Ужице и командант места Ужица за време постојања Ужичке Републике, Влада Зечевић, Витомир Чворовић, Ратко Дрчелић и Нада Вуковић. Ови људи су разговарали са руководиоцима Рачанског батаљона, претресали ситуацију и предузимали мере да се морал у јединици подигне. После тога отишли су на своје друге задатке.

Убрзо, 9. децембра, у Вишесаву је стигао курир од комесара Ужичког одреда, који се тада налазио у селу Радобуђи, код Ариља. Тај курир, Миле Мићић, донео је наређење адресирано на Радивоја Јовановића Брадоњу. Пошто је он већ био отишао према Варди, наређење је примио и прочитао Мирко Томић. У наређењу је писало да се рачанске јединице повуку према Санџаку. После тога одржано је саветовање руководиоца — чланова ПК и ОК Ужица и одлучено да Чворовић и Дабић оду у околину Ужица и прикупе остатке јединица, а затим се врате према Санџаку; да Рачански батаљон крене према Ваљеву и да се прикључи јединицама ваљевског одреда.

Четрнаестог децембра изјутра Рачански батаљон је кренуо преко Костојевића у правцу Ваљева. 2. чета је ишла испред главнине батаљона, са задатком да штити прелаз преко пута Дуб — Рогачица. У моменту када је чета избила на друм, од Дуба се кретала велика колона Немаца и љотићеваца. Пошто је убрзо пристигла и 1. чета, Рачани су отворили ватру на непријатеља. После краћег пушкарања непријатељ се повукао. Док су партизани водили борбу с

⁸ Радивоје Јовановић Брадоња, — народни херој, резервни генерал-потпуковник ЈНА.

Немцима, били су нападнути од четника Чедо Радивојевића. Они су захтевали да партизани предају оружје, „јер су опкољени“. Кад су се Немци и љотићевци повукли, Рачани су се окренули против четника и после краће борбе разјурили их.

После ове борбе батаљон се вратио у село Добротин и сутрадан (15. децембра, рано) отишао у Љештанско, на место звано Вртача, где се улогорио. На Варди је тога дана вођена борба против четника. Мада се Рачански батаљон налазио само неколико километара од места борбе, није притекао у помоћ јединицама Ваљевског одреда, из чега се види колебљиво држање команде батаљона.

Руководство Рачанског батаљона није предузело потребне мере да политички рад у јединицама буде такав да борцима, колико-толико, поврати нужан морал, како би људи стекли што више уверења у коначну победу и могућност блиског излаза из критичне ситуације, у коју се запало после одступања осталих јединица Ужичког партизанског одреда за Санџак. Напротив, морал се све више срозавао и код бораца и код руководиоца. И даље је долазило до тога да поједини борци, нарочито они са села, напуштају јединице. Није било чврстог става после првог изјашњавања за останак или одлазак из јединица, већ се то чинило на сваком застанку и пребивалишту.

Партијско руководство је у вези са оваквом ситуацијом 15. децембра 1941. године заказало партијски састанак. Дискутовало се о стању у батаљону. Радоје Алексић је предложио да се батаљон расформира и да се борци крију по шумама, сматрајући да ће се тако сачувати и људи и оружје. Млађи комунисти су били против овог предлога. Они су захтевали да се настави борба. Неки су предлагали да се све оружје преда комунистима, да се они и оружје сакрију до пролећа, када би се батаљон поново окупио и наставио борбу. Постојао је још један предлог — да јединица пређе преко Дрине у Босну — али није прихваћен. Најзад је одлучено да се батаљон расформира и да сваки борац понесе оружје. Комунисти би понели пушкомитраље, а остали борци пушке. Ово је прихваћено, јер су на таквој одлуци инсистирали истакнути комунисти — Радоје Алексић, Бранко Чубриловић и Рајак Павићевић. Тако је, 16. децембра 1941. године изјутра, командант батаљона,

Рајак Павићевић, пред стројем прочитао одлуку о расформирању батаљона. Око 70—80 бораца је протествовало. Миленко Топаловић је јавно подржао одлуку команданта, после чега је дошло до размене оружја између комуниста и оних који су носили митраље. Борци су се тешка срца опростили, а затим у мањим групама кренули у разним правцима. Већи број је отишао својим кућама, а њих двадесетак се тајно пребацило на Тару, где су се све до јануарских дана 1942. године налазили на Калуђерским Барама.

Сви они борци који су се вратили кућама пали су у руке непријатељу, а мало касније и они који су се налазили на Калуђерским Барама. 12. јануара 1942. године непријатељ је у Шљивовици ухватио десет, а у Бесеровини 13 партизана, бивших припадника Рачанског батаљона. Нешто касније из Санцака су наишли Спасан Јовановић и Рајко Тадић, али се и њихова група убрзо расформирала у селу Заовинама. Скоро сви борци рачанских јединица после расформирања нашли су се по логорима у земљи и ван ње. Много их је допрло у Норвешку и Немачку, а многи су стрељани. Интересантно је напоменути да су држања ових другова у полицији била врло добра.

5. БОРБЕ АРИЉСКО-ПОЖЕШКЕ ГРУПЕ

Док су чете Ужичког одреда, које су стигле у Санцак, водиле борбе за стварање нове слободне територије или за њену одбрану, дотле су оне чете Ужичког одреда, које су се још задржале на својој територији, водиле низ борби са далеко јачим непријатељским снагама. За део ових јединица око Пожеге створен је штаб у који су ушли Љубо Мићић, Светислав Стефановић Ћећо и Миле Радовановић Фарбин. Доцније, Милинко Кушић ово руководство обједињује са ариљским и другим јединицама, које су стигле на простор Пожега — Ариље.

Тако је група јединица Ужичког одреда, коју су сачињавале 1. и 2. пожешка и 1. и 2. ариљска чета, потпомогнуте деловима јединица из других одреда који су се ту затекли одступајући ка Санцаку, извела неколико успешних акција.

За сређивање тих јединица и за њихов борбени морал имао је велику заслугу комесар Ужичког одреда Милинко

Кушић, који је уложио доста труда да среди јединице, заустави осипање и да их покрене у офанзивне акције. У циљу да се снаге извуку испред непријатеља и сачувају, да им се омогући сигурније одступање, Кушић их распоређује југозападно од пута Пожега — Ариље — Ивањица.

Првог децембра у Ариље су ушли Немци. Са њима је дошао и III добровољачки одред. Командант овог одреда, поручник Никић, знајући за присуство партизанских снага у околини, упућује апел да се сви који су у шуми врате кући. Он обећава да се неће ништа предузимати према онима који се врате.

Примамљивим апелом, у тешкој ситуацији, такође је претио да ће побити све оне који имају децу или браћу у партизанима. Ипак, утицај родитеља није остао без резултата. Тако је почело знатније осипање. Враћали су се борци, па и командири чета (Момчило Ђуровић и Ђорђе Броћић), али благодарећи присуству јединица и раду Партије враћање није узело маха. Кушић скупља све борце који су били у ближој околини села Крушчице и у школи им држи говор. Он их убеђује у потребу настављања борбе и износи им шта ће бити са онима који верују обећањима окупатора. Овај говор, уз вести о стрељањима у Пожеги и Ужицу, много је утицао на враћање бораца у јединице.

Команде и партијске организације предузимају све, да не дође до осетнијег осипања. Четама се дају задаци да покушају ухватити везу са друговима који су већ напустили јединице и отишли својим кућама, ради поновног укључења у редове партизана. Због тога се пожешке чете упућују ка Рогама и Сврачкову, а ариљске ка Радобуђи и Дугошту.

Прва акција коју су ове јединице извеле био је напад на четнике Чеде Радивојевића. Ноћу 3/4. децембра 1. ариљска чета привукла се до латвичке школе. Унутра су били четници. Изненада нападнути, четници нису дали неки већи отпор. Тада је ослобођено неколико другова које су четници заробили и осудили на смрт. Уследило је даље кретање чете према Клисурси, како би се обезбедило одступање партизанских јединица, као и прихватање драгачевских партизана. Наиме, према очекивању, требало је да драгачевски партизани наиђу преко села Миросаљци и Трешњице. Ту се код Клисуре Ариљцима придружио део Крагује-

вачког партизанског одреда. Главнина ове групе сместила се испод Вучјака, код Филиповића кућа, док су у Клисури постављене заседе са задатком да отворе ватру на Немце уколико наиђу од Ариља, односно Ужичке Пожеге.

Немачке јединице нису стално остале у Ариљу, већ су излазиле из града, некад даље, некад ближе. Тако је 10. децембра једна немачка колона допрла у Латвицу, до кафане Милоја Јоцовића. Овде су пред Немце изашли четници и указали им на присуство партизана. Знајући да се на Вучјаку налазе партизани, а немајући смелости да их сами нападну, показали су Немцима преки пут. Баш у то доба, код куће Раденка Филиповића партизани су примали доручак. Време је било тмурно, густа магла притискала је околину, а видљивост је била врло ограничена. Партизани су приметили да им се неко приближава. Један је повикао: „Ко се тамо налази?” Уместо одговора уследили су рафали. Немци су најпре полегали по снегу и осули ватру из свег оружја. Околности нису обећавале повољан исход. Ариљска чета није имала могућности да се одупре нападачу, те се повукла у забран према врху Вучјака. Том приликом погинуо је комесар чете, Љубиша Петровић.

По изласку на плато Вучјака, Ариљци су се срели са Чачанским партизанским одредом. У заједници са осталим јединицама, средили су своје редове и извршили напад на Немце. Овакав поступак партизана изненадио је непријатеља. То се види и по томе што су партизани после двочасовне борбе успели не само да потисну, већ и да разбију немачке јединице. Немци су претрпели осетне губитке и у приличном нeredу се повукли према Ариљу. Чета је такође имала губитака. Рањен је и командир, Словенац Винко Зевник Виктор.⁹ Заповедник за Србију протумачио је ово офанзивно дејство партизана тиме што партизанске снаге нису уништене у противофанзиви. Командант за Србију описује то у извештају упућеном заповеднику немачке оружане силе за југоисток. У телеграму од 10. децембра генерал Бадел каже: „Нападне операције немачких трупа су углавном завршене... Ипак не може се сматрати да је српски устанички покрет коначно угушен. С релативном смиренешћу која је сада наступила не смемо се заваравати, јер је то у питању једно, можда, само прелазно стање. Највећа је опа-

⁹ Народни херој, Словенац, који је депортиран у Србију.

сност непосредно у томе што се у рукама устаника — у рукама многобројних илегалних и такозваних легалних организација налази велика количина пушака и муниције. Према томе, мора се рачунати с тим да ће наступом топлијег годишњег доба поново оживети устанички покрет... Стога сматрамо" — каже даље Бадел — „да је мој главни задатак да у току следећих месеци коначно умирим Србију и да онемогућим поновно разбуктавање устаничког покрета."¹⁰

На крају извештаја немачки генерал је дао и поједино-сти о распореду устаничких снага: „У долини Моравице код Ариља налази се око 800 људи."¹¹

После напада на Немце испод Вучјака, Ариљска и Пожешка чета, заједно са крагујевачким партизанима, извршиле су напад на четнички штаб у селу Добраче. У ноћи између 12/13. децембра партизани су неопажено опколили четнике па су их позвали на предају, што су ови одбили. Развила се огорчена борба. Четници су са прозора бацали бомбе и отварали пушчану и митраљеску ватру на партизане. Другог излаза није било, осим да се на неки начин запали кућа. Изведен је једино могућан маневар са оваквим наоружањем. Док су једни густом ватром гађали у прозоре, неутралишући дејство четника, дотле су неколико партизана са сноповима сламе притрчали подруму и убацили запаљену сламу. Истовремено, један Крагујевчанин је успео да кроз прозор убаци бомбу у кућу. Четници су раније у подруму били просули извесну количину љуте ракије, што је потпомогло да пламен одмах захвати целу зграду, у којој је изгорело 12 четника. Из пламена запаљене куће искочио је четнички војвода, Војислав Стокић, који је ухваћен.

Четрнаестог децембра Немци су опет изненада напали Ариљску чету, која се налазила у згради основне школе у Добрачи. С пута, у Клисури, Немци су артиљеријском ватром обасули простор око основне школе. Једна граната погодила је тачно у казан са храном. У борби са Немцима и четницима чета се повукла према Орљој глави, а одавде према Брекову. Чета је изгубила два друга: Чедомира Ракића и Животу Савића. После ове борбе јединице Ужичког

¹⁰ Зборник I/1, стр. 636.

¹¹ Ради се о Кушићевој групи, делу Ужичког одреда и делу Чачанског и Шумадијског одреда, (Зборник I/1, стр. 638).

одреда, заједно са осталим јединицама из других крајева Србије, повукле су се према Санџаку.

Од ове групе одвојено је дејствовала 2. ариљска чета, која се повлачила преко Брекова и Бјелуше. Њом је командовао Ратко Јовановић. Ова чета се одморилa у Бјелуши, где се задржала два-три дана (по свој прилици, то је било пре 10. децембра). Уследило је даље кретање. На граници између Брекова и Шареника, 2. ариљска чета напала је четнике, разбила их и продужила ка Водицама. У даљем кретању чета је на Шареничкој Градини и водићком раскршћу наишла на велику четничку јединицу која је бројала неколико стотина људи. Тада је био 14. децембар. Отворила се жестока борба која се водила цео дан на подручју села Катића и даље према Градини и Водицама. Ариљска чета успела је да се пробије и повуче према Бјелуши, а разбијени делови четничких јединица према Приликама. У овој борби непријатељ је заробио три партизанке и једног партизана. Над њима је извршио „смртну пресуду“ лично Божа Јаворски, на Катићима. Овде је погинуо комесар чете Данило Крџић, а тешко рањен командир Ратко Јовановић. Чета је била приморана да се повуче према Брекову, Бјелуши и Високој.

У борбама код Клисуре учествовала је и 1. пожешка чета, док је 2. била оријентисана према Северову. Приликом повлачења према Кокином Броду, ова јака група, вођена Кушићем, наилазила је на слабије четничке јединице које је разбијала. Тако је и на Високој разбила једну јачу четничку групацију. Доласком на Кокин Брод, услед губитка у претходним борбама, извршено је спајање пожешких и ариљских чета. Тако су од четири чете формиране две — Пожешка и Ариљска, јачине око 70 бораца. Ове две чете са Кушићем стигле су у Санџак 18. децембра.

Око Ужица оперисала је са успехом 1. ужичка чета. Њен задатак је био да прикупи заостале партизане и извуче остављено оружје. Она је успела да ухвати неколико изразитих непријатеља. Из заседа је дејствовала на непријатељске колоне у позадини. Њене патроле су долазиле у непосредну близину града, стварајући панику и узбуну међу непријатељем у граду.

После доласка Кушићеве групе, у Санџак је стигла и 1. ужичка чета. Њеним доласком, на простору Ужичког

округа није остало више целих партизанских јединица овог одреда.

По доласку Ариљске групе, Кушић је реферисао члану Врховног штаба о стању на терену. Затим је сазван састанак комуниста из ужичког округа који су се налазили у Радојни, ради хитног упућивања јединица на терен. На овом састанку је, поред осталих, присуствовала Спасенија Цана Бабовић, члан ПК КПЈ за Србију. Од партијских руковођаца из ужичког округа присуствовали су: чланови ОК Милинко Кушић и Љубо Мићић и махом комунисти из Ариља и Пожеге, као и Мићо Матовић, Миле Радовановић, Олга Живковић, Миленко Јокановић и Милка Петровић. Ту је одлучено да се јединице Ужичког партизанског одреда врате на подручје ужичког округа и да воде борбу са мањим снагама и тиме поврате веру у скори долазак јачих јединица. Такође је решено да се врате и партијски радници, пре свега неки чланови ОК и среских комитета у циљу повезивања са заосталим члановима Партије, ради обнављања партијског рада, прикупљања и слања оних партизана који су остали код својих кућа, а који желе да се даље боре.

По преласку свих чета Ужичког одреда преко Увца у Санцак, тамо се нашло око 500—600 бораца од 23 чете овог одреда када је био у пуном саставу. У овај број улазе и сви борци који су били тежи рањеници.

Неке целе јединице нису стигле на Увац. Рачански батаљон, поколебан губитком слободне територије, расформирао се. Тамо није стигао ни Раднички батаљон који је готово цео остао као несрушен бедем испред Ужица на брду Кадиначи. Исто тако није стигла ни Црногорска чета, од које су остала само четири жива борца. Међу јединицама није било ни 2. златиборске чете, изгинула је спречавајући наступање Немаца ка Ужицу. Приликом експлозије у фабрици оружја погинуло је око 80 радника, који су по потреби радили или улазили у борбене редове.

И оне чете које су стигле на Увац, дошле су са знатно смањеним бројним стањем. Међу њима треба истаћи Словеначку чету, која је у доба формирања имала око 80 бораца, па је током борби за одбрану Ужица од четника и Немаца претрпела знатне губитке. Ти губици су повећани током борби у доба повлачења код Чајетине и Драглице, те је од ове чете стигло само око тридесетак другова.

6. БОРБЕ ЈЕДИНИЦА УЖИЧКОГ ОДРЕДА ПОСЛЕ ПРИКУПЉАЊА У САНЦАКУ

У новој ситуацији Ужичком одреду је предстојала и нова реорганизација. Од чета су створени батаљони. Тако се од јединица са територије ужичког округа формира:

1. ужички батаљон од три чете: Пожешке, Ариљске и Моравичке — укупно око 180 бораца. Командант овог батаљона био је Ратко Софијанић — радник, заменик Петар Лековић — радник, комесар Маге Ујевић — радник, а заменик комесара Мићо Матовић — учитељ.

— 2. ужички батаљон, састављен од три чете: 1. ужичке, Златиборске и 2. ужичке чете. Бројно стање батаљона је било око 200 бораца. Командант овог батаљона био је Срећен Гудурић — пекарски радник, заменик команданта Раде Миловановић — банкарски чиновник, комесар батаљона Миодраг Миловановић Луне — ђак, а заменик комесара Алекса Дејовић — радник.

Поред ових ужичких чета у саставу батаљона, формирана је и једна чета од омладинаца, која је добила задатак да брани положаје на Увцу. Њом је командовао Јеврем Поповић, а даље и одвојено од ње дејствовала је 2. ужичка чета којом је командовао Војко Петровић. Он је био ван састава батаљона, припремајући се за повратак у Србију.

Предстојећим акцијама требало је проширити слободну територију. Основни задатак је био заузимање Сјенице. Овим проширењем маневарске могућности и слободне територије знатно би се повећале и лакше успоставиле везе са осталим одредима у Србији, с обзиром да је тада западна Србија била пуна непријатељских јединица и да је кроз њу било немогуће проћи. Исто тако, планирано је да се покуша с поновним упадом у Србију из тога правца, тако да се операције пренесу што даље од нове слободне територије и спречи организован напад на уску територију око Нове Вароши. Потребе таквог убацивања јединица у Србију обрађује делегат Врховне команде у свом извештају од 23. децембра, где каже:

По мом мишљењу и мишљењу нас свих, требало се брзо пребацити с људством иза леђа непријатеља да се не би направио фронт на Увцу и скљештио нас између Лима и Увца, заједно с Талијанима.

Санџак од продирања четника и недићеваца може се бранити једино акцијом у Србији.¹²

У истом извештају овај делегат износи да су снаге окупатора и домаћих издајника у Србији знатне, те је стога потребно имати то у виду приликом планирања дејства у Србији. Наше снаге треба упутити иза леђа четничко-недићевских јединица на Увцу, и оне треба да буду толико јаке да могу постићи жељени резултат. Међутим, из каснијих акција видимо да тако није урађено.

Први подухват подузет је 22. децембра према Сјеници. Од јединица Ужичког одреда у директном нападу учествовала је Моравичка чета, док су се Ариљска и Пожешка чета као резерва налазиле у селу Ланиште и током ове борбе нису ангажоване. Исто тако била је прикључена и Омладинска чета, па је и она била спремна за дејство, али за то није добила наређење. Она је стигла до Аљиновића и ту остала пасивна. Напад на Сјеницу није успео. Није нам познато зашто чете из резерве нису употребљене. Можда би се њиховом употребом постигао постављени циљ, или би, можда, били мањи бар губици јединица које су водиле борбу, нарочито Моравичке чете. Међутим, наши губици су били знатни.

У свом извештају од 26. децембра делегат Врховног штаба из Нове Вароши извештава Врховни штаб да упућује на територију ужичког округа читав 1. ужички батаљон. У ствари ради се о две чете тог батаљона, јер је трећа — Моравичка чета, остала да се среди после великих губитака које је претрпела при нападу на Сјеницу.

Поред тога, у овом извештају говори се о томе како им на располагању код Кокиног Брода стоји још један ужички батаљон (мисли се свакако на 2. батаљон).

За упад на територију Ужичког одреда одређене су две групе:

— Десна — састављена од две чете: Ариљске и Пожешке, којима је командовао Петар Лековић. Она је добила задатак да од Кокиног Брода продре у правцу Ариља.

— Лева група, коју је сачињавала 2. ужичка чета, добила је задатак да продре до Кокиног Брода и преко Борове главе, западно од Ужица ка планини Тари. С обзиром да је један космајски батаљон добио задатак да покуша што дубље

¹² Зборник II/2, стр. 122.

подрети у Србију, то је овој чети препоручено да се наслони на њега.

Како је постављени задатак био тежак, извршена је промена командног састава ове чете, те је за командира одређен Аца Вучковић, а дотадашњи командир, Војко Петровић, одређен је за његовог заменика.

Према добивеном задатку, ове јединице су кренуле почетком јануара.

2. ужички батаљон добио је задатак да омогући убацивање 2. чети, а потом да садејствује 1. батаљону у продирању према Ариљу. Омладинска чета добила је задатак да се задржи на Боровој глави и да привуче на себе непријатељске снаге са Краљевих Вода¹³, тако да се омогући што лакше продирање Космајаца, Посаво-Тамнаваца и 2. чете према Ужицу. На путу према Високој батаљон је са успехом разбио мање групе четника у Гостиљу и Љубишу. Неколико дана пре покрета упућене су извиђачке потроле са задатком да донесу податке о месту и снази непријатељских трупа. У десној патроли били су, између осталих, Видан Аћимовић и Љубиша Ненадић, а у левој Обрад Остојић и др. Обе групе су само делимично успеле да се пробију. Тако се десна колона, после неколико мањих борби, нашла у селу Крушчици. После дан-два пробила се у село Високу. Тих дана снег је био врло висок, а хладноћа јака. Зато је кретање слабо одевених бораца, по терену са знатном надморском висином, било врло тешко. Омладинска чета продрла је неметано до Борове главе, наступајући до Краљевих Вода.

Тих неколико дана, колико су се ове чете задржале на овом терену, било је довољно команданту четничко-недићевских одреда да скупии знатне снаге и једног јутра изврши напад са неколико страна на борце ових чета у селу Висока. Једном колоном четника командовао је поручник Илић, а другом и трећом Рајко Ђурић и поручник Радуловић. Партизанске снаге од око 250 људи ушанчиле су се у снегу, заузимајући најпогодније положаје према четницима, којих је било око 2.000. Четници нису били сасвим сигурни где се налазе партизани, па су у кретању пришли сасвим близу положаја Ариљаца и Пожежана. На команду Петра Лековића партизани су отворили плотунску ватру, гађајући истовремено из свих расположивих митраљеза и пушкомитра-

¹³ Данас Партизанске Воде.

лѐза. Развила се огорчена борба. Четнички поручник Јоковић, који је командовао пожешким четницима, позвао је партизане на предају. Како ови нису одговорили, он је наредио трубачу да свира јуриш. Тек што је трубач почео, био је изрешетан. То је поразно деловало на остале четнике. Уз то, партизани су све прецизније гађали, осећајући смрт у четничким редовима. Непријатељ се убрзо поколебао. Затим су Ариљци и Пожежани извршили јуриш. Наступило је безглаво бежање четника од Љубиша, чула се борба коју је водио 2. батаљон. Ово је била борба коју четници нису очекивали, с обзиром да су они пошли у офанзиву на Санџак. Једну повећу групу партизани су дотерали до Високе стене. Већи број четника је поскакао у провалију. У овој борби убијено је 47 четника, 70 тешко, а већи број лакше рањено. Партизани су изгубили три борца. У овој борби у сусрету, у којој су четници веровали да се ради о мањој групи партизана, непријатељ је потучен до ногу. Четницима су у току ноћи дошла нова појачања, којима је командовао Здравко Александрић. Партизани су се повукли преко Беле Реке у Бјелушу, а одатле за Мочиоце. Како су чете биле добро обавештене о томе да се иза њихових леђа крећу велике четничке снаге, којима се они не могу успешно супротставити, решено је да се не прихвата борба, већ да се продужи кретање пут Кокиног Брода.

7. СЛАВНЕ И ТРАГИЧНЕ БОРБЕ 2. УЖИЧКЕ ЧЕТЕ

Лева колона — 2. ужичка чета — кренула је такође 26. децембра. У покрету преко Сјеништа, Драглице, до Борове главе није било неких окршаја, јер се кретала заједно са осталим четама из 2. ужичког батаљона. Са Борове главе она је усмерила свој покрет у правцу запада. У Доброселици је била 27. и 28. децембра, затим је наставила пут преко Ступља, дошла у Јабланицу, разоружала жандарме и задржала се до 30. децембра. Већ сутрадан, ова чета пребацила се у село Штрпце, где је напала италијанску посаду на железничкој станици Увац. Борба са Италијанима водила се целу ноћ. Чета је имала у плану да запали дрвени мост на Увцу. Како сем пушака и пушкомитраљеза није имала другог оружја, ово јој није успело, јер није могла савладати

посаду која је обезбеђивала мост, мада је италијански стражар на мосту убијен, а двојица са неисправним митраљезом заробљени и поведени. У овој акцији погинула су два партизана.

После ове борбе чета је остала у Штрпцима два до три дана, а затим се повукла на Бело брдо, јер су из правца Прибоја наишле јаке снаге Италијана. На Белом брду чета се сусрела са Посавско-тамнавским и Космајским батаљоном, који су такође били послати из Санцака за Србију. Ту је успешно одбијен напад Италијана и чета је 6. јануара изјутра кренула преко Пањка за Семегњево. У овом месту растерала је тзв. сеоску стражу четника и остала у кућама до пада мрака. Растерана стража обавестила је о томе четнике у околним селима. После извесног времена, када су се борци сместили ради одмора, четници су извршили напад. У врло тешким околностима, преморена, прозебла, слабо одевена и наоружана, чета је била нападнута изблиза и није се упуштала у борбу, већ се повукла према Камишини.

Чета је остала у Камишини цео дан, а затим кренула за Шљивовицу, где је стигла 9. јануара 1942. године. Четници су непрекидно пратили кретање чете. У току ноћи, знајући где се налазе партизани, четници су концентрисали своје снаге и 10. јануара изјутра извршили напад са свих страна. Цео дан се водила борба. Користећи мрак, 2. чета се повукла према Матића колибама, где се опет састала са Космајцима и Посаво-Тамнавцима.

У току борбе чета је претрпела велике губитке. Тешко рањен, заробљен је командир Аца Вучковић, а сама чета сведена је на 45 бораца. Неколико бораца са комесаром Николом Марчетићем је nestало. Дужност командира је преузео дотадашњи заменик, Војко Петровић.

После ове борбе бројне непријатељске снаге, којима је био циљ — офанзива на Санцак, напустиле су тренутно тај план и кренуле за четама које су продирале у Србију, правећи им стално заседе и пратећи их сталним, узастопним нападима.

Изложена свакодневним нападима четника и недигеваца, чета Војка Петровића се ослања на Космајце и креће се у њиховој близини, уместо да се врати у Санцак. То је била кобна грешка команде чете. Затим се чета са подручја Шљивовице, преко Биоске, пребацила на Поникве

где је дошла 12. јануара 1942. године. Ту је остала два дана, а онда је, 14. јануара ноћу, отишла у правцу Јелове горе.

Присуство великог броја непријатељских снага на простору целе западне Србије онемогућило је ма какав рад чете, било у војничком или политичком погледу. Ради овакве ситуације на терену, одлучено је да се чета преко Кадињаче и Златибора повуче у Санџак, док још има нешто залихе муниције. Али и ова одлука је, на жалост, донета сувише касно. Борци су били веома уморни и гладни. Њихова физичка снага била је на измаку. Овако уморна, између 14. и 15. јануара, чета се налазила на одмору у засеку Јанковићи, село Заглавак. Требало је још у току ноћи, после краћег одмора, да настави пут ка Златибору. Но, то је било довољно да се непријатељ концентрише, распореди и опколи ионако ослабљену јединицу. Морали су да се под тешким условима пробијају.

Ујутро, 15. јануара, кренули су према Кадињачи и Пониквама. Нису прешли више од пола километра, а већ се разданило. Кратка колона од 40 изнурених бораца одмицала је преко удоља. Почела је пучњава са брда Кадињаче, са Околишта и друге стране Заглавка. Неколико бораца је одмах рањено. Ситуација је била критична. Једини излаз који је преостајао био је да се крене према Јеловој гори и пробије обруч. У стрељачком строју јединица је продужила. Убрзо су натерали четнике у бекство, пробили се и ушли у Јелову гору. Тек што је чета одмакла један километар у шуму, четници су опет припуцали. Немајући смелости да се поставе испред чете, они су иза колоне гађали борце. Том приликом је теже рањен Обрад Рађеновић Врева. Морао је остати.

Са веома мало муниције чета се није смела упустити у борбу. Цео дан је провела у дубини Јелове горе, без хране, у дубоком снегу и без могућности да се борци огреју. Видели су трагове куда су прошли Космајци и Посаво-Тамнавци, али нису имали снаге да предузму одлучнији покрет. Јединица је такође била оптерећена рањеним и промрзлим друговима.

Околности су биле такве да се морало мислити једино на начин извлачења, на то да се умакне неупоредиво јачем непријатељу. Не зато што се Војкова чета не би могла бројним четницима и осталим непријатељима колико-толико

успешно супротставити, што се не би умела снаћи и пробити преко Златибора до Санџака, него у првом реду зато што чета није имала муниције и што је од тешких борби била веома исцрпена.

Намера да се пробију није их напуштала. И даље су настојали да се докопају Златибора. На истом крају Јелове горе, код Града, поред Јакшине воде, чета је прispела 15. јануара. Руководство чете је одлучило да се у овим приликама компактно пробије преко Рибашевине у правцу Златибора. Али, при покушају остварења овог плана, наишли су на непремостиве препреке. Јер у то време свуда су вршени претреси и хапшења симпатизера и сакупљача оружја, па је непријатељских снага било на сваком кораку. Због тога је чета морала кренути према речици Тмуши, која тече ка Сечој Реци. Људи су се сместили у пошумљену долину код воденице, како би — колико-толико — одахнули од непријатељских потера. Чекали су до дубоко у ноћ да би избегли непријатељске заседе. И тек што је минула ноћ, кренули су према Мравињцима. Неколико рањених другова, који нису могли да се крећу, остали су у једној воденици, а чета која није бројала више од 35 бораца, по јутарњем мразу уморно је кренула према већ раније утаначеном плану. Задесило ју је оно од чега се највише бојала. Након испуцане последње резерве у муницији, упали су међу јаке непријатељске заседе. Командир Војко је погинуо, а убрзо и комесар и многи други борци. Група од близу двадесет партизана је заробљена. Остали су без иједног метка. Непријатељ је тактички поступио. Разбио је претходно чету на мање групице, које је после тога систематски заробљавао. Једна група партизана заробљена је од четника Ајдацића. Тројицу другова заробили су четници из Бајине Баште, одвели их собом и стрељали. Чета Војка Петровића била је разбијена и уништена.

То се десило 17. јануара 1942. године. Извршавајући задатак, чета је на себе привукла јаке непријатељске снаге, које су срачунато ишле на то да је униште. Зато није могла да и даље потпомаже акцију партизанских група. Акције Ужичког одреда у Србији омеле су четнике да предузму далеко раније офанзиву на слободну територију у Санџаку. На себе су навукле непријатеља и омогућиле Космајцима и Посаво-Тамнавцима да продру до својих крајева. Од чете је остало свега неколико бораца. Један очевидац прича о

невероватном злочину који су тада учинили четници жан-дарма Ајдачића над похватаним партизанима:

— Све су их оставили само у вешу и везаних руку на леђима, наредили да потрбушке легну на снег. Из оближњих села дотерали су људе да гледају овај злочин. Започела је крвава утакмица клања људи, који су од умора посустали, али духом остали чврсти. Ни један од њих није тражио милост. Сва лица народа била су скамењена, жене су покриле главе. Ајдачић је пошао са једне стране реда у коме су лежали везани партизани, а Петко Трипловић, робијаш, раније осуђиван због криминала, са друге стране. Такмичили су се ко ће пре стићи на средину. Заклали су Милију Доганџића, Јеленка Мандића, Мића Ђурића, Љубомира Струњачевића и друге. Погинулог командира Војка Петровића четници су довели у Ужице и изложили га на пијаци.¹⁴

Погинули командир био је предводник многих штрајкова и врло активан у радничком КУД „Абрашевић”. Многим непријатељима је лакнуло када су овог храброг командира видели мртвог. Озлоглашени апарат београдске главњаче дојурio је у град да присуствује мучењу ухваћених партизана.

Ђорђе Космајац, Раде Грујић, Вујковић и други целати дошли су да претресу пуне затворе, тражећи да се похапси бар још толико грађана, на које им је пала сумња. У град су похитали познати и усамљени љотићевци из овог краја — Омиљанин Милић и Добросав Раонић. Без обзира на присуство великог броја познатих целата, ухваћени партизани гордо су наступали пред непријатељем.

Рањен, изведен је пред преки суд Ацо Вучковић, командир 2. ужичке чете.

— Ко си ти? — обратио му се немачки официр.

— Александар Вучковић!

— Занимање?

— Бивши студент, сада борац против фашизма! — прко-сио је Вучковић.

— Политичка припадност? — разљућено је питао Немац.

— Члан Комунистичке партије Југославије! — мирно је одговорио Вучковић.

Непријатељ је био запрепашћен још више него на почетку саслушања. Сутрадан су га поново извели пред суд.

¹⁴ Четници су најпре на силу дотерали сељаке да посматрају злочин, па су се онда почели надметати ко ће више усмртити партизана.

Александар се није бранио, него је нападао окупатора за злочине и поробљавање. Касније га је немачки командант позвао и показао му објаву да је пуштен, али под условом да потпише да ће на слободи бити миран.

— Не! — одговорио је Вучковић. — Ако ме пустите још ћу се жешће борити против вас, јер вас сада још боље познајем и мрзим.

Сутрадан је био стрељан.

Вукола Дабић, командант Ужица, нашао се као партијски радник у Буару, поред Ужица, у време када је непријатељ ликовао над голоруким становништвом. Било је то зимских дана 1941. године, тачније 13. децембра, кад су се љотићевци приближили пећини, где се Вукола скрио. Непријатељ му се обратио:

— Предај се, неће ти се ништа десити!

— Ко ме да се предам? — узвикнуо је Вукола.

— Српским добровољцима!

— Не признајем добровољце који се боре против свог народа заједно са окупатором.

Уместо даљег полемисања дошло је до пуцњаве. Обрачун је био кратак. Вукола је бацио неколико бомби на непријатеља, а онда се сам убио.

Непријатељ је настојао да поколеба нарочито оне који су постали популарни својом борбом против окупатора, оне који су узели видног учешћа у стварању првих јединица. Тако су настојали да поколебају рањеног Вишића. Знали су да је њему ОК Ужице био одредио да пред устанак у срезу рачанском ради на формирању 1. рачанске чете. Знали су да је он сазвао састанак 1. августа 1941. године у Благојевом гају. Тада је испред ОК рекао: „Партија, другови, позива вас, а ви треба да позовете све родољубе којима је стало до слободе и борбе против окупатора. Времена је мало. Устанак у Шумадији пламти под ударцима партизана. За три дана имате времена да се припремите и да са оружјем дођете у Соколину.” И заиста, одзив је био велики. Вишић је био први комесар ове чете, а Душан Јерковић први командир. Сада, рањен је стајао пред непријатељем који је очекивао Вишићево признање и тражење милости. Али он је ћутао. Покушаји да га сломе обећањима, нису успели. Обећавали су му слободу:

— Кажи нам само то да си заведен и да се кајеш што си учествовао са комунистима!

— Ви добро знате да сам ја један од организатора! Бесмислено је говорити о неком кајању.

Да би појачали страх пред смрћу, довели су га на гробље.

— Говори сад, кајеш ли се, смрт ти је пред очима!

— Победа је наша! — узвикнуо је рањени Вишић, а његове очи су севнуле. Утом је и револверски хитац одјекнуо из руке љотићевца Душана Васовића. Бес плаћеника и окупатора тражио је и даље човека који ће јавно да наступи у улози покајника. То им је требало, јер је народ живео у уверењу скоре победе над фашистима.

Покушали су са командантом Ужичког батаљона, младим официрима бивше југословенске војске, Слободаном Секулићем. Надали су се и сматрали да ће њему бити најлакше да каже да је заведен. Дуго је трајало то јалово убеђивање. Секулић је остао до краја доследан заклетви коју је положио народу, сматрајући је једином за коју треба дати живот — и тако је и било.

Неуспели покушаји непријатеља низали су се од једног до другог борца, да би се страх код њега повећавао пред снажним одлукама које су се преносиле са једног заробљеног партизана на другог.

Ни партизанке нису изостале у поносном држању. Рада Николић, партизанка из Рачанског батаљона, била је одведена на Бањицу. Чекајући пресуду, везла је марамицу на којој је везом исписивала имена ових својих земљака који су стрељани док је она лежала у ћелији. Такође је везом тешила своју мајку да не плаче, да не тужи за њом, јер жртве морају пасти да би се извојевала слобода, јер она зна за шта гине.

Тако су, бранећи нашу прву велику слободну територију, пали и многи непознати борци из разних крајева наше земље. Под именом Словенац, Посавац, Ваљевац, Мачванин, Босанац. Поред њих дали су животе многи борци и руководиоци ужичког краја, организатори устанка — скоро сав кадар који је руководио устанком.

Одступање у Санџак нису доживели: Милан Мијалковић¹⁵, Желимир Ђурић — секретар ОК Ужица, полетни

¹⁵ Милан Мијалковић Чича, инструктор ПК за Србију.

У Ужичкој Пожеги су 1941. године обешени другови: Веља Которац, Владимир . . . , морнарички подофицир, Добривоје Поповић, трг. помоћник и Милош Илић, земљорадник.

револуционар наше Партије, Душан Јерковић — командант Ужичког одреда, који је погинуо са Радничким батаљоном на Кадињачи, Слободан Секулић — командант Ужичког батаљона (као рањеник заробљен и убијен), Андрија Ђуровић — командант Радничког батаљона, Миладин Поповић — заменик команданта Ужичког батаљона, Венијамин Маринковић — члан ОК и командант Пожеге, Душан Вишић — инструктор ОК Ужица, Стеван Чоловић — комесар Ариљског батаљона, Владан Росић — комесар Ужичке чете, Миливоје Јечменица — комесар Златиборске чете, Јордан Ђукановић — командир Црногорске чете, Мита Игумановић — комесар чете и секретар Среског комитета Косјерић, Адам и Реља Мићић — командири пожешких чета, Јоже Барух — инструктор ОК Ужица, Ратко Гордић — командир Златиборске чете, Милосав Вујовић — командир Ариљске чете, Рајак Павићевић — командант Рачанског батаљона, Миленко Топаловић — комесар Рачанског батаљона, Олга Ђуровић, Цвета Дабић. Нешто касније, у борбама после прве офанзиве, изгинули су: Вукола Дабић — заменик команданта УПО,

члан Окружног комитета и командант места Ужица, затим Мијо Гезовић — члан МК Ужица, Рајко Петровић — комесар 2. ужичке чете, Момчило Смиљанић — командир 3. чете, Сретен Гудурић — командант Ужичког батаљона, Данило Крџић — комесар Ариљске чете, Ратко Јовановић — командир Ариљске чете, Миленко Боснић — омладинац, Борис Сигисмунд Сига¹⁶, Пајко Антовић — секретар Среског комитета СКОЈ-а, Слободан Поповић Бакула, Ратко Дрчелић и други.

8. НАПУШТАЊЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ИЗМЕЂУ УВЦА И ЛИМА

После повратка јединица са подручја ужичког округа и њиховог пребацивања преко Увца, дошло је до извесног смиривања. То је било време када је непријатељ припремао снаге за одлучан напад, срачунат на окружење слободне територије.

Непријатељ је изгубио драгоцену време да у окружењу уништи партизане у Санџаку. Активна дејства Ужичког одреда на територији Србије омела су непријатеља и створила време да се ослободи нова територија у Босни и Црној Гори. Тако је простор око Нове Вароши постао споредан и за његову одбрану није вредело поднети веће губитке.

Партизанске снаге су у Санџаку биле распоређене углавном на положајима дуж Увца. Ту су остале све до 6. фебруара, када су се под притиском јаким четничких и Недићевих напада пребациле на леву обалу Лима, заједно са санџачким јединицама.

Почетком фебруара 1942. године заједничке четничке снаге поручника Калаитовића и муслиманска милиција Хасана Звиздића, почели су нападати са правца Сјенице, преко села Халиловића и Мишовића, са задатком садејства четничко-недићевским нападима преко Увца. Да би се сузбио напад са овог правца, хитно су пребачени 1. ужички и новоформирани Златарски батаљон са Милешевском четом. Ове јединице су успеле 3. фебруара да одбаце четничке снаге и муслиманску милицију из села Халиловића и Мишовића и да их принуде на повлачење ка Сјеници.

¹⁶ Курир ОК, ухваћен у Београду, стрељан на Бањици.

2. ужички батаљон, у заједници са 2. шумадијским батаљоном, држао је линију Коморани—Вилово—Ораховица—Брајковићи и даље до Орловаче. 1. ужички батаљон, у заједници са 1. златарским батаљоном и Милешевском четом, налазио се на Златару. 5. фебруара почели су напади четничких и недићевских снага, у јачини од око 1.500 војника, на партизанске положаје. Непријатељ је прешао Увац и од Кладнице до Прибоја почео напад према Новој Вароши. Истовремено су Италијани усмјерили своја дејства из Пријепоља у правцу Бистрица—Нова Варош, а њихова друга колоне кретала се такође из Пријепоља преко Косатице према Новој Вароши. Четници Боже Ђосовића Јаворског, као и четници капетана Марјановића (Прибојски четници), затим пожешки четнички одред капетана Глишића, извршили су напад на положаје 2. ужичког, 2. шумадијског и Чачанског батаљона на линији: село Коморани—Акмачићи—Кокин Брод—Рутоши и принудили их на повлачење према Новој Вароши. Партизанске снаге нису могле да се одупру знатно надмоћнијем непријатељу.

У току ноћи, 6. фебруара, извршен је покрет јединица из села Радијевићи—Дрмановићи (подручје Златара), као и оних јединица које су се нашле у Косатици, Дившима и Лучици на десној обали Лима. Овај покрет је био веома отежан тиме што су јединице имале приличан број рањеника и болесника и што су морале водити бригу о бројном неборачком становништву, које се повлачило још из Србије, као и оном које се придружило јединицама из места у Санџаку. Време је било врло хладно (минус 25 степени), снег велики, а кретање веома отежано. При повлачењу јединице су морале одбијати честе нападе четника.

После тешког и напорног марша, 7. фебруара ујутро, све јединице су стигле на десну обалу реке Лима. Даље се није могло, јер су глад, хладноћа и напорно маршовање исцрпили и последњу снагу код људи. Премореном људству није се могло, наредити да гази у хладне и брзе таласе Лима и да продужи марш према Каменој гори. С друге стране, постојала је опасност да изморене јединице нападну Италијани из Пријепоља, као и муслиманске снаге са леве обале Лима. Стога је одлучено да се јединице претходно мало одморе, па у току наступајуће ноћи пређу реку. Током дана непријатељ је сазнао за присуство наших снага у селу Див-

цима. Из Пријепља су кренули делови италијанске дивизије „Пустерија“, с којом су се наше јединице сукобиле и водиле борбу током целог дана и ноћи између 7. и 8. фебруара. Тада је отпочео прелаз Лима. 1. ужички батаљон, као и Чачански, извршио је прелаз реке и обезбеђивао га и осталим јединицама. Прелаз је извршен скоро без ометања непријатеља. Јединице су затим продужиле пут преко села Жупе ка Каменој гори, где су приспеле 9. фебруара.

Овај маневар 1. и 2. ужичког батаљона, у заједници са осталим јединицама, изведен је врло успешно, чиме је избегнуто да дођу под непосредан удар непријатеља и да вероватно буду изложени опкољавању. Да је маневар заиста потпуно успео сведочи и то што је друг Тито преко писма, упућеног делегату Врховног штаба, одао јединицама и борцима заслужено признање. У писму се, између осталог, каже: „Честитамо на врло успјешном извршеном покрету под тако тешким условима. Тај покрет скоро се може упоредити са маршем Пролетерске бригаде: Вареш — пробијање кроз непријатељске линије код Рајловца, Сарајевско Поље — Бјелашница — Трново...¹⁷. Врховни командант је такође похвалио борце и руководиоце ових јединица у посебној наредби, издатој у Билтену број 14—15 за фебруар—март 1942. године, где се каже:

„Изражавамо наше признање и похвалу Српско-санџачком штабу који је својим умјешним маневрима успео не само да избегне опкољавање партизанских јединица и да их пребаци преко Лима, него је успео да спасе и болницу, као и неборачко становништво које је морало да напусти своје домове.

Нарочито изражавамо своје признање и похвалу свим борцима ових партизанских јединица, који су у борби, при прелазу, — газећи реку Лим, — показали велико јунаштво и самопрегор.“¹⁸

У овом напорном маршу Ужички одред је изгубио још једног револуционара и организатора устанка у ужичком крају, Љуба Мићића. Био је веома преморен а није хтео да тражи помоћ од бораца да их не би својом слабошћу одвајао од непријатеља те су га заробили и одвели у његово родно место — Пожегу. Тамо су га на најзверскији начин мучили,

¹⁷ Зборник II/2, стр. 378.

¹⁸ Зборник II/2, стр. 145, том II, књ. I стр. 145.

да би га, премореног мукама, извели на јавно губилиште. Изведен на трг, пред вишеструким разбојницима узвикнуо је да гине за своју идеју. Скупио је последњу снагу и доказао да се није покорио и поред тешких мука које је издржао . . . Те речи су биле веће од његовог чувеног говора који је одржао као комунистички посланик у Скупштини 1920. године: „Монархија је трула, ми ћемо бити сведоци њене пропасти . . .”

Ужички одред, заједно са Шумадијским и Чачанским батаљоном, прешао је затим реку Лим на путу за Чајниче, где се формирала 2. пролетерска бригада у коју су ушла два ужичка батаљона, док је 3. ужичка чета ушла у састав 1. пролетерске бригаде. Тако су све јединице Ужичког одреда, које су прешле у Санџак, после упорних борби у Санџаку и Србији постале оперативне јединице пролетерских бригада.

Друг Тито је овако објаснио стање после напуштања Санџака:

Наше повлачење и губитак слободне територије у западној Србији нису имали за даљу нашу борбу неке трагичне последице, јер смо ми у то вријеме већ имали слободне територије у Босни и Херцеговини, у Хрватској и Црној Гори. Ми смо и касније не једанпут изгубили неку слободну територију, али смо увијек освајали још веће територије. Губитак једне, значио је за нас задатак да освојимо друге, или исте са још већим простором, јер ми нисмо смјели дозволити смањивање наших база кад је у исто вријеме наша оружана снага стално расла. За сваким нашим поразом морала је услједити још већа наша побједа. То је закон револуционарне стратегије и тактике. Револуционарна борбена тактика захтијева сталне офанзивне акције, јер само такве акције уливају револуционарни борбени дух и нови полет онима који се боре и онима који тек долазе у борбу.

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор — — — — —	9

ПРВИ ДЕО

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У УЖИЧКОМ КРАЈУ — — — — —	11
Мартовски и априлски догађаји — — — — —	52
Припреме партије за оружану борбу — — — — —	57

ДРУГИ ДЕО

УЖИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД И ЊЕГОВЕ БОРБЕ ЗА СТВАРАЊЕ И ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ — — — — —	71
---	----

Глава прва

СТВАРАЊЕ УЖИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА — — — — —	73
--	----

1. Формирање ужичког партизанског одреда „Димитрије Тугловић“ — — — — —	73
---	----

1. Стварање првих оружаних јединица Одред — — — — —	77
---	----

2. <u>Распоред и јачина непријатељских снага на територији ужичког округа пре почетка устанка</u> — — — — —	80
---	----

3. <u>Формирање чета Ужичког одреда</u> — — — — —	86
---	----

II. Борбена дејства Ужичког одреда током августа — — —	91
1. Дејства чета у првој половини августа — — — — —	91
2. Борбена дејства Одред у другој половини августа — —	98
Напад на Ариље — — — — —	101
Дејства Пожешке чете — — — — —	103
Дејства Златиборске чете — — — — —	104
Борбе на територији среза рачанског — — — — —	106
Борбена дејства Црногорске чете — — — — —	109
Борба на Градини — — — — —	109
Злочиначка одмазда у Косјерићу — — — — —	113
<u>Стање Ужичког одреда крајем августа — — — — —</u>	115
III. Саветовање у Горобиљу и дејства Одред до ослобођења Ужица — — — — —	118
1. Горобиљско саветовање — — — — —	118
2. <u>Дејства Одред после горобиљског саветовања и стварање слободне територије — — — — —</u>	124
Борба код Вироштака — — — — —	125
Напад на среска места и градове — — — — —	131
Напад на Бајину Башту и Чајетину — — — — —	132
<u>Заузимање Ивањице, Ариља и Пожеге — — — — —</u>	136
Борба код Горобиља — — — — —	136
Борба код Кратовске Стене — — — — —	141
Улазак наших јединица у Пожегу — — — — —	142
Ослобођење Ужица — — — — —	143

Глава друга

БОРБЕНА ДЕЈСТВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА ОД ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА ДО ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ — —	153
I. <u>Немачке мере за спречавање развоја устанка у овом делу Србије — — — — —</u>	155
II. Ужички одред после стварања слободне територије — —	160
1. Распоред јединица — — — — —	160
2. Нарастање Одред — — — — —	164
III. Борбена дејства током октобра — — — — —	176
1. Напад четника на Косјерић — — — — —	176

2. Долазак друга Тита у Ужице — — — — —	177
3. <u>Четнички напад на Пожегу, Ивањицу и Ариље</u> — — —	179
Напад на Пожегу — — — — —	179
Напад на Ивањицу и Ариље — — — — —	183
4. <u>Разбијање четника Боже Јаворског и ослобођење Ариља и Ивањице</u> — — — — —	185
5. Дејства на <u>Вишеградском сектору</u> — — — — —	187
Напад на италијански батаљон на Бијелим Брдима —	189
Напад на Италијане у селу Штрпцима — — — — —	192
6. Борбена дејства Ужичког одреда на ваљевском сектору	194
IV. Борбена дејства Одредa током новембра — — — — —	199
1. <u>План четника Драже Михаиловића за напад на ослобођено Ужице</u> — — — — —	199
2. Разбијање каранско-рибашевске, креманске и златиборске четничке групе — — — — —	204
3. <u>Напад четника на Ивањицу</u> — — — — —	210
4. Напад пожешке четничке групе у правцу Ужица и борба на Трешњици — — — — —	214
5. Поновно ослобођење Пожеге — — — — —	222
6. Напад на Ужице четника капетанa Рачића и њихово разбијање — — — — —	230
7. Четнички злочин код Косјерића — — — — —	240
8. <u>Гоњење разбијених четника ка Равној гори</u> — — — — —	245
9. Борбе јединица Ужичког одреда на ваљевском и љубовијском сектору — — — — —	251
10. Борбена дејства на <u>вишеградском сектору</u> — — — — —	254
11. Резултати борбе против четника приликом њиховог напада на Ужице — — — — —	257
V. Општи немачки напад на слободну територију — непријатељска противофанзива — — — — —	262
1. Мере за одбрану слободне територије — — — — —	267
2. Отпочињање борбених дејстава — — — — —	270
3. Одбрамбена дејства Ужичког одреда — — — — —	275
4. Борбе у току 28. новембра против немачких група „Запад” и „Север” — — — — —	277
5. Кадињача — — — — —	281

2. Долазак друга Тита у Ужице — — — — —	177
3. <u>Четнички напад на Пожегу, Ивањицу и Ариље</u> — — —	179
Напад на Пожегу — — — — —	179
Напад на Ивањицу и Ариље — — — — —	183
4. <u>Разбијање четника Боже Јаворског и ослобођење Ариља и Ивањице</u> — — — — —	185
5. Дејства на <u>Вишеградском сектору</u> — — — — —	187
Напад на италијански батаљон на Бијелим Брдима —	189
Напад на Италијане у селу Штрпцима — — — — —	192
6. Борбена дејства Ужичког одреда на ваљевском сектору	194
IV. Борбена дејства Одредата током новембра — — — — —	199
1. <u>План четника Драже Михаиловића за напад на ослобођено Ужице</u> — — — — —	199
2. Разбијање каранско-рибашевске, креманске и златиборске четничке групе — — — — —	204
3. <u>Напад четника на Ивањицу</u> — — — — —	210
4. Напад пожешке четничке групе у правцу Ужица и борба на Трешњици — — — — —	214
5. Поновно ослобођење Пожеге — — — — —	222
6. Напад на Ужице четника капетанг Рачића и њихово разбијање — — — — —	230
7. Четнички злочин код Косјерића — — — — —	240
8. <u>Гоњење разбијених четника ка Равној гори</u> — — — — —	245
9. Борбе јединица Ужичког одреда на ваљевском и љубовијском сектору — — — — —	251
10. Борбена дејства на <u>вишеградском сектору</u> — — — — —	254
11. Резултати борбе против четника приликом њиховог напада на Ужице — — — — —	257
V. Општи немачки напад на слободну територију — непријатељска противофанзива — — — — —	262
1. Мере за одбрану слободне територије — — — — —	267
2. Отпочињање борбених дејстава — — — — —	270
3. Одбрамбена дејства Ужичког одреда — — — — —	275
4. Борбе у току 28. новембра против немачких група „Запад“ и „Север“ — — — — —	277
5. Кадињача — — — — —	281

6. Борба на Црнокоси — — — — —	290
7. Улазак Немаца у Ужице — — — — —	291
8. Даља борбена дејства — — — — —	295
9. <u>Пробијање наших јединица</u> — — — — —	297
10. Исход немачке противофанзиве око Ужица — — — — —	300
11. Улога Ужичког одреда у борбама око Ужица 1941. год.	305

ТРЕЋИ ДЕО

НАРОДНА ВЛАСТ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941. ГОДИНЕ — —	309
УВОД — — — — —	311

I. Формирање Народноослободилачких одбора и њихова организација — — — — —	318
1. Начин образовања народноослободилачких одбора — —	318
2. Месни народноослободилачки одбори — — — — —	319
3. Срески народноослободилачки одбори — — — — —	321
4. Градски народноослободилачки одбор у Ужицу — — —	324
5. Окружни народноослободилачки одбор — — — — —	331
6. Главни народноослободилачки одбор Србије — — — — —	333
7. Политички и социјални састав народноослободилачких одбора — — — — —	335
8. Унутрашња организација народноослободилачких одбора	337
II. Делатност народноослободилачких одбора — — — — —	339
1. Извршење задатака за фронт — — — — —	340
Мобилизација бораца за фронт — — — — —	340
Прикупљање оружја и муниције — — — — —	341
Прикупљање хране за фронт — — — — —	343
Снабдевање фронта одећом и обућом и осталом ратном опремом — — — — —	346
Обезбеђење запрега и возила за превоз материјала — —	347
Рад фабрике оружја и муниције — — — — —	348
2. Народноослободилачки фонд — — — — —	349
3. Обнављање и организовање привреде — — — — —	352
Настављање рада у фабрикама и другим предузећима и отварање нових радионица — — — — —	353
Трговинске делатности и откуп — — — — —	359
Пољопривреда и шумарство — — — — —	361
4. Исхрана и снабдевање становништва — — — — —	362
5. Служба здравствене заштите — — — — —	365

6. Старање о радницима, службеницима и осталим грађанима — — — — —	368
7. Културно-просветна делатност — — — — —	373
8. Противавионска и противпожарна заштита и остале делатности — — — — —	376
9. Рад народноослободилачких одбора на сузбијању активности непријатеља у позадини — — — — —	380

ЧЕТВРТИ ДЕО

УЖИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ПОСЛЕ ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ — — — — —	385
1. Стање Ужичког одреда после завршетка немачке противофанзиве — — — — —	389
2. Борбе делова Ужичког одреда у Санцаку — — — — —	393
3. Непријатељске снаге и мере окупатора и домаћих издајника за угушење устанка на терену Ужичког округа — — — — —	397
4. Борбена дејства јединица Ужичког одреда које су остале на територији Ужичког округа — — — — —	399
5. Борбе ариљско-пожешке групе — — — — —	404
6. Борбе јединица Ужичког одреда после прикупљања у Санцаку — — — — —	410
7. Славне и трагичне борбе 2. ужичке чете — — — — —	413
8. Напуштање слободне територије између Увца и Лима — — — — —	421

НИКОЛА ЉУБИЧИЋ, ЈЕВРЕМ ПОПОВИЋ,
МИЛИВОЈЕ КОВАЧЕВИЋ, МИЛИВОЈЕ РАДОВАНОВИЋ ФАРБИН

УЖИЦЕ 1941

★

Језичку редакцију извршили:

СТЕВАН КОЈИЋ, НЕВЕНА ЂУРОВИЋ
и БЛАГОЈЕ СВОРЦАН

★

Технички уредник
СЛОБОДАН МИТИЋ

★

Коректори:

ВЕРА ЂУРИЋ, АНДРО СТРУГАР,
ВЕРА РАДУЛОВИЋ и БИЉАНА УСКОКОВИЋ

★

Дато у штампу 11. јуна 1961. године
Штампање завршено 30. јуна 1961. године
Тираж: 4.000

ИСПРАВКЕ

- Стр. 14, ред 13 одоздо стоји: „Кешлеровић“, а треба „Кацлеровић“.
- Стр. 16, ред 10 одоздо брисати „1904.“
- Стр. 19, ред 10 одоздо брисати „све до „Обзнане“ и“.
- Стр. 20, ред 8—9 одозго, уместо „Социјалистичке радничке партије (комуниста)“, ставити „Комунистичке партије Југославије“.
- Стр. 20, ред 16—18 одоздо, реченицу „Комунисти и социјалисти ариљског среза...“ треба брисати. Следећа реченица која почиње са: „Њихов кандидат...“ наставак је претходног пасуса.
- Стр. 22, ред 4 одоздо, стоји „плаћеним“, а треба „познатим“.
- Стр. 23, ред 1 одозго, после „Социјалистичке партије“, треба додати „(СРПЈ/к)“
- Стр. 23, ред 12 одоздо, стоји „51“, треба „58“.
- Стр. 26, ред 10—11, одоздо: реченицу „Покушај социјалистичких ренегата да освоје синдикате није успео“, треба избацити.
- Стр. 41, ред 5—8 одозго, уместо „раду и закључцима“, треба да стоји: „припремама за“. У осталом делу реченице прилагодити падаже овој исправци.
- Стр. 43, ред 2 одоздо, уместо „344“, треба да стоји „3—4“.
- Стр. 99, ред 21. одозго, уместо „14. октобра“, треба да стоји „14. августа“.
- Стр. 394, последњи пасус, који прелази и на стр. 395, треба да гласи: „На суседној коси, која се од куће где је био смештен Врховни штаб и друг Тито спуштала у правцу Пријепоља, налазио се део једне пријепољске чете. Италијани су сазнали за место боравка Врховног штаба, па су организовали напад. Послужили су се једним домаћим издајником и он их је ујутро, 14. децембра, повео право ка кући где се тада налазио друг Тито са ужим делом Врховног штаба. Под притиском Италијана део Пријепољске чете се повукао без јачег отпора. Ипак комесар чете долази и обавештава команду 3. чете о томе да Италијани иду према Врховном штабу“.

